

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

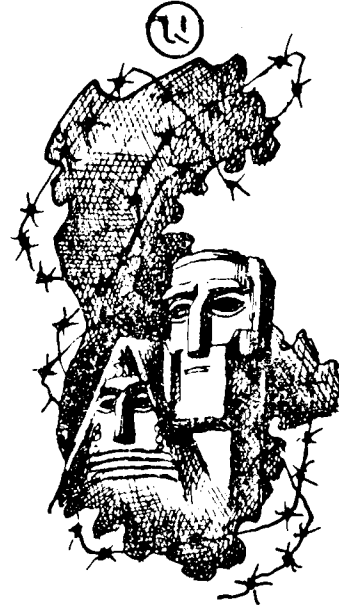
Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԲԱԳՐԱՏ
ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԱՐՇԱԽՅԱՆ
ԳՈՅԱՂԱՅԲԱՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ

«ԳԻՐ ԳՐՈՑ»

1994

Գլխավոր խմբագիր՝ Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Նկարիչ՝ Ռ. ԳՍԱՐԻՆՆԻՅԱՆ

Գիրքը հրատարակվում է մեկենասությամբ Կիլիկիո կաթողիկոսության ԱՄՆ-ի արևելյան շրջանի և Կանադայի Ազգային Առաջնորդությանի:

Հեղինակը հատուկ շնորհակալություն է հայտնում թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանին:

Ուլուրաբյան Բ.

Ու 380 Արցախյան գոյապայթարը, հ. Ա. — Եր.: «Գիր գրոց», 1993: 300 էջ:

Ուսումնասիրություն-հիշատակարանը ներկայացնում է իր ազատության ու անկախության համար արցախահայության մղած տևական պայքարը, որ սկսվել է 1918 թ. ամառնամուտին և շարունակվել տասնամյակներ, մինչև 1988-ի մեծ պոռթկումը: Օգտագործվել են արխիվային-վավերագրական նյութեր, պայքարի մասնակիցների ու ակնադատների վկայություններ և, վերջապես, հեղինակի օրագիր-հիշատակարանը:

Գիրքը հասցեագրված է ընթերցող լայն հասարակչությանը:

Ու 4702030201
ՅՅ0(01)-93 93(6)

ԳՄԴ 8427

ՄՈՒՏՔ

Մեր կարի առաջին քառորդում, երբ հայ ժողովուրդն իր մասով ջարդված էր արդեն, իսկ մյուս մասը ոտքի էլել, պիտի շարունակեր իր պատմական ճանապարհը, Հայաստանի արեւելյան նահանգները կոմսիսնոր էին դարձել նրանց իսկական տիրոջ ու նորահայտ հարեւանի միջեւ: Այդ նահանգները՝ հին Արցախն ու Սյունիքը, որ նոր ժամանակներում մի ընդհանուր անվամբ կոչվում էին Ղարաբաղ, իրենք պիտի լուծեին իրենց բախտի վրա ծանրացած խնդիրը, քանի որ Հայաստանի նորելուկ պետությունը բավարար ուժ չուներ հարեւանի անօրեն հավակնությունները հաղթահարելու համար: Ծայր էր առել անհավասար մի կոիվ, որի հեռանկարը, եթե հայկական կողմի համար անհուսալիորեն մշուշոտ էր ու երերուն, ապա, միեւնույն է, օտար կողմին ոչինչ չէր կարող խոստանալ, քանի որ արցախահայությունը դարեր ի վեր համառորեն անաղարտ ու անկլամ էր պահել իր ազգային ու վարչական ինքնությունը եւ այս անգամ էլ պատրաստ էր մարտնչելու մինչեւ վերջ, մինչեւ հաղթանակ ու ազատություն:

Անհրաժեշտ էր ոգեկոչել ազգի բոլոր ուժերը, ծնվող նոր պետականությանը հուշել դիմելու հնարավոր ու անհնար ամեն միջոցի, որպեսզի հաղթանակեր արդարությունը:

Ահա այս օրերին էր, որ նոր ժամանակների պատմահայր Լեոն դաս էր տալիս հայոց ճակատագրի տնօրեններին, զգուշացնում էր, թե Արցախ-Ղարաբաղը «ներկայացնում է մի հսկայական միջնաբերդ, որի ճակատը դարձած է կուր-արաբսյան եւ մերձկասպյան անհուն տափաստանների՝ բնությունից կոչում ստացած լինելով պաշտպանել Հայկական բարձրավանդակն այս տափաստանների կողմից առաջացող շարժումների դեմ: Այդ հսկայական բերդի ամբողջ նշանակությունը հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ նա փակում է ազգերի տեղափոխման այն մեծամեծ ճանապարհները, որոնք Կասպից ծովի հյուսիսային եւ հարավային ափերով Միջին Ասիայից բե-

րում են կուր-արաքսյան արգալանդ տախաստանները: Պատմությունը մեզ շատ փաստերով ցույց է տալիս, որ նվաճող ազգերի ահավոր հորձանքները գալիս, ընդհարվում էին Ղարաբաղի լեռնաստանին, փշրվում էին ու ետ դառնում»:

Ուրեմն, այս Արցախ-Ղարաբաղը Հայաստանի պատնեշն է Արեւելքից եկող արհալիրքների դեմ, եւ եթէ նոր պետությունը ցանկանում է ապահով ու անխոցելի մնալ իրեն սպառնացող մեծ վտանգի դեմ, պետք է տերը մնա Արցախ-Ղարաբաղի:

Հետաքրքիր է, որ այս ճշարտությանը հասու էին նաեւ օտարները: Ռուս մեծ մտավորական Սերգեյ Գորոդեցկին, արեւմտահայության եղեռնից հետո Հայաստանի փրկության ուղիների վրա մտորելիս, մատը հենց Արցախ-Ղարաբաղի վրա էր դրել եւ գրել այսպէս. «Միաձուլ լինելով ազգագրորեն, տնտեսապէս եւ լեզվական տեսակետից՝ Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի միջնաբերդը, նրա արեւելյան պատվարը: Այդպիսին է եղել անցյալում, այդպիսին է այժմ եւ այդպիսին կմնա հավերժորեն, քանի որ Հայաստանի սիրտը՝ դաշտն Արարատյան, անհնար է պաշտպանել, առանց տերը լինելու Ղարաբաղի»: «Այդպիսին է Ղարաբաղի նշանակությունը Հայաստանի համար,— պնդում էր մեծ ճանաչողն ու հայ ժողովրդի այդ իմաստուն բարեկամը:— Եթէ Հայաստանը կորցնի այն, ապա մեծապէս կտուժի ազգի ինքնորոշման գաղափարը: Եւ, հակառակը, տեր մնալով Ղարաբաղին՝ Հայաստանը կստանա մշակութային եռանդուն ուժերի հզոր ներհոսք, որը, ողողելով Հայաստանի ավեր տարածքները, կարգաւարտի դրանք մշակութային եւ այդպէս էլ կեդրափակի Ղարաբաղյան բազմադարյան փառավոր պատմությունը»:

Անհնար է ասել առավել ճշմարիտ, թերեւս նաեւ ավելի սպառնիչ: Սակայն կարծում եմ՝ չի խանգարի, որ այստեղ հիշենք նաեւ այն օրերի մեր ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալ Գարեգին Նժդեհի մարգարեական մի խոսքը: Նժդեհը գեների մարդ էր եւ սիրում էր այն ճշմարտությունը, որ կտրում է թրի պէս: Նա Ղարաբաղ ասելով հասկանում էր Արցախի ու Սյունիքի անբաժանելի միասնությունն եւ զգուշացնում էր, թէ Հայաստանն ի՛նչ ցուցանակի ներքո էլ որ լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց այդ միասնության:

Հայաստանի բախտի նոր տնօրէնները պիտի հասկանային՝ այս ճշմարտությունը՝ ապացուցված երկար ու ձիգ դարերի դաժան փորձութեամբ, հաստատված իմաստուն այրերի խոսք ու խորհուրդով:

1918 թ. մայիսին, երբ Բաթումում բանակցություններ էին գնում Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծվելիք վարչակարգի մասին, եւ սուր վեճեր էին ծագել սահմանների առթիվ, բարձրացավ նաեւ Արցախ-Ղարաբաղի հարցը:

Անդրկովկասին տեր էին լինելու երեք անկախ պետություններ՝ Վրաստանը, Հայաստանը եւ Արեւելյան Անդրկովկասը:

Այս վերջինը դեռեւս չունէր որոշակի տարբերակիչ, որովհետեւ անցյալ չէր ունեցել, ետ նայելիս չէր կարող ազգային վարչական որեւէ

միավորի փորձ վկայակոչել: Սակայն հենց միայն նրանով, որ թիկունքում կանգնած ունէր բանակցությունների տնօրէն Թորքիան, ցուցաբերում էր անհազորդ ախորժակ: Եւ, որքան էլ զարմանալի, այդ ախորժակի առարկան էր Արցախ-Ղարաբաղը՝ բանակցությունների օրերում եւ նրանից առաջ էլ դարեր շարունակ ցայտունորեն ընդգծուն ազգային ու վարչական իր կերպարանքը պահած հայկական այդ մարզը:

Արեւելյան Անդրկովկասի ապագա տերերի եւ նրանց հովանավոր թուրքաց համար պահանջով հարցը լուծվեց ո՛չ թէ իրավատեր հայկական կողմի օգտին: Հայ պատվիրակները, հատկապէս նրանց ղեկավար Ալեքսանդր Խատիսյանը, վճռական նշանակություն չէին տալիս այդ Արցախ-Ղարաբաղին: Մտածում էին, թէ կարելո՞րը նոր պետականությունն է, որ կձնվի, հայրենի հողի վրա կնվաճի իր ապրելու իրավունքը եւ առաջընթացի ճանապարհին տեր կկանգնի հին ու նոր ժամանակներում կորցրած իր հողերին:

Տարաբախտաբար այդ առաջընթացը, որ կատարվեց 1918—20 թվականների աղջամուղջում, հարցին վերջնական ու արդար լուծում չբերեց: Եթէ Արցախ-Ղարաբաղը, համարյա առանց դրսի որեւէ օժանդակության, ուղիղ երեք տարի կարողացավ պաշտպանել իր անկախությունը թուրք-թաթար-քուրդ միասնության չդադարող հարձակումների, ամեն տեսակ վայրագությունների պայմաններում, ապա, միեւնոյն է, չկարողացավ մեկընդմիշտ միանալ մայր ժողովրդի պետությանը, դառնալ նրա անտրոնելի մասը: Չկարողացա՛վ, որովհետեւ այս տարիներին էլ հակառակորդի թիկունքում, թուրք հովանավորի կողքին, կանգնած էին, այսպէս կոչված, դաշնակից տերությունների, մանավանդ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ու ռազմական ծախու գործույթները, որոնք ամեն կերպ խանգարում էին Արցախի վերամիացմանը մայր ժողովրդի պետությանը եւ զանազան խարդավանքներով ջանում էին իր ինքնությունը խրոխտորեն պաշտպանող մարզի վրա տարածել օտար բռնության տիրապետությունը:

Միախարական ոչինչ չէր բերելու նաեւ հաջորդ պատմաշրջանը՝ յոթ տասնամյակ ձգվելիք խորհրդային-սոցիալիստական մղձավանջով: 1920 թ. գարնանը Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշեիկյան զորքերը մտան Անդրկովկաս՝ կարծես միայն նրա համար, որպէսզի ընդառաջեն «հեղափոխական» Թորքիայի ու հանկարծակի բոլշեիկացած Ադրբեջանի հակահայկական հավակնություններին, ոտնահարեն հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ու սոցիալական իրավունքները:

1 В. М. Сысоев, Краткий очерк истории Азербайджана. 4. У. Урханти, Ադրբեջանի պատմության համառոտ ակնարկ, ռուս., Բաքու, 1925, էջ 5. «Ադր. ԽՍՀ ինքնուրույն գոյությունն սկսվել է 1920 թ. ապրիլի 28-ից, իսկ Ադրբեջանի ինքնուրույն գոյությունը՝ իրրեւ առհասարակ պետության՝ 1918 թ. հուլիսի 4-ից: Մինչեւ այդ «Ադրբեջան» անունը վերաբերել է բացառապէս Պարսկաստանի հյուսիսային Շահնազին...»: Մույնն էին հաստատում նաեւ ակադ. Վ. Վ. Բարտոլդը, Ա. Ե. Կրիմսկին, Ե. Ս. Պախունովը եւ այլ անվանի հեղինակներ:

Այդ նրանք էին, որ բազմադարյան իր պատմության ամբողջ ընթացքում թշնամու առաջ երբեք վիզ չծռած, նախընթացի երեք տարիների անհավասար մարտերում իր անկախությունը պաշտպանած Լեոնային Արցախը բռնակցեցին Ադրբեջանին՝ իբր թե Անդրկովկասում մուսուլմանների եւ հայերի միջեւ խաղաղություն հաստատելու համար:

Այս պայմաններում դժվար էր սպասել, թե Արցախ-Ղարաբաղի հարցը կատանա իր արդար լուծումը՝ թեկուզ եւ այն օրենքների ու կարգախոսների ոգով, որոնք բոլշեիկների շուրթերից էին հնչում նրանց՝ Անդրկովկաս ոտք դնելու օրերին եւ պիտի անդադար տարփողվեին սոցիալիզմի չարաշուք գոյության բոլոր տասնամյակներին:

1921 թ. Արցախը բռնակցեցին Ադրբեջանին, 23-ին էլ նրան տվին սուտ մի ինքնավարություն՝ երեւի հուսալով, թե շուտով հարցը կմարի, կմեռնի արցախահայի ազատության, մայր Հայաստանին վերամիանալու բաժանքը: Իսկ հարցն ապրեց: Բաղձանքն անշեշ կրակի պես հուրհրաց ու անընդհատ բորբոքվեց: Վկան՝ յոթանասուն տարիների առկայծումները հուսալատ, արդյունքը՝ 1988 թվականի փետրվարյան պողոթյունը հրեղեն, որից խանդավառված ոտքի ելավ համայն հայությունը Հայրենիքում ու Սփյուռքում: Ոտի ելավ, դարձավ իր հին ու նոր իրավունքների տերը, նրանց համար հետեւողականորեն մաքառողը:

Արցախի հարցի ծնունդը, նրա պաշտպանությունը 1918—21 թթ. հրդեհներում, հետագա առկայծումներն ու արժարժումները սոցիալիստական կոմպերի դժոխային պայմաններում եւ, վերջապես, նոր պողոթյունը, որ վերածվեց համազգային ոգեշունչ պայքարի՝ կազմում են այս գրքի նյութը, հյուսվածքը, էությունը:

Գիրքը բաղկացած է երկու հատորից: Առաջինն ընդգրկում է առավել ծավալուն շրջանը՝ 1917—18 թթ. խառնակչությունից մինչեւ 1988-ի սկիզբը: Երկրորդում տրվում են 1988-ի փետրվարյան դեպքերը եւ նրանց հաջորդած բազմամյա պայքարը:

Եթե առաջինը հավակնում է լինել հարցի յոթանասունամյա հատվածի պատմությունը եւ իր հիմնական մասով հյուսված է աղբյուրագիտական հիմքի վրա, ապա երկրորդն առավելապես ժամանակակցի մի հիշատակարան է, ականատեսի՝ տաք դեպքերը բոլոր զգայարաններով ընկալած մարդու վկայություն, որի մեջ դեպքերն ու նրանց արձագանքները, խանդավառությունն ու ցավը հյուսված են իրար եւ չեն կարող տեղադրվել սառն ու անտարբեր պատմագրության սահմաններում: Չնայած անձնապես եւ միշտ էլ այն համոզմանն են եղել, թե իրական պատմությունը եւ «սառն ու անտարբեր» շարադրանքը հակոտնյաներ են, խորթ՝ պատմող (ուրեմն՝ ապրող ու ապրածը հաղորդող) մարդու էությունը:

Առաջին հատորի շատ էջերում, մանավանդ 1950—70 թվականների իրողություններին վերաբերող մասում եւս գրածս հիմնականում հիշատակարան է: Ինչ վերաբերում է նախընթացի պատմությանը,

ապա այստեղ օգտվել են բազմապիսի աղբյուրներից, որոնց մասին կուզենայի անել հետեւյալ հաղորդումը:

1918—20 թթ. արցախահայության պայքարի ղեկավարները, Ազգային խորհրդի եւ այլ կազմակերպությունների գլխավորները հիմնականում գրագետ ու խելոք մարդիկ են եղել: Նրանցից ոմանք դեպքերի թարմ տպավորության տակ գրել են իրենց հուշերը, տպավորությունները, տվել իրողությունների պնդյալի քննություններ, որոնք այսօր բացառիկ արժեք են ներկայացնում իբրեւ վստահելի վավերականներ: Դրանց մի զգալի մասը տպագրված է (Արսեն Միքայելյանի, Եղիշե Իշխանյանի, Համբարձում Տերտերյանի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, Հովակ Ստեփանյանի, Սարուր Սարգսյանի եւ այլոց գրառումները): Ուրիշները, մանավանդ հայրենաբնակ գործիչների ձեռքից ելածները, հիմնականում անտիպ են՝ ծվարած պետական արխիվներում ու հարազատների անձնական պահոցներում¹:

Այսօրինակ նյութերից երկուսը՝ Միրզա Տեր-Սարգսյանի ձեռագիրը եւ մանավանդ Հարություն Թումյանի հիշատակարան-ուսումնասիրությունը, արժանի են հատուկ ուշադրության:

Առաջինը՝ Մ. Տեր-Սարգսյանի (1910-ական թվականների տեղական մամուլից հայտնի Միտասր գրական անունով) հուշերի գիրքը («Լեոնային Ղարաբաղ, պատմական հիշատակարան, 1917—1923») շարադրվել է 1920—25 թթ. դեպքերի թարմ տպավորության տակ, վարժ գրչի տեր եւ ճշմարտության արժեքը լավ հասկացող մարդու ձեռքով: Նրան առաջին անգամ ծանոթացել են 1970-ական թվականների սկզբին: Հեղինակի հարազատները՝ մեր բանաստեղծ-թարգմանիչ Վրույր Բալասանը եւ իր տիկինը՝ հայ-նուսական փոխհարաբերություններին վերաբերող վավերագրերի հավաքման ու կարգավորման հմուտ երախտավոր Սոնյա Ավագիմյանը, տվել էին՝ հուսալով, թե հավանելու դեպքում ի վիճակի կլինեմ հրապարակել: Այն ժամանակ եւս գործի լծեցի հեղինակի հայրենակից, նաեւ աշխատանքին քաջաձանթ ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի զորությունը... Սակայն տպագրելն անհնար եղավ. այդ էր մնացել, որ Արցախի դժխեմ հոլոփումները ցույց տվող, Ծուշվա ողբերգության մասին ականատեսի վկայություններ հաղորդող գիրք տպագրեին 60-ականների հայտնի դեպքերից հետո, երբ նոր ուժով մոլեգնել էր ադրբեջանական շանտաժը, եւ Հայաստանի ղեկավարներն Արցախի անունը տալուց էլ էին վախենում:

Ի դեպ, Սոնյան այն ժամանակ ինձ էր հանձնել նաեւ Լեոյի մի նամակը սույն ձեռագրի մասին: 1926-ին Միտասրը Բաքվից իր հիշատակարանն ուղարկած էր եղել մեծանուն պատմաբանին ու հին բարեկամին՝ խնդրելով աջակցել, որ այն տպագրվի: Լեոն կարդացել-հավանել էր աշխատանքը եւ, ահա՛, իր բարձր կարծիքն արտահայտելուց հետո, հատնում էր, որ այդքան ազնիվ մի գիրք տպագրելու

¹ Գրքի շարադրանքի մեջ աղբյուրները նշվում են իրենց մատենագիտական համապատասխան տվյալներով:

համար դժվար, պարզապես անհնար ժամանակ է: Օրերն եղա Հայաստանի կուսակցական Կենտրոնի բարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ իմ նախկին աշակերտի ու բարեկամի մոտ, — Լեոն էր պատմում: — Խնդրեցի՝ միջամտի, որ տպագրեն բազում տարիների տառապալից ջանքերիս արդյունքը՝ բազմահատոր հայոց պատմությունը: Ծանր հառաչեց, — Լեոն էր պատմում, — ապա թախծոտ քննադրեց, որ հայոց պատմության համար անբարենպաստ եղանակ է, ես սպասվում է առավել դժնդակը...

Այսքանը հաղորդելուց հետո, այնուամենայնիվ, Լեոն հետեւյալ խորհուրդն էր տալիս. սիրելի Միրզա, — ասում էր, — իմ ապարախտ հայրենակից, քո այդ նախշուն ձեռագրով մի քանի օրինակ արտագրիք ձեռագրիցդ եւ պահ տուր տարբեր տեղեր: Չի կարող, որ մեր գլխին եկած այս անբարենպաստն ու դժնդակը հավերժական լինի: Կգա նաեւ մեր ազգի ժամանակը, բարի օրեր կլինեն, գրքիդ վրա ուշադրություն կդարձնեն, կտպագրեն, եւ երջանիկ սերունդները նրանից կհմանան մեր դժվար կյանքի մասին...

Վ. Բալասանը վերջերս նորից ինձ էր հանձնել ձեռագրի բախտը: Տպագրության պատրաստեցի՝ միաժամանակ իմ հատորի համար նրանից քաղելով մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ:

Հարություն Թումյանի ձեռագրի հետ եւս առնչվել եմ 70-ականների սկզբին: Մեր ընդհանուր բարեկամ, մաթեմատիկոս Նիկոլ Գասպարյանն էր, որ մի օր ինձ հանձնեց այդ ձեռագրի թղթապանակը («Կարդա, տես ի՞նչ կարելի է անել»):

Թումյանի՝ ճանաչում էի 1965-ից: Արշավիր Քամայանի հետ Ստեփանակերտ էր եկել: Հետաքրքրվում էր մարզը Հայաստանին վերամիավորելու համար բոլորովա՞ծ շարժման ընթացքով: Ծանոթացանք, պարզվեց, որ երկուսն էլ 1918—20 թթ. նույն կոիվն էին մղել, որպես Ազգային խորհրդի անդամներ, մարզի ժողովրդական կառավարության կոմիսարներ... Եւ հիմա, առնելով արցախահայության ազատագրական նոր ոգորումի յուրը, եռացել էր հին արյունը, եկել էին նորից շնչելու հայրենի եզերքի ըմբոստ մթնոլորտը:

Ես հետո իմացա, որ Հարություն Թումյանը մեր ֆիդայական շարժման հռչակավոր ղեկավարներից մեկի՝ Թուման Թումյանի կրտսեր եղբայրն է, որը դեռ հայրենի Շուշիում եղբորից ու Նիկոլ Դումանից, Արամից ու Իշխանից, Սարգիս Մեհրաբյանից (Խանասորի Վարդան) եւ Իշխանից (Նիկոլ Պողոսյան) դասեր առած, այն դժոխային տարիներին լեռնաստանում էր մնացել նրա փրկությանը նվիրվելու, նոր Հայաստանն արեւելյան կողմից պաշտպանելու համար:

Թումյանի ձեռագիրն անպայման արժանի էր տպագրության: Այս անգամ եւս անմիջապես դիմեցի Աշոտ Հովհաննիսյանին: Նա կարողաց, նույնիսկ դրվատական գրախոսություն գրեց, խոսեց հրատարակիչների հետ: Սակայն դրական ո՛չ մի արդյունք: Այն ժամանակ նա դիմեց հանրապետության Արխիվային վարչության պետ Աշոտ Հարությունյանին, առաջարկեց օժանդակել: Ես ու Հարությունյանը գրքի մի խոշոր հատվածն առանձնացրինք «Արխիվների բանբերում»

Նրապարսկելու համար: Հարությունյանը որպէս խմբագիր այդ հատվածը կարծեմ Կենտրոնում տարավ (երաշխավորություն ստանալու): Մի օր էլ զանգեց, թե Թումյանից թույլտվություն վերցրու, հրապարակելիք հատվածում որոշ հավելումներ կատարենք: Հաղորդեցի, Թումյանն ամպոտեց, ասաց՝ «Չե՛մ ուզում»:

Մնում էր հետեւել Լեոյի իմաստուն խորհուրդին, եւ ես Մատենադարանի տնօրեն Լեոն Խաչիկյանի բարյացակամությամբ իրենց քերթաքոյվ բազմացնել տվի, մի օրինակը թողեցի Մատենադարանում, մյուսը հանձնեցի Պատմության պետական թանգարան, մեկն էլ ինքս վերցրի...

Վերջին տարիներին (70-ականներին) Թումյանը շատ էր ինքնամոտի դարձել, ոչ ոքի չէր ընդունում, Արցախից եկած ցավալի լուրերից մթնում էր, խոշոր գուլիք տմբտմբացնում: Մեր վերջին հանդիպմանը գրքի ճակատագրի մասին ոչինչ չխոսեց: Արցախի հարցն էր մտահոգությունը: Ասաց. «Մենք սխալ ճանապարհ էինք բռնել. մեր դեմ վայրենի բնագրով գործող հակառակորդն էր, իսկ մեզ առաջնորդում էին քաղաքակրթության օրենքներ...» — եւ քիչ լուելուց հետո ասաց լսածս վերջին իր խոսքը. — «Միշտ էին մեր նահատակ նախորդները՝ Նիկոլ Դումանը, մեր Թումանը, Վարդանը, Դալի Դազարը... Լույս դառնան նրանց հոգիները: Լույս դառնան եւ յուսավորեն այն ճանապարհը, որ Արցախի նոր փրկարարներն են անցնելու»:

Թումյանի ձեռագիրը որոշակի անուն չունեւ: Բազմացնելիս ինքս եմ գրել՝ «Դեպքերը Լեոնային Ղարաբաղում, 1917—20 թթ. (պատմական ակնարկ)»:

1921—23 թթ. համար օգտվել եմ Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Ադրբեջանի բաժանմունքի հրատարակած փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուից¹: Գրքի խմբագիրը, հավանաբար նաեւ «Խրմբագրության կողմից» առաջաբանի հեղինակը, ոչ անհայտ Ջ. Փ. Գուրլեն է, որի խոսքն աչքի է ընկնում շատ փաստաթղթերի ծուռ ու շիլ մեկնաբանություններով եւ ապակողմնորոշող հայտարարություններով: Օրինակ, առաջաբանում այն պնդումը կա, թե Լեոնային Ղարաբաղ Ադրբեջանի սահմաններում առնելու մեջ «նախ եւ առաջ նկատի է առնված մարզի բնակչության տրամադրությունը»², որ տեղով մեկ սուտ է: Հայտարարվում է, իբր, ինքնավարությունը հռչակելուց հետո անց է կացվել մարզի բնակչության հանրաքվե, որով հաստատվել է այդ հայության միահամուռ կամքը՝ ինքնավարության իրավունքով Ադրբ. ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու («1923 թ. օգոստոսին անցկացված հանրաքվեով մարզի բնակչությունն արտահայտվել է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ ինքնավար մարզ կազմելու օգտին»)՝: Եւ այս լսիրշ սուտն ապացուցելու համար վկայակոչվում է այն ժամանակվա կու-

¹ «К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР. 1918—1925, документы и материалы», Баку, 1989 (այսուհետև՝ «Փաստաթղթեր»):

² Անդ, էջ 6:

³ Անդ, էջ 7—8:

ասկցության մարզկոմի քարտուղար Սերո Մանուցյանի հերթական-սովորական զեկույցներից մեկի սովորական խոսքը, որի մեջ բացարձակապես ոչ մի խոսք չկա ո՛չ հանրաքվեի, ո՛չ էլ Ադրբեջանի մասին, եւ տրվում է լոկ ինքնավարության առթիվ անցկացված ժողովների միտինգային բնութագրությունը: Ահա այն. «Ինքնավարության ակտը գյուղացիության կողմից ընդունվեց լիակատար միակամությամբ... Գյուղացիներն իրենց զանգվածային բանաձեւերում ուղջունել են ինքնավարությունն ու խորհրդային իշխանությունը»¹:

Բայց ո՞վ է ասել, թե հենց այսքանը՝ տրված մարզկոմի քարտուղարի պատեհապատշաճ զեկույցի մեջ, նշանակում է հանրաքվե (ոեֆերենդում): Թե՞ գուլիեները չեն էլ պատկերացնում՝ իրենից ի՛նչ է ներկայացնում հանրաքվեն, եւ այն ինչպե՛ս են կազմակերպում ու անցկացնում քաղաքակիրթ միջավայրում:

Մի տեղ էլ ժողովրդական միահամուռ հավանության արտահայտություն է հայտարարվում մի ժողովի լրատվական տեղեկությունը², որը խելամտորեն քննելիս պարզվում է, որ իրականում վերելի ներկայացուցիչը ժողովականներին հաղորդել է բացահայտ անհերթություններ: Փաստաթղթին այն մասին է, որ Վարանդայի Հաղորդի գյուղում հավաքված են եղել ենթաշրջանի 47 ներկայացուցիչներ: Ադրբեջանի Ժողովխորհրդի ներկայացուցիչ Լեոն Միրզոյանը ջանացել է նրանց գլուխները մտցնել նախընթացին Թիֆլիսում ընդունած հակահայկական որոշումը: Եվ այսպես, ինչպես փաստաթղթում արձանագրված է, «Համագումարը (ենթաշրջանի 47 ներկայացուցիչների հավաքն է համարվում Բամագումար — Բ. Ու.) անցնում է Ղարաբաղի հարցի քննարկմանը: Չեկուցում է ընկ. Լ. Միրզոյանը: Ընկ (երը) հայտարարում է, որ հարցը դրվում է ոչ թե քննարկման, այլ գյուղացիության կարծիքին ծանոթանալու նպատակով: Ընկ(երը) հաստատում է, որ տնտեսական, հոգեւոր, քաղաքական եւ ազգային տեսակետներից Ղարաբաղը սերտորեն կապված է Ադրբեջանի կենտրոնի (Բաքվի) հետ. այդ գործոններն էլ կանխորոշում են այն հարցը, թե մենք քաղաքական ինչպիսի կազմավորման պիտի ենթարկենք Ղարաբաղը»³:

Գուլիեն այս հայտարարությունը մեջ է բերում՝ որպես թե բացահայտելով արցախահայության կարծիքը՝ մարզն Ադրբեջանի կազմի մեջ առնելու վերաբերյալ: Արցախահայության՝ որ այն ժամանակ կազմում էր մարզի բնակչության ավելի քան 94 տոկոսը: Մի կողմ թողնենք, որ փաստաթղթում հիշվածը ոչ թե արցախահայության կարծիքն է, այլ «ընկ(երը)», որ Բաքվի ներկայացուցիչն էր: Բայց գրանաձ, իրեն մարքսիստ-լենինիստ համարող Գուլիեն այդ ինչպե՛ս է պատկերացնում «հոգեւոր, քաղաքական ու ազգային տեսակետներից» արցախահայության կապը ո՛չ իր մայր Հայաստանի, այլ Ադրբ-

բեջանի հետ: Չէ՞ որ նման անհերթություն համար իրական հիմք անհնար է պատկերացնել: Մանավանդ, որ, այսպես կոչված, համագումարը արձանագրություն էլ ունի, որն ասում է. «Պատգամավորներից շատերը հայտարարում են, թե իրենք այդ հարցի առթիվ չեն կարող արտահայտվել բնակչության անունից եւ առաջարկում են հնարավորություն տալ նախապես հարցը քննարկելու գյուղերում»⁴:

Այսինքն՝ վերելից եկածը հարցի 47 հոգի է մի տեղ հավաքել, հավաքը գավառի աշխատավորության համագումար համարելով, ուզում է նրա անունից Ադրբեջանի ղեկավարությանը տանել որոշում այն մասին, որ արցախահայությունը «հոգեւոր, քաղաքական ու ազգային տեսակետներից» սերտորեն կապված է Բաքվի հետ, իսկ նրանք՝ այն խելո՞ք պատգամավորները, չեն կարող համաձայնել նման հիմարության հետ, ասում են՝ ա՛յ, գյուղերը գնացե՛ք, նրանցում հարցը քննության դրե՛ք եւ նրանց կարծիքը տարե՛ք վերելներ:

Հարցը գյուղերում քննարկելու փորձ էլ է եղել: Լ. Միրզոյանը Հողորտուց ուղիղ ժարտար է գնացել: Մի տեղ է հավաքել չորս ժարտարների բնակչությանը եւ երբ հաղորդել է, թե ի՛նչ հարց է քննարկման դրված, ու իրեն ի՛նչ տեսակ պատասխան է հարկավոր, գյուղացիները թքոտելով հեռացել են, եւ հրապարակում քոռուփոշման մնացել են Միրզոյանն ինքը եւ իրեն ուղեկցող պաշտոնյաները⁵:

Փաստերի եւ աղբյուրագիտական տվյալների այսօրինակ մեկնաբանություններով չեն բավարարվել ժողովածուի կազմողներն ու խմբագիրը: Կան առավել դատապարտելի կամայականություններ, ինչպես փաստաթղթերի նպատակային գոեհիկ կրճատումները, հանրահայտ տեղեկությունների փրա կատարած ձեռնաշարժությունները: Օրինակ, ո՞վ չգիտե, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Բաքխորհրդի Բանդիսավոր միստում արած իր հայտարարությամբ Նաբիման Նաբիմանովը Հայաստանին է համարել Նախիջեւանը, Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը: Եվ այս անունները նույն իմաստով էլ մտել են Օրջոնիկիձեի էլույթի, ինչպես նաեւ դեկտեմբերի 2-ին հրապարակված հոշակագրի մեջ: Բայց արի ու տես, որ գրքում դրանք բոլորն էլ շուռումուռ են տրվել: Նաբիմանովի էլույթում՝ Նախիջեւանի անվան տեղում լոկ կախման կետեր են, նրան վերաբերող նախադասությունը ցնդել է, իսկ հոշակագիրը (դեկլարացիա) ստիստարակ տեղ չի գտել ժողովածուում,

¹ Անդ, էջ 96:

² Այս դեպքերի մասին հանգամանորեն պատմում էր հին բուլշեիկ Սուրեն Հախուսանը:

³ «Փաստաթղթեր», էջ 65:

⁴ Անդ, էջ 67:

⁵ Ժողովածուում նշում կա (էջ 68), թե Օրջոնիկիձեի էլույթն արտատված է նրա երկերի ժողովածուի («Статьи и речи», М., 1956) 139—141 էջերից: Այնտեղ էլ Նախիջեւանը երկու անգամ է հիշվում՝ այսպիսի կապակցություններում. «Зангезур, Нахичевань и Карабах для русского уха...», (նշված գիրքը, էջ 140): «Какая-то Нахичевань-болота, малярия и больше ничего».

¹ Անդ, էջ 203:

² Անդ, էջ 6:

³ «Փաստաթղթեր», էջ 6—7, բնագրի էջ 95—96:

որովհետև նրանից բառ հանելը կամ կախման կետերով փոխարինելը պիտի աչք ծակեր:

Եվ, այսուհանդերձ, ժողովածուի փաստաթղթերն են, որ այսպես թե այնպես բացահայտում են այն երեք տարիներից Արցախի հարցի գլխին ազերիների քերած աղետները: Զէ՛ որ միայն դրանք են լույս աշխարհ եկել, իսկ հիմքերն ստուգելու, առավել անաղարտ վիճակը ներկայացնելու հնարավորություն չունենք՝ գոնե այժմ, հայ-ազերական հարաբերությունների սրման այս պայմաններում:

1923-ին հաջորդած շուրջ երկու տասնամյակի իրողություններից վերաբերող սակավ փաստերն ու արխիվային փաստաթղթերը քննելուց հետո 1950—70-ական թվականների բավական հարուստ ու տեսական շրջանը ներկայացրել են գերազանցապես սեփական հուշերի, ամենատարբեր գրառումների, հիշողության մեջ անջնջելի մնացած տպավորությունների հիման վրա:

Այստեղ հիմնականում տեղ են բռնում քաղվածքներն իմ ձեռագիր մի գրքույկից, որ գրվել է 1936 թ.¹ իբրև նախընթացին Արցախում ու «նրա շուրջ» տեղի ունեցած դեպքերի եւ իրողությունների նկարագրություն:

Այդ ձեռագիրը (150 մեքենագիր էջ) բավական տարածված էր հենց ստեղծման ժամանակից: 1966-ի ամռանն էր, ընթերցելու համար տվել է՝ Երեւանի համալսարանի ռեկտորի տեղակալ, իմ բարեկամ Հակարամ Ութմազյանին: Նա ոչ միայն ընթերցել, այլև մի քանի փոփոխություններ մտերմիկ գրույցի ժամանակ մեկ էլ կիսաձայն բացվում էին, խոստովանում, որ ունեն կամ կարդացել են: Իսկ 1968 թ., երբ ես դեռ Ստեփանակերտից Երեւան չէի փոխադրվել, պրոֆ. Սողոմոն Սողոմոնյանը շտապ ինձ Երեւան հրավիրեց, եւ հենց իր տանը հանդիպեցինք կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ա. Տեր-Ղազարյանցի հետ: Քարտուղարն անհանգստացած պատմեց, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմից ստացել են ձեռագիր գրքույկիս ոուսերեն թարգմանությունը՝ մի ընդարձակ գրադարոշական վերլուծության հետ, կից հանձնարարականով, որպեսզի Հայաստանի Կենտկոմը քննարկի այն ու պատասխանի...
— Անտոն Երվանդովիչը շատ է անհանգստացած քեզ համար, — հաղորդեց Տեր-Ղազարյանցը: — Ասում է՝ տղան այդքան տառապանքներ քաշեց, հիմա էլ գրադարոշների ձեռքին պիտի քրքրվի...
Ես ասացի.

— Զեն կարող ապացուցել, որ ձեռագիրն իմն է:

— Ո՞նց չեն կարող, երբ տասնյակ էջերում քեզ հետ պատահած դեպքերն ու հանդիպումներն են պատմում եւ այն էլ սեփական անուանից, — կշտամբելու պես բացատրեց Տեր-Ղազարյանցը: — Հերոսները հո գիտե՛ն, թե ինչն ինչոց է: Օրինակ, Միկոյանը խիստ վիրավորված է իրեն վերաբերող անբարենպաստ արտահայտություններից եւ Քոչինյանին հանձնարարել է քեզ ասել, որ, իբր, ինքը քեզանից պակաս հայ չէ...
18

— Խոսքս դրան չի վերաբերում, — պաշտպանվեցի ես: — Կարող եմ ասել՝ Երեւանի հյուրանոցում գողացել են օրագրերս, եւ ահա արդյունքը...
— Ուրեմն, օրագրերի հիման վրա ուրիշներն են ասրքել գրքույկը, — նկատելիորեն ուրախացած խոսեց քարտուղարը: — Մենք այդպես էլ կպատասխանենք Կենտկոմին:

Զգիտե՛մ՝ Քոչինյանն ու Տեր-Ղազարյանցն ինչպես էին ձեռակերպել իրենց պատասխանը: Բայց ինձ անհանգստացնող չեղավ: Միայն որոշ ժամանակ անց, երբ ես փոխադրվել էի Երեւան եւ արդեն մամուլի կոմիտեի նախագահ դարձած Ութմազյանի բարյացակամությամբ, իբր, պիտի տպագրելի պաշտպանած դիտերտազիսա՝ «Արցախը հնագույն ժամանակներից մինչեւ 10-րդ դարը», ձեռագիր գրքույկը վերստին ջրի երես ելավ:

Պետհրատում ծանոթացրին Արամայիս Կարապետյանի հետ, եւ նա, առանց ամաչելու, պատմեց, որ ձեռագիր գիրքս ու նրա վերլուծությունը ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղարկելուց հետո մի տարուց ավել սպասել է պատասխանի եւ, համոզվելով, որ այնտեղ նստած են «հանդուրժող ու անտարբեր մարդիկ», մեկ էլ վերցրել-տարել է ՊԱԿ-ի Հայաստանի կոմիտե, անձամբ նախագահ Բաղամյանցին: Այս Բաղամյանցն էլ ձեռագրի տակ ու գլխին է նայել, թերթել, շուտ ու մոտ է տվել, հետո էլ շարտել երեսին, թե՛ «Տա՛ր, խնամքով պահի՛ր, դրանից մի քանի հատ էլ մենք ունենք»¹:

Ինչ որ է, հիշյալ ձեռագրի մի զգալի մասը ես մտել է սույն գրքի մեջ եւ ցավագործեմ, ինձ համար միանգամայն հասկանալի թշնամաքով է ընդունվել շատ ընթերցողների կողմից: Զէ՛ որ նրանք իրենց կամ մտերիմների անվայել գործերն են տեսնելու այս էջերում, ա՛յն քայլերը, որոնց համար ժամանակին պաշտոնական բարձր գնահատություն ու խրախուսանք էր պահված, իսկ այսօր՝ ամեն կողմից եկող կշտամբանք եւ համազգային ասելություն:

Այս դեպքում ինձ առաջնորդում է ո՛չ թե հիշաչարությունը, որ առհասարակ խորթ է իմ էությանը, այլ այն գիտակցությունը, որ պատմությունն են գրում եւ պարտավոր են երբեք չմոռանալ մեր հին պատմիչի անբեկանելի խորհուրդը՝ «չյավելուլ զանեղեալսն...», չնուազեցուցանել զեղեալսն..., այլ զբնան ողջախոն զգուշությամբ քերել ի յայտնութիւն» (Ղազար Փարպեցի):

Առ այսօր հրապարակվել են շատ քիչ ուսումնասիրություններ քննության առնվող հարցի շուրջ: Հիշատակության արժանի են Գրի-

¹ Ինքը, որ տասնյակ տարիներ շարունակ գրադարագրերով ու զանազան աղտոնի հրապարակումներով վարկաբեկում էր իր ճանաչած բոլոր հայերին՝ շարքայիններից մինչեւ ամենանշանավորները (Մարտիրոս Սարյան, Ավետիք Իսահակյան), մնում էր անպատիժ: Բավական էր լսել, թե այսինչն Արցախի կամ Նախիջեւանի անունը տվել է, ազգայնամոլի պիտակը կկացներ, աչ ու ձախ կգրադարտե... Եվ սա 1988 թ. գարնանն ստացին էր, որ գրքույկ-բրոշյուր հրապարակեց ու «փիլիսոփայորեն», «մայրքիզի դասականների տեսություններով» «ապացուցեց» հայ ժողովրդի իրավունքն Արցախի վրա:

գոր Հովհաննիսյանի գիրքը¹, Հրանտ Աբրահամյանի բազմաթիվ հոդվածները՝ սկսված պարբերական մամուլի էջերում:

Վերջին տարիներին, արցախյան շարժման շնչով ու թելադրանքով՝ շատ շատերն ասպարեզ իջան, տպագրեցին հոդվածներ ու հրապարակախոսական ելույթներ, որոնց նպատակն է օգնել շարժման ակունքները պարզելուն, ադրբեջանական կողմի տարածած պատմագիտական մշուշները ցրելուն: Այսօրինակ հրապարակումների հեղեղի մեջ առանձնանում են Հրաչիկ Սիմոնյանի, Լենդրուշ Խուրշուդյանի, Խիկար Բարսեղյանի և էլի մի քանի ուրիշների հոդվածներն իրենց աղբյուրագիտական նյութերի բազմակողմանիությամբ և քննության մասնագիտական խորքով: Նրանք էին, որ անմիջապես ցույց էին տալիս ադրբեջանցի պատմահեղինների անասնձ ասպատակությունները Արցախի նոր պատմության անդաստանում, մերկացնում կեղծարարությունները, ընթերցող լայն զանգվածներին տալիս ճշմարիտ կողմնորոշում հարցի ու նրան առնչվող իրողությունների ոլորտում:

Այս հեղինակներն էին, որ հաճախ առաջինը շրջանառության մեջ մտցրին արխիվային նորահայտ նյութեր, պարզ լույս սփռեցին հարցի այս կամ այն կողմի վրա, մեծապես ծավալեցին ընթերցողի պատկերացումները դեպքերի վերաբերյալ:

Օգտվել եմ նաև Արցախի մեծ գավալի՝ Լեոյի հուշագրական երկից, որ կոչվում է «Անցյալից»: Սա նոր ժամանակների մեր պատմահոր հիշողությունների ու գնահատանքների վերջին մեծ պարպումն է, արժեքավոր և ուսանելի նաև նրանով, որ գրքի բոլոր էջերում, սկզբից մինչև վերջ, հեղինակը նաև իրեն է ներկայացնում հայոց հարցի, որ ասել է՝ հայոց ճակատագրի, հիմնապատաստի վրա, անուս իր խոստովանանքը:

Լեոյի գիրքն ավարտվել է 1924 թ. մայիսին՝ ներկայացնելով հայոց կենսագրության վերջին հիսնամյակի փորձանքները, մեծ ողբերգությունը, Արեւմտահայաստանի կործանումն ու հայոց հարցի վախճանը: Ինքն ընդամենը 64 տարեկան էր, սակայն ասես երանի տալով այն տարեկիցներին, որ մեռել էին «միամտության մեջ, հավատալով, թե հայոց հարցը պիտի լուծվի հայ ժողովրդի երջանկության համար», մեկ էլ ուրախանում էր, որ մահն իրեն մոռացել է՝ հնարավորություն տալով տեսնել վերջը, ականատես լինել մնացորդաց վերածննդին ու վերակերտումի պատրաստությանը: Լեոն հայոց ողբերգության «պարզեւած» մխիթարական երեւոյթն էր համարում այն գիտակցությունը, որ ազգն արդեն համոզվել էր, թե «մի Նիկոլա ցար, մի Բրիան, մի Դեշանել, մի Պուանկարե, մի Սալիսբուրի, մի Լյուդ Ջորջ, մի Քըրգոն ոչ մի բանով լավ չեն մի Աբդուլ-Համիդից, ...մի Թալլաթ փաշայից, մի Էնվեր փաշայից կամ մի Ջեմալ փաշայից: Ծարունակներ

բուծվել ուրիշ նախապաշարումներից եւս, և մենք շատ կհեշտացնենք ասպագայի մեր աշխատանքը»:

«Ինձ քիչ կյանք է մնացել, — հայոց հարցի տխուր վախճանի հետ հաշտված մրմնջում էր մարգարեն: — Բայց քանի բերանումս լեզու՛ կա...»:

Մեր պատմության մեջ շատ են նորոգվող, հաճախ նույնիսկ մասնաճանաչներով կրկնվող դեպքերը: Եվ ահա մեր օրերում էլ հայոց վերջին կենդանի բեկորը, որ ասպարեզը բռնեց իբրև Արցախի խնդիր, կրկնվում, բացվում է նույն մանրամասներով, որ եղել են 18—20 թվականներին՝ մեր դեմ հանված թաթար-թուրք-բուրդ ավազակախմբերի ու դաշնակիցների միսիայի համերաշխ բարդություններով, որպեսզի հետո էլ այդքանին գումարվեր խորհրդային-սոցիալիստական չարիքը: Եկվորները մեր ազատաբաղձ, անկախության համար պայքարող ազգակիցներին զինաթափ էին անում, կապտում և նրանց վրա բաց թողնում սանձազերծ ու սպառազեն թշնամական ոհմակներին:

Այո՛, կրկնվում է պատմությունը, և այսօր էլ նույն վիճակն է, մեր ճակատագրի համար կարծես պարտադիր դարձած նույն դժիւեմ էջը. Արցախի խնդիրը, ինչպես և հայոց հարցը տասնամյակների այն հեռվում, ապրում է եղերական մի վերջաբան, որից դատելով՝ միամիտները երեւի թե սպասում են, թե «հարցը պիտի լուծվի հայ ժողովրդի երջանկության համար»: Իսկ ողջախոհները... Նրանք պիտի մաքառեն, պիտի մինչև վերջ դիմակայեն նաև այս փորձությանը և հասնեն հաղթանակի՝ քաջ գիտակցելով այն մեծ ու դաժան ճշմարտությունը, որ դարասկզբին տարփողում էին մեր ազգի ազատության նվիրյալներն ու այլազգի բարեկամները: Հայոց պետությունը, — նրանց խորին խորհուրդն էր զգուշացնում, — ինչ ցուցանակ էլ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Արցախական աշխարհի:

¹ Գրիգոր Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեոնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971 թ.:

Մ Ա Ս Ն Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂԹԻՆ, ԲԱՅՅ ՆՐԱՆԻՑ ԲԱԺԱՆ (1918—1928 թթ.)

«Յուրաքանչյուր երկիր, յուրաքանչյուր ազգ ունի իր նվիրական հենարանը: Երբ ժողովրդի պատմությունը երջանիկ է դասավորվում, այն դառնում է մշակութային ու քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Երբ ճակատագիրը հալածում է ազգին, այն լինում է ազգային կյանքի պատվարը, հույսերի կղզին, վերածննդի գրավականը:

...Միաձուլ լինելով ազգագրորեն, տնտեսական եւ լեզվական տեսակետից՝ Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի միջնաբերդը, նրա արեւելյան թևը: Այդպիսին եղել է անցյալում, այդպիսին է այժմ եւ այդպիսին կմնա հավերժորեն, քանի որ Հայաստանի սիրտը՝ դաշուն Արարատյան, անհնար է պաշտպանել, առանց տերը լինելու Ղարաբաղի:

...Բնությունն ու պատմությունը Ղարաբաղում ստեղծել են ցայտուն արտահայտված մի տիպ: Սփռված ամբողջ աշխարհում՝ դարաբաղցիները հեշտությամբ կարող են ճանաչվել: Գործունեության լայն թափ, անձնագործ քաջություն, վտանգալից խիզախության հակում, ինքնավստահություն, ինքնահատուկ համառություն, ուղղամտ հաստատականություն, նախապետականություն բնույթական կյանքում, — ահա ղարաբաղցու համակրելի գծերը, որոնք ասես խտացնում են հին հայկական առաքինությունները՝ խամրած պատմության դաժանություններից եւ մաքուր տեսքով պահպանված Ղարաբաղում»:

ՍԵՐԳԵՅ ԳՈՐՈՂԵՅԿԻ

Նախահանրապետական հայկական կյանքի տասնամյակներին, նույնիսկ վերջին երկու-երեք հարյուրամյակներին, Արցախը մեկն էր մեր այն նահանգներից, որոնցում դեռեւս լսելի էին ազգային վարչու-

թյան ու մշակութային ինքնահատուկ կյանքի տրոփները: Հիշենք մեկիքական շրջանը, երբ Հայաստանի ուրիշ նահանգներում, նույնիսկ Արարատյան երկրի կենտրոն Վաղարշապատում երանությամբ էին մատնացույց անում Արցախը՝ իբրեւ հայրենի երկրի միակ անկյունը, որտեղ ժողովրդի համար ազատություն կար, եւ մեղիքներն էլ կարող էին քաղաքական ինքնուրույն հարաբերությունների մեջ մտնել օտար տերությունների հետ: Եվ, անշուշտ, այս հարաբերական անկախությունն ու քաղաքական վարչության գոյությունն էին, որ ցարական Ռուսաստանի միապետներին ստիպեցին հնարավոր համարելու վերականգնումը հայոց հին պետականության՝ հենց Արցախ կենտրոնով: Միշտ է, Արեւելյան Հայաստանը նվաճելուց հետո Պետրոս Մեծի ու Եկատերինա Բ-ի հաջորդներն ուխտադրուքներ վերացրին մեղիքական կարգը, որ հայոց պետականության վերջին բեկորն էր ու ապագա քաղաքական ինքնուրույնության առողջ սալուր: Սակայն, միեւնույն է, Արցախը դրանով չդարձավ ազգագրական անկերպարան մի տարածք կամ վարչական անդեմ ամբողջականություն, որպիսիք Ռուսաստանի շատ ծայրագավառներն էին ներկայացնում՝ իբրեւ արդյունք մեծապետական ուժացնող քաղաքականության: Արցախյան գյուղական համայնքն ապրում էր մեղիքության շրջանի ազգային նահապետական անաղարտ բարբերը, իսկ երկրամասի վարչական ու մշակութային կենտրոն դարձած Շուշին այնքան բարեկեցիկ պայմաններ ուներ, որ բնաշխարհի արեւելյան մասում իր համար ապահովել էր մի արտակարգ տեղ եւ դեպի իրեն էր քաշում շրջակա հայկական նահանգների ուսումնասիրած զանգվածներին, դարձել էր նրանց համար արհեստների ու առեստրի մի անփոխարինելի կենտրոն: Շուշիում իրենց թաղամասերն ունեին զանգեղարցիները, մեղրեցիները, նախիջեւանցիները եւ այլ վայրերից փոխադրված բազմաթիվ զանգվածներ, իսկ սա արդեն մի ինքնահատուկ կերպարանք էր տալիս երիտասարդ քաղաքին՝ իբրեւ Արեւելյան Հայաստանի ծաղկեփունջը ներկայացնող բնակավայրի:

Շուշիի դպրոցները, մանավանդ նրա Թեմականը, մեծ հոշակ ունեին համահայկական ծավալով: Իսկ Ռեալականը բացառիկ մի երեսույթ էր անդրկովկասյան իրականության մեջ:

Շուշին բնաշխարհի հայկական տպագրության առաջին օջախը դարձավ (1827 թ.) Էջմիածնից հետո: Եվ պատահական չէ, որ ամբողջ 19-րդ դարում այստեղ աշխույժ զարգացում էին ապրում մամուլը, գեղարվեստական ու գիտական գրականության հրատարակությունները, թատրոնն ու արվեստի մյուս բնագավառները:

Մեր դարի առաջին 20-ամյակի Շուշին մարզի հեղափոխական խմորումների օջախն էր նաեւ՝ կապված Ռուսաստանի ու երոպական լուսավորական կենտրոնների մտավոր առաջադիմական հոսանքների հետ: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, բոլշեիկների կուսակցությունը եւ հայկական քաղաքական ուրիշ կազմակերպություններ Շուշիում ունեին իրենց մարտական օրաստները: Ահա թե ինչու, երբ Հոկ-

գիտական հանձնախումբը Բաթումում Արցախ-Ղարաբաղից հրաժարվում էր՝ առանց աչք թարթելու:

Կարելի է հասկանալ հայկական պատվիրակության անճարակությունը: Մայիսի 21—22-ին վրացիներն արդեն ապահովել էին Գերմանիայի կողմից խոստացված հովանավորությունը 26-ին հոչակվելիք իրենց հանրապետության վրա: Բարբի ներկայացուցիչներն էլ այլևս չէին թաքցնում իրենց գլխին պահվող թուրքաց հովանավոր ձեռքը: Միայն հայերն էին «սենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենփք լքված, զոհ հարեանների դավաճանության»¹:

Այլ խտտիչանը 1918 թ. հունիսի 2-ին Բաթումից Թիֆլիս՝ Հալոց ընդհանուր Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին գրած նամակում այնքան էլ ցավալի չէր համարում կատարվածը, քանի որ տեղի էր ունեցել ամենակարեւորը՝ ստեղծվել էր հայ ժողովրդի նոր պետականությունը, կառուցվել էր նրա ազգային տունը՝ բուլնը, որն ինչքան էլ փոքր ու անհարմար, սեփական է, միակն ու անկրկնելին է ունի ամրանալու, ծավալվելու ամենայն հնարավորություն²: Ուրեմն, կարելի էր շատ էլ չվշտանալ. հալոց բուլնն ամրանալիս ու ծավալվելիս աստիճանաբար իր մեջ կառնի մեր անփնելի, գոնե այն օրերին դեռես հայաբնակ նահանգներն ու գավառները էլ նրանց հետ էլ Արցախ-Ղարաբաղը:

Ամեն մի հեղափոխություն իր դրոշի վրա ունենում է զնգուն կարգախոսներ ազատության վերաբերյալ, սակայն բերում է քառու է բռնություն:

1917 թ. ռուսական հեղափոխությունը բացառություն չպետք է կազմեր: Ռուսաստանում, մանավանդ իշխանությունից զրկված հեռավոր մարզերում, ծայր առան այնպիսի անկարգություններ, որոնք զավեշտի վերածեցին հեղափոխականների հոչակած ազատությունը: Գավառական Շուշի քաղաքի ժամանակագիրն ասում է. «Ազատություն» խոսքը բացատրվում էր նրանով, որ ամեն մարդ իրավունք ուներ ազատ խոսելու, հայհոյելու, վիրավորելու, մինչև անգամ սպանելու է անպատիժ մնալու»³:

Երկրի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոններից կտրված թաթար ու քուրդ ավազակախմբերը, որոնք ղեկավարվում էին նորաստեղծ թաթարական «Իկլայա դիվիզիայի» հրամանատարության կողմից էլ խնդիր ունեին ամրապնդել մուսուլմանության դիրքերն Արեւելյան Անդրկովկասում:

1918 թ. հունվարին Շամքորի մոտ «Իկլայա դիվիզիայի» հրոսակները հարձակվեցին Կովկասյան ճակատից տուն դարձող ռուսական զորամասի վրա, նախ զինաթափ արին, ապա կոտորեցին անգեմ մարտիկներին:

¹ Միսոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 149:

² ՀԳՊԿԱ, ք. 200, գ. 562, թ. 15:

³ Միրզա Տեր-Սարգսյան (Միտսար), Լեռնային Ղարաբաղ (պատմական հիշատակարան 1917—23), ձեռագիր (այսուհետ՝ «Միտսար»), էջ 5:

Այդ ժամանակ էր, որ տունդարձի ճամփան բռնեց նաև Շուշիում տեղակայված 532-րդ կամ Սիմեիրակյան զորամասը՝ բաղաքի ու շրջակա գյուղերի հալության միակ պաշտպանը: Չորամասի ջոկատներն Աղդամից նոր էին դուրս եկել, որ ենթարկվեցին հարձակումների ու կողոպուտի: Նրանք սպառվեցին մինչև Եվլախ կայանում հասնելը:

Հուլյս կար, թե անգեմ, անօգնական արցախահայության պաշտպանությունը կապահովեր Թիֆլիսի Արցախյան հայրենակցական միության կազմակերպած Արցախի կամ Շուշի գունդը, որը, սակայն, երեք ամսում Թիֆլիսից հազիվ հասնելով Սեւանի արեւելյան ափը, տեղեկացել էր, որ թուրքերը գտնվում են Երևանի դարպասների մոտ, գնաց մասնակցելու Սարդարապատի ճակատամարտին էլ այսքանից հետո՝ միայն բռնելով իր փակ ճամփան, տեղ պիտի հասներ դեկտեմբերի կեսին, այսինքն՝ կազմավորումից մեկ տարի հետո: Եվ ի՞նչ մեկ տարի. աննախադեպ, չեղած-չտեսնված փորձանքների, Սարդարապատի հերոսամարտի, նրա ծնած հալոց նոր պետականության, այդ պետական մարմնի ոտքի կանգնելու էլ առաջին դժվար ու աներեր քայլերը կատարելու տարի:

Արցախը թողնված էր իր բախտին էլ ամենուրեք տիրական դարձած քառսի, թուրք-թաթարական մշտագո թշնամանքի ու խարդախանքների պայմաններում պիտի սպրեր, ստեղծեր իր սեփական-ինքնուրույն գոյության կերպն ու ճանապարհը: Սեփական-ինքնուրույն էլ մանավանդ միայնակ, որովհետև, ինչպես վերը տեսանք, Հայաստանի հանրապետության ապագա կառավարողները, օսմանա-թուրքական ճնշման տակ էլ նրանց աղբրեջանցի կամակատարների դիվալին գործարքների պատճառով, դեռ Բաթումի խորհրդածողովում հրաժարվել էին Արցախից:

Այս պայմաններում, միայն իր հույսին մնացած Արցախի հասարակական կյանքի վրա ազդեցություն ունեցող ուժերը, այն ժամանակ տարածված կուսակցությունները, հայ հեղափոխական դաշնակցության ամենանեոսոցիալ մասնակցությամբ, որոշեցին ստեղծել մարզի կյանքի կարգավորման մի վարչություն՝ նրա վրա դնելով որոշումներ ընդունելու էլ այդ որոշումներով առաջնորդվելու իրավունքներն ու պարտականությունները:

Բաց ինչպիսի՞ն պիտի լիներ այդ վարչությունը, ղեկավար այդ մարմինը: Պետական կառավարման ի՞նչ սկզբունքներով պիտի առաջնորդվեր: Եղան ամենատարբեր առաջարկություններ՝ ժամանակի առաջավոր ժողովրդավարական կազմակերպություններից մինչև դիկտատորական կամ միապետական ասպարաղը: Նույնիսկ առաջարկ է լինում վերականգնելու մելիքական կարգը¹, որ ավելի քան երեք դար շարունակ, պարսից ու թուրքական բռնատիրությունների դժնդակ աքցանի մեջ, պահպանել էր Արցախ-Խամսայի հայկական ինքնավարությունը:

«Իաշնակցություն կուսակցության հարող մտավորականության էլ ղեկավարների մի մասը պահանջում էր իշխանություն ստեղծել՝ բաղ-

¹ Հ. Թումյան, մասն Ա, էջ 11:

Մեծահասակների և կանանց հարցը

կացած բացառապես դաշնակցականներից: Իրավ է, Լեոնային Ղարաբաղում այդ ժամանակ չկար հասարակական ուժով հենարան ունեցող մի այլ քաղաքական հակակշիռ ուժ»¹: Եվ, այսուհանդերձ, իրենք՝ դաշնակցականներն էլ վերջում եկան այն համոզման, որ պետք է ստեղծել բոլոր կուսակցությունները, հասարակական խավերն ու հոսանքները ներկայացնող կուսիցիոն հեղինակավոր մարմին, «Խույ երբ հանգամանքները թույլ կտային, հետագայում հրավիրել ժողովրդական համագումար եւ նրա ընտրությամբ կազմել օրինական կառավարություն»²:

Այսպես էր, որ կազմվեց «Կուսակցությունների ու կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ»՝ բաղկացած 14 հոգուց, նախագահությամբ Հարապետ Մուսայելյանի, քարտուղարությամբ Նիկոլայ Իսախանյանի: Հետագայում այս խորհուրդը պիտի կոչվեր «Միջկուսակցական բյուրո»:

Անմիջապես գործի անցնելով՝ բյուրոն ճշգրտեց իր պարտականություններն ու անելիքները, տեղում ստեղծեց իր ներկայացուցչությունները, ժողովրդին ուղքի հանեց ինքնապաշտպանության եւ անսալթաք գործունեության համար: Բյուրոյին ենթակա զինված ջոկատներն ու միլիցիական կետերը պատշաճ կարգ սահմանեցին ինչպես Շուշիում, այնպես էլ գավառներում:

Բյուրոն կարճ ժամանակում տանելի փոխհարաբերությունների մեջ մտավ նաեւ Շուշվա թաթար բնակչության հետ: Նրա ջանքերի շնորհիվ էր, որ կազմվեց Ազգամիջյան մարմին՝ 6 հայերի ու 6 թաթարների կազմով եւ գիտավորությամբ վրացի, Շուշվա նախկին հաշտարար դատավոր Իոսիֆ Իլարիոնովիչ Կոքիտի:

Բյուրոյում շատ լավ էին հասկանում մարզի ռազմագիտական դիրքն ու վիճակը, եւ պատահական չէ, որ նրա առաջին մտահոգություններից մեկը դարձավ զինվորական պատրաստությունը:

Թուրքերը սիոված էին Արարատյան դաշտում, Կարյազինոյի ու Ադրամի կողմերում, Գանձակում ու Ծամախիում: Ո՛ր ասես որ չէին վստում Թուրքիայի էմիսարները: Նրանք ուղքի էին հանում թաթարներին, եւ հեռու չէր այն օրը, երբ կմտնեին նաեւ Արցախ ու անպաշտպան, մայր երկրից իսպառ կտրված մարզը կդարձնեին ուղքի կոխան:

Մնում էր հույս դնել սեփական ուժերի ու տեղական հնարավորությունների վրա: Եվ Բյուրոն հարեւաններից աննկատ կազմակերպեց զորացուկատներ, սկսեց նրանց ծանոթացնել մարտավարության տարրական կանոններին: Այդ ջոկատները զինելու համար էլ ձեռք գարկեց ամենատարբեր միջոցների՝ պահեստներում ընկած հին ու ժանգոտ զենքերը «վերակենդանացնելուց» մինչեւ նոր զենքերի ու զինամթերքի արտադրությունը: Այս վերջինի համար Շուշվա հայկա-

կան մատու «հիմնվեց արհեստանոց՝ ինժեներ Խորեն Օռանյանի ղեկավարությամբ»³:

Բյուրոյում ռազմական գործերը ղեկավարում էր Հարություն Թումյանը՝ բանիմաց ու բաշ մի մարդ, որն Արցախի պաշտպանությունն ու ռազմական գործը նախապատրաստելու համար կատարում էր ամեն հնարավորը, նույնիսկ անհնարին: Նա այս ձեռնարկումների մասին քիչ բան է գրում իր գրքում⁴: Սակայն գործակից երկու ուրիշ բյուրոյականներ՝ Արշավիր Քամալյանն ու Լեոն Վարդապետյանը (Վարդապետյաններ՝ Արշավիր Քամալյանն ու Լեոն Վարդապետյանը (Վարդապետյաններ), տարիներ առաջ հիացմունքով պատմում էին, թե ինչպես անմոռանալի ֆիդայի Թուման Թումյանի (Թորգոմ) այդ կրտսեր եղբայրը գավառներում չզոյությունից ստեղծել էր գործունյա ու բաշ զորացուկատներ եւ ամեն օր սովորացնում ու հզորացնում էր նրանց շարքերը:

Ապրիլի վերջին Բաքվում Ստեփան Ծահունյանի ստեղծած ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի գործունեությունը ոգետրել էր Միջկուսակցական բյուրոյին, որն իր նիստերից մեկում կոմիսարներ կոչեց աշխատանքային տարբեր բնագավառների ղեկավարներին եւ որոշեց սերտ կապեր ստեղծել Բաքվի կոմունայի հետ, համատեղ միջոցներ փնտրել ու գործունեություն ծավալել թուրքական վտանգը կանխելու համար:

Ուրեմն, այսպես էր եղել. հայ-թուրքական պատերազմն ավարտվել էր Բաթումի դաշնագրով, որն Արարատյան երկրի հայությանը տվել էր խղճով մի տարածք, անբավարար նույնիսկ բնիկներին ու երեք հարյուր հազար գաղթականներին տեղավորելու համար: Թիֆլիսից Երեւան փոխադրված կառավարությունը հայտնվել էր մի երկրում, ուր տիրում էին աղքատությունը, քաղցն ու համաճարակները: Անփորձ ու անօգնական կառավարողները, որոնք պետք է ժողովրդին դուրս բերեին այդ ողբերգական վիճակից, կարո՞ղ էին մտածել Արցախի մասին, ուժ ու հնարավորություն ունեի՞ն կովի դուրս գալու թաթարների ու թուրքերի այն ջոկատների դեմ, որոնք վայրի ոմնակների պես տիրել-բռնել էին հայոց լեռնաստանի շրջակայքը՝ եւ ահա ուր-որ է կանցնեին վճռական քայլերի՝ Արցախ-Զանգեզուր-Նախիջեւան գոտին հայերից իսպառ ազատելու համար:

Նախապես ասեմ, որ Արցախն աղբբեջանցի թուրքերի ու նրանց հովանավոր օսմանան թուրքերի համար մի սովորական ինքնակա հարց չէր, այլ բաղկացուցիչը համաթուրքական շահախնդրությունների առանցքը կազմող մի գերխնդրի: Օսմանյան Թուրքիան ու նոր կազմավորված Առքբեջանը պիտի միավորվեին՝ դառնալով թուրքական մեծ պետության, Բախաններից մինչեւ Միջին Ասիայի խորքերը ձգելիք վիթխարի տարածքի առանցքը: Այս դեպքում Հայաստանն ընկած էր Թուրքիան ու Աղքբեջանն իրար բերող ճանապարհին. կա՛մ պիտի մի կողմ քաշվեր, կամ պիտի բնաջնջվեր, որպեսզի նրանք միավոր-

¹ Անդ, էջ 12:

² Անդ, էջ 13:

³ Հ. Թումյան, էջ 39:

⁴ Անդ, էջ 39—40:

վեին ու միասնաբար գնային՝ հասնելու իրենց համաթուրքական բաղձանքներին: Աչքսանն այնպես պարզ էր ու այնպես բնական էր թվում, որ թուրք պարագլուխներն իրենք անթաքույց հաղորդում էին հայոց ներկայացուցիչներին¹: Սակայն Սարթապատի պարտությունից ու Բաթումի խորհրդածողովից հետո թուրքերը երեւի մտածում էին, որ իրենց համար անհնար պիտի լինի հայերին միանգամից ու լրիվ իրենց ճանապարհից վերացնելը եւ անհրաժեշտ է ամժամապես բավարարվել միջանցք բացելով, միջանցք, որ Նախիջեւան-Չանգեզուր-Արցախ գոտին էր:

Արցախում լավ էին հասկանում այս հանգամանքը եւ շտապեցին իրենց ինքնուրույնությունն ապահով պահող պայմաններ ստեղծել, անհույսար դարձնել այդ ինքնուրույնությունը՝ մտածելով, թե կգա ժամանակ, հայրենի երկրի կառավարությունը ոտքի կկանգնի, կհզորանա եւ ուժ կունենա նաեւ կորցրած երկրամասերին տեր կանգնելու:

Սակայն շտապ վարձ դարձավ, որ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը, Օսմանյան Թուրքիայի՝ Ադրբեջան թախանցած գործակալները եւ մանավանդ Գանձակում «մուսուլմանական բանակ» կազմող Նուրի փաշան լուրջ ծրագրեր ունեն Արցախն Ադրբեջանին բռնակցելու գործը շտապույթ իրականացնելու համար, եւ Միջկուսակցական բյուրոն որոշեց արցախահայության լիարժեք համագումար հրավիրել, ստեղծել իրենց իսկական ու լիիրավ կառավարությունը:

Համագումարն սկսվեց 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում եւ ավարտվեց 24-ին: Նիստերը տեղի էին ունենում Թեմական դպրոցի դահլիճում: Մասնակցում էին գավառների համարյա բոլոր գյուղերի պատգամավորները, շուրջ 180 հոգի: Սկզբում նախագահ ընտրված բոլշեիկ Ալեքսանդր Ծատուրյան-Ռուբենին առաջին իսկ նիստից հետո, առանց լուրջ պատճառաբանության, հրաժարվեց նախագահել՝ տարակուսանք եւ դժգոհություն առաջ բերելով պատգամավորների շրջանում²:

Նախագահ ընտրվեց դաշնակցական Արսո Հովհաննիսյանը, շրջահայաց ու ձեռներեց մի գործիչ, որը եւ մեծապես ազդեց համագումարի ընթացքի ու ընդունած որոշումների վրա:

Միջկուսակցական բյուրոյի կամ կոմիտայների խորհրդի գործունեության մասին հաշվետու զեկուցումով հանդես եկած Հ. Մուսայելյանը, հանգամանորեն ներկայացնելով այն օրերի քաղաքական դրությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության առաջին բալլերի ծանրությունը, առանձնապես ընդգծում է արցախահայության խնդիրները

ստեղծված բարդ, պարզապես անկլանկի իրավիճակից դուրս գալու համար:

Ելույթներում քննության են առնվում մարզի անհիշխանության ու անկարգապահության վերացմանը, թուրքական վտանգի դեմ ուղղված ու քաղաքական ասպնովություն ստեղծելուն ուղղված միջոցառումները: Եվ որչիզում է գյուղական համայնքներին բաժանելու համար բռնագրավել, այսպես կոչված, բեկական հողերը՝ արցախյան գավառների այն լավագույն, ամենաբերրի տարածությունները, որոնք Շուշիա թուրք խանի հարազատներին էին նվիրաբերվել 19-րդ դարի սկզբին, ռուսական տիրապետության առաջին իսկ տարիներին, ռուս չինովնիկների օգնությամբ:

«Գետաշենից եկած ներկայացուցիչները, նկարագրելով Գյուլիստանի շրջանի հայ բնակչության տագնապալի դրությունը, Ղարաբաղի նոր ընտրվելիք կառավարությանը խնդրում էին տեսադաշտից դուրս չթողնել նախկին Գյուլիստանի գավառը, որը կազմում էր պատմական Ղարաբաղի անբաժան մասը, մոռացության չտալ այնտեղ ապրող եւ պաշարող հայ գյուղացիության կարիքները...»³:

Որոշվում է նոր կառավարություն ստեղծել՝ դարձույ կուսիցիոն լեգիոնով, «հողոր այն քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներից, որոնք շահագրգռված են կենսականորեն հայ ժողովրդի նահատարում եւ պատրաստ են այդ լուրջ պատմական մոմենտին միավորելու իրենց ջանքերը երկիրը վերահաս աղետներից փրկելու համար»:

Պատգամավորներից մեկն առաջարկում է ընտրվելիք կառավարությունն անվանել «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն», իսկ կառավարության անդամներին՝ «կառավարիչներ»: Կարճ վիճաբանությունից հետո ընդունվում է ադ առաջադրությունը:

Ընտրվում է կառավարություն՝ բաղկացած հետևյալ յոթ անձերից.

1. Եղիշե Իշխանյան, նախագահ եւ կառավարիչ ներքին եւ արտաքին գործերի,
2. Արշավիր Քամալյան, կառավարիչ հողային եւ արդարադատության գործերի,
3. Արսո Հովհաննիսյան, կառավարիչ պարենավորման գործերի,
4. Մարկոս Տեր-Աստվաճատրյան, կառավարիչ ֆինանսների,
5. Հարություն Թումյան, կառավարիչ զինվորական գործերի,
6. Մարտիրոս Ալվազյան, կառավարիչ հաղորդակցության,
7. Մելիքսեթ Եսայան, կառավարության քարտուղար²:

Բավական նպատակալաց ու մարտական էր համագումարի հրչակագիր-դեկլարացիան, որի առանցքն էին կազմում ժողովրդի միաս-

¹ Բաթումի խորհրդածողովին, 1918-ի մայիսին, «մտերմիկ» մի գրույցի մեջ հեհանդդին Շաքիրը հայոց պատվիրակության դեկավար Ալ. Խատիսյանին բացատրել է. «Հայերը կանգնած են մեր համահպանական ու համաթրքական սրբազան իդեալներու իրականացման ճամբուն վրա, եւ մենք անխուսափելիորեն կը բախինք անոնց հետ... Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնելու մեր ճամբուն վրայեն այն ամենը, ինչ որ արգելք կհանդիսանա մեր ազգային սրբազան իդեալներուն» (Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 77):

² Հ. Թումյան, մասն Ա, էջ 70:

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 72:

Գյուլիստան գավառը, Արցախ-Ղարաբաղի այդ իսկապես անբաժան մասը, որ ընդգրկում էր այժմյան Գետաշենի ենթաշրջանը հյուսիս-արեւելքում, իսկ արեւմուտքում հասնում էր միջեւ Թարթուսի հոսանքը, 1923 թ. ամռանը, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն ստեղծվելիս, ոչ միայն բռնությամբ փոխվեց այդ մարզից, այլեւ ինքը ենթարկվեց հողուման՝ զրկվելով Գետաշենի ենթաշրջանից, որը բռնակցվեց որիչ վարչական միավորի:

² Հ. Թումյան, էջ 72—73:

նության ու մարտունակության սպահովման, ազգային ինքնորոշման ճանապարհով անկախ ազգային գոյության խնդիրները:

«Քաղաքական վայրիվերումներից առանձնացած, կղզիացած մնաց Ղարաբաղը, — գրված էր հռչակագրում: — Կտրված աշխարհից՝ նա ամբողջ ութ ամիս մնում էր միեւնույն մեռյալ կետում: Սակայն մահացու կլիներ իր վիճակը կապել իրերի քմահաճ ընթացքին: Ղարաբաղը գիտակցեց պահի լրջությունը: Ժողովրդին հատուկ առողջ բնագոյով Ղարաբաղի ամբողջ հայ բնակչությունը վճռեց չսպասել, մինչև եզա եղբայրական ուժը, որը պիտի ազատեր նրան շղթաներից: Այդ ընթացքը վտանգի կենթարկեք բոլոր արժեքները: Եվ, ահա՛, հավաքվել են Լեռնային Ղարաբաղի հայության ժողովրդական ներկայացուցիչները տնօրինելու երկրի ճակատագիրը:

Համագումարը մի անգամ եւս ընդգծեց իր բարեկամական վերաբերմունքը դեպի մյուս ազգայնությունների դեմոկրատիան: Այդ ճանապարհով մենք կարող ենք հասնել ռուսական հեղափոխության հայտարարած վսեմ գաղափարներից մեկի՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացմանը:

Եվ դա է լինելու Ղարաբաղի կառավարության գործունեության երակետը: Համագումարի ընտրած կառավարությունը կոչված է իրագործելու առաջին հերթին ժողովրդի կամքի այդ արտահայտությունը»¹:

Հռչակագրում նշվում են բեկական հողերն իրենց միակ ու իսկական տիրոջը՝ հայ գյուղացուն վերադարձնելու և արցախահայության հուսալի ինքնապաշտպանությունն սպահովելու խնդիրները: Պարզ երևում է, որ նրա հեղինակներն ու համագումարը տեսնում են Արցախի գլխին կուտակված մուսուլ ամպերը և համոզված են, որ դրանք չեն կարող կարկտաբեր չլինել:

Եվ կարկուտը չպետք է ուշանար:

Նորընտիր ժողովրդական կառավարությունը գործի անցավ անմիջապես եւ, իր համար առաջնահերթ դարձնելով կարգապահության, պարենի, արդարադատության, նույնիսկ լուսավորության խնդիրները, լծվեց ամենակարեւորին՝ մարզի հայության պաշտպանությունն սպահովելուն: Ըստ երեսույթին Գանձակում բնակվող Նուրի փաշան ու նրա տեղական գործակալներն ուշի-ուշով հետետում էին արցախահայոց համագումարին, տեղյակ էին նրա ընթացքին ու ընդունած որոշումներին եւ դրանք համարում էին լուրջ պատնէշներ Արցախը նվաճելու իրենց ծրագրի դեմ:

Նուրի փաշան, իբր կարգ պահպանելու համար, ռազմական «կոմենդանտներ» էր նշանակել Արցախի հարեւան թաթարական զավառներում, եւ դրանք դարձել էին խառնակչության, հայկական բնակավայրերի վրա ավազակային հարձակումներ ու բռնություններ կազմակերպելու որջեր: Ժուշիում էլ հայտնվել էր մի այսպիսի «կոմեն-

դանտ»՝ օսմանյան սպա Հասան Բասրի-բեյի գլխավորությամբ: Եվ այս Բասրի-բեյը ոչ միայն Նուրի փաշայի աչքն ու ականջն էր, այլեւ բոլոր մյուս «կոմենդանտների» խարդավալից գործունեության կազմակերպիչը: Այս առթիվ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության ռիվանագիտական ներկայացուցիչը բողոքել էր Կովկասում գերմանական կալսերական պատվիրակության ղեկավար ֆոն Կրեսին, եւ սա էլ, իր տերության թուրքամետ քաղաքականությանը հավատարիմ, գրավոր հայտնել էր, թե «համաձայն թուրքական գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշայի ինձ ուղարկած հաղորդագրության՝ օսմանյան զինվորական հրամանատարներ պիտի հաստատվեն Ղարաբաղի գանազան մասերում՝ այդ վայրերում կարգ ու սպահովություն ստեղծելու համար: — Որեւէ, օսմանյան թուրքերը պիտի Ղարաբաղում կարգ սահմանեն: Եվ ամենակարեւորը. — ...կհուսամ, որ ձեր կառավարությունը պետք եղածը պիտի կատարի, որպեսզի արգելի հայ զինվորների եւ հիշյալ զինվորական հրամանատարների միջեւ որեւէ բախում»²:

Այդ բախումը, ավելի ճիշտ՝ ազգամիջյան կոիվը, եկել. Արցախի դռներն էր ծեծում: Օսմանցիները մի կողմից շարժվում էին դեպի Բաքու, մյուս կողմից, լցվելով Արցախի ու մյուս հայկական զավառների սահմանակից թաթարական շրջանները, զինում էին տեղացիներին:

Նոր կառավարությունը ուժ ու ձեռ էր ընկել աշխարհագործ լավ մարզելու, ճակատագրական մարտերը պատրաստված դիմավորելու համար: Այնեւից շատ զենքի ու զինամթերքի կարիքն էր զգացվում: Սակայն Թուշվա արհեստանոցը շատ էր տկար այդ կարիքը վերացնելու համար:

Հայտնի է, որ Թուշվա կամ Արցախյան գունդը հսկայական բանակությամբ գեներ ու զինամթերք էր Գորիս բերել՝ իբր թե Արցախի զինվորությանը հասցնելու: Քանի ամիս փորձեր էին արվում, որ դրանք տեղ հասցնեն: Սակայն սպարդյուն, քանի որ Գորիս-Թուշի ճանապարհն էլ փակված էր Զաքուրի «կոմենդանտի» ու տեղական մահմեդական բաշիբզուկների կողմից:

Օգոստոսի երկրորդ կեսին ռազմական գործողություն կազմակերպվեց ճանապարհը մաքրելու նպատակով: Դժբախտաբար գործողության մասնակից զանգեզուրցիները, Զաքուրից արեւմուտք համառ դիմադրության հանդիպելով, նահանջել էին՝ հետագա շարժումը համարելով անհուսալի: Իսկ արցախցիներն էլ Թթու ջրի կողմերում ու Բերդաձորի (Ղալադարասի) տակ մասնակի հաջողություններ ձեռք բերելուց հետո, այլեւս անգոր դիմադրելու թուրք-թաթարական նոր համալրումներին, ստիպված եղան նահանջել դեպի Թուշի՝ իրենց հետ բերելով թշնամու կողմից գրավված Բերդաձորի շուրջ հինգ հազար բնակիչներին եւ մի քանի օր առաջ Զանգեզուրից այնտեղ տեղափոխված արեւմտահայ համարյա նույնքան գաղթականներին:

¹ «Ղարաբաղի սուրհանդակ» շաբաթաթերթ, 1918, օգոստոս, թ. 1 (լույս է տեսել թերթի միայն այս համարը):

² ՀՊԳԱ, ֆոնդ 200, գ. 70:

Հայերի անհաշտակ այս գործողությունը ոգեւորում է օսմանահան ու թաթարական ուժերին, եւ նրանք պատրաստվում են նոր ու վճռական քայլերի:

Բանն այն է, որ Անդրանիկի երեսուցոր Չանգեզուրում, գորավարի ու նրա ջոկատի անպարտելիության համբավը՝ գումարած Արցախի ու Չանգեզուրի զինվորության ավանդական փառքին, նախընթացին զսպաշապիկի նշանակությունն էին ունեցել հակառակորդի համար:

Եվ, իսկապէ՛ս, Անդրանիկի երեք ու կես հազարանոց ընտիր, բազմափորձ ու խիզախ գորաջոկատը, ապա եւ Արցախ-գանգեզուրյան լեռնաստանը, որ շուրջ 30—40 հազար քաջամարտիկներ ժողովրդական գորավարի դրոշի տակ դնելու հնարավորություն ուներ, մի՞թե պակաս ուժ էին, որպէսզի, հենված անմատչելի լեռնաստանին, դեմ կանգնեին թուրք ու թաթար խառնակ գորությանը եւ պաշտպանեին երկրամասը:

Անդրանիկը մտածե՛լ էր այս առթիվ, փորձե՛լ էր որեւէ քայլ կատարել այս ուղղությամբ: Դժբախտաբար, այս հարցի դրական պատասխանի համար ո՛չ մի հիմք չկա: Չորսվարն իր գորքի ու գաղթականության համար պարզապէս ապաստան էր դարձրել Չանգեզուրը, որ Բաթումի դաշնագրով հանված չէր Հայաստանի Հանրապետությունից, սակայն չէր էլ ենթարկված նրան: Անդրանիկը փորձե՛ց այստեղ ստեղծել իր վարչությունը, հաստատել ազգային մի դեկավար մարմին, որն ինքնուրույն կամ հանրապետության ենթակայության ներքո՝ ի վիճակի լինէր կարգավորելու կյանքը, մտնելու խաղաղ-ստեղծարար գոյության ճանապարհը:

Ցավո՛ք, անհո՛ւն ցավոք այս հարցին էլ դրական պատասխան տալու ոչ մի հիմք չկա:

Իհարկե, երկար տասնամյակների հետվից հեշտ է հարցերի դրական կամ բացասական պատասխաններ գտնելը, մանավանդ նրանց մեջ ընտրություն կատարելը: Անդրանիկի պարագա՛ին՝ հատկապէ՛ս: Իսկ նա այն ժամանակ մի մեծ հոգս ուներ. նախ գերմանական, ապա անգլիական բարձր ներկայացուցիչներին ցույց տալ ու ապացուցել, թե ինքը ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության դրածոն է Չանգեզուրում, թե ինքն այդ երկրամասն իր գորքի ապաստանն էր դարձրել ոչ թե նրա համար, որ պատուհասի հարեւան թաթար բնակավայրերին կամ խառնակ օսմանյան էմիսիաների «խաղաղարար», «կարգապահական» գործողությունները, ինչպէս իրենց զրպարտագրերում պրնցիպալ էին թուրքերն ու թաթարները, — այլ որովհետեւ ուրիշ տեղ ու հնար չունէր, որովհետեւ թուրք-հայկական պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում իր գորքը կզինաթափեին, իսկ դա կործանարար կլինէր իր հովանու տակ մտած 15—20 հազարանոց գաղթականության համար: Մի խոսքով՝ փոխանակ լեռնաստանի գլուխ անցնելու եւ նրա ուժի ու քաջության դիրքից խոստելու, նա ստիպված էր արդարանալ զրպարտությունների ու խարդավանքների դեմ:

Այս չկատարված-չգոյացած դերը երկու տարի հետո հերոսաբար իրականացնելու էր Գարեգին Նժդեհը՝ գորավար Անդրանիկի ոգու նոր տերը եւ նոր ժամանակի ամենաերախտալից հերոսներից մեկը:

Բայց սա արդեւ ուրիշ գրույցի նյութ է:

Անդրանիկի անվճռականությունն ու արցախցիների ձախողանքը Չարուղի ձորում հակառակորդին իրավունք էին տալիս հոխորտալու, սպառնալիքներ ներկայացնելու Արցախի իշխանությանը: 1918 թ. սեպտեմբերի սկզբին Ադդամի թուրք «կոմենդանտը» մի գրությամբ Ղարաբաղի հայերից պահանջեց «վերջ տալ անիշխանությանը, ետ կանչել Կալադարասի ուղարկված զորամասերը եւ ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը», — հաղորդում է այն օրերի Արցախի ռազմական գործերի կառավարիչը՝ Աշելով միաժամանակ, որ դա օսմանցիների առաջին հանդուգն պահանջն էր¹: Թուրքական գորքի այս հրամանատար Չամիլ Չահիդ-բեյը, իհարկե, ամենից շատ մտահոգված էր Արցախի ու Չանգեզուրի կապերով, մանավանդ Չանգեզուրում Անդրանիկի առկայությամբ: Դրա համար էլ արցախցիներից «բարեկամաբար» պահանջում էր «հեռու մնալ Անդրանիկից»²:

Ծանր կացություն էր ստեղծվել արցախահայության համար: Անհրաժեշտ էր խորհրդի հավաքվել, ուժերն ստուգել, ճշգրտել հնարավորությունները՝ գալիք սպառնալից փոթորիկները կազմ ու պատրաստ դիմավորելու համար:

Ուրեմն դարձյալ մարզի գյուղացիության ներկայացուցիչները համագումարի պիտի հավաքվեին: Եվ այն տեղի ունեցավ սեպտեմբերի առաջին կեսին³, շուրջ 200 պատգամավորի ներկայությամբ: Քննության առնվեցին ժողովրդական կառավարության հաշվետվությունը, Ղալադարասի-Բերդաձորը վերականգնելու, բնակիչներին այնտեղ վերադարձնելու խնդիրը եւ թուրքական վտանգը դիմագրավելու նախապատրաստությունը: Ուշադրություն նվիրվեց թուրք «կոմենդանտների» գրգռիչ գործողությունների վրա. անհրաժեշտ է ծայրագույն զգուշություն՝ նրանց լարած թակարդների դեմ, ապա թե ոչ, արյունահեղություն կարող է առաջանալ ամեն մի անզգույշ քայլից:

Դավիթ Անանունը հիշում է, որ համագումարում նաեւ որոշվեց մարզի կառավարությունը կոչել Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդ⁴:

Բերդաձորի հարցի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ համարվեց բանակցություններ վարել Չամիլ Չահիդ-բեյի հետ, եւ կազմվեց հինգ հոգուց բաղկացած պատվիրակություն (Դանիել Առաքելյան-նախագահ, Հայրապետ Մուսայելյան, Աշոտ Մելիք-Հովսեփյան, Արշավիր Քամայյան, Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյան-Շուշվա քաղաքազուլխը):

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 115—116:

² «Մշակ», 1919, փետր. 2-ի համարը:

³ Աղբյուրները տարբեր օրեր են նշում բացման առթիվ՝ սեպտ. 6-ից մինչեւ 15-ը:

⁴ «Մշակ», 1919, փետր. 27:

Հ. Թումյանի վկայությամբ՝ գումարված երեք միստերից հետո, սեպտ. 16-ին, համագումարը փակվել է, որպեսզի պատգամավորներն շտապեն տեղերը եւ անցնեն գործի¹:

Երբ Շուշվա հայոց պատվիրակությունը հասավ Ադրամ՝ Ջամիլ Ջահիդ-բեյի հետ բանապայություններ վարելու, այնտեղ արդեն առել էին Բաքվի ժողովրդական կառավարության անկման եւ թուրքերի Բաքու ներխուժելու լուրը: Հայտնի էր նաեւ, որ սկսված է Բաքվի հայերի կոտորածը, թուրք-թաթարական եռօրյա (սեպտ. 15—17) այն դիվային խրախճանքը, որին զոհ գնացին ավելի քան 30 հազար հայեր:

Ջամիլ Ջահիդ-բեյը, պատվիրակության ուշույնին պատասխանելու փոխարեն, երեսներին շարտեց.

— Ղարաբաղը չենթարկեցի՞ք Ադրբեջանին, դե՛ն, վայելեցեք աստասխանը: Դա միայն սկիզբն է, իմացա՞՞՞ լինեք...

Այս գրեց իր հրովարտակն Արցախի հայերին: Այն կարճ էր ու կտրական՝ գեները հանձնել եւ հպատակություն հայտնել Ադրբեջանին:

Այս հրովարտակն արցախահայությանը պիտի տանեին Դանիել Առաքելյանն ու Հայրապետ Մուսայելյանը: Իսկ մյուս երեքը (Աշուս Մելիք-Հովսեփյան, Արշավիր Քամալյան, Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյան) Ադրամում պատանդ էին պահվում եւ պետք է ազատ արձակվեին միայն հրովարտակի իրականացումից հետո²:

Այս օրերին էր, որ Ադրամում հայտնվեց Նուրի-փաշան՝ Ադրբեջանում իր հաղթանակը տոնող թուրքական զորքերի հրամանատարը: Նրա հետ Ադրամ էին հասել նաեւ հոշակավոր Գալիպոլի դիվիզիայի երկու գնդերը³:

Երբ Առաքելյանն ու Մուսայելյանը Շուշվա հայոց Խորհրդին գեկուցեցին պատվիրակության հետ Ադրամում կատարվածի մասին, երկրորդ համագումարի պատգամավորների մի մասը դեռ այնտեղ էր: Ցասումով լցված ունկնդիրները վճռաբար հայտարարեցին, որ իրենք ու ամբողջ արցախահայությունը թուրքական սպառնալիքներին նայում են իբրեւ դատարկ հայտարարության եւ ունեն միայն մեկ պատասխան՝ մենք մեր ազատության ու ինքնուրույնության համար կռվելու ենք մինչեւ վերջին շունչը, մինչեւ արյան վերջին կաթիլը: Սակայն, այսուհանդերձ, անմիջապես իրենց պատասխանը չտվին՝ դրա համար նախ Ադրամի թուրքերից պահանջելով ազատ արձակել պատվիրակության մյուս երեք անդամներին:

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 120:

² Անդ, էջ 125:

³ Այս դիվիզիան էր, որ մի քանի ամիս առաջ խայտառակ պարտություն կրեց Սարդարապատում: Սակայն անունը (Գալիպոլի կամ Դարդանելյան, որ ձեռք էր բերել Դարդանելում, Գալիպոլ կղզում մեծ տերությունների դեմ տարած հաղթանակով) հավանաբար ստիպել էր, որ անմիջապես համարյան-վերականգնեն եւ վերստին մարտի նետեն հայոց դեմ:

Ադրամում տիրություն անողն արդեն Նուրի փաշան էր, որն իր հետ Գանձակից բերել էր երկու ազդեցիկ մարդու՝ տեղական հայ ղեկավարության ներկայացուցիչ Սերգեյ Տեր-Իսրայելյանին եւ մի ոմն Լեոն վարդապետի: Սրանք խնդիր ունեին արցախցիներին համոզելու գեներ չբարձրացնել թուրք-թաթարական ուժերի դեմ, այլ հարցերը լուծել փոխպայմանավորվածության գետնի վրա, որպեսզի «Գանձակի եւ նրա լեռնային շրջանի հայության կյանքն ու գույքը եւս չենթարկվեն վտանգի»¹:

Սեպտեմբերի 25-ին պատանդներն ու Գանձակի ներկայացուցիչները հասան Շուշի, ուր մեկ օր առաջ ստացվել էր եւ Նուրի փաշայի վերջնագիրն արցախահայությանը:

Թուրք զորապետը հավանաբար կարճ հիշողություն ուներ, մոռացել էր Սարդարապատի դասը եւ այստեղ խոսում էր հաղթողի ամբարտավանությամբ:

Վերջնագրի բնագիրը չի պահպանվել, սակայն հայոց զինվորական ղեկավարը (Հ. Թումյան) հիշողությամբ մոտավորապես վերականգնել է այն. «Նախ գոռոգամիտ ու հոխորտալի բառերով դարաբաղցիներին հայտարարվում էր, որ տաճկական հրամանատարությունը Բաքուն գրավելուց հետո իր «հաղթական զորամասերն» ուղարկել է Ղարաբաղի դեմ եւ դարաբաղցիներից պահանջում է զինաթափվել, ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը եւ թուրք ու ադրբեջանցի զինվորներին ճանապարհ տալ անցնելու Շուշի:

Վերջնագրին պատասխան տալու համար տրվում էր 24 ժամ: Բացասական պատասխան ստանալու դեպքում, — սպառնում էր փաշան, — թուրք-ադրբեջանական զորքերն ազատ կլինեն պատերազմ սկսելու: Վերջնագիրն ավարտվում էր մոտավորապես հետևյալ խոսքով. «Ղարաբաղցիներ, եթե, այսուամենայնիվ, դուք վճռել եք կռվել մեր դեմ, լեռները քաշեցեք ձեր կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին, որպեսզի մենք գործ ունենանք միայն կոպողների հետ»²:

Ինչպիսի՞ վեհանձնություն, որ կվայելեր աշխարհի ցանկացած կովողին, բայց միայն ո՛չ թուրքին:

Հայերը գիտեին, որ Բաքվի նվաճումից հետո թուրք-թաթարական ուժերն Արցախի վրա շրջելը դատարկ խոսք չէ. սահմանապահ ջոկատներից ամեն օր տեղեկություններ էին գալիս Ադրամում ու Թարթառում, Կարյազհնոյում ու Մուղանի կողմերում կուտակվող զորքերի մասին: Բայց սրանք միայն Ասկերանի ձորով կարող էին Շուշի հասնել, իսկ այդ ձորը հուսալիորեն փակել էին արցախյան զորաջոկատները:

Արցախում գիտեին նաեւ, որ Նուրի փաշան ու թաթարների պարագլուխները որոշել են Շուշիին տիրելուց հետո ի մի բերել իրենց զորքերն ու Հայաստանի սահմաններում վխտացող ցեղակից հրոսակներին, գրոհել Ջանգեզուրի ու Դարպազյազի վրա: Այս ծրագիրը

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 132:

² Անդ, էջ 130:

նրանց համար այնքան կենսական նշանակություն ունեն, որ ամեն կերպ ջանացին իրականացնել նույնիսկ 1919-ին, «երբ Անդրկովկասում նստած էին հաղթական Անտանտի ներկայացուցիչները՝ անգլիական բռնագրավիչների գլխավորությամբ»¹:

Արցախյան Խորհուրդը Նորի փառալուծի արդեն հայտնի էր, որ վերջնագրին պատասխան տալու իրավունք ունի միայն մարզի հայության համագումարը եւ, առանց սպասելու համաձայնության, հրավիրել արտակարգ համագումար (երրորդը)՝ յուրաքանչյուր գյուղից հրավիրելով երկու պատգամավոր:

Սեպտեմբերի 27-ին Շուշի էին հավաքվել ավելի քան 600 պատգամավորներ, բոլորն էլ զինաւառ:

Համագումարի կազմակերպիչները տազնապում են այսպես զինված մարդկանց Ռեարական ուսումնարանի դահլիճ հստիսբելուց եւ կեսին վերադարձնում են տեղերը՝ հանձնարարելով աշակերտներն հստիսբելուց գյուղերի սանձանները:

Այս եւ նախորդ ու հաջորդ համագումարների սկզբնաղբյուրները Շուշիի 1920-ի մարտյան հրդեհին ճարակ են դարձել: Այդ է պատճառը, որ ուսումնասիրողները, վստահելով հետագայում այս ու այնտեղ հրապարակված վերիշուշերին ու քննարկումներին, ստիպված են հայտնել իրարամերժ տեսակետներ անստույգ կամ ո՛չ այնքան հավանական: Օրինակ, երրորդ համագումարի որոշման մասին խոսողները հիմնականում այն կարծիքին են, թե համագումարը զիջողական դիրք է բռնել եւ հնարավոր է համարել, որպեսզի մարզը ժամանակավորապես կամ գոնե սրայմանով ընդունի Ադրբեջանի գերիշխանությունը²: Հ. Թումյանը, դեպքերի անմիջական մասնակիցը եւ, առանց այս հանգամանքի էլ, անենալստահելի պատմողը, տեղեկացնում է, որ համագումարը մերժել է ինչպես թուրք-թաթարական գործի առաջ Շուշիա ճանապարհը բացելու եւ զինաթափվելու, այնպես էլ Ադրբեջանին հպատակվելու պահանջները:

Եթե թուրքերն իրենց պահանջներին դրական կամ զիջողական պատասխան ստացած լինեին, խաղաղ ու հանդարտ ընթացքով Շուշի կմտնեին եւ այնտեղ կվայելեին տիրողի արտոնությունները: Միհնչեո հակառակ տեսակետը պնդողներին էլ հայտնի է, որ նրանք, սեպտեմբերի 30-ին Թարթառի ու Վարյազհնոյի կողմից հարձակման մի քանի անհաջող փորձեր անելուց հետո, Ադրամում գործի են դրել իրենց հեռահար հրետանային մարտկոցները եւ ավերածություններ պատճառել Ասկերանի շրջակայքի հայկական բնակավայրերին՝ Նախիջեանիկ ու Վարազաբույն, Խրամորթ ու Խանաբաղ, Դահրավ ու Քյաթուկ գյուղերին:

Դրանից հետո՝ միայն Ադրամ բանակցությունների գնացած հայերը համաձայնվել էին, որ թուրքական մի գորաջոկատ (հազար զինվորով) մտնի Շուշի եւ տեղավորվի թաթարական քաղաքամասում:

¹ Անդ, էջ 131:

² Տե՛ս, օրինակ, Գր. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը, էջ 92—93:

Թուրքերը Շուշի մտան Նորի փառալուծի վերջնագրից 14 օր անց: Իսկ դա բավական ժամանակ էր գալիսների պաշտպանությունը բազմակողմանիորեն կազմակերպելու, ինչպես նաեւ Շուշիում գործերը կարգավորելու համար:

Բանակցության պայմանները խախտելով՝ թուրքերը քաղաք մտնողին ավելի քան երկու հազար շինվոր, որոնց տեղավորեցին հայկական մասի բարեկարգ հասարակական շենքերում (Ռեարական ու Թեմական դպրոցները, Օրիորդաց միջնակարգը, նախկին ռուսական գորանոցը եւն)՝:

Նրեի նախապես թուրքերին թվացել էր, թե Շուշի մտնելը բավական է լինելու, որ իրենք տեղ դառնան ամբողջ Արցախին: Սակայն այնպես էլ չկարողացան որեւէ կապ ունենալ գյուղացիների հետ, հակառակը, սրանք էին, որ ամբակուտ պաշտպանական կետերին հենված՝ հսկում էին թուրքերի ամեն մի տեղաշարժի վրա, հետախուզական իրենց սիջոցառումներով հաճախ հասնում էին հին բերդի պարիսպներին՝ տազնապահար անելով թուրքերին²:

Թուրքերը մղկություն ունեին կարծելու նաեւ, թե իրենց Շուշի մտնելը բավական է, որ տեղ դառնան գոնե նախկին Շուշիա նահանգին, որի մեջ մտել էր նաեւ Սյունիք-Չանգեզուրը: Դրա համար էլ ջանացին վերացնել իրենց այդ երանելի վիճակը խախտող միակ հանգամանքը՝ հրովարտակ արին, որ Անդրանիկն իր գործն առնի եւ հեռանա Չանգեզուրից:

Ի պատասխան այս անպատկառ առաջարկության՝ Անդրանիկը Չանգեզուրում կազմակերպեց զորահավաք եւ ժողովրդին պատրաստեց ինքնապաշտպանության:

Հուսախաբությունից կատաղած թուրքերը կազմակերպեցին քաղաքի հայ ղեկավարների ու նշանավոր մտավորականների բանտարկությունը, ապա կախաղաններ կանգնեցրին քաղաքի հայկական ու թաթարական մասերում: Հայերին կախում էին գեներ պահելու համար, թաթարներին՝ անկարգապահության ու ապիկարության: Հետո էլ իրենց ներկայությունն արդարացնելու համար հայերից պահանջեցին «մարդ ուղարկել գավառ» գյուղացիությանը համոզելու, որ ճանաչեն Ադրբեջանի իշխանությունը: Բայց այդ նպատակով գավառ ուղարկված քահանաները հազիվ կարողացան գլուխներն ազատել վրդովված գյուղացիների ձեռքից³:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին թուրքական հրամանատարությունը որոշում է իրեն խեղդող պարանը կտրել բարակ տեղից. Վարյազհնո-

¹ Քաղաքի հասարակական կյանքն ապահովող բոլոր շենքերը գտնվում էին հայկական մասում, միայն հոչակավոր բանտն էր, որ զարդարում էր թաթարական մասը՝ Փանան-խանի ժամանակից ի վեր:

² Հ. Թումյան, Ա, էջ 154, ծան. «Նորի փառալուծի Շուշիում եղած ժամանակ, ճանդախանալով ասեղծված իրադրությանը, ասել էր. «Ղարաբաղի ղեկավարները ճարակորեն մեզ խաբեցին. նախ երկար ձգելով բանակցությունները, ապա Շուշի թողնելով սահմանափակ ուժեր՝ բոլոր կողմերից շրջափակեցին մեզ»:

³ Անդ, էջ 155:

յի փաշայի անունից Դիզակի գավառին կարգադրում է ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Դիզակի ժողովրդական զինվորության հրամանատար Արտեմ Լալայանը խրոխտ պատասխան է ուղարկում թուրք կոմենդանտին: Ասում է՝ մեր գավառը փոքր է ոչ այնքան հրապուրիչ, բայց այն երբեք չի խոնարհվել օտար բռնավորի առաջ՝ սկսած վաղ միջնադարից, երբ մեր Եսայի Աբու-Մուսե իշխանն իր Գտիչ բերդի տակ շարդում էր արյունոտուշտ Բուղա թուրք զորավարին: Իսկ եթե կուզենաք ստուգել մեր խուսքի ճշմարտությունը, փորձեք զենքով գալ մեզ վրա:

Երեւի Կարյազիկոյի փաշայի վրա շշմեցնող ազդեցություն էր ունեցել այս ըմբոստ պատասխանը: Նա որոշել էր քարուքանդ անել Դիզակի ամբողջ գավառը եւ դրա համար օգնական զորք պահանջեց Շուշիի կաշազորից: Այն ժամանակ 400 ընտիր զինվորներից կազմված մի ջոկատ, Շուշուց ելնելով, Վարանդայով պիտի գնար Հաղրույթի վրա: Լալայանն իմացավ այս գորաշարժի մանրամասները եւ, Դիզակի սահմաններն անցնելով, մի քաջավարժ ջոկատ ուղարկեց թուրքերին ընդառաջ: Ջոկատը ղեկավարում էր կենրակուռնի Ասլանիկ անունով մի երիտասարդ սպա, որն իր խմբով դարանակալեց Վարանդայի Մամնա գյուղի անտառում եւ, երբ թուրքերը գյուղի տակի ձորով անցնում էին, հանկարծակի վրա տվեց, ջարդեց՝ մինչեւ վերջին զինվորը:

Երեւի, այնուամենայնիվ, փախչող-փրկվող էլ էր եղել, որովհետեւ հաջորդ օրվա՝ հոկտ. 29-ի երեկոյան արդեն Շուշիում Ջամիլ Ջահիդ-բեյը քաղաքի հայերից պահանջում էր, որ նրանք մարդիկ ուղարկեն Վարանդա եւ այնտեղից ետ բերեն իրենց «կորցրած» թնդանոթն ու գնդացիները:

Հայոց զինվորական կառավարիչը վկայում է, որ Վարանդայի ու Դիզակի ըմբոստներն այդ անհաճո հանձնարարությամբ իրենց մոտ գնացածներին ձեռնունայն ետ էին տվել՝ սպառնալով, թե իրենք այդպես պիտի վարվեն լեռնաստանի բոլոր անկոչ հյուրերի հետ:

Մամնայի ջարդը թուրքերի համար դարձավ ավելի մեծ անհաջողությունների նախանշան: Միշտ է, նրանք Շուշվա բանտ էին լցրել հայկական քաղաքամասի նշանավոր շատ մարդկանց, նույնիսկ հայկական կառավարության նախագահ Եղիշե Իշխանյանին, իրավաբան Ստեփան Մանդիկյանին եւ ուրիշ մի շարք մտավորականների, որոնցից շատ էին զգուշանում: Բաղաք էին բերել ու 'Լարաբադի գավառապետ նշանակել բժիշկ քուրդ Խոսրով-բեկ Սուլթանովին՝ նրան տալով մի հայ օգնական: Սակայն հայերից ո՛վ էր բանի տեղ դնում այդ պաշտոնը: Նրանք ճանաչում էին իրենց ընտրած ազգային կառավարությունը եւ նրան էին վստահում իրենց պահանջներն ու ցանկությունները:

1918 թ. հոկտեմբերի վերջերին արդեն հայտնի դարձավ, որ Թուրքիան ջախջախիչ պարտություններ է կրել Միջագետքում, Մերձավոր Արեւելքում ու Բալկաններում եւ իր զորքերը ետ պիտի քաշի Անդրկովկասից ու մյուս երկրներից:

Հոկտեմբերի 30-ին էլ կնքվեց Մուղրոսի զինադադարը, որով

Անգլիան էր պարտված Թուրքիային ստիպում կատարել անհամար զիջումներ:

Արցախի սիրտը խուժած թուրքերը ձեռացնում էին, թե իրենց հետ ոչինչ էլ չի կատարվել: Սակայն ծայրված դուրս էին հանում զորքերը՝ նրանց տեղը թողնելով վերջին օրերին տեղացի թուրքերից հավաքագրած ու «վարժեցրած» զորախմբեր: Անշուշտ, հույս ունեին սրանց հետ ու սրանց միջոցով իրականացնել իրենց նվաճողական ծրագրերը: Իրա համար էլ թուրք զորապետներից շատերը, օրինակ Նուրի փաշան, Խալիլ փաշան ու Քյազիմ փաշան, մնացին Ադրբեջանում եւ լծվեցին իրենց նոր գործին, որ հնի շարունակությունն էր եւ ստավել նակահայ ու ստոր տեսակը:

Հայաստանի կառավարությունը կարո՞ղ էր օգուվել հանգամանքների այսպիսի դասավորությունից եւ իր զորքերը մտցնել Արցախ: Իհարկե, կարող էր եւ այդ պե՛տք է աներ: Իրանով մեկրնդմիշտ կազատվեր գլխացավանքից: Սակայն այդօրինակ մի քայլ ձեռնարկելու եւ հաջողությամբ իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր արտակարգ ճկունություն, իրադրությունը գնահատելու եւ նրանից իր առավելագույն օգուտը քաղելու հմտություն, որ, ցավոք, մեր հանրապետությունը չուներ: Նրա փոխարեն այդ ամենը եւ էլի ուրիշ բազմաթիվ գծեր, ինչպես խորամանկություն, կաշառքով ու զանազան սադրանքներով իր շահերն առաջ տանելու վարպետություն ունեւր հակառակորդը, որ Ադրբեջանի մուսավաթական հանրապետությունն էր:

Հայաստանի Հանրապետությունը չկարողացավ օգուվել նույնիսկ Անդրանիկի, ասել է թե հայոց ամենաընտիր զինվորական միավորումի ու նրա ամենաքաջ, ամենահմուտ զորավարի գոյությունից: Բաթումում թուրքի հետ պայմանավորվել էին, որ այդ զորավարն ու իրենք այլեւս ոչ մի առնչություն չունենան, հակառակը՝ պիտի թրջնամություն անեն, նրան հեռու վանեն Հայաստանից, եւ հիմա, երբ զորավարն ու իր զորքը կանգնած էին Ջանգեզուրում, իսկայես ոչ մի կապ կամ առնչություն չունեին, ո՛չ բացահայտ, ո՛չ էլ գաղտնի: Մինչդեռ վերը հիշած ճկուն քաղաքականությամբ հնարավոր կլիներ հենց Անդրանիկի միջոցով լուծել հարցեր, որոնց մոտենալու իրավունք իրենք, իբր թե, չունեին:

1918 թ. վերջին զորավար Անդրանիկը հնարավորություն եւ վճիռ ուներ իր զորքը մտցնելու Արցախ: Ինչպես ցույց էր տվել համանման գործողությունը Ջանգեզուրում, սա լինելու էր մի այնպիսի վճռական քայլ այդ նահանգի ինքնորոշման ճանապարհին, որ լուծելու էր հարցը՝ հակառակ կողմին մեկրնդմիշտ զրկելով երկրամասի վրա ունենալիք որեւէ հավակնությունից:

Սակայն զորավարին խաբեցին հակահայ պարագաները: Թերեւս ի՛նքը խաբվեց, եւ, ավա՞ղ, ճակատագրական քայլը տեղի չունեցավ: Այս պատճառով էլ Արցախ-Լարաբադի համար սկսվեց փորձանքներով ու ողբերգական իրողություններով լեցուն մի պատմություն, որի վերջին փրկության էջը կարծես անհնար պիտի լինի գրել:

Դեպքերի մասնակից եւ Արցախի դաշնակցական կառավարության

մեջ առաջավոր դիրք ունեցած Եղիշե Իշխանյանը պատմում է, որ 1918-ի հոկտեմբերի սկզբներին արդեն լեռնաստանի գավառները՝ Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն և Զրաբերդ, ունեին իրենց կանոնավոր զորամասերը, ամենօրյա կապ էին պաշտպանում իրար հետ և հոկտեմբերի վերջին կարողանում են համոզել զորավար Անդրանիկին, որ նա իր զորքը մտցնի Արցախ, և իրենք միացյալ ուժերով դուրս վճռեն Շուշիում բուն դրած թուրք ու թաթար բռնավորներին և մեկընդմիջտ լուծեն երկրամասն իր օրինական տեղ Հայաստանին վերադարձնելու հարցը¹:

Վստահենք ժամանակակից, դեպքերի մասնակից մարդկանց, որոնք գրել են, թե երբ Անդրանիկն իր բազմափորձ ու ընտիր զորքը մտցրել էր Չանգեզուր, այնտեղ հիմնավորապես հաստատել հաշվական իշխանությունը և «քացախ լցրել» թուրք-թաթարական ախորժակի վրա, իսկ Արցախ-Ղարաբաղը դեռ կենաց ու մահու կոիվ էր տալիս նույն թուրք-թաթարական բռնավորների ամեն տեսակ խարդավանքների դեմ, արցախահայությունը դիմեց զորավարին, հաղորդեց, որ օսմանա-թուրքական ու մուսավաթական հիմնական զորամիավորումներն արդեն հեռանում են Ղարաբաղի սահմաններից, հարմար ու լավագույն ժամանակն է, որպեսզի զորավարն իր գունդը Ղարաբաղ մտցնի, այն միացնի Չանգեզուր-Սյունիքին և այս լեռնաստանն ապահովի «Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումներից»²: Նույն-իսկ Աշխուհի էր, որ դրա համար պետք էլ չեն լինելու զինական ջանքեր ու զոհողություններ: Բավական կլինի լոկ զորավարի ու իր փաստապան՝ զորքի հուսատու ներկայությունը, իսկ պայքարն ու հաղթանակը իրենք՝ արցախցիները կապահովեն...

Կրկնվում էր երկու հարյուր տարի առաջ կատարվածը: Այն ժամանակ Արցախ-Ղարաբաղը ուսուների'ց էր օգնություն սպասում, պարզապես օգնական ներկայություն, որպեսզի ինքը ճակատ տա թուրք ու պարսիկ բռնավորների դեմ և ապահովի իր ազատությունը: Արցախի մեղիքներն ու Եսաչի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսն իրենց նամակ-խնդրագրերում պնդում էին՝ ցա'ր տի'գերակալ, մեր լեռնաստանում նյութական ու զինական բավարար ուժ կա մեր թշնամիներին հաղթահարելու համար, քեզանից սպասում ենք մեկ-երկու զորաջոկատ, որպեսզի տեսնենք, որ աշխարհում մենք էլ ունենք թիկունք, հույս ու ապավեն...

Այսպիսով սպասում, որովհետև անսպասելիորեն Ծվեդիան էր վեր կացել ուսական ծավալապաշտության դեմ, և Պետրոս Մեծն ստիպված եղավ իր զորքն ուղղել Չվեդեների դեմ՝ Այսրկովկասի հարցը թողնելով բարեպատեն ժամանակի:

Եվ Արցախում ծայր առավ տղնախական պայքարը, որը, եթե չապահովեց էլ անկախությունը, ապա գոնե երկու հզոր թշնամիներին՝

¹ Ե. Իշխանյան, Դեպքերը Ղարաբաղում. «Հայրենիք» հանդես, 1933, թ. 12, էջ 111:
² Ե. Իշխանյան, թ. 12, էջ 130:

Պարսկաստանին ու Թուրքիային համոզեց, որ այս լեռնաստանը ծնկի չպիտի գա բռնության առաջ... Եվ Թուրքիան շատ երկար ժամանակով հրաժարվեց նրա հանդեպ ունեցած ամեն տեսակ ծրագրերից, իսկ Իրանը Նադիր շահի միջոցով բարեկամացավ մեղիքների հետ՝ նրանց ընդունելով իբրև դաշնակիցների:

Ի՞նչ պիտի լիներ նոր փորձության վերջը: Ի՞նչ արդյունք պիտի տար ո՛չ թե նուս միապետից, այլ արյունակից հարազատից սպասվող օգնությունը: Մանավանդ որ այժմ էլ թշնամին ոչ թե երկզվիսանի հրեշ էր՝ թուրքական ու պարսկական զորքերի կերպարանքով, այլ թուրք-ադրբեջանական ավազակախմբերը, որոնք վիստում էին Արցախի կենտրոն Շուշիում և հարեան թաթարաբնակ շրջաններում:

Անդրանիկը համաձայնեց զորաշարժով մտնել Արցախ և անմիջապես ստրիանդակներ ուղարկեց՝ գավառային զորաջոկատների ուժերը դասավորելու, գործողություններին պատրաստ լինելու հանձնարարականներով:

Զորավար Անդրանիկի տրամադրության տակ պատկանելի մի զինվորություն կար: Նախորդ պատերազմի ժամանակ, ինչպես հաղորդում են հաշվական ճակատի օրագրերը, նրա զորամասը բաղկացած էր եղել ավելի քան երեք ու կես հազար ընտիր կամավորներից: Իսկ Բաթումի դաշնագրից հետո ուներ «300 հետետակ, 700 ձիավոր, 150 թնդանոթաձիգներ, 60 զնդացրավորներ, 1 դաշտային և 3 լեռնային թնդանոթ...»¹: Մինչև Չանգեզուր հասնելը պատահած փորձությունները որքան էլ նվազեցրած լինեին Անդրանիկի ուժերը, դրանք մնում էին բավական ազդեցիկ՝ ադրբեջանական կողմին տագնապահար անելու համար:

Անդրանիկի զորաշարժի լուրն առնելով՝ Արցախի գավառները ոտքի էին ելել, պատրաստ էին վճռական գործողությունների: Իսկ Շուշիում ու հարեան թուրքաբնակ գյուղերում տագնապ էր ընկել: Ականատեսն ասում է. «Շուշվա թաթարներից շատերը կառքերով ու ֆուրգոններով իրենց ունեցվածքն էին տեղափոխում Ելախ, որ գլուխ արծացնեն վերահաս աղետից»²:

Անդրանիկը վճռել էր զորաշարժն սկսել նոյեմբերի 5-ին (1918 թ.): Նույնիսկ իրեն օգնական էր վերցրել Ղարաբաղի կապիտան Ստեփան Սարգսյանին՝ ժամանակի մամուլից «Ստեսար» ստորագրությամբ հայտնի, տեղանքին քաջաճանոթ և առհասարակ շրջահայաց մի երիտասարդի:

Նախասպես կարգադրված էր, որպեսզի Վարանդայի և Դիզակի ջոկատները բռնեն Դիզակիայի ու Քիրսի փեշերը, Թթու ջրի շրջակայքը՝ Շուշվա թուրքերին հնարավորություն չտալով այդ կողմերում զինական կուտակումներ տեղեցնելու: Զորավարի այս հրամանը տարբեր կերպ ընդունվեց տեղերում: Դիզակի զորամասն անմիջապես

¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982 (այսուհետ՝ «Ս. Վրացյան»), էջ 329:

² Ե. Իշխանյան, էջ 130:

նիկին է հանձնում «Ապառաժ» ԿԿ-ի հատուկ նամակ-հրավերը, այլե իր անունից հաշտնում է, որ զորքի ետդարձը պիտի անկանխատեսելի փորձանքների առաջ կանգնեցնի արցախահայությանը: Սակայն զորավարն անդորովելի էր:

Զորավարն իրավունք ունե՞ր վստահելու անգլիական միսիայի խոսքին՝ մարզի ամբողջ հայության խնդրանքը մերժելու գնով:

Մինչեւ քննության ենթարկվող պահը Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչները հայկական հարցի քրքրումների մեջ ունեցած իրենց մասնակցություններով մեկից ավելի հիմքեր տվել էին անվստահելի ճանաչվելու համար: Անդրանիկը չէր կարող չիմանալ դրանց մասին: Սակայն, ցավո՞ք, այս անգամ նա հավատաց Թոմսոնին: Ո՛չ միայն հավատաց. այլե իր հեղինակությունն օգտագործեց Չանգեզուրի եւ Արցախի հայությանը ենթարկելու ստապատիք հեռագրի թելադրած միջոցառումներին: Պահպանվել է գեներալի հրապարակած հետեւյալ հրամանը, որ այս տխուր հանգամանքն է ապացուցում: Ահա այն.

«Հայկական հատուկ հարվածող զորամասի պետ,

Գեներալ Անդրանիկի հրամանը Վարանդաշի, Դիզակի, Խաչենի եւ Զիվանշիի զինվորական հրամանատարներին եւ հայ ազգաբնակչությանը.

Այս հրամանն ստանալուն պես անհապաղ դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները թուրքերի եւ տաճիկների դեմ: Դաշնակիցները մեզանից պահանջում են անհապաղ դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները: Ինձ մոտ են եկել անգլիական եւ ֆրանսիական մի-մի կապիտան եւ հայտարարել են, որ արդեն որոշված է Կովկասում շօնյատրել պատերազմելու: Տաճիկական զորքերը պետք է հեռանան: Բաքուն եւ Բաթումը գտնվում են անգլիացիների ձեռքում, եւ արանք շարժվում են դեպի Թիֆլիս: Բոլոր հարցերը պետք է որոշվեն խաղաղարար կոնգրեսում: Դաշնակիցների ներկայացուցիչների ձեռքով ինձ հանձնված նամակի մեջ անգլիական գլխավոր հրամանատար Թոմսոնն զգուշացնում է, որ այսուհետեւ ամեն թշնամական գործողություն կարող է վատ անդրադառնալ հայկական հարցի լուծման վրա:

Գեներալ-մայոր **ԱՆԴՐԱՆԻԿ**՝:

«Ղարաբա՞ղ թե հայկական հարց», — ա՛յս էր արցախահայությանը երեսի վրա ընկած թողնելու պատճառը: Եթե այո՞, ապա «հայկական հարցն» ի՞նչ շահեց Թոմսոնի ու նրա ներկայացուցիչների խոստացած Փարիզի հաշտության խորհրդածողովում, որին նույնիսկ հրավիրված չէր Հայաստանի ներկայացուցիչը, եւ որը, ձգվելով մի ամբողջ տարի (1919 թ.), իր երկար-բարակ քննարկումներում չանդրադարձավ էլ հայկական հարցին:

¹ Հ. Թոմսոն, Բ, էջ 10:

Այս հրամանը տարածվել է Չանգեզուրում ու Արցախում: Բնագրից արտագրված պահպանվել է Արցախի Ազգային խորհրդի անդամ Արշավիր Բամալյանի թողոններում: Թոմսոնը, ըստ իր խոստովանության, այնտեղից է քաղել:

Անդրանիկի ճակատագրական սխալը բացատրելի ու ներելի դարձնելու համար հուշագրողները փորձում են գտնել այս կամ այն հիմքը:

Արցախի ինքնակոչ «գլխավոր հրամանատար» Սուրբատ-բեկի խնդրանքը եւ նրա ազգական, Շուշվա քաղաքապետի Գերասիմ-աղայի նամակը, որոնցով տասն օր ուշացել է զորաշարժը, ապա թե ոչ, Թոմսոնի հրահանգն Անդրանիկին կհասներ ոչ թե Զաբուդի ձորում, այլ Թթու ջրում, Շուշուց ընդամենը 15—18 կմ հեռու, եւ նա այլեւս ետ չէր դառնա՞:

Բաց արդյո՞ք ետ չէր դառնա:

Հիշվում է նաեւ այն հանգամանքը, որ զորավարի գնդի հետ էր արեւմտահայ գաղթականական մի հոծ խումբ, որի հոգսը նա իր վրա էր վերցրել եւ չէր զիջում ոչ մի ուրիշի, նույնիսկ նորաստեղծ հանրապետության կառավարությանը: Եվ, ահա, անգլիական միսիան նրա առաջ խնդիր էր դրել. եթե ենթարկվեցիր իմ հրամանին, դրամական օգնություն կհասցնեմ գաղթականներիդ, կլուծեմ նրանց ապահովության հարցերը: Եվ, իսկապես, Թոմսոնի լիազորներն իրենց հետ Բաքու տարան Անդրանիկի երկու հանձնակատարներին, եւ նրանց միջոցով Չանգեզուր հասավ երկու միլիոն ռուբլի:

Սակայն արանք ըստ էության երկրորդական խնդիրներ են՝ կոշված մեղմացնելու հայոց մեծ զորավարի ու ժողովրդական հերոսի կատարած սխալի տխուր տպավորությունը: Կարելորն այն է, որ նա ամենանպատակաբարակ պահին չունկնդրեց արցախահայության օգնության կանչին, չստավ Շուշի, տեր չկանգնեց այդ աշխարհի բնիկ հայությանը սրբազան իրավունքներին: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Թոմսոնի հեռագրի տակ առկա էր նաեւ մուսավաթական կառավարության ղեկավարներից մեկի՝ Ֆ. Խան-Խոյսկու ստորագրությունը, իսկ դա աներկբայորեն նշանակում էր՝ անգլիական ներկայացուցչությունը տվյալ հարցում գործում է մուսավաթականների հետ համերաշխ, նրանց թելադրանքով: Եվ այս դեպքում էլ թոմսոնները, թե՞ նրանց փոխարինելու եկած շատելվորտները, պիտի ծառայեին մուսավաթականների շահերին, պիտի ամեն միջոց գործադրեին Արցախը մուսավաթական Ադրբեջանի լծի տակ քաշելու համար:

Սա գաղտնիք չէր 1918-ի նոյեմբերին, իսկ հետագայում դարձավ առավել բացահայտ ու անքող:

Թոմսոնի ներկայացուցիչներն Անդրանիկի հետ պայմանավորվել էին, որ Չանգեզուրի, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության արեւելյան սահմանն անցնում է Հազարի գետի հոսանքով: Իսկ հիմնավոր սահմանագիծն էր Մեծ Սյունիք-Չանգեզուրի եւ Արցախի միջեւ: Հազարիից արեւմուտք առհասարակ Հաջի-սամլու կոչված (հետագայի Հաջիի շրջան) լեռնատանում այլեւս մահմեդականներ չէին մնացել: Նրանք նույնիսկ իրենցից արեւելք բնակվող թուրքացած քրդերին էլ

¹ Տե՛ս Հովակ Ստեփանյան, էջ 125—126:

ատել, Անդրանիկի գորաշարժի անհից փախել էին դեպի դաշտային Վարաբաղի մուսուլմանական շրջանները:

Աղբյուրներն ստուգորեն հաղորդում են, որ հայերը նրանց դեմ ոչինչ չէին ձեռնարկել. նրանք իրենք, երեւի նկատի առնելով նախընթացի աղբրեջանական վայրագությունները հարսի, Գանձակի ու այլ վայրերի հայության հանդեպ, մտածում էին, թե լավ է փախչեն, ազատվեն հայոց վրիժառույթունից: Սակայն մուսավաթականների թելադրանքով Թոմսոնն Անդրանիկին գրել էր հայկական ինչ-որ շարժումների մասին եւ հետո էլ խորհուրդ էր տալիս ետ կանգնել հակաթաթարական միջոցառումներից: Պարզ է, որ աղբրեջանական կողմն այդ ստահող լուրերը տարածում էր հայերին ջարդարարների ու արշուճարքու ավազակախմբերի գործողությունների վերագրում՝ նախապես արդարացնելու համար իր նախապատրաստած եւ շուտով սկսվելիք նոր վայրագությունները հայկական բնակավայրերի դեմ:

Անդրանիկի նահանջից հետո անգլիացիների հովանավորությամբ Շուշի գեներալ-նահանգապետ դարձած Խոսրով-բեկ Սուլթանովը վերստին իր ցեղակիցներին բնակեցրեց լքված գյուղերում, կազմակերպեց Դիզակի կողմից Սյունիքին հարող տարածքի Հարար, Սպիտակաշեն եւ Պետրոսաշեն հայկական գյուղերի բնակչության ջարդը՝ ասահովելով Չանգեզուրի վերջնական անջատումն Արցախից: Եվ այսպես, օրը ցերեկով, Հայաստանի Հանրապետության ու, մանավանդ, Չանգեզուրում դեռեւս տիրություն անող Անդրանիկի աչքի առաջ ոչընչացվեց Արցախը Չանգեզուրի հետ կապող վերջին մի փոքրիկ հողաշերտը: Հետեւանքն այն եղավ, որ այդ օրերից ի վեր Հայաստանի սահմանային բնակավայրեր դարձան Խոզնավարը, Խնածախը, Տեղը, Կոռնիձորն ու Խնձորեսկը¹:

Անդրանիկին Գորիս վերադարձնելու համար Թոմսոնն ու նրա կողմից հովանավորւալ մուսավաթականները բավական զիջող էին դարձել, ոչ միայն արեւմտահայ գաղթականության համար բաց թողեցին երկու միլիոն ռուբլի, այլեւ համաձայնություն տվին, որ հայրենիք մտնի արցախյան կամ Շուշի գունդը:

Համաձայնություն էր կայացել, որ այս գնդի ջոկատները մտնեն իրենց հայրենիքը եւ պահպանեն նրա ինքնուրույնությունը՝ մինչեւ Փարիզի վեհաժողովը կլուծեր «հայկական հարցն ու նրա բաղկացուցիչները...»

Սակայն դեկտեմբերի կեսին գունդը հագիվ էր Շուշի մտել, երբ Սուլթանովի գործակալներն ու անգլիական միսիայի ներկայացուցիչները վրա տվին ու ստիպեցին, որ հայ զինվորները զինաթափվեն՝ ունեցած զենքն ու զինամթերքը հանձնելով իրենց²:

Օսմանյան թուրքերի զնայուց հետո, 1918-ի դեկտեմբերից, Աղբրեջանում եւ Կովկասում մեծապես տիրություն էր անում հայթաղական Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչությունը՝ նույն գեներալ Թոմ-

սոնի գլխավորությամբ: Սակայն Արցախի համար ոչինչ չէր փոխվել, եթե չասենք՝ մի՞նակն ավելի էր ծանրացել. առաջ ժողովուրդը զինված ու բացահայտորեն ոտքի էլած պաշտպանում էր իր ինքնուրույնությունը, իսկ այժմ կաշկանդված էր անգլիական երկդիմի հսկողությամբ, սուտ խոստումներով: Այդ քաղաքականությունը պարզապես հայերին կապտել էր եւ նրանց վրա բաց թողել թաթար-աղբրեջանական խաժամածը:

Անգլիացիներն Արցախ էին մտել իբրեւ հաղթանակած մեծ տերության հզոր ու արդար ներկայացուցիչները: Սակայն իրենց մուտքը նշանավորեցին մի գործողությամբ, որը կարելի է կոչել միայն կոդուրտ: Այդ առթիվ էր, որ տեղական մարմինները հաղորդեցին, թե Շուշի են մտել անգլիական 50 զինվորներ (սկզբում), որոնք «յուրաքանչյուր ընտանիքից պահանջեցին 10 փոթ գարի կամ ցորեն, երեք ոչխար կամ դրա փոխարեն այլուր համապատասխան չափով»³:

Եթե այսպանը պահանջվել է ամբողջ մարզի «յուրաքանչյուր ընտանիքից», դժվար չէ պատկերացնել, թե Ալբրոնի զավակներն ի՞նչ հրեշտային այտորժակով էին մտել Արցախ, իսկ եթե միայն Շուշի քաղաքաբնակներից, ապա դարձյալ դժվար չէ որոշել նրանց վարքը... Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այդ անգլիացիների թիվը մուտքին եղել է 50, ելք-հրաժեշտին՝ 398 զինվոր կազմել են միայն Մաք-Մոզրնի շքախումբը²: Եվ այն էլ վեց ամսվա ընթացքում՝ 1918-ի դեկտեմբերի 18-ից մինչեւ 1919-ի հունիսի 12-ը:

Անգլիական նշանավոր մի գործիչ՝ Համալքների պալատի անուս Բեքստոնը, դեռ առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Հովհ. Թոմանյանի հետ ունեցած գրույցին, երեւի հայությանը ճիշտ կողմնորոշելու համար, զգուշացրել է, թե «Անգլիացիները մուսուլմանական աշխարհի հետ կապված մեծ շահեր ունեն, եւ երբեք չհավատաք, թե Անգլիան կարող է պաշտպան կանգնել հայերին»³:

Սակայն պատերազմին հրաժեշտ տալիս Անգլիան ու դաշնակիցները Հայաստանը հայտարարել էին փոքր դաշնակից, եւ այս անհարկի սուտը թույլ չտվեց, որ գոնե պատերազմի օրերին Անգլիայի ու դաշնակիցների նյութած հակահայկական դավերը դասի տեղ ընդունվեին, որպեսզի գոնե այդ պատերազմից հետո հատեր որեւէ հույս չկապեին անգլիական «արդարամտության» հետ: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարները, Արցախում՝ ստավել եւս, հավատում էին, թե թուրքերից հետո Այսրկովկաս մտած անգլիական գործակալությունը ծառայելու է մարդկային խղճին ու արդարամտությամբ, ուրեմն եւ կօզնի, որպեսզի Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջեւան գոտին վերամիանա նոր Հայաստանին՝ հնարավորություն ստեղծելով, որ Արարատյան երկրի մի մասում կույ լեկած հայությունը գոնե ազատ շունչ բաշի:

¹ Компартия-организатор победы Советской власти и социалистического строительства в Азербайджане (сборник статей), Баку, 1958, стр. 315.

² Տե՛ս Գր. Հովհաննիսյանի գիրքը, էջ 113:

³ ՀՊՊԱ, ֆ. 223, գ. 72, թ. 27 (տե՛ս նաև՝ Հ. Թոմյան, Բ, էջ 1):

¹ Հ. Ստեփանյան, էջ 129:

² Հ. Ստեփանյան, էջ 130:

Սակայն անգլիացիները Բաքվի՝ Լին Արցախի գալիս: Բաքվով էլ չգալին, միեւնույն է, իրենք՝ ադրբեջանցիները, կգնալին, կհասնենին նրանց եւ կգործադրենին լեզու գտնելու ամենափափուկ եղանակը, կհասնենին իրենց նպատակին: Այդ է պատճառը, որ անգլիացիների Բաքու մտնելուն պես երկուսի՝ եկածի ու տեղացու համար էլ Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջեան գոտու հարցը լուծված էր համարվում, մնում էր դրան ընտելացնել հայկական կողմին:

Անգլիական ներկայացուցչությունը (սկզբում 50 զինվորով) հիմնավորապես Արցախ էր մտել 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ին¹: Եվ սրանից հետո էր, հենց նույն դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ու հունվարին, որ Ադրբայջանում, Կարյազիկոյում, Թարթառում, Ջաբրայիլում ու Արցախին սահմանակից մյուս շրջաններում թաքնված թուրք սպաներն ադրբեջանական ավազակախմբերի հարձակումները գլխավորելով մարդկային ու նյութական ահռելի վնասներ հասցրին հայկական բնակավայրերին: Հ. Թումյանի գրքում այս ամենի մասին խոսվում է ամենալայն մանրամասնությամբ, մեկ առ մեկ նշելով տուժված գյուղերը (Սոս, Մանկալաշեն, Արփա-գյաղուկ, Թեգիարաբ, Խծաբերդ, Խանձաձոր, Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն, Ղարաղջաղ, Ինուդուկչի, Ծարտար), նրանց կրած վնասներն ու կորուստները²:

Թումյանն այս ամենի վկան ու վերապատմողն է: Ասում է. «Հայերի բողոքներն ադրբեջանական ու տանկական միացյալ զինված ուժերի հարձակումների առթիվ ամենանվագագույն ուշադրության իսկ չէին արժանանում անգլիական հրամանատարության կողմից: Գեներալ Թոմսոնը ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնում ստիպելու Ադրբեջանի կառավարությանը, որ վերջ դնի հայերի սպանություններին ու գյուղերի ավերումներին: Մինչդեռ հայերի դեմ Ադրբեջանի հերյուրած միտումնավոր ու ստահող ամեն մի գանգատ արժանանում էր հիվանդագին ուշադրության, նույն անգլիական հրամանատարության համար առիթ էր դառնում հայերի հասցեին ուղղելու անհամար հանդիմանություններ ու սպառնալիքներ»³:

1919 թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի կառավարությունը, իհարկե, ո՛չ առանց գեներալ Թոմսոնի համաձայնության, Արցախի ու Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ էր նշանակել բժիշկ Խոսրով-բեկ Սուլթանովին, որը նախընթացին Արցախի կողմերում հայտնի է եղել իր հակահայկական ջարդարարական գործերով, իսկ առհասարակ երիտթուրքերի գործակալն էր Անդրկովկասում⁴:

¹ «Մշակ», 1919, մարտի 2:

² Հ. Թումյան, Բ, էջ 10—13:

³ Հ. Թումյան, էջ 13:

⁴ Խոսրով-բեկ Սուլթանովը Հաջի-Սամուի (այժմյան Հաջինի շրջան) Մինգեչ գյուղի քրդերից էր, կալվածատեր, մուսավաթականների ու օսմանյան թուրքերի հակահայկական մի շարք ջարդերի, հատկապես Բաքվի եռօրյա կոտորածի կատարի կազմակերպիչներից մեկը: Նրա էղբայր Աելիմ-բեկն էլ Հաջի-Սամուի մուսավաթական գործակալի ղեկավարն էր եւ հայտնի էր Արցախի ու Չանգեզուրի գյուղերի ավազակային սպասուկություններով:

Արցախն ընդվզում է բացահայտորեն վայրենի այս գործարքի դեմ: Հունվարի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Սիրական Տիգրանյանն իր բողոքի ու մեղմումի գիրքն է ուղարկում Ադրբեջանի կառավարությանը. ո՛նց թե հայաբնակ ու հայկական անկախ լեռնայնատանում գեներալ-նահանգապետ պիտի նստի Ադրբեջանի ներկայացուցիչը, այդ ո՛ր օրենքով, ի՛նչ իրավունքով... Եվ Ադրբեջանի կառավարությունն այս գիրք համարում է ադրբեջանական իշխանությունների հեղինակության դեմ ոտնձգություն, Ադրբեջանի «ներքին գործերին միջամտելու փորձ»:

Միաժամանակ Երեւանում ստանում են նաեւ գեներալ Թոմսոնի մի գրությունը, որը փաստորեն պատասխան էր տալիս Տիգրանյանի բողոքին: Այնտեղ գրված էր. «Դուկտոր Սուլթանովը գնում է Ծուշի իբրեւ ընդհանուր նահանգապետ Չանգեզուրի, Ծուշիի եւ Ղարաբաղի շրջանների: Նա այդ անում է՝ առանց դնելու որեւէ պահանջ Ադրբեջանի ապագա վարչության վերաբերմամբ: Նա գնում է այնտեղ միայն օրենքը եւ կարգը պահպանելու համար»¹:

Ահա այսպե՛ս, ցինիկորեն մերկ ու զոռհիկ. հակահայ ջարդարարը պիտի հայկական երկու մարզերում օրենք ու կարգ պահպանի:

Եվ նրան թե ու թիկունք պիտի լիներ անգլիական միսիան՝ մայրը Մար-Մոզրնի գլխավորությամբ, որը Սուլթանովի ժամանելուն պես հրովարտակ հրապարակեց՝ հայտարարելով, թե «գեներալ-նահանգապետության ու նրա մարմինների կողմից տրվող ամեն տեսակ հրամաններն ու հանձնարարությունները պետք է անհապաղ իրականացվեն նահանգի բոլոր բնակիչների կողմից: Յուրաքանչյուր դիմադրություն կխախտի բրիտանական հրամանատարության կողմից ամենայն վճռականությամբ»²:

Մինչդեռ հենց այդ ժամանակ գեներալ Զորին՝ Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակության անդամը, Փարիզի վեհաժողովում հայտարարում էր, թե մինչեւ Լեռնային Ղարաբաղի, իբրեւ վիճելի շրջանի, հարցը չլուծվի Փարիզի վեհաժողովում, այնտեղ միայն հայկական Ազգային խորհուրդը կլինի տիրական եւ ի՛նքը կլուծի մարզին վերաբերող ամեն տեսակ հարցեր³:

Մարզի օրինական ժողովրդական կառավարության, նրա Ազգային խորհրդի ու տեղական մյուս մարմինների դեմ անգլիական միսիան բացահայտ կռիվ է մտել Ծուշի ժամանելու առաջին իսկ օրից: Իսկ Սուլթանովի պաշտոնավարությունն էլ եկավ այդ կռիվը դարձնելու առավել ստոր ու խարդալալից:

Բրիտանիայի հրամանատարներից մեկն էլ, առանց ամաչելու, հայտարարել էր, թե «Անգլիական հրամանատարությունը, գեներալ-նահանգապետի իշխանության օրինականությունն ընդունելով եւ աջակցելով նրա ամրապնդմանն ու տարածմանը, հսկայական ծառայություն

¹ Ս. Վրացյան, էջ 312:

² «Компартия-организатор...», էջ 315:

³ Տե՛ս ՀՊԳԿԱ, ֆ. 200, գ. 309, թ. 85:

ի մատուցում Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությանը Ղարաբաղի հարցում»¹:

Սա, ինարկե՛, այն հաշտարարություններից է, որ արվում է՝ ստացված կանխավճարը փակելու համար կամ էլ հնչում է իբրև վարձատրության պահանջ: Երկուսն էլ շատ էին կիրառվում այն օրերի անգլո-ադրբեջանական փոխարարություններում:

Մաք-Մոզզընի (կամ այլ տարբերակներ են՝ Մակ-Մոզզոն, Մաք Մեարն են) աջ թեև էր հանդրասնում մի ուս՝ Մասլեննիկով ազգանունով, թաթարական «վայրի դիվիզիայի» նախկին սպա, որն, իբր, անգլիական միսիայի թարգմանիչն էր, սակայն հիմնականում մուսավաթական կառավարությանն էր ծառայում իբրև լրտես ու հակահնչկական դավադրությունների կազմակերպիչ: Սրա գործությունը մեծացավ նրանով, որ շատ շուտով կարողացավ ծախս սրիկաներ հավաքագրել նաև հայերի միջից (Սուկրաո-բեկ Մելիք-Շահնազարյան, միլիցայական Միքայելյան եւք)²:

Հունվարի 15-ին Արցախի հայոց Ազգային խորհուրդը Բաքվի հայոց ազգային խորհրդին (թերևս նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը) մի ընդարձակ զեկույց էր ներկայացրել, որով փորձում էր պատկերացում տալ անգլիական նվաճողների տիրապետության բերած աղետների մասին: Թե ինչպե՛ս արցախահայությունը կտրված է Հայաստանից եւ առհասարակ արտաքին աշխարհից: Թե ինչպե՛ս փակ են ամեն տեսակ ճանապարհները (Վիլայի-Ջաբուդ-Գորիս), հեռագրական կապ չկա, նույնիսկ ձորերով ու անտառներով անցնող կաճանները բռնված են մուսավաթական ավազակախմբերով: Թե ինչպե՛ս Բաքվի թերթերը տպագրում են ստահող հազար տեսակ լուրեր արցախահայերի ինչ-որ ապստամբության մասին, եւ «մեզանից ոչ ոք հնարավորություն չունի հերքելու որովհետեւ հեռագրատները նրանց (թուրքերի) ձեռքին են, եւ մեր բողոքը տեղ չի հասնում:

...Մինչեւ օրս մենք պաշտպանվել ենք տաճկական զորքերի ու տեղական մահմեդականների դեմ եւ ինքներս մեզ կառավարել ենք՝ առանց դրսից որեւէ օգնություն ստանալու: Մի ամբողջ տարի մենք տարել ենք հազար ու մի տանջանք, բայց ոչ ոքի թույլ չենք տվել բռնանալու մեր ազատության ու անկախության վրա:

...Որպեսզի ավելի պարզ լինի մեր ներկա վիճակը, կարեւոր ենք համարում հայտնել, որ հունվարի 5-ից սկսած Ադրբեջանի զորքերը, Ղարաբաղում մնացած թուրք սակյարները եւ մուսուլմանական զանազան խմբեր գիւղատեղիական շտաբ են կազմակերպել Ադդամում՝ տաճիկ սպաների գլխավորությամբ, բերել են տվել մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, թնդանոթներ, գնդացիքներ, մի քանի հազար մարդուց բաղկացած բանակն էլ ուղարկել են Ջաբուդի ձորը եւ գրավելով Ասկերանը՝ նորից զորք են մտցրել Խանքենդի:

¹ ՄԼԻ Հայկական բաժանմունքի արխիվ, ֆ. 4033, գ. 461, թ. 171:

² Հ. Թումյան, Բ, էջ 11—12, ծան. 1:

Այս ամենից երևում է, որ մեզ շրջապատում են թե՛ ճակատից եւ թե՛ թիկունքից... Իսկ մենք, ճշտությամբ կատարելով անգլիական միսիայի պահանջները, ոչ մի միջոց չենք ձեռնարկում դրա առաջն առնելու համար, ուրիշ խոսքով՝ մենք մեր ձեռքով փորում ենք Ղարաբաղի հայության գերեզմանը»¹:

1919 թ. փետրվարի կեսերին Շուշվա Թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցավ Արցախի հայության չորրորդ համագումարը²: Այն վերստին պիտի պատասխան տար անգլիացիների ու Սուլթանովի կտրական առաջարկին՝ ընդունելու Ադրբեջանի տիրապետությունը, ինչպես նաև որոշելու այն միջոցառումները, որոնց իրականացումն ապահովելու էր մարզի անկախ ու ինքնուրույն գոյությունը:

Ընդունվեցին մի շարք որոշումներ, որոնց մեջ էլ երկար ու տաք բանավեճի արդյունք՝ հետևյալ որոշում-բանաձեռը.

«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՉՈՐՐՈՐԳ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԲԱՆԱԶԵԻՐ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԱԳՐԲԵՋԱՆԻՆ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»

Կանգնած լինելով ժողովրդի ինքնորոշման սկզբունքի վրա՝ Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը հարգանքով է վերաբերվում դեպի հարեւան թուրք ժողովրդի ինքնորոշման սկզբունքը եւ դրա հետ միաժամանակ ամբողջ աշխարհի առաջ վճռականորեն բողոքում է ադրբեջանական կառավարության փորձերի դեմ, որոնցով նա ցանկանում է ոչնչացնել այդ սկզբունքը հայկական Ղարաբաղի նկատմամբ, որն իր վրա չի ընդունում եւ երբեք չի ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը: Համագումարը պնդում է իր իրավունքների պաշտպանության վրա՝ թե՛ Կովկասում գտնված դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների եւ թե՛ Եւրոպայի խաղաղարար համագումարի առաջ:

Այս բողոքն ուղարկվում է նաև Բաքվի դաշնակից պետությունների հրամանատարությանը, գեներալ Թումսոնին, Ադրբեջանի կառավարությանը եւ Եւրոպայի խաղաղարար համագումարի հայ պատգամավորներին:

Համագումարի նախագահ Ա. Շահնազարյան քարտուղար՝ Առստանյան»³:

Փետրվարի 20-ին համագումարն ընտրեց Ազգային խորհուրդ՝ նրան վստահելով մարզի հայության ճակատագրի տնօրինությունը⁴:

¹ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 223, գործ 86, թ. 36, Հ. Թումյան, Բ, էջ 13—16:

² «Մշակը» (1919, մարտի 16, հ. 38) համագումարը տեղի ունեցած է համարում փետրվարի 12—21-ը, Ս. Վրացյանը՝ եւս (էջ 312), Գ. Հովհաննիսյանը (էջ 101)՝ փետր. 19-ից, իսկ Հ. Թումյանը (Բ, էջ 10—20)՝ փետրվարի 10-ից:

³ «Արև» (Բաքու), 1919, հ. 17:

⁴ Հ. Թումյանը գտնում էր, թե սխալ է եղել Ազգային խորհուրդ ընտրելը, քանի որ դա կառավարություն չէր կամ պետական իշխանություն, այլ «ազգային ներ-

Համագումարի ընտրած Ազգային խորհուրդն ընդամենը երկու օրական էր, որ Մաք-Մոզրնից ստացավ «պաշտոնական հաղորդում» կոչված մի փաստաթուղթ՝ լիքը այսպիսի հանձնարարականներով.

Չանգեզուրի, Շուշու, Զիվանջիի եւ Զաքրայիի ժամանակավոր (sic !!!) գեներալ-նահանգապետ է նշանակված Խոսրով-բեկ Սուլթանովը, որի «քաղաքացիական մասի օգնականը լինելու է հայ: Գեներալ-նահանգապետին կից հիմնվելու է մի խորհուրդ՝ բաղկացած երեք հայերից ու երեք մուսուլմաններից եւ մի խորհրդակցանից, որը լինելու է բրիտանական սպաներից մեկը»:

«Չորքերի բոլոր տեղաշարժերը կատարվելու են բրիտանական միսիայի գիտությամբ...»:

«Բրիտանական միսիան անհրաժեշտ է համարում կրկին անգամ հաստատել, որ հիշյալ մարզերի պատկանելությունը այս կամ այն պետական միավորին՝ պիտի որոշվի խաղաղության կոնֆերանսում»:

«Արանով բրիտանական միսիան հայտարարում է, որ գեներալ-նահանգապետության ու նրա մարմինների բոլոր հրամաններն անխափան պիտի կատարվեն բոլորի կողմից: Ընդդիմությունը պիտի պատրժվի ամենավճռական միջոցներով»:

Հ. Թումյանն ասում է՝ այս թուղթը հայկական ազգային խորհրդին է տրվել որպես նախագիծ եւ, իբր, պիտի իրավական ուժ ստանար միայն խորհրդի կողմից հաստատվելուց կամ համաձայնության արժանանալուց հետո¹:

Այսպիսի պայման է կողքին էլ՝ «Ընդդիմությունը պիտի պատժվի ամենավճռական միջոցներով»:

Կամ. գեներալ-նահանգապետն արդեն գործում էր մի ամսից ի վեր... Միշտ է, հայերն այդ ամբողջ ընթացքում նրան չէին ընդունել, ցույցեր էին արել նրա ներկայության դեմ, եւ արձախումը սարսափից երբեք հրապարակ չի ելել, մարդկանց հետ չի հանդիպել, հնարավորություն չի ունեցել որեւէ բառ փոխանակելու այն ժողովրդի հետ, որի գլխավոր է նշանակվել օտար պետական մարմնի կողմից, ուրեմն՝ ապօրինաբար:

Եվ հետո. եթե հիշյալ մարզերի պատկանելությունը դեռ չի սահմանված եւ պիտի որոշվի խաղաղության կոնֆերանսում, ապա Ադրբեջանի կառավարությունն ի՞նչ իրավունքով է նրանց վրա գեներալ-նահանգապետ նշանակում իր ներկայացուցչին: Առավել եւս՝ այդ ինչ-

կայացուցչական մարմին», որը չպիտի կարողանար տնօրինել ճակատագրական ժամանակաշրջան ապրող արցախահայության բախտը: Նրա կարծիքով՝ այդ ժամանակ նախընտրելի պիտի լիներ ստեղծել թեկուզ ժամանակավոր կառավարություն, որը, ինչպես նախորդ տարում (1918 թ.), վճռական ու համարձակ գործունեությամբ երկիրը դուրս կբերեր վերահաս փորձանքներից՝ «պահպանելով եւ էլ ավելի բարձրացնելով հայկական Ղարաբաղի դիրքն ու հմայքը» (Բ, էջ 21—22):

Այդպես էլ չկարողացա հասկանալ, թե ո՞վ կամ ի՞նչը պիտի խանգարեր, որ Ազգային խորհուրդը կատարեր այդ նույն, «թեկուզ եւ ժամանակավոր կառավարության» դերը:

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 22—24:

պե՛ս էր Արցախ-Ղարաբաղը լուծվում «Շուշու, Զիվանջիի եւ Զաքրայիի գավառների» մեջ: Մի՞թե քաղաքակիրթ Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչներն այնքան բթացել էին, որ Ղարաբաղի սրտում նստած՝ պիտի անգիտանային այդ երկրի անվան, նրա մեջ մտնող գավառների, սրանց բնիկ հայ բնակչության հանգամանքներից: Թե՛ մուսուլմանական կառավարությունն ու Թոմսոնը որոշել էին հարցերն այնպես լուծել, որ մինչեւ Խաղաղության կոնֆերանսում ձայն բարձրացնելը հիմնահարցն այլեւս որեւէ քննության կարիք չունենա:

Ազգային խորհուրդը հանգամանորեն վելուծեց Մաք-Մոզրնի հերյուրած թողթը, նրանց տվեց մի պատասխան, որ միայն այս ընթացքով լեռնաստանին կվայելի: Ահա այն.

«Շուշու Մեծ Բրիտանական միսիային

Ղարաբաղի հայության Ազգային խորհուրդն իր ամբողջ կազմով, Ղարաբաղի բոլոր շրջանների հրամանատարների հետ, քննելով Ադրբեջանի կառավարության կողմից Ղարաբաղում գեներալ-նահանգապետ նշանակելու փաստը, եկավ այն եզրակացության, որ հայկական Ղարաբաղը չի կարող հաշտվել դրա հետ, որովհետեւ կախումը Ադրբեջանի կառավարությունից, ինչպիսի ձեռով էլ այն արտահայտվելու լինի, Ղարաբաղի հայությունը համարում է անընդունելի՝ շնորհիվ այն բռնությունների եւ իրավունքների ոտնահարման, որոնց սխտեմատիկորեն ենթարկվել է մինչեւ վերջին ժամանակներս հայությունը Ադրբեջանի կառավարության կողմից ամենուրեք, որտեղ նա կապել է իր վիճակը այդ կառավարության հետ: Հայկական Ղարաբաղն ամբողջ աշխարհին ցույց է տվել, որ նա փաստորեն չի ճանաչել եւ չի ճանաչում իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը, ինչպես այդ վճռեց օրերս Ղարաբաղի հայության համագումարը¹:

Եվ այսքանից հետո անում են քաղաքավարական մի գիշում. եթե կուզեք, նշանակեցեք անգլիացի գեներալ-նահանգապետ, դա կհանդուրժենք եւ կպատենք Խաղաղության խորհրդածողովի որոշմանը²:

Անհնար է ասել ավելի պարզ, ավելի վճռական, մանավանդ առավել անփոփոխելի ու հավերժական, ասել՝ ահա այսպե՛ս, մենք վճիռ ենք հանում բոլոր ժամանակների ու բոլոր հանգամանքների համար. արցախահայությունն իր Ազգային խորհրդի ու զինվորական գործի ղեկավարների անունից մերժում է ո՛չ միայն Խոսրով-բեկ Սուլթանովի գեներալ-նահանգապետությունը, այլեւ «առհասարակ կախումն Ադրբեջանի կառավարությունից, ինչպիսի ձեռով էլ այն արտահայտվելու լինի»:

Ազգային խորհրդից մերժված Մաք-Մոզրը դիմեց Արցախյան գորքերի հրամանատարներին՝ հուսալով, թե սրանք համաձայնության կզան: Սակայն այստեղ եւս կտրական մերժման արժանացավ:

¹ ՀՊԳԱ, ֆ. 252, գ. 1, ց. 20, թ. 4:

² Աճ, թ. 4—5:

վարչական կազմակերպման վերաբերյալ: Ուրիշ խոսքով՝ Արցախն իր վիզը պիտի դնէր Ադրբեջանի լծի տակ եւ այդ օրվանից դառնար նրա հպատակը: Խնդիրը դյուրացնելու համար անգլիական սպան հաշտարարեց նաեւ, թէ Հայաստանի կառավարությունն էլ արդեն տվել է իր համաձայնությունը, որպեսզի Արցախը համարվի Ադրբեջանի մաս:

Հայաստանի Հանրապետության երկու ներկայացուցիչներ՝ Միքայել (Միշա) Արզումանյանն ու Հովսէփ Արղույանը, որոնք ներկա էին համագումարին, ելույթ ունեցան եւ տեղնուտեղը մերկացրին այդ հեղուկանքը¹:

Ծառեկվորտի բերած ծրագիրն ուրիշ բան չէր, քան այն գրությունը, որ դեռեւս փետրվարին Թոմսոնն էր ջանում փաթաթել Արցախի վզին: Համագումարն այն քննեց ամենայն մանրամասներով եւ ընդունեց մի ընդարձակ որոշում, որից եւ քաղում եմ նրա վճռական մասը.

«Լարաբադի հայության 5-րդ համագումարը, 1919 թ. ապրիլի 23-ին, լսելով անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչ գրեհապետ Ծառեկվորտի առաջարկությունը Լարաբադի ժամանակավոր վարչական կազմակերպության մասին եւ քննելով այդ հարցն ապրիլի 24-ին իր պաշտոնական նիստում, որոշեց.

...Համագումարն անընդունելի է համարում ամեն մի վարչական ծրագիր, որը որեւէ կապ կհաստատի Ադրբեջանի հետ, իսկ այդպիսի ծրագրի բռնի գործադրությունը, համագումարի կարծիքով, լուրջ ազգայնապաշտպան կոիվներ ու արյունահեղություն կառաջացնի, որի համար Լարաբադի հայության հիմնադրող համագումարը ոչ մի դեպքում չի կարող պատասխանատու լինել»²:

Հ. Թումյանը տեղեկացնում է նաեւ, որ ապրիլի 25-ին Խոսրովքել Սուլթանովը մի գրությամբ դիմել էր համագումարին, որպեսզի համատեղ, այսինքն՝ ինքն ու հայոց համագումարը «միասին քննեն մի քանի հարցեր»: Առանց իմանալու էլ, թէ ի՞նչ հարցերի մասին է սուտ-նահանգապետի խոսքը, համագումարը մերժեց նրա առաջարկը՝ նկատի ունենալով արցախահայության համար այդ ժամանակ անշեղելի դարձած սկզբունքը՝ ո՛չ մի առնչություն Ադրբեջանի հետ³:

Ծառեկվորտն էլ համագումարին հանձնարարեց քննության առնել դաշտային Ադրբեջանից սար բարձրացող քոչի հարցը եւ երաշխավորություն տալ, որ խաշնարածների երթուղարձը լինելու է անվտանգ:

Համագումարն այդ հարցի առթիվ վճիռ հանեց պայմաններով՝ նախ, որպեսզի քոչվորներն այլեւս զինված չլինեն, ապա եւ ամենակարեւորը՝ ճանապարհին կատարած ամեն մի զանգստության, մանավանդ գողության համար պատասխանատվության ենթարկվեն...⁴:

¹ Ե. Իշխանյանը գրել է, թէ «Մ. Արզումանյանին Ծառեկվորտը առաջարկում է գրել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը եւ համոզել վերջինիս՝ ժամանակավորապէս ընդունելու Ադրբեջանի գերիշխանությունը Լարաբադում, մինչեւ սահմանների ճշտումը վերստի վեհաժողովում, բայց կտրական մերժում է ստանում» (Ե. Իշխանյան, «Դեպքերը Լարաբադում. «Հայրենիք», 1993, թ. 12, էջ 123):

² Հ. Թումյան, Բ, էջ 39—40:

³ Անդ, էջ 41:

⁴ Հ. Թումյան, Բ, էջ 41—42:

Ծառեկվորտը կատաղած էր այդ պայմանների դեմ, սակայն ոչինչ անել չէր կարող. համագումարն անդրդվելի էր:

Ծուշիում վարկաբեկիչ պարտություն կրելով՝ անգլիական սպան ուղեորվեց Գորիս: Հույս ուներ այնտեղ պատշաճ կարգ ստեղծել եւ դաս տալ բրիտանական միսիսյի հանձնարարականներն արհամարֆող զանգեզուրցիներին:

Ասեմ, որ Ծառեկվորտի ժամանումից մի քանի շաբաթ առաջ Ջանգեզուրի քաղաքական կյանքում էական փոփոխություններ էին կատարվել: Չեզոք գոտի հայտարարված Լեռնահայաստանի (Ջանգեզուր-Արցախ) նկատմամբ ծայրահեղորեն երկչուտ հանրապետության կառավարությունը գարնանամուտին վերջապէս որոշել էր այնտեղ վճռական քայլեր կատարել:

Երբ Անդրանիկը Ջանգեզուրում էր գտնվում, Հայաստանի կառավարությունն այս երկրամասին վերաբերվում էր որպէս մի օտար մարմնի: Գեներալի հեռանալուն պէս շտապեց այնտեղ մտցնել իր իշխանության ներկայացուցիչն. 1919 թ. մարտին Ջանգեզուրի ռազմական մարմին ստեղծեց՝ գլխավոր կամ գեներալ-կոմիսար Աշանկելով փոխգնդապետ Արսէն Ծահմազյանին:

Ծահմազյանը փաստորեն Հայաստանի ռազմական ներկայացուցիչն էր՝ կարգված ամբողջ Արցախ-Ջանգեզուրի վրա, սակայն, անգլիացիներին երկնչելով, պաշտոնի առաջին մասը չէին քացախաշտում: Չնայած դրան, Գորիս հասնելուն պէս նոր ղեկավարը ջանաց անմիջապէս իր ձեռքը վերցնել երկու մարզերի պաշտպանության ու ինքնապաշտպանության խնդիրը, դեմ կանգնել մուսավաթական կառավարության ու անգլիական միսիսյի ոտնձգություններին:

Պահպանվել է Լարաբադի հայոց Ազգային խորհրդի մի ընդարձակ նամակ-գեկույցը գեներալ-կոմիսար Ա. Ծահմազյանին՝ գրված 1919 թ. մարտի 19-ին: Այնտեղ ըստ հնարավորին ճիշտ գնահատական է տրվում Արցախի ղեկավարության անցյալ գործունեությանը, իհարկէ, մեծ մասամբ նկատի առնելով սայթաքումներն ու սխալները, որոնք ճիշտ գնահատել՝ Աշանկելով էր նաեւ ունենալ պատրաստակամություն շտկելու համար: Նամակը խիստ ու ծանր խոսքեր է ասում նաեւ Հայաստանի (իրավացիորեն կոչված Արարատյան) հանրապետության հասցեին: Ահա այդ խոսքերից մի քանիսը. «...Արարատյան հանրապետությունը հանգամայն ու դատապարտելի անտարբերություն է ցույց տվել այժմ դեպի Լարաբադը, որը հայկական բնագավառներից մեկն է, եւ որի ազգաբնակչության մոտ 90 տոկոսը հայությունն է կազմում: Արարատյան հանրապետությունն իր ժամանակին չկարողացավ ըմբռնել մոմենտը եւ ուղարկել տեղս իր ներկայացուցիչն՝ անհրաժեշտ դրամական միջոցներով: Արարատյան հանրապետությունը պետք է ի նկատի ունենար մի հանգամանք, որ առանց դրամական միջոցների անկարելի է ձեռք բերել մի շրջան, որը նրա անմիջական տիրապետությանը չի ենթարկվել զանազան արգելափոխ պայմանների շնորհիվ: Այսօր մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս Ադրբեջանը փողի

միջոցով... տիրում է Ղարաբաղի կենտրոնին, իսկ հետագայում փորձեր կանի ձեռք բերել նաև գավառը...

...Ադրբեջանական զեներալ-նահանգապետն արգելել է ուժեղ տալ նրանց, որոնք իր կառավարության իշխանությունը չեն ճանաչում...»:

Դառնալով զինվորության հնարավորություններին, Խորհուրդն իրավացիորեն նշում էր, որ «Ղարաբաղի ռազմիկ ուժերն ընդհանուր ղեկավար չունեն: Ծրջանների՝ Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի ու Զրաբերդի հրամանատարներից եւ ոչ մեկը չի կարող կենտրոնացնել իր ձեռքում հայ զինվորությանը: ...Արարատյան հանրապետությունը ցայժմ չի ուղարկել տեղս մի ղեկավար ուժ, որի ներկայությունը մեծապես զարկ կտար ժողովրդի համախմբման... Բանի ուշ չէ, պետք է ուղարկել տեղս մի հմուտ, եթե ոչ գեներալ, գոնե գնդապետ, որը կկարողանար սանձ դնել բոլորին: Պիտի միանգամայն հասնոված լինենք, որ առանց այդ ղեկավար ուժի անհնարին է միացնել ի մի բոլոր գործուն զինվորական ուժերը: Բոլորիս համար ավելի քան պարզ է, որ մենք մեր ուշադրությունը ներկայումս գերազանցապես պիտի դարձնենք ինքնապաշտպանական գործի վրա, այսինքն երկրի ռեալ ուժերի վրա...»:

Այս ժամանակ, հավանաբար, Անդրանիկ գորավարի հեռանալը դեռևս հայտնի չէր արցախցիներին¹: Խորհուրդն աղերսում էր, որ նա չհեռանա, որովհետև Ադրբեջանը պատրաստվում է նոր ոտքի-ձգություններին: Ոչ միայն չհեռանա, այլև մտնի Արցախ՝ «ուշադրություն չդարձնելով անգլիական միսիայի հարկադրանքներին...»:

Գարձյալ կրակ է դնում Արարատյան կառավարության տակ. «Այս բոլորից հետո գալիս ենք ասելու, թե Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելը, որը Ղարաբաղի հայության միակ եւ բուն ցանկությունն ու նպատակն է, հնարավոր կլինի այն դեպքում, երբ Հայաստանի հանրապետությունը ռեալ միջոցների կոչմի»:

Նամակն ավարտվում է նրանով, ինչով սկսվել էր՝ հորդորով, որ հանրապետությունը գնա այդ վճռական քայլին: Ապա թե ոչ, «Եթե այսուհետ եւս Հայաստանի հանրապետությունը զարթեական լուրջուն պահելու լինի, Ղարաբաղի հայությունն այդ համարելու է դավաճանական ակտ՝ ուղղված հայկական Ղարաբաղի դեմ»²:

Փոխզնդապետ գեներալ-կոմիսար Արսեն Ծահմազյանն իր ձեռքն էր հավաքել ոչ միայն Չանգեզուրի, այլև Արցախի զինական ուժերի ղեկավարությունը, ստեղծել ամենօրյա սերտ կապ գավառների բոլոր հրամանատարների, Ազգային խորհրդի ու նրա տեղական մարմինների հետ:

¹ Լեո, Անցյալից, էջ 429. Ծատկվորտի Չանգեզուրում հայտնվելուց «սուս անգլիական պատվերին ականջ դնելով գեներալ Անդրանիկը լքել էր իրան անվերջ-ժաբար անձնատուր եղած լեռնի ժողովուրդը եւ իր գործի հետ հեռացել էր Չանգեզուրից դեպի Երեւան»:

² Նամակն ամբողջությամբ հրատարակված է «Գրական թերթի» 1989 թ. հուլիս. 13-ի համարում: Այն խմբագրությանն է տրամադրվել Հանրապետության պետական արխիվի նախկին տնօրեն, արժանահիշատակ Վլադիմիր Էվոյանը:

Մարտի 31-ին Գորիսում հրավիրված համազանգեզուրյան համագումարը, որին մասնակցում էին նաև Արցախի ներկայացուցիչները, նահանգի Ազգային խորհուրդը ցրեց՝ նրա փոխարեն ընտրելով Չանգեզուր-Արցախյան շրջանային խորհուրդ, որով ասես նվիրագործվեց երկու նահանգների միությունը, եւ առավել իրական հիմքի վրա դրվեց նրա միացումը Հայաստանին: Խորհրդի մեջ մտան հինգական անդամներ երկու նահանգներից՝ ներկայացնելով տարբեր կուսակցություններ¹:

Դեռ Ծուշիում տեղեկանալով այս ամենին՝ Ծատկվորտը կատաղել-փրփրել էր: Գորիսում արդեն նա դեմ առավ լեռնցիների ավանդական համատությանը: Երբ հրապարակավ փորձեց մեջտեղ բաշել իր միսիայի սերտած կարգախոսը՝ ընդունել Ադրբեջանի նշանակած նահանգական ղեկավարությունը..., զանգեզուրցիները զինված ցուցարհն նրա ինքնաշարժի շուրջ եւ քիչ էր մնում ձերբակալելն նրան»²:

«Ծատկվորտը Գորիսում գտավ մի ընդունելություն, որ ցույց էր տալիս, թե նույնիսկ աշխարհից կտրված այս լեռնաստանում էլ հասկացել են, թե ի՞նչ են անգլիացիները եւ արդեն զգվում են նրանցից»³:

Ծատկվորտը մայիսի 3-ին այս ամենի մասին զեկույց-ամբաստանագիր ուղարկեց Թոմսոնին՝ հակաբրիտանական ռազմամուսկան մեղադրանքներ բարդելով արցախահայության, նրա Ազգային խորհրդի, Չանգեզուրի ու նրա գեներալ-կոմիսար Ծահմազյանի վրա: Զեկույցում դրությունն այնպես էր նկարագրված, թե Ադրբեջանն ու նրա գործակալներն էին օգնության կարոտ, եւ դաշնակիցների սրբազան պարտքը պիտի լինի նրանց պաշտպանել հայոց շարություններից⁴:

Հավանաբար այս գրապարտչական տեղեկություններն էլ նրա համար էին հերյուրված, որպեսզի արդարացվեին հեկց նույն Ծատկվորտի ու նրա կամակատար Մաք-Մոզրնի մասնակցությամբ իրականացվող ադրբեջանական ռազմական պատրաստությունները, այլև որոշակի գործողություններն Արցախի ու Չանգեզուրի դեմ:

Չի ուշանում եւ հետեւանքը: Ամսոնամուտին արդեն Արցախը շրջափակված էր չորս կողմերից: Խճուղային բոլոր ելումուտները դրված էին թաթարական զորամասերի հսկողության տակ: Հայերը դրսի հետ կապվելու, կենցաղային ամենամահրաժեշտ ապրանքներ գնելու ոչ մի հնարավորություն չունեին: Մահվան սպսոնայիքի տակ էր առնված հայերին աղ ու նալթ վաճառող ամեն մի ադրբեջանցի: Ծուշիում հայտնի էր դարձել, որ գիշերով մի ադրբեջանցի նալթ էր տվել իր հին հայ քիրվային, եւ Սուլթանովն անմիջապես նրան կախաղան բարձրացնել տվեց, որպեսզի այդ ահալոր պատիժը դաս դառնա ուրիշների համար:

¹ Մ. Վրացյան, էջ 331:

² Աճ, էջ 330:

³ Լեո, Անցյալից, էջ 425:

⁴ Հ. Թոմյան, Բ, էջ 42—44:

Արցախի դաշտային մասերում, որոնք սահմանակից էին Ադրամի ու Կարյազի մոտի գավառներին, «հայ գյուղացիները դաշտային աշխատանքի դուրս գալ չէին կարող, որովհետև մուսուլմանական զինված խմբերը շրջում էին սահմանների վրա եւ ահաբեկում այգիներում աշխատող գյուղացիներին»¹:

Հունիսի 4-ին Շուշվա աղբբեջանական թաղից հարձակվեցին հայկական թաղի մոտիկ տների ու արհեստանոցների վրա: Ապա հայտնի դարձավ, որ աղբբեջանական թաղում աշխատող հայ 17 արհեստավորներ տանջամահ են արվել:

Այդ վայրենի գործողություններին մասնակցում էին նաև բրիտանական միսիայի հնդիկ մուսուլման զինվորները, այս էլ՝ Մաք-Մոզրնի իմացությամբ:

Երբ Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը Մաք-Մոզրնին բողոքեց իր հոտի նկատմամբ գործադրվող վայրագությունների դեմ, անգլիացի սպան պահանջեց, որ իրեն ներկայանա/Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը, ռազմական գործերի ղեկավար Հարություն Թումյանը եւ Աստվածատուր Ավետիսյանը:

«...Հունիսի 5-ին ...«սպիկապ» մեքենաների վրա, անգլիական սպաների եւ հնդիկ զինվորների ուղեկցությամբ Ղարաբաղից վտարվեցին Իշխանյանը, Թումյանն ու Ավետիսյանը»²:

Երեքին արտրել էին առավոտյան: Կեսօրվա դեմ Սուլթանովի զորքերն ու շուրջ երկու հազար քուրդ սլավակներ՝ Սուլթանովի եղբայր Սեյիմ-բեկի գլխավորությամբ հարձակվեցին Շուշուց հարավ-արեւելք, 5—6 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ղայբալիշենը կործանելու: Արնաձարավ ասպատակիչները սրի քաշեցին անգեն-անպաշտպան բնակչությանը, կողոպտեցին, ավերեցին տները: 700 շունչ հայ բնակիչներից հազիվ 11 տղամարդ եւ 87 կին ու երեխա փրկվեցին³:

Վկաները պատմում են, որ անգլիական միսիայի ներկայացուցիչները Շուշվա բերդից անտարբեր դիտում էին օր-ցերեկով իրականացվող ոճիրը: Իսկ նրանց զորքը հսկում էր քաղաքից էլնող ճանապարհի վրա, որպեսզի Շուշվա հայ զինվորությունն օգնության չգնա յուրայիններին: Հաջորդ օրերին էլ ջարդարար խուժանը, Խան-

¹ Հ. Թումյան, Բ. 45—46:

² Անդ, էջ 50: Ավետիսյանի պաշտոնը չի նշված: Ս. Վրացյանն Ավետիսյանի փոխարեն հիշում է Ա. Տեր-Աստվածատուրյան եւ արտրվածների թիվը համարում 7: Կարծում են հավաստի է Թումյանի՝ դեպքի մասնակցի, տվյալը: Մանավանդ, երբ առկա է նաև մի երրորդ վկայություն, որի համաձայն, Արցախը թողնելու վճիռ հանված է եղել վեց հոգու դեմ՝ Ե. Իշխանյան, Հ. Թումյան, Աս. Ավետիսյան, Ապան Ծանազարյան, Արտեմ Լալայան եւ Արտաշես Տեր-Միքայելյան: Սակայն վերջին երեքը չեն ներկայանում Մաք-Մոզրնին, անցնում են գավառները, փրկվում արքայից (տե՛ս Սարուր, Ղարաբաղի կցումը Աղբբեջանի. «Հայրենիք». 1929, հունիս, էջ 138):

³ Ղայբալիշենը խառը բնակչություն ուներ: Աղբբեջանցիներին նախորդ գիշերն էին հեռացրել, որպեսզի նրանք ոչ մի վնաս չկրեն:

բենդում կուտակված աղբբեջանական զորամասերի հետ միասին, նույն սպանդն է արքել նաև Զամիրու, Փահրուլ, Կրկժան եւ Դաշուշեն գյուղերի հայության վրա:

Հետո էլ նույն բախտին պիտի արժանանար Քարինտակ գյուղը, Շուշվա բերդից ներքեւ, Կարկառ գետի ձախ ափին կույզ եկած այն արծավաբույնը, որի բանջարանոցներից ու այգիներից քաղված բարիքներով էր ապրում Շուշին: Նախորդ երեք օրերի անսանձ ու անպատիժ չարագործություններով հարբած թուրք ու քուրդ զորաշուկաները որոշել էին բնաջնջել ձորապոնկին կպած գյուղը, ապա շարժվել դեպի Շոշ եւ սրա թիկունքին շարված մյուս բնակավայրերը:

Ոտքի կանգնեց Քարինտակի երիտասարդությունը եւ մահն աչքի ստաց դրած՝ դիմադրեց որքան կարող էր: Հակառակորդը երեւի չէր ուզում զոհեր տալ, կատվի խաղ էր անում զոհի հանդեպ՝ սպասելով, որ պաշտպանվողները դուրս գան թաքստոցներից, մերկանան բաց տարածության մեջ: Մինչդեռ Քարինտակի երիտասարդները պաշտպանությունը ձգում էին եւ զիտեկն, որ շուտով վրա է հասնելու փրկարար օգնությունը. սուրհանդակ էին ուղարկել Աղնախ գյուղը, ուր նոր միայն ոտք էին դրել Դիզակի ու Վարանդայի զինված ուժերը:

Օգնությունը հասավ այնպես հանկարծակի, փախուստի ճանապարհները միանգամից փակելով, եւ դիմացի անտառից այնպիսի լավա թափվեց թուրք ու քուրդ զորաշարքերի վրա, որ մի քանի ժամվա ընթացքում դիակներով ծածկվեցին ձորալանջերը: Քարանդեղբերում ու քարայրներում թաք կացածներին էլ քարինտակցիները դուրս բերեցին եւ անխնա կոտորեցին՝ հիշեցնելով, որ դա վրեժն է՝ Լալբալիշենի ու մյուս գյուղերի անմեղ նահատակների: Աղնախից գորքի ղեկավարությունը մարդ ուղարկեց Շուշի՝ քաղաքի անգլուխ մեացած հայությանն առաջարկելով իր օգնությունը: Պատասխանը խնդրանք էր, որ Շուշին հանգիստ թողնեն, քանի որ վճռել են «լեզու գտնել Սուլթանովի հետ»⁴:

Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում է պահվում Լեռյի արխիվի մի մասը: Այնտեղ կա մի ձեռագիր-օրագրությունների դավթար, որը 1918—20 թթ. արցախյան դեպքերի մասնակից Արամայիսի գրչին է պատկանում⁵: Արամայիսն ամենայն մանրամասնությամբ ցույց է տալիս Արցախի ինքնուրույնությունը սասանելու համար Ծատուրլորտի կատարած մեքենայությունները, որոնց շարքում շատ հետաքրքիր է հետեւյալը. Շուշի ժամանած անգլիական սպան, տեսնելով, որ հարկադրանքն ու հորդորները չեն անցնում, երկրամասի համագումարի մասնակիցներին փորձում է խեղճացնել անկախության բերելիք սարսափներով. «Ի՞նչ կատի ունեցեք, որ ձեր ճանապարհները կարող են փակել, այն ժամանակ դուք որտեղից կստանաք մթերքներ եւ ինչպե՞ս կպահպանեք հաղորդակցությունն ար-

⁴ Թումյան, Բ, էջ 20:

⁵ Արամայիս, Ղարաբաղի տրագեդիան (Համառոտ նյութեր պատմության համար). ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռյի անձն. ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գ. 255 (այսուհետ՝ «Արամայիս»):

տաքին աշխարհի հետ: Կարող են ձեռն տնտեսական բոլորոտ հայտարարել, կարող էք ապրել առանց հացի: Եվ եթե հարեալների զինված ամբոխը հարձակվի ձեզ վրա, կարող էք պաշտպանվել:

Կարծես թե այդ հարցերը տարով Շատելվորուն Ադրբեջանին սովորեցնում էր թե, ի՛նչ պիտի անել Լարբաբայի հայատակեցնելու համար, — եզրակացնում է օրագրողը եւ ուղղում նաեւ մի հարց, որով ջնջվում են կաշառված անգլիացու բարբաջանքները: Ասում է. — Եթե այդ բոլորը պետք է կատարվեն անգլիական հրամանատարության ներկայությամբ, ապա դուք էլ ի՛նչի՞ համար եք այստեղ»:

Յոթանասուն տարի հետո արցախահայերի հետ այդպես պիտի խոսեր նաեւ Խորհրդային Միության ղեկավար Միխ. Գորբաչովը. իսկ դուք մտածե՛լ էք Ադրբեջանի մնացած շրջաններում ու Բաքվում բնակվող հայերի ճակատագրի մասին: Գիտե՛ք, թե ի՛նչպիսի տնտեսական վիճակ կստեղծվի մարզի ու Հայաստանի համար, երբ ձեր բոլոր ճանապարհներն անցնում են հարեալների տարածքով... Սա եւս հուշում էր, թե ի՛նչ կարելի է անել արցախահայությանը ձնկի քերելու համար:

Արամայիսի օրագրությունները, սկսվելով ապրիլի 27-ից, հասնում են մինչեւ հուլիսի 2-ը, եւ ամեն տեղում ցրելով Արցախի այն օրերի վրա փոված ծխածածկությունը, բաց են անում մի ծանր պատկեր: Տեղական ու եկվոր թուրքերի, քրդերի ու անգլիացիների բացահայտ ու գաղտնի սադրանքները հայության դեմ, նրանց աննախադեպ չարագործությունները, որոնք ունեն մեկ ու միակ նպատակ՝ արցախահայությանը քաշել Ադրբեջանի մուսավթական լծի տակ: Իսկ այդ արցախահայությունն էլ իր անկախությունն է պաշտպանում հնարավոր ու անհնար բոլոր միջոցներով: Անհնա՛ր, որովհետեւ համարյա անգե՛ն էր բազմազույս հակառակորդի սպառազեն զորամիավորումների ու ամեն կողմից եկող ավազակախմբերի դեմ: Անհնա՛ր, որովհետեւ, եթե իր անհավասար ու օրհասական պայքարը մղում էր օտարների դեմ՝ իր մայր Հայաստանին վերափափորվելու համար, զրկված էր նաեւ այդ Հայաստանի նյութական ու ռազմական, նույնիսկ բարոյական օժանդակությունից: Օրագրությունների ընդգրկած ամբողջ ժամանակահատվածում Հայաստանի միայն երկու նվիրակներ էին ժամանել Արցախ՝ Միքայել (Միշա) Արզումանյանն ու Հովսեփ Արղությանը՝ իբրեւ «օգնություն»: Ժուշվա Ազգային խորհրդի ղեկավարների այն «ավելի քան հրատապ հարցին, թե հապա Հայաստանն ի՛նչ է մտածում Լարբաբայի փրկելու մասին. այս գե՛նք, ռազմամթերք ու հաց չունենք: Ադրբեջանն իր թնդանոթներով ու զորաշարժերով, անգլիական միսիան իր եռանդուն պահանջներով մեր հոգին հանեցին: Ի՛նչ քայլեր եք անում մեր դրությունը մեղմացնելու համար: (Արղությանը) պատասխանեց, թե որոշված է... աշխատել: — Դառնորեն պատմում է օրագրողը, ապա ավելացնում. — Արղությանի այդ պատասխանը մեր արտերը դադեց, եւ իմ բերնից մի վատ անեծք դուրս թոռավ»¹:

¹ «Արամայիս», էջ 17:

Ասում է՝ այս դեպքերից առաջ Հայաստանի կառավարությունն Արցախ էր ուղարկել մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար ռուբլի դրամ: Փոքր գումար չէր, չնայած Ադրբեջանի սուտ գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովն Արցախ էր մտել «25 միլիոն ռուբլով, նրա համար բաց էր արված անսահմանափակ վարկ Ադրբեջանի գանձարանում»¹: «Արցախը նվաճելու համար Ադրբեջանը չէր խնայում իր միլիոնները, փողը հոսում էր ջրի պես, եւ կաշառվածները վստում էին ամեն անկյունում»²:

Հայաստանի ուղարկած դրամով պետք է գե՛նք ու զինամթերք հայթայթվեին, ինքնավար իշխանության պետքերը հոգացվեին: Սակայն դրամը լուվել-մնացել էր Չանգեզուրում, որտեղի հոգատար եղբայրները Շուշուց գնացած հարազատներին քանի՞-քանի անգամ դատարկաձեռն ետ էին վերադարձրել... Երբ Հայաստանի մեծերին հարդրում էին այս մասին՝ խնդրելով համապատասխան կարգադրություն անել եւ առհասարակ փութալ մարզն օրհասական վիճակից հանելու համար, նրանցից ստանում էին պարսապ մի հորդորանք՝ «Պի՛նդ կացե՛ք», «Մենք՝ Լարբաբայը չե՛նք զիջի ոչ ոքի»³:

Օրագրերում տեղ է գտել Հայաստանի կառավարության մի ծրագիր եւս՝ հաղորդված Հովսեփ Արղությանի միջոցով. «Միշտ է, մինչեւ այժմ կառավարությունը ոչինչ չի արել, բայց այսուհետ վճռական քայլեր պիտի անի», եւ մասնավորապես՝ «Չանգեզուրը կուժեղացվի, որպեսզի դեպք եղած ժամանակը կարողանան այնտեղից ույծ հասցնել: Միաժամանակ եւ ձեռք կառնվեն դիվանագիտական միջոցներ»⁴:

Անկասկած, ականատես, ժամանակի աղետները վայելած Արամայիսը գույները շատ է մուսլեցրել: Սակայն եւ չի կարելի չեզրակացնել, որ Հայաստանի կառավարությունը ժամանակին հնարավոր ամեն ինչ չի գործադրել մարզի փրկության համար:

Արցախում այս օրերին տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ, բողոքներով ու խնդրագրերով հեղեղված է ժամանակի մասուլը: Հայերը դատապարտում էին մուսավթական կառավարությանը, արյունոտ Սուլթանովին եւ վայրագությունները խրախուսող անգլիական միսիայի ներկայացուցիչներին: Ադրբեջանցիներն անմեղ գառների կեցվածք ընդունած, իրենց «գոհերի» բազմապատիկն էին ցուցաբերում՝ աշխարհի ուշադրությունը հրավիրելով Հայաստանի Հանրապետության վրա, որն իբր միջամտում է Ադրբեջանի ներքին գործերին, ոտնահարում նրա անկախությունը: Պարսապ չէին նաեւ անգլիացի ծախու գրչակները, որոնց հրապարակած խոսքերում եւս հայերն էին մեղավոր, որ պահանջում են Արցախն ու Չանգեզուրը: Եղավ անգլիական միայն մեկ սպա, որ փորձեց ճշմարտությունն ասել «Кав-

¹ Անդ, էջ 12:

² Անդ, էջ 19:

³ Անդ, էջ 12, 15, 19 եւ հոդ.:

⁴ Անդ, էջ 20:

КАЗКОЕ СЛОВО» թերթում ունեցած իր պաշտոնական հայտարարության մեջ, նրան էլ անմիջապես հեռացրին ծառայությունից¹:

Լեոյի հիշած «միայն մեկ սպան» հավանաբար գնդապետ Գլատերբերգն էր, որ գործուղվել էր Արցախ՝ քննելու կոտորածների հանգամանքները եւ վերադառնալով՝ զեկուցեց, թե «կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Սուլթանովի վրա, որը նախօրոք քաղաքի ու Ղալբալիշենի մոտերը դրել էր քրդական խմբեր եւ նրանց միջոցով ջարդել հայերին»²:

Մեծ Բրիտանիայի Անդրկովկասյան միսիայի ղեկավար Թոմսոնին փոխարինած գեներալ Կորին ոչ միայն որեւէ չափով չէր օգնում, որ խաղաղություն ստեղծվի Արցախում, եւ չարագործները պատժվեն, այլեւ բացահայտորեն ջուր էր պղտորում՝ դրությունն այնպես ներկայացնելով, թե այնտեղ ոչինչ էլ չէր կատարվել, հայերը պարզապես աղմկում են: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Կորիին բողոքի հեռագիր էր տվել՝ մանրամասն պատմելով կատարված վալրագությունները եւ խնդրելով օգտագործել իր բարձր դիրքը՝ թույլ չտալու նոր կոտորածներ, որոնք նախապատրաստվում են հակառակորդի կողմից: Ասում են՝ պատասխանը եղել է քամահրական մի քրթմնչոց՝ «Հայերն ուոցնում են»:

Անդրկովկասում եւ Ռուսաստանում փոթորկվել էին այն մեծ ու փոքր քաղաքները, որոնցում հայեր էին ապրում: Թիֆլիսում տեղի ունեցան բազմահազարանոց հրապարակային երկու ժողովներ՝ հունիսի 8-ին ու 22-ին: «Մասնակցում էին քառասունից ավելի ազգային ու հայրենակցական կազմակերպություններ... Նախագահում էր Հովհաննես Թոմանյանը: Ընդունած բանաձեւը պահանջում էր դաշնակիցների միջամտությունը, դուրսը Սուլթանովի վտարումը Ղարաբաղից, կոտորածի հեղինակների ձերբակալությունն ու պատժելը եւ Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին»³:

Հետաքրքիր է հունիսի 16-ին Երեւանում տեղի ունեցած բազմահազարանոց ցույցի որոշում-կոչը, որը ոչ միայն անարգանքի սյունին էր գամում տեղի ունեցածի զագրելի հեղինակներին, այլեւ ազգային քաղաքական ուժերից պահանջում էր գործնական քայլեր: Ահա նրա հիմնական մասը.

«Հունիսի 16-ի հրապարակային ժողովը խորը հուզումով լսեց այն լուրը, որ Ղարաբաղում, անգլիական աչքերի առջեւ Ադրբեջանի գործը Սուլթանովի գլխավորությամբ ավերել է վեց հայկական գյուղեր..., սպառնում է շարունակել կոտորածը եւ ստիպել Հայկական Ղարաբաղը արյան մեջ ողողելու: Մենք համոզված ենք, որ այս շարունակությունն է Ընկեր-Թալեսթյան քաղաքականության: Այնտեղ, Թուրքիայում, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկության աչքերի առջեւ կոտորածի ենթարկվեց միլիոնավոր հայ ժողովուրդը: Այստեղ, Ադրբեջանում, դաշնակից

ժողովուրդների աչքերի առջեւ, աշխատում են ոչնչացնել Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը եւ հաստատել իրենց արյունոտ կարգերն այս երկրում: Խորը գիտակցելով մեր պարտականությունը՝ վճռականապես բողոքում ենք այն բարբարոսության դեմ, որ գործադրում է Ադրբեջանը: Պահանջում ենք անհապաղ հեռացնել Ղարաբաղի սահմաններից Սուլթանովի ավազակախումբը: Մենք հայտարարում ենք, որ Ղարաբաղի իրավունքների պաշտպանության հարցում մեր կառավարությունը լիակատար աջակցություն կարող է գտնել մեր կողմից: Բա՛վ է, որքան կոտորվեց հայ ժողովուրդը Թուրքիայում, Ղարաբաղում, Ադրբեջանում: Մենք այլեւս չենք կարող թույլ տալ, որ երոպական մեծ ժողովուրդների աչքերի առջեւ մեր կանայք ու երեխաները ենթարկվեն կոտորածի: Պահանջում ենք, որ դաշնակից պետությունների՝ Կովկասում գտնվող ներկայացուցիչները վերջ դնեն կոտորածի եւ ավերի քաղաքականությանը: Պահանջում ենք հայկական կառավարությունից բուն կերպով բողոքել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին եւ, հանուն քաղաքակրթության ու մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության, պաշտպանել հայ ժողովուրդը ձեռքի տակ ունեցած բոլոր միջոցներով: Մենք բողոքում ենք եւ մեր հիացմունքն ենք արտահայտում Ղարաբաղի մեր եղբայրներին, որոնք հերոսաբար կռվում են Սուլթանովի բռնակալության դեմ հանուն ժողովուրդների ինքնորոշության ու քաղաքակրթության»⁴:

Իրենց բողոքն ու զայրույթն էին արտահայտել նաեւ Ադրբեջանի խորհրդարանի հայ անդամները, որոնց կողմից լիազորված Պ. Չուբարը գնացել էր Արցախ, ուսումնասիրել եւ, Բաքու վերադառնալով, բազմաթիվ փաստերով ու պաշտոնական վավերագրերով հաստատել, որ Ղալբալիշենի ու մյուս գյուղերի կոտորածը Սուլթանովի գործն է: Խորհրդարանը, սակայն, գտավ, որ Ղարաբաղի «տեղական իշխանությանց եւ հատկապես ընդհանուր նահանապետի գործողությունների մեջ չկա ապօրինության եւ ոչ մի փաստ»⁵:

Տեղում, իհարկե, դժվար էր սպասել արդարության կատարյալ հաղթանակին, որովհետեւ այն խառնակ ժամանակներում, դաշնակիցների անդրկովկասյան ներկայացուցչության կաշառված ու աշատու վերաբերմունքը հաղթահարելը պիտի լիներ չափազանց դժվար, եթե ոչ անհնար: Այդ պատճառով էլ Թիֆլիսի Ղարաբաղյան հայրենակցական միությունը փորձեց հարցը բարձրացնել Փարիզում, դաշնակիցների դիվանագիտական բարձրագույն ատյանում: Դիմում-հեռագիր հղեց այնտեղ գտնվող հայկական պատվիրակության ղեկավարին՝ հուսալով, թե նա կհետեւի, որ հարցը պատշաճ քննություն ու արդյունք ունենա: Սակայն այստեղ էլ գործին խանգարեցին մանր կրքերը⁶:

¹ Ս. Վրացյան, էջ 317:

² Անդ, էջ 319:

³ Լեո, Անցյալից, էջ 431—432. «Ղարաբաղի կոտորածի մասին մենք հեռագիր ուղարկեցինք նաեւ Փարիզ, բայց ոչ թե Ահարոնյանի պատվիրակության, քանի որ գիտեինք նրա աշկարս անբարյացակամությունը Ղարաբաղի հարցի վերաբերմամբ,

¹ Լեո, Անցյալից, էջ 430—431:

² Ս. Վրացյան, էջ 318:

³ Անդ:

Ի՞նչ եղավ այսքանից հետո, Արցախն ինչի՞ տեր դարձավ միջազգային, համարյա համաշխարհային այս աղմուկի շնորհիվ:

Նախ, դեռևս հունիսի 12-ին Արցախից հեռացան Մաք-Մոզրնի գլխավորած անգլիական ներկայացուցչությունն ու զորքը¹: Եվ Խոսրով-բեկ Սուլթանովը, նրա կուտակած ադրբեջանական զորքերն ու բրդական ալվազակախմբերը մնացին դեմ-հանդիման՝ անպաշտպան ու անօգնական, դրսից բացարձակապես ոչ մի օժանդակություն չսպասող արցախահայության հետ:

Ազգային խորհուրդը, Շուշում մնալն ալլես անհնար համարելով, անցել էր գավառ, Շուշում կամ Տրնախարզում էր անցկացնում իր օրերը եւ էլի բողոքի գրություններ էր հղում Թիֆլիս, Երևան, Բաքու, հուսո իր հավատամքն էր պնդում. իբր, ո՛չ մի նշանակություն չունի, որ Շուշին անցել է Սուլթանովին, կարևորը գավառներն են, որոնք պիտի կուլեն սրնչևս վերջին շունչը:

Իսկ ինչպե՞ս պիտի կուլեին, ո՞ւմ օգնությամբ, թիկունքն ո՞ւմ դարձրած, էթե Հայաստանի Հանրապետությունը Սուլթանովի կազմակերպած ջարդերից հետո՝ անգամ իր զորքը չմտցրեց Արցախ՝ իր համար արդարացուցիչ հանգամանք համարելով դաշնակիցների միսիայի պայմաններով ու կարգադրություններով կապկպված լինելը: Բայց չէ՞ որ այդ պայմաններն ու կարգադրությունները հավասարապես վերաբերում էին նաև Ադրբեջանին: Հնարավոր է, առաջները մտածում էին, թե իրենք ուժ չեն ունենա դիմագրավելու ադրբեջանցիների ու անգլիացիների միացյալ ուժերին, որոնք Արցախում կանգնած էին միասնական ու միահամուռ: Իսկ Մաք-Մոզրնի գնալուց հետո՞: Չէ՞ որ միայն Սուլթանովին ենթակա զորքերն էին մնացել, եւ նրանք էլ, դատելով կատարած անվճռական քայլերից, երկնչում էին նույնիսկ տեղական հայ զինվորության ուժից եւ ոչ մի լուրջ տեղաշարժ չէին կատարում դեպի գավառները:

Անկասկած չէր կարելի արհամարհել այն օրերի ադրբեջանական ուժը: Այն օժտված էր նյութական բավարար հիմքով ու պաշարներով: Բավական է հիշել Բաքուն, դաշտային բերրի անհուն տարածությունների վրա ստեղծվող գյուղատնտեսական բարիքները: Ռազմական տեսակետից եւս նախընտրելի էր նրա վիճակը. գեներ ու զինամթերք անհրաժեշտ չափով հավաքել էին՝ ռուսական զորքերի ետ քաշվելու ժամանակ նրանց պահեստները նվաճելով ու զորագնդերը զինաթափ անելով: Իսկ զորամիավորումներ, այն էլ կանոնավոր ու բավական վարժ, երկու տարվա ընթացքում ստեղծել էին երոպական կրթություն

ալ Պողոս Նուբարի պատվիրակության: Բայց որովհետեւ այս երկու պատվիրակությունները շուն ու կատվի դրության մեջ էին գտնվում իրար հանդեպ, Ահարոնյանը, որ ուզում էր «ազգային գործերի» մեծաշնորհն իր ձեռքում պահել ի փառ դաշնակցության, գրեթե բարկանում է մեզ վրա եւ գրում է Հայաստանի կառավարության, որ մեզ արգելվի դիմումներ անել ուրիշ որեւէ մեկին, բացի իրանից: Ղարաբաղի հայն ի՞նչ ցավերով էր տանջվում, իսկ այնտեղ, Սեմայի ափին մեր դիպլոմատ կոչվածներն ինչո՞վ էին զբաղված»:

² Ս. Վրացյան, էջ 316:

ու փորձառություն ունեցող սպաների անմիջական օգնությամբ: Հիշենք, որ Ադրբեջանի հանրապետության ծնունդից անմիջապես հետո այնտեղ էին գտնվում Խալիլ փաշան, Նուրի փաշան, Քյազիմ փաշան, բազմաթիվ բեկեր ու բարձրաստիճան հրամանատարներ: 1919-ի գարնանն էլ եկել էր Հնվեր փաշան՝ երիտօրոք կառավարության ռազմական գերագույն հեղինակությունը, որ նպատակ ուներ ադրբեջանական ու հարեան մահմեդական զորաբանակները կարգի բերել, վճռական ճակատամարտի հանել՝ Անդրկովկասում գերիշխանություն նվաճելու եւ այն ապագա թուրքական տիեզերական տերության մեջ առնելու համար:

Այս ամենի դեմ ի՞նչ անեք Հայաստանի հանրապետությունը: Աղքատ, դեռևս ոտքի չկանգնած տնտեսություն, գաղթականության չլուծված հարցեր եւ սյր բռն սողի վրա իրար չբերվող քաղաքական անհամար հակասություններ, որոնց լուծման հնարավորություններն իսկ չէին երևում:

Եվ, այսուամենայնիվ, հենց այս նույն պայմաններում, նո՛ւյն իսկ օրերում, երբ Արցախը մեկընդմիջտ իրենց դարձնելու եւ առհասարակ Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջեւան գոտին սեփականացնելու համար, երկար ու հիմնավոր նախապատրաստությունից հետո, ադրբեջանական զորքերը հարձակվեցին Չանգեզուրի վրա (1919-ի հունիսի վերջին), խայտառակ պարտություն կրեցին ու ետ ճողուպրեցին՝ հազարավոր դիակներ, գեներ ու զինամթերք թողնելով Կապանի՝ Վարաբա, Ազարակ ու Եղվարդ գյուղերի տարածքում:

Մերեն, հնարավոր էր նրանց հաղթել, իսկ էթե նկատի առնենք արցախյան զինվորության մեծ քանակն ու առավել մեծ պատրաստությունը, ապա դա պետք է լինեք շատ ավելի դյուրին: Բայց եւ այնպես Հայաստանի հանրապետությունը նման քայլի չդիմեց, դրա փորձն իսկ չարեց:

Դեպքերի մասնակից մեկը պատմում է, որ երբ Շուշում հալոց վիճակն անտանելի էր դարձել, գավառներում ամեն ժամ սպասելի էր նակառակորդի հարձակումն ընդհանուր ճակատով, մեծ անհրաժեշտություն դարձավ Հայաստանի Հանրապետության գոնե քանավոր ներկայությունը, որպեսզի խելք խելքի տալով՝ մի էլք նշեին անտանելի կացության մեջ հայտնված մարզի համար: Երեւի լուր էին տվել, ազդեցիկ ու շրջահայաց ներկայացուցիչ պահանջել: Եվ, ահա, մայիսի 15-ին ներկայացավ Հովսեփ Արղությանը (Իշխան)՝ կառավարության ամենահեղինակավոր անդամներից մեկը, որ իրադրությանը հանգամանորեն ծանոթանալուց հետո, մայիսի 22-ին մասնակցեց Ազգային խորհրդի նիստին, որն էլ որոշեց Շուշի «քաղաքը գործողության հեռանկետ չդարձնել, թողնել Ադրբեջանին, Խորհուրդը փոխադրել գավառ, զինվորական շտաբի գործունեության զարկ տալ եւ ինքնապաշտպանությունը դնել կանոնավոր հիմքերի վրա...»¹:

¹ Ե. Իշխանյան, Դեպքերը Ղարաբաղում. «Հայրենիք», 1988, թ. 12, էջ 125:

Սակայն մի՞թե պարզ չէ, որ ծայրահեղորեն անհեռանկար այս քայլին մղելով՝ Ազգային խորհուրդն ու նրա հանրապետական խորհրդականը, նախ եւ առաջ, թուրք-թաթարական ոհմակներին հնարավորություն տվին ազատ ու անկաշկանդ լցվելու Շուշի, այն դարձնելու բացառապես իրենց որջը եւ այնտեղից կազմակերպելու հարձակումները հակակական քաղաքամասի ու գավառների վրա:

Մայիսի 23-ին Արդուօթյանը, Ազգային խորհրդի անդամ Ա. Մելիք-Հովսեփյանին էլ իր հետ առնելով, ուղեորվեց Երեւան՝ հանրապետության կառավարությանը գեկուցելու Արցախի օրհասական դրության մասին: Ի՞նչ եղավ արդյունքը, կառավարությունն ի՞նչ միջոցներ ձեռնարկեց դրությունը փրկելու համար, մեզ հայտնի չէ ոչինչ: Երեւի արդեն լրիվ պատկերացնում էին հունիսյան աղետները եւ նախապատրաստվում էին ադ առթիվ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին բողոքելու թուրք-ադրբեջանա-քրդական վայրագությունների դեմ:

Այս պայմաններում էր, որ Շոշ գյուղում գումարվեց մարզի հայության վեցերորդ համագումարը (1919 թ. հունիսի 28—30):

Նախապես պայմանավորվել էին, որ ներկա են լինելու Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչն ու Մաք-Մոզընը, որպեսզի համատեղ ջանքերով խաղաղության ճանապարհը գտնվի, եւ աշխատավոր գյուղացիությունը հնարավորություն ստանա դժվարին պայմաններում աճեցրած բերքը հավաքելու, խաղաղ շունչ քաշելու իր հայրենի երկրում:

Սակայն օտար հրավիրվածներն իրենց խոստումը չկատարեցին, չներկայացան, եւ համագումարը համարյա նախորդների ոգով մի ընդարձակ բանաձեւ ընդունեց՝ նրանում պաշտպանելով իր ինքնորոշման իրավունքը եւ բողոք ու զայրույթ հայտնելով այդ իրավունքը ոտնահարողների դեմ:

Համագումարի ցրվելուց մի քանի օր հետո Շոշ գյուղը գնացին ադրբեջանական կառավարության եւ Մաք-Մոզընի ներկայացուցիչները՝ խնդրելով նոր համագումար հրավիրել եւ որոշումը նորոգել: Բացասական պատասխան ստանալով՝ վերադարձան, եւ մի քանի օր հետո Սուլթանովի հրոսակները թնդանոթներով ու գնդացիներով հարձակվեցին Դիզակի Դուլանյար ու Բինյաթու գյուղերի վրա, կողոպտեցին, հրդեհի մատնեցին: Սակայն երբ փորձեցին նույնը կատարել ձառն Առաքյուլ գյուղում, տեղական ուժերը՝ արդեն միավորված ու կազմակերպված, խիզախ դիմադրություն ցույց տվին, նույնիսկ ետ փախցրին կողոպուտի ու ավերածությունների վարպետներին¹:

Սրանով վերջ չտրվեց, իհարկե, սուլթանովյան ավազակախմբերի գործունեությանը: Դաշտային աշխատանքների ամենատեղում շրջանն էր, հայ գյուղերում հնձի ու կալի գործերն իրականացվում էին վտանգներով լեցուն մթնոլորտում: «Մուսուլմանական բանդաները գիշերները... հրդեհի էին մատնում խորձերը եւ դեռեւս չհնձած արտերը,

իսկ ցերեկը կրակ էին բացում դաշտերում աշխատող գյուղացիների վրա»¹:

Այս պայմաններում էլ օգոստոսի 13-ին Շոշում բացվեց Արցախի հայության յոթերորդ համագումարը, որին մասնակցում էին 135 պատգամավորներ: Երկար ու տաք վեճեր եղան Արցախի ու Ադրբեջանի հետագա փոխհարաբերության հարցի շուրջ, եւ ի վերջո կազմվեց մի հանձնաժողով (նախագահ՝ Արշ. Քամալյան), որը պատրաստեց բանաձեւ փոխհարաբերությունները տանելի դարձնելու նպատակով Ադրբեջանի կառավարության հետ բանակցություններ վարելու մասին (համագումարն «ընդառաջ է գնում Ադրբեջանի կառավարության առաջարկին՝ բանակցությունների միջոցով խաղաղ ճանապարհով լուծելու ներկա ճգնաժամային խնդիրը՝ իբրեւ հավասար կողմեր եւ որոշում է պաշտոնական բանակցությունների մեջ մտնել այդ նպատակով»)՝

Տեսնելով, որ հարցի լուծումը ձգձգվում է, Սուլթանովն օգոստոսի 14-ին վերջնագիր հղեց համագումարին՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում որոշակի պատասխանել՝ Արցախը ճանաչո՞ւմ է Ադրբեջանի իշխանությունը, թե՞ ոչ: Վերջապես պատրաստվեց համաձայնության մի նախագիծ, որը Սուլթանովի եւ նրա կառավարության կողմից լրացվելուց հետո հրապարակվեց հետեւյալ բովանդակությամբ ու շարադրանքով.

«ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԳՐԲԵՋԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Նկատի առնելով, որ Ղարաբաղի լեռնային մասի վիճակի խրոնիքը պիտի որոշվի խաղաղ կոնֆերանսում, որ յուրաքանչյուր ընդհարում կորստաբեր է Ղարաբաղում բնակվող ազգությունների համար, որ ինչպես էլ լուծվելու լինի Ղարաբաղի խնդիրը, հայերը եւ թուրքերը պիտի ապրեն միասին, — Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարը որոշեց Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության հետ ժամանակավոր համաձայնության գալ հետեւյալ պայմանների վրա.

1. Երկու կողմերն էլ ընդունում են այս ժամանակավոր համաձայնությունը, սինչեւ խնդրի լուծումը խաղաղարար կոնֆերանսում, որի որոշումը հավասարապես պարտադիր է երկու կողմերի համար:

2. Ղարաբաղի, այն է՝ Շուշու, Ջիվանջիի եւ Ջաբրայիլի գավառների լեռնային մասը (Դիզակը, Վարանդան, Խաչենը եւ Ջրաբերդը), որտեղ բնակիչները հայեր են, ժամանակավորապես իրեն համարում է Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում:

3. Շուշու, Ջիվանջիի եւ Ջաբրայիլի գավառները շարունակում են մնալ որպես Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետության առանձին ադմինիստրատիվ միավորներ այնպիսի ներքին կազմակերպությամբ,

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 86:

² Անդ, էջ 67:

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 64—65:

որ լեռնային հայկական շրջանում վարչությունը նշանակվում է հայերից, եւ փոքրամասնության իրավունքները պաշտպանվում են:

4. Ղարաբաղի լեռնային մասում (Իիգակում, Խաչեհում, Վարանդայում եւ Ջրաբերդում) վարչական պաշտոնական անձինք նշանակվում են խորհրդի հայ անդամների առաջարկությամբ:

5. Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետության կից կազմվում է խորհուրդ՝ 6 հոգուց բաղկացած՝ երեք հայ եւ երեք մուսուլման:

6. Խորհրդի հայ անդամներին ընտրում է Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության համագումարը: Համագումարն իրավունք ունի վերընտրություն կատարելու:

7. Ազգամիջյան բնույթի բոլոր սկզբունքային հարցերը չեն կարող կիրառվել կյանքում, առանց նախապես խորհրդի քննության ենթարկվելու:

8. Խորհուրդը նախաձեռնության իրավունք ունի գեներալ-նահանգապետության կազմավորման եւ կառավարման խնդիրների նկատմամբ:

9. Խորհուրդը հսկողության եւ ստուգման իրավունք ունի գեներալ-նահանգապետության վարչության վերաբերմամբ, առանց, սակայն, վարչության գործողություններին միջամտելու իրավունքի:

10. Հիմնվում է գեներալ-նահանգապետի օգնականի պաշտոնը քաղաքացիական մասի վերաբերմամբ, եւ այդ պաշտոնում նշանակվում է հայ:

11. Գեներալ-նահանգապետի քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտոնի համար հայկական համագումարը Ադրբեջանի կառավարությանն է ներկայացնում երկու թեկնածու, որոնցից մեկը հաստատվում է:

12. Ղարաբաղի հայերը օգտվում են կուլտուրական ինքնորոշման իրավունքով:

13. Կուլտուրական ինքնորոշման իրավունքն իրագործվում է Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի միջոցով, որն ընտրվում է Ղարաբաղի հայերի պարբերաբար հրավիրվող համագումարներում: Համագումարը հրավիրում է Ազգային խորհուրդը:

14. Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարությունը հայոց Ազգային խորհրդի գործունեությունը հսկում է հայ լիազորների միջոցով:

15. Ձինվորական մասերը տեղավորվում են Շուշիում եւ Խանքենդում՝ խաղաղ ժամանակի կազմով:

16. Ղարաբաղի, այսինքն՝ Շուշու, Ջաբրայիլի եւ Ջիվանչիրի գավառների լեռնային շրջաններում, ուր բնակվում են հայեր, զինվորական մասերի յուրաքանչյուր տեղափոխություն կատարվում է խորհրդի անդամների 2/3-ի համաձայնությամբ:

17. Քաղաքական համոզմունքների համար ոչ ոք չի կարող ենթարկվել հալածանքի ո՛չ դատական եւ ո՛չ էլ վարչական կարգով:

18. Բոլոր այն հայերը, որոնք ստիպված են եղել հեռանալ քաղաքական նկատառումներով, իրավունք ունեն վերադառնալու իրենց տեղերը:

19. Ղարաբաղում հայ եւ թուրք բնակչության զինաթափումը դադարեցվում է մինչեւ Ղարաբաղի հարցի որոշվելը խաղաղաբար կոնֆերանսում:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.

Ռուսիստե ամբողջ Ադրբեջանում հայտարարված է զինաթափում, խոսք կարող է լինել միայն Ղարաբաղում նրա դադարեցման մասին:

20. Ադրբեջանի կառավարությունը ցույց է տալիս նյութական ու բարոյական աջակցություն Ղարաբաղի բնակչությանը՝ արագորեն վերականգնելու հայկական եւ թուրքական ավերված գյուղերը:

21. Ազգամիջյան հարաբերությունները լավագույն կերպով կանոնավորելու համար Խորհուրդը պարբերաբար հրավիրում է ընդհանուր եւ տեղական հայ-մուսուլմանական համագումարներ:

22. Տրվում է միությունների, խոսքի եւ մամուլի լիակատար ազատություն: Իսկ ժողովները, նկատի ունենալով, որ ամբողջ Ադրբեջանում զինվորական դրություն է հայտարարված, գումարվում են միայն վարչության թուլտվությամբ:

23. Մասնավոր եւ պաշտոնական անձանց յուրաքանչյուր հանցանք պետք է հետապնդվի դատական կարգով, բացառությամբ այն զանգանքների ու հանցավոր գործողությունների, որոնք Ադրբեջանի հանրապետության Պետական պաշտպանության կոմիտեի 1919 թ. հունիսի 11-ի պարտադիր որոշման համաձայն այլեւս ենթակա չեն ընդհանուր դատի:

24. Մինչեւ այժմ տեղի ունեցած ազգային ընդհարումների մասնակիցները հալածանքի չեն ենթարկվում:

25. Սույն համաձայնությունը ուժի մեջ է մտնում Ղարաբաղի հայկական յոթերորդ համագումարի կողմից ընդունվելու պահից:

26. Սույն համաձայնությունն ուժի մեջ է մտնում թե՛ պաշարողական, թե՛ զինվորական եւ թե՛ այլ դրությունների ժամանակ:

Ստորագրել են.

1. Դանիել Առաքելյան,
2. Աբրահամ Կիսիբեկյան,
3. Սիմոն Պոդոյան,
4. Սմբատ Բալայան,
5. Բենյամին Բաբաբեկյան,
6. Իսրայիլ Դուլիբեկյան,
7. Աբրահամ-բեկ Իշխանյան,
8. Բախշի Մուրադյան,
9. Հովհաննես Աբրահամյան,
10. Ստեփան Ստեփանյան,
11. Հակոբ Բալասանյան,
12. Տիգրան Մելիք-Գասպարյան,
13. Ավանես Գասպարյան,
14. Լեոն Վարդապետյան,
15. Արսեն Հովհաննիսյան:

Շուշի, 22 օգոստոսի, 1919 թ.»¹:

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 69—72: Այս համաձայնագրի ուսերեն բնագիրը, ինչպես նշված է Թումյանի ուսումնասիրության Բ մասի 72-րդ էջի ներքո, պահվել է Արշավիր Քամալյանի մոտ, եւ նա է տրամադրել Թումյանին, որը եւ թարգմանել է հայերեն:

Համաձայնագիրն ըստ էության իրենից չէր ներկայացնում ճակատագրական մի երևույթ, որն, իբր, սահմանագիծ դառնալով՝ արցախահայության կյանքը տարել է մի այլ ընթացքով, քան մինչ այդ էր՝ ավելի քան մեկ տարվա փոթորկալից շրջանում: Միայնակ, անօգնական ու անպաշտպան մնացած մարզի հայերը, պաշարված թուրք-ադրբեջանական-քրդական զորամասերով եւ դաշնակիցների միսիայից էլ հարկադրված՝ որոշում են ժամանակավորապես համերաշխվել ադրբեջանական վարչության հետ, մինչեւ որ իրենց խնդիրը լուծվի «խանդաղ կոնֆերանսում, որի որոշումը հավասարապես պարտադիր կլինի երկու կողմերի համար»:

Սակայն ադրբեջանցիներն այսքանն ընդունեցին որպես իրենց լիակատար հալթանակը, ժամանակի մթնոլորտը լցրին տոնական աղմուկ-աղաղակով: Իսկ Հայաստանի Հանրապետությունն էլ դա ճանաչեց իբրեւ հայ ժողովրդի դեմ գործված ահավոր դավաճանությունն եւ իր Արտաքին գործոց նախարարի անունից 1919-ի օգոստոսի 28-ին բողոքի գիր ուղարկեց Փարիզի խաղաղարար համաժողովին:

Բողոքը բողոք, սակայն մարդիկ թեկուզ եւ իրենք իրենց հաշիվ չէին տալիս, թե այդ ի՞նչ իրավունքով, երբ մի ամբողջ հանրապետություն, հայ ժողովրդի միակ ու գերագույն կառավարական մարմինը, ձեռքերը ծալած սպասում էր, թե ի՞նչ կլինի վերջը, արլունուշտ վիշապի երախում թաքտացող մի մարզ ի՞նչ հրաշքով պիտի պաշտպանի իր ինքնուրույնությունը: Դեպքերի մասնակիցները պատմում են, որ երբ Արցախի Ազգային խորհրդի անդամները Բաքու էին գնացել մուսավաթական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համաձայնագրի շուրջ, եւ քննարկումներն ստացել էին չղային ու սպառնական ընթացք, արցախցիներն իրենց հայրենակից, Հայաստանի Հանրապետության Բաքվի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին խնդրեցին, որ նա անպայման մասնակից դառնա բանակցություններին, իր պաշտոնով ազդի ընթացքի եւ ընդունվելիք որոշման վրա: Բեկզադյանը, գուցե թե խորհրդակցելով իր կառավարության հետ, հրաժարվել էր բանակցություններին մասնակցելուց¹:

«Համաձայնությունից» հետո միաժամանակ բարեխափվել էր արցախահայության վիճակը. ճանապարհները բացվել էին, երթելեկն ազատ էր: Ադրբեջանական շուկաներում եւ առևտրական տներում հայերի առջեւ այլևս չէին փակում դռները, նույնիսկ Բաքվից մթերքներ էին հասցնում եւ եղբայրության շողոմ խոսքերով էին բերան դատարկում փոխհարաբերությունների մեջ:

Սակայն շուտով այս ամենը վերացավ, եւ տիրական դարձավ թրջնամանքի ժամանակի սարսափները: Ծանապարհները փակվեցին,

¹ Համաձայնագրի հայերեն թարգմանությունն ավելի վաղ լույս էր տեսել Ս. Վրացյանի գրքում (էջ 320—322): Այն իմաստով ճշգրտորեն համապատասխանում է Թուրքիայի թարգմանածին, թեթեւեւ առնենք ստորագրողների անուն-ազգանունների չնչին տարբերությունները:

¹ Մարտի, Գարաբաղի կցումը Ադրբեջանի, էջ 142:

գավառներում ժողովուրդը վերստին խեղդվում էր ավազակախմբերի ասպատակություններից, կողոպուտներից ու սպանություններից:

Համաձայնությամբ Ադրբեջանի կառավարությունը պարտավորվել էր իր միջոցներով վերականգնել ավերված հայկական գյուղերը, սակայն ոչ միայն իր պարտավորությունները չէր կատարում, այլևս զինական արգելքներ ստեղծեց, երբ հայերն իրենք փորձում էին սեփական տները վերակառուցել եւ փոխադրվել իրենց բնակավայրերը:

Նույն համաձայնությունը թույլ էր տալիս Ծուշիում ու Խանքենդում պահել միայն խաղաղ ժամանակի կայագորներ: Սակայն մի ամիս շանցած «այդ երկու բնակավայրերը վերածվեցին ուսանական ճամբարների, որոնցում կուտակվեցին խոշոր ուժեր Զանգեզուրի վրա արշավելու համար»¹:

Ադրբեջանի կառավարությունն Արցախի կենտրոնի վրա թեկուզ եւ ժամանակավոր տիրապետություն հաստատած լինելը համարում էր բավական հզոր հիմք եռանահանգյան (Արցախ-Զանգեզուր-Նախիջեւան) գոտին նվաճելու ճանապարհին: Երեւի ծրագրած ունեին, որ հաջորդ քայլն էլ դարձնեն Արցախի գավառների վրա իշխանություն տարածելը կամ արշավանքը դեպի Զանգեզուր: Սակայն գավառների վրա իշխանություն հաստատելու մի քանի փորձերը ձախողվել էին, իսկ այս դեպքում Զանգեզուրի վրա արշավելն անպատակահարմար էր, քանի որ չվնասազերծված թիկունքը՝ Արցախի գավառների անկախ զինվորությունը, վրա կտար եւ Բրդուստանը կդարձնէր հարձակում ձեռնարկած զորքերի գերզմանց:

Կարելի էր նաեւ մի այլ հանգամանք. Զանգեզուրում վերացված էր անգլիական ներկայությունը, ուրեմն եւ զորավոր հովանավորությունը Ադրբեջանի նկատմամբ:

Եվ նվաճողի բնագոր հուշեց, որ ամենահարմարը Նախիջեւանի թրջությանը ոտքի հանելն է:

Մի քանի ամիս առաջ (1919 թ. մայիսին) դաշնակիցների խիղճն արթնացել էր, թույլ էին տվել, որ Հայաստանի հանրապետությունը 18 հազար զաղթականներ տեղավորի Նախիջեւանի հայկական պարպած գյուղերում եւ այնտեղ զորամաս պահի զաղթականության ու բնիկ հայերի ապահովության համար: Հայաստանի Հանրապետությունն էլ այդքանն արել էր, ինքնահանգստացել՝ երեւի մտածելով, թե Նախիջեւանն արդեն իրենն է, ոնց որ գրպանում դրած լինի:

Ադրբեջանական զորքերի գլուխն անցած թուրք սպաները հուլիս-օգոստոսին մտան Նախիջեւան, սպասամբություն բարձրացրին, ապա անգլիական միսիայի զորքերի հետ համագործակցելով՝ երկրամասից Կուրս արին հայկական զորամասն ու հայ զաղթականությանը:

Մի քանի օրվա ընթացքում թուրք-ադրբեջանական ուժերն իրենցը դարձրին Նախիջեւան հայկական նահանգը:

Այն ժամանակ թուրքական սպաները, հատկապես չորս փաշաները (Խալիլ, Նուրի, Բյազիմ, Էնվեր) ադրբեջանցի հովանավորյալների

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 74:

համոզել էին, թե մնում է Չանգեզուրը նվաճել, եւ արդեն Նախիջեւան-Չանգեզուր-Ղարաբաղ ճանապարհով Ադրբեջանը մեծ Թուրքիայից առատորեն կստանա այնքան ռազմամթերք ու զենք, որքան պետք լինի առաջնահերթ ռազմագիտական խնդիրները կատարելու եւ Անդր-կովկասին իր կամքը թելադրելու համար: Իսկ Չանգեզուրի նվաճումն, առանց այլեւայլության, Ադրբեջանի տիրապետության տակ կդնի նաեւ Դարալագյազը, Վեդին ու շրջակաները, եւ Հայաստանը կխեղդվի Արարատյան դաշտի մի անկյունում, — դա արդեն թուրք-ադրբեջանցի երազողների համար այլեւս տեսանելի ու փայլուն մի հեռանկար էր:

Ադրբեջանի բանակի գլխավոր շտաբի պետն էր մի ռուս գեներալ՝ Սուլկեիչ ազգանունով, որը ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ գեներալ Յուդեհիչի հրամանատարության ներքո բավական փորձ ու «հմտություն» էր ցուցաբերել արեւմտահայկական նահանգները հաշարթափ անելու գործում եւ, հավանաբար, մի քիչ էլ հասկացել էր, թե այդքանից հետո հայ ժողովուրդն ի՛նչ վերաբերմունք պիտի ունենա իր պատմական հայրենիքի հյուսիս-արեւելյան նահանգների ճակատագրի հանդեպ: Ահա այդ գեներալ Սուլկեիչը 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ին գաղտնի մի թուղթ է հղում Ղարաբաղի նահանգապետ Սուլթանովին՝ շարադրելով իր նկատառումները քննարկվող հարցի կապակցությամբ: «Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծումը, — գրում է Սուլկեիչը՝ նկատի առնելով օգոստոսյան համաձայնագիրը, — ստիպում է մտածել, որ Չանգեզուրի գավառի միացումը կկատարվի առանց զինաբախման, որովհետեւ նրա հայ բնակչությունը, Նախիջեւանի ջարդից հետո, այժմ դրված է երկու կրակի մեջ եւ հազիվ թե համարձակվի մեզ դիմադրել՝ իր թիկունքում չունենալով առաջվա պաշտպանությունը»:

Ուրեմն, ադրբեջանցիների ծառան, որ հայակեր էր նաեւ, Չանգեզուրի հարցն էլ վերջնականապես վճռված էր համարում: Բայց եւ այնպես, գիտեր, թե այդ գոտին, մանավանդ Արցախը, ի՛նչ նշանակություն ունի հայ ժողովրդի համար, ուստի զգուշացնում էր նաեւ. «Հայերը Ղարաբաղը մշտապես կորցնելու հետ հաշտվել չեն կարող եւ անտարակույս պետք է ձգտեն օգտագործել ամեն հնարավորություն կորցրածը նա թերելու համար»: Ուրեմն, զգուշացե՛ք Ղարաբաղից եւ ձեր զինական ամեն տեսակ միջոցներն օգտագործեցե՛ք Ղարաբաղը՝ այդ ամենակարեւորը, ձեռքից չտալու նպատակով: Իսկ ո՞րն էր ստուգվածն ու անշեղն «ամեն տեսակ միջոցներից»: Ահա այստեղ է, որ գեներալին օգնության է հասնում իր փորձը՝ «միայն օգտագործել քրդերի ներկայացրած մարտական նյութը՝ նրանցից կազմակերպելով հեծելազոր եւ հետեւակ՝ «Համիդիեի» օրինակով, որի գործնական արժեքը թուրքերն են ստուգել վերջին պատերազմի ժամանակ:

Փոքրասիական, պարսկական ու միջագետքյան ռազմաճակատներում տեղի ունեցած կոիվներին քրդական գնդերի («Համիդիե»)՝

մարտական փառապանձ գործելակերպի մասին միահամուռ խոսում են պատերազմի բոլոր մասնակիցները»¹:

Զարմանալի է, չէ՞. անցյալ պատերազմից ի՛նչ դասեր է քաղել քաղաքակիրթ Ռուսաստանի զավակը եւ ինչպե՛ս դրանք քուրդ ցեղապետին է փոխանցում՝ անտեղյակ ժողովրդական հին առածից, որն ասում է. քրդի տղին լուր երգել չեն սովորեցնի:

Ուրեմն, նախ, ասեմ այն օրերի (1919 թվականի արյունոտ օրերի) ճաշի ու ադրբեջանցու ճակատագրերի տարբերությունը. հայ ժողովրդի քարեկամն էր ռուս բանաստեղծ ու մարդասեր Սերգեյ Գորոդեցկին, որն զգուշացնում էր աշխարհին, թե այս ժողովուրդն աշխարհին ասելիք եւ տալիք մշակութային անփոխարինելի, անզուգական գանձեր ունի, փրկենք նրա պահպանված բեկորները: Իսկ ադրբեջանցիների քարեկամն էր արեւմտահայերի արյունն իր խոհի վրա դեռ չչորացած գեներալ Սուլկեիչը, որն արածը քիչ համարելով՝ հիմա էլ արեւելահայությանն ու նրա սրբազան մաս Արցախը բնաջնջելու եղանակներն էր մշակում Սուլթանովի հետ:

Ռուս գեներալի տված դասերով ու հանձնարարություններով էր, որ կարճ ժամանակում կազմավորվեցին թուրք-ադրբեջանա-քրդական զորամիավորումները եւ հարձակվեցին Չանգեզուրի վրա:

Առաջին իսկ բախումներում խայտառակ ջարդ կրելով՝ թուրք-ադրբեջանցի-քուրդ հրոսակախմբերը ետ քաշվեցին, նորից լցվեցին Շուշի, Խանքենի ու Արցախին սահմանակից ադրբեջանական բնակավայրերը:

Արխիվային նյութերում պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություններ նրանց սեծաթիվ կորուստների, փախչելիս Չանգեզուրում թողած վիթխարաքանակ զենքի ու զինամթերքի մասին: Օրինակ, միայն քրդական հեծյալ դիվիզիոնը, որի հրամանատարն էր, այսպես կոչված, գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովի եղբայր Սելիմ-բեկ Սուլթանովը, Չանգեզուրում թողած հարյուրավոր սպանվածներից բացի, հայոց զորքին է «նվիրել» 150 գերի, 13 զնդացի, 4 թնդանոթ եւ ուրիշ ռազմամթերք²: Եվ այսքանից հետո շատ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Ադրբեջանի գորքերի մնացորդներն այնպես կատաղի ու դաժան էին Արցախի եւ հարեւան հայկական շրջանների բնակչության դեմ գործելիս:

Ադրբեջանի գորքերով ու Սուլթանովի լարած որոգայթներով շարժափակվեց, արտաքին աշխարհից լիովին կտրվեց Արցախը: Առաջներում, երբ ճանապարհները փակվում էին, էլի մնում էր Չանգեզուրի հետ միացնող լեռնային կաճանների՝ միայն լեռնաստանի բնակիչներին հայտնի ցանցը, եւ Արցախն ու Չանգեզուրը իրար օգնության էին հասնում, լուծում ամենահրատապ հարցերը: Հիմա Զաբուլի ձորն էին լցվել Սելիմ-բեկ Սուլթանովի քրդերն ու ադրբեջանցի հրոսակները, փակել էին անտառներում կորչող սրահետներն ու լեռնային անցումները, եւ Արցախը մնացել էր ինքն իր հետ, իր մեկության հույսին:

¹ ՀԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 15, գ. 691, թ. 41:

² ՀԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 179—180:

Հետաքրքիր է, որ այս շրջափակման պայմաններում էլ Սուլթանովի գործակալները հաշկական բնակավայրերում սուտ ու ճիշտ լուրեր էին տարածում մյուս հաշկական շրջաններում, օրինակ, Ուսիքի լեռնային մասում, Նախիջեանի կողմերում իրենց կազմակերպած ջարդերի ու ավերածությունների մասին: Ինչպիսի՞ գարհուրելի գույներով էին ներկայացնում, ասենք, Ագուլիսի կոտորածը, Գանձակի ու Ծամբորի ճանապարհներին ամեն օր տեղի ունեցող բռնությունները հայերի դեմ... Սպանված հայերի ուռնացված թվերն էին տալիս, նրանց ազգակիցների անիրավիված, անհետանկար փճակը: Մտածում էին, որ Արցախը ծնկի բերելու ամենահարմար եղանակն է դա:

Այս ժամանակ էր, 1919 թ. դեկտեմբերի սկզբին, որ Հայաստանի Հանրապետության հանձնարարությամբ Արցախ մտավ փորձված գործիչների մի խումբ՝ արցախցի Արսեն Միքայելյանի եւ սպա Ջ. Մեսյանի գլխավորությամբ¹: Նրանք, իրենց գործունեության կենտրոն դարձնելով Ջրաբերդն ու Խաչենը, ստեղծեցին Արցախի ինքնապաշտպանության մարմին՝ աշխատելով իրենց ձեռքը վերցնել բոլոր գավառների զինված ուժերի ղեկավարությունը:

Կարելի է մտածել, մանավանդ մարդկային սովորական փոխհարաբերություններից էլնելով, որ Ադրբեջանի կառավարությունը եթե շրջահայաց ու Գրբանկատ լիներ, արցախահայության 7-րդ համագումարի որոշակի զիջողական վճռից հետո կջանար այդ ինքնասեր ու ըմբոստ լեռնաստանում վարել մեղմ, բարեկամական քաղաքականություն եւ գոնե դրանով ամրապնդել կապը կամ գոնե պահպանել ձեռք բերածը: Սակայն այդ բռնակալական-նվաճողական մոլուցքներ ունեցող վարչարարները, հարկավ, այդպիսի հասկացողությունից հեռու են լինում եւ ամեն պարագայում իրենց առաջին խնդիրն են համարում ճնշել ու բռնանալ, երեսի հույս ունենալով, թե դրանով իրենց կհաջողվի նաեւ խեղճացնել: Իսկ խեղճացածները, սովորական բան է, ուրիշ ճար չեն ունենում, բան գլուխ խոնարհելն ու վիզ ծնելը:

1920 թ. փետրվարի 19-ին Սուլթանովը հատուկ գրով Արցախի Ազգային խորհրդից պահանջեց, որ այն վերջնականապես հպատակվի Ադրբեջանի կառավարությանը եւ թույլ տա ադրբեջանական զորքեր մտցնել գավառները: Մինչեւ այդ հաջողվել էր զինվորության որջեր դարձնել Ծուշին ու Խանթենդին, իսկ գյուղական շրջանները, Արցախի ամբողջ հայ գյուղացիությունը, անկախ էին, զինված ու իրենց ինքնապաշտպանությանը պատրաստ:

Սուլթանովը նպատակ ուներ իր զորքը գավառներ մտցնելուն պես զինաթափ անել հայությանը... Իսկ նրանից հետո ի՞նչ մի դժվարու-

¹ Խումբը իսպեն է հասել դեկտ. 7-ին:

Ա. Միքայելյանի Արցախ էր եկել 6—7 տարի իր կյանքն Ամերիկայում անցկացնելուց հետո, որը Հ. Թումանյանի կողմից գնահատվում է որպես հիմնական պատճառ այն ձախողանքների, որոնք պիտի թույլ տար ինքնապաշտպանության մարմինը (Հ. Թումանյան, Բ, էջ 20):

թյուն կարող էր ներկայացնել հարցը թրքավարի կարգադրելը՝ հպատակվեցե՛ք, այլապես պիտի կոտորենք կամ բռնագաղթի ենթարկենք:

Ազգային խորհուրդը մերժեց բռնակալի պահանջը՝ պատասխանելով, թե դրա առթիվ վճիռ հանելու իրավունք ունի միայն ժողովրդական համագումարը:

Այնուհետև Սուլթանովը փորձեց իր հրամանն իրականացնել միայն Ջրաբերդ գավառի մի մասում. առաջարկեց թույլ տալ, որ ադրբեջանական զորքը տեղավորվի Ավան-Յուզբաշյանի կալվածքում՝ Մարգուշեանում: Այդ առթիվ էլ վճիռ հանելու համար Մարդակերտում հավաքվեցին գավառի գյուղերի 86 ներկայացուցիչներ եւ միահամուռ որոշեցին մերժել բռնակալի հակահայկական պահանջը:

Սակայն դրանով հարցն առավել խճճվում էր, քանի որ Մարգուշեան բերելիք զորքից քանակապես ավելին եւ առավել սպառազեն զորամասեր տեղադրվեցին Թարթառում, Աղղամում եւ հայոց հետ շիում ունեցող ուրիշ մի քանի կետերում:

Սեւ ամպեր էին կախվում Արցախի հայության վրա, եւ նրա բախտի տնօրենները նորից նոր ջանքեր գործադրեցին փոթորիկը կանխելու համար:

Ինչուս հունվարի վերջերին միջկուսակցական բյուրոն Ազգային խորհրդին առաջարկություն ներկայացրեց հրափրելու հերթական 8-րդ համագումարը, որը պիտի քններ մարզի աղետալի վիճակը եւ նշեր նրանից էլնելու ուղիները:

Նախնական պայմանավորվածության համաձայն՝ 8-րդ համագումարը պիտի տեղի ունենար Ծոշ գյուղում, գեներալ-նահանգապետից անկախ վայրում եւ պիտի սկսվեր փետրվարի 28-ին, ամբողջ հայ բնակչության կողմից ընտրված 168 պատվիրակների կազմով:

Սակայն սկսվելու օրը պարզվեց, որ շուշեցի պատգամավորները չեն կարող մասնակցել համագումարին, որովհետեւ Սուլթանովը նրանց արգելում էր Ծոշ գնալ եւ մնացածներին էլ ստիպում էր հավաքվել Ծուշի, այնտեղ իր սպանալիքների տակ անցկացնելու համագումարը եւ մեկընդմիջտ որոշելու չարչրկված խնդիրը:

Ծուշում հիմնականում մնացել էին բուշեիկ պատգամավորներն ու նրանց հարողները՝ Այ. Ռուբենի-Ծատուրյանի գլխավորությամբ: Պարզ է, որ նրանք չէին կարող իրենց հավաքը կոչել համագումար, այլ խորհրդակցություն, որն, այսուհանդերձ, ընդունեց իր որոշումը, որը ինչքան էլ թմբկահարված իբրեւ ժամանակի համար ամենախոհեմ ու ամենահեռանկարային¹, ըստ էության խուսանավում է «երկու սարի արանքում, երկու քարի արանքում» եւ չի նշում դրությունից էլնելու ճանապարհը: Կարելորդն այն է, սակայն, որ բնադատելով Ադրբեջանի կառավարության ու Սուլթանովի հակահայկական գործողությունները, պահանջում է անշեղորեն իրականացնել 7-րդ համագումարի

¹ Տե՛ս Ա. Ծաղուցի հրատարակումը՝ «Կոմունիստ», 1923, ապրիլի 13, Բ. 43: Անդ, Ա. Գեունու հոդվածը: Գր. Հովհաննիսյան, Սով. իշխ. հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, էջ 136—137:

պայմանները եւ նրանցից դէմ ոչ մի քայլ չի կատարում՝ ընդառաջելու Սուլթանովի պահանջին: Այդ հարցի առթիվ մասնավորապէս Աշխատհանձնաժողովը Եւ թե «Պատգամավորական խորհրդակցությունը գտնում է, որ նախքան մի ժողովուրդ վերջնականապէս կմտնի այս կամ այն տանիքների մեջ, անհրաժեշտ է գործով համոզվի, որ այդ պետության մեջ նա կգտնի խաղաղ կյանքի եւ ազատ զարգացման բոլոր պայմանները»: Եվ սա քիչ է, անբավականություն էլ է արտահայտվում 7-րդ համագումարի ընդունած չարաքաստիկ համաձայնագրի վերաբերյալ: Ահա այն. «Նկատի ունենալով, որ 7-րդ համագումարի օգոստոսյան որոշումը շատ կողմերով պակասավոր է, խորհրդակցությունը գտնում է, որ սպազա 8-րդ համագումարն անհրաժեշտություն կզգա քննության ենթարկել այն»¹:

Մինչդեռ բոլշևիկներն ու նրանց հարող մյուս կուսակցությունների ներկայացուցիչները Շուշիում, փշերի վրա նստած, ալապիսի երկչոտ ու խուսափողական խոսքերով էին արտահայտում իրենց վերաբերմունքը քննության դրված հարցի վերաբերյալ, Շոշ գյուղում արցախյան գյուղացիության իսկական ներկայացուցիչները՝ 96 պատգամավորներ, անց էին կացնում այդ «սպազա 8-րդ համագումարը»:

Համագումարն իր որոշում-բանաձեւի մեջ օգոստոսյան համաձայնագիրը համարում է ժամանակին գտած ժամանակավոր այն միակ ճանապարհը, որով պիտի քայլեին հարեան ժողովուրդները, միչեւ որ դաշնակիցները խաղաղարար համաժողովում կգտնեին իսկական ելքը եւ իրենց հնարավորություն կտաին նրանով անցնել: Սակայն, ավա՛ղ, այստեղ «հավաքված պատգամավորները... ստիպված են մատնանիշ անել այն տխուր ու միանգամայն ցավոտ հանգամանքը, որ համաձայնությունը կայացնելուց մինչեւ այսօր Ադրբեջանի կառավարությունը ոչ մի կարգ ու կանոն չկարողացավ պահպանել Ղարաբաղում, այլ, ընդհակառակը, պատճառ եղավ անիշխանության»:

«Ակնհայտնի մարդասպաններ ու գողեր օրը ցերեկով սպանում, թալանում են խաղաղ ժողովուրդը եւ դրա դէմ ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնվում, մեղավորները չէին պատժվում: Կանոնավոր ասկյարները թալանում են խաղաղ ժողովրդի տները, կոտորում տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին, եւ նրանցից ոչ ոք չի պատժվում: Ավերված գյուղերի բնակիչները մինչեւ այսօր էլ թափառում են այս ու այն գյուղերում, եւ Ադրբեջանի կառավարությունը, հակառակ իր խոստման, նրանց չի բնակեցրել իրենց վայրերում: Ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը միանգամայն խախտված են Ադրբեջանի կառավարության կողմից»²:

¹ «Կոմունիստի» նույն համարում: Ա. Միքայելյանի աշխատության մեջ պնդում կա այն մասին, թե «Քաղաքի ներկայացուցիչները, 23 ձայնով, վճռում են Ղարաբաղը համարել Ադրբեջանի անբաժանելի մասը». («Ղարաբաղի վերջին դեպքերը». «Հայրենիք», 1923, հ. 11, էջ 11): Բարեբախտաբար, հրատարակված որոշման մեջ նման բան չկա:

² «Հայրենիք», 1923, հ. 11, էջ 112:

Մեկ առ մեկ հիշվում են այդ «ամենագլխավոր կետերը», եւ յուրաքանչյուր անգամ ցույց է տրվում, թե դրանք ինչպէս են ոտնահարվել Սուլթանովի ու նրա կառավարության կողմից: Սուլթանովի երեսին են շարտվում նրա սանձարձակ պահանջները («Իբրեւ օրակարգի առաջին կետ քննել եւ հաստատել՝ Ղարաբաղն Ադրբեջանի հետ՝ իբրեւ նրա տնտեսական անբաժանելի մասը»), արհամարհանքը խաղաղության վեհաժողովի նկատմամբ («Ֆրանսիան եւ Իտալիան չեն կարող իրենց ապուրը եփել, ո՛րք մնաց մեր կերակուրը...», ուրեմն՝ հանձնվեցե՛ք եւ վե՛րջ), ինքնագլուխ գորաշարժերը այն վայրերում, ուր համաձայնագրով վճռապէս արգելված էր...¹: Ապա Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջվում է անշեղորեն իրականացնել «ժամանակավոր համաձայնության կետերի ամբողջական կիրառումը»:

«Վճռականապէս բողոքում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ՝ Խանքենդում, Ասկերանում եւ Շուշի-Ելախ ճանապարհի վրա տեղի ունեցած անուր կոտորածների առթիվ եւ կոչ է անում քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին՝ վերջ տալու Ադրբեջանի այսօրինակ քաղաքականությանը:

Հայտնում է, որ նման դեպքերի կրկնությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը կստիպի իր կյանքի եւ պատվի պաշտպանության համար դիմել համապատասխան միջոցների...»²:

Որոշված էր բանաձեւը հրապարակել հայկական մամուլի տարբեր մարմիններում, «ուղարկել դաշնակից պետությունների Անդրկովկասի ներկայացուցիչ Հասկելին, դաշնակից պետությունների դիվանագիտական ու զինվորական ներկայացուցիչներին, Անդրկովկասի երեք հանրապետություններին...» եւն, եւն³:

Արցախը՝ թուրք-ադրբեջանա-քրդական օղակումի մեջ, վաղվա փոթորիկների դէմ այլեւս անգոր, մի կողմից դիմում էր «քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին», չնայած անցյալ փորձություններից պետք է եզրակացրած լիներ, որ խուլ ու բութ է այդ խղճը, մյուս կողմից՝ գավառներում պատրաստվում էր դիմագրավելու, հալածահարելու ավելի ծանր փորձությունը:

Անշուշտ, Արցախի վիճակը հայտնի էր արդէն հայության բոլոր հատվածներին ու հոսանքներին, մանավանդ հանրապետության կառավարությանը, որն այդ շրջանում արդէն ինքն էլ գտնվում էր հյուսիսից եկող կարմիր գնդերի եւ բնաշխարհում նրանց ավերիչ գալըստյանն սպասող բոլշեւիկյան խմբակների հարուցած անկանխատեսելի հեռանկարի դէմ-հանդիման: Բարբյում ու Թիֆլիսում, Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, նույնիսկ եւրոպական կենտրոններում հայկական հասարակական խմբերն իրենց տագնապալից ձայնն էին բարձրացնում սպասվող ճակատագրականի դէմ: Այն օրերի հայության այս տագնապը սուր արտահայտություն է ստացել նաեւ մամուլում, որից անհ

¹ «Հայրենիք», անդ, էջ 112—113:

² Անդ, էջ 114:

³ Անդ:

մի օրինակ: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Աշխատավորը» Ա. թ. մարտի 5-ին, այսինքն՝ արցախահայության 8-րդ համագումարի ավարտի հաշորդ օրը, հնչեցրել է մի այսպիսի ահազանգ. «Ադրբեջանի տարբեր վայրերում տեղի ունեցած հայկական մասնակի կոտորածները նպատակ ունեին ոչ միայն թուլացնել հայկական տարրը այդ պետության սահմաններում առհասարակ, այլև ահաբեկել 'Լարաբադը, կոնկրետ կերպով ցույց տալով այն հեռանկարը, որ նրան սպասում է: Մարգարե չպետք է լինել գուշակելու համար, որ Լարաբադը կանգնած է արյունալի նախաձրերի նախօրյակին, որովհետև կասկածից դուրս է, որ տեղացի հայությունը երբեք կամուրջն չի համաձայնի իր վիզը թեթել թրթռական յաթաղանի հանդեպ...»

Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ, Լարաբադի փրկությունը նրա կազմակերպված կամքն է ու կատարյալ վճռակաճությունը՝ ամեն գնով ապահովել իր ազատությունը, սիանգամայն հավատացած լինելով, որ իր հետ է այդ գործում ամբողջ հայությունը...»¹:

«Աշխատավորը» մարգարե չէր, սակայն լավ գուշակել էր Արցախի մոտիկ ապագան, մասնավոր «արյունալի նախաձրերը»:

Հայերի ինքնապաշտպանական մարմինները գործում էին գիշերցերեկ, գավառներում զինվորությունը պատրաստ չէր ոչ միայն կասեցնելու հակառակորդի ամեն մի ավազակային քայլ, այլև եթե հարկ լինի՝ սուլթանության բռնությունը դուրս բշելու իր հողից: Աղվեսի խորամանկության եւ գայլի գիշատչության տեր այդ հրեշը գիտեր, որ գավառներում հայ ժողովուրդը պատրաստ է մեծ բախումի, եւ Չանգեզուրի կողմից Հաչաստանի ներկայացուցիչներն էլ անընդհատ գալիս էին՝ իրենց հետ բերելով զենք, զինամթերք, նույնիսկ կատավարության դրամական օգնությունը: Գիտեր ու իր կատավարությանը հաղորդելով այս ամենի մանրամասները՝ պահանջում էր լրջագույն պատրաստություն մեծ բախումին, իսկ ավելի ճիշտ՝ հարձակում իր պետության ամբողջ ուժով: Այո՛, ամբողջ ուժով, չնայած առանց ծաւանելիք նոր ուժերի էլ, Շուշին ու Խանքենդին լցրել էր զորքերով, եւ նրանց հրազենների փողերի դեմ «պատանդ ուներ Շուշու հայությունը» (Լեո):

Արցախահայությունը կանգնած էր իր հին ու նոր պատմության մեծագույն փորձության առաջ, եւ հարկ էր, որ նրա ղեկավարները լրջորեն, ամենամեծ պատասխանատվությամբ կշռադատեին, որոշեին կատարելիք յուրաքանչյուր քայլը... Եվ, որքան էլ ցավալի, հենց այստեղ, ամենաճակատագրականի առաջ նրանք սայթաքեցին՝ թույլ տալով մի, մեղմ ասած, անխոհեմություն, որն անելանելի անդունդի մեջ պիտի նետեր Շուշին՝ մշուշով ծածկելով նաեւ ամբողջ Արցախի ապագան:

Մարտի 23-ին, Նովրուզի (մահմեդական նոր տարվա) տոնի օրը, հայ-թաթարական կոիվ է բռնկվում Շուշիում: Առաջին գիշերն իսկ թաթարները հրկիզում են հայկական թաղամասի տները, տազնապ ու

խուճապ գցում անգեւ բնակիչների մեջ, ապա վայրի խուժանը բշում նրանց վրա... Եվ երեք օրը բավական է լինում, որ քաղաքի փառաշուք մասից՝ հայկական թաղից, մնան կողոպտված ու ավերված տներ, անթաղ դիակների կույտեր ու մի աննախադեպ ողբերգություն:

Այս ամենը կազմակերպել էին քուրդ բժիշկ Սուլթանովն ու թաթար բժիշկ Մեհմանդարովը: «Այդ երկու բժիշկները, — գրել է Լեոն, — տանջվող մարդկության ծառայելու ակադեմիական ուխտ արած, հրամայում են խուժանին՝ կոտորեցե՛ք, այրեցե՛ք, կողոպտեցե՛ք, ձերն են հայերի կանաչք ու աղջիկները: Եվ դժբախտ քաղաքը լցվում է սարսափներով: Առնվազն յոթ հազար անմեղ մարդիկ մորթվում են: Մի հատ տուն չի ազատվում բոցերից: Հայ կանանց ու աղջիկների լկումն ու տանջանքները անցնում են ամեն չափ ու սահման: Մոտ հինգ հազար հոգի կարողանում են ազատվել փախչելով: Մոտ 2—3 հազար հոգի գերի են մնում Սուլթանով եւ Մեհմանդարով բժիշկների ձեռքին: Գանձակի կողմից ադրբեջանական մեծ արշավանք է սկսվում, որը ճանապարհին ոչնչացնում է տասնյակներով հայ գյուղեր...»¹:

Այո՛, Լեոն Շուշվա գոհերի թիվը յոթ հազար է համարում: Բայց ո՞վ է հաշվել, երբ ամիսներ անց էլ նկուղներում ու ջրհորներում իրար վրա թափված են եղել դիակները, իսկ վեց տարի հետո անգամ գրողը ճանիեզրերի առուներում տեսել է նահատակված կանանց ու աղջիկների վարսափնջերը:

Ո՞վ է հաշվել, ո՞վ է քննել այս չարագործության մանրամասները, որոնք աննախադեպ էին, չեղած-չտեսնված եւ գուցե թե իրենց նմանակը չունեին նույնիսկ իրենցից հինգ տարի առաջ արեւմտահայկական նահանգներում գործված վայրագությունների մեջ:

Ո՛չ ոք չի քննել... Բայց հայտնի է սկիզբը, եւ մենք, իբրեւ քաղաքակիրթ ազգի ներկայացուցիչներ, իբրեւ անուղղելի արդարամիտներ, այդ սկիզբը շատ ենք հոլովել՝ փորձելով նրա մեջ պեղել մեր մեղքը, առաջինը դատաստանի հանել մեր մեղապարտին: Լեոն, օրինակ, պատմում է ժամանակին լայն տարածում գտած այն տարբերակը, որի համաձայն՝ «Շուշու դահիճ հանդիսանում է դաշնակցական սեւանուն Արսեն Միքայելյանը: Ոճրագործի հանդգությամբ լցված այս մարդը վաթսուն հոգով մտնում է Շուշի... երբ թուրքերն իրանց տոնով էին զբաղված: Գիշերը մի ինչ-որ տան արբեցությամբ անցկացնելով, առավոտը գնում են գորանոցը վերցնելու եւ կրակ են բաց անում նրա դեմ: Թուրք զինվորները դուրս են վազում, կոիվ է սկսվում...»²:

Լեոյի այս վարկածը հիմք ընդունելով է, որ դեպքից մի քանի ամիս անց Թիֆլիսի «Նոր խոսք» լրագիրն Արսեն Միքայելյանին, իբրեւ հանցագործի, դնում էր Խոսրով-բեկ Սուլթանովի կողքին: «Մուսավաթի իթթիհատական Խոսրով-բեկ Սուլթանով եւ դաշնակցական Արսեն Միքայելյան, — ահա այն չար ոգիները, որոնց Լարաբադն անեծքով է հիշելու որովոց որդի»³:

¹ Լեո, Անցյալից, էջ 438:

² Անդ.

³ «Նոր խոսք», 1920, հոկտ. 25, թ. 10:

«Դաշնակցականն», իհարկե, կուսակցական կամ անկուսակցական անհանդուրժողականության տխուր արտահայտություն է եւ մեզ համար էական նշանակություն չունի, որովհետեւ Արսեն Միքայելյանը թուրքական զորանոցը կուստումսով չի գրոհել, այլ հարքած գլխով: Մանավանդ որ մի այլ դաշնակցական՝ Հարություն Թումյանը, հուսալիորեն վկայում է, որ Միքայելյանը նույնիսկ նախապատրաստած է եղել զորանոցի գրոհը եւ արհամարհելով դաշնակցական ու ոչ դաշնակցական ղեկավարների հորդորը՝ չխառնվելու քաղաքի գործերին, 50—60 հոգով հարձակվել է 200-ից ավելի զինվորներ ու անհամեմատ լավ սպառազինություն ունեցող զորանոցի վրա¹:

Պիտի կրկնեմ. մեր անողոշելի եւ ճուտ արդարամտությունն է, որ Շուշլա կործանման պատճառները քննելիս Սուլթանովիկն ու Միքայելյանին դնում է իրար կողքի: Ուրիշ ի՞նչ եղանակով կամ ո՞ւմ մտքով կանգնեմ դահճին ու գոհին կապել նույն ախտին: Այո, դահճին ու գոհին: Դահճին, որ Սուլթանովն էր, հաշվական թաղամասն ավերած, նրա 35 հազար բնակչության մեծ մասը կտորտած, փոքր մասն էլ գաղթականության ու (որ տառապանքների քշած մի չարագործ, եւ Միքայելյանի՞ն, որ զոհն էր, նախընթացին Սուլթանովի կազմակերպած վաշտագությունների, ջարդերի, ամեն տեսակ խարդավանքների դեմ ոտքի ելած անհեռատես խեղճը:

Արսեն Միքայելյանն իրավունք ունե՞ր նախկին ռուսական զորանոցում տեղակայված թուրք-ադրբեջանական զորամասի դեմ կռիվի դուրս գալու: Հասարակ, մարդկային տրամաբանությամբ՝ այո՛: Զե՛ որ Արցախի կենտրոնն էր Շուշին, իսկ այդ Արցախը դաշնակից տեղությունների կողմից ճանաչվել էր չեզոք գոտի, որտեղ կողմերից (հայկական եւ ադրբեջանական) ոչ մեկը զորք չպիտի մտցներ, մինչեւ որ հարցը չքննվեր խաղաղարար խորհրդածողովում եւ չորոշվեր, թե մարզն ո՞ւմ է պատկանում:

Եվ հետո ու ամենակարեւորը. մի՞թե սուլթանովները մարզի հաշերին կոտորում էին միայն միքայելյանների հարձակումից հետո: Իսկ Շուշում Սուլթանովի կազմակերպած առաջին ջա՛րդը, Ղայթալիշենի եւ մյուս գյուղերի ավերումներն ու կոտորած-կողոպո՛ւտը: Եվ մի՞թե կա միամիտ մեկը, որ մտածում է, թե Շուշիի հայությունը կփրկվեր, եթե չլիներ իրական թե հորինովի, իսկապես կատարված թե պարզապես հրահրված հարձակումը զորանոցի վրա:

Սուլթանովն ու իր մուսավաթական կառավարությունը բազմիցս հայտարարել էին, թե արցախահայությունն ունի երկու ելք. կա՛մ կհապ-

տակվի Ադրբեջանի իշխանությանը եւ կդառնա նրա կամայականությունների առարկան, կա՛մ պիտի կոտորվի մինչեւ վերջինը: Եվ այս վճռի երկրորդ մասն իրականացնելու համար նրանք պատճառի կամ առիթի չէին սպասում, բավական էր, որ կար արցախահայության՝ չենթարկվելու որոշումը: Միքայելյանն արագացրե՞ց դիվային վճռի իրականացումը: Ո՛չ, նույնիսկ չարագացրեց էլ, որովհետեւ վճիռն իրականանում էր քայլ առ քայլ, եւ զորանոցում տեղակայված զինվորները հենց դրա համար էլ քերվել էին:

Վեց տարի հետո Շուշի է այցելել այն ժամանակ արդեն անուն հանած գրող Մարիտա Ծահիճյանը եւ ահա թե ի՞նչ է գրել Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության եւ նրա հարազատ ժառանգ բոլշեփկյան իշխանության վարած քաղաքականության մասին: 1926-ին էլ դեռ թարմ էին ավերի ու ավարի, կոտորածի ու չարագործության մյուս տեսակների հետքերը: «Երկու բլուրները կանգնած էին իմ առաջ, — քաղաքի հայկական մասի տարածքն այսպես է տեսել գրողը, — կանգնած էին տներն ու կամարների շարքերով: Զի մնացել ոչինչ, որ կյանք հիշեցնի. ո՛չ տանիքներ, ո՛չ դռներ, ո՛չ պատուհանի շրջանակներ, ո՛չ տախտակե հատակ, ո՛չ երկաթ, ո՛չ ծառ, ո՛չ տախտակ, ո՛չ փայտամած, ո՛չ մեխ: Միայն ավերակներ, քարեր ու քարե՛ր՝ ինչպես անատոմիական կմախքի քերված, կրծված ու չորացած ոսկորները: Խորաբաց ճեղքեր հատակի փոխարեն, փոփոքված-քանդորված նկուղներ, դիք տնկված պատեր, քարե սյուներ, ուղղանկյուն սեղաններ, շրջանակներ: Այս բոլորը սրված են, ցուցադրաբար բաց կամ դիք դրված, աչք են խցկվում իբրեւ ցցուն մագդեղեն: Ամեն ինչ ունի կրծված կրաքարի մահազուն ճեղքակալ: Հրաշագեղ ճարտարապետության եկեղեցին քո դեմ տնկվում է իբրեւ թղթե ուրվական, ինչ-որ տեղ օդում կախված քիվով. ահա ուր-որ է կքանդվի: Ապակի՛, տանի՛ք, զարդաքանդա՛կ, նախշազա՛րդ, ամեն ինչ հանել-տարել են կամ քերել, դուրս թափել: Մնացել է փխրուն հենքը, բայց այն էլ մահամերձի պես, աչքիդ առաջ ոնց որ լողում է ավերի ահավոր տեսիլքի մեջ:

Առաջինը, որ ինձ ցնցեց, լուրջությունն էր: Այդքան սարսափելի լուրջություն եւ չէի զգացել ոչ մի տեղ, երբե՛ք, եւ անմիջապես այն ինձ թվաց անբնական: Հանկարծ մարդուն թվում է, թե լուրջությունը քրթմնջում է. քարերը շնչում են, օրորվում, խշխշում եւ գլխիդ մագերը քիզ-քիզ կանգնում են: Այստեղ 1920 թվականի մարտին երեք օրվա ընթացքում հրդեհի ու ավերի են ենթարկվել 7000 տներ եւ մորթվել են, — տարբեր թվեր են ասում, — մեկն ասում է՝ երեք-չորս հազար, ուրիշները՝ ավելի քան տասներկու հազար հայեր: Իրողությունն այն է, որ երեսունհինգ հազար հայերից Շուշիում չի մնացել ո՛չ մեկը: Առուներում այսուայնտեղ դեռ կարելի է տեսնել կանանց վարսափնջեր՝ նրանց վրա չորացած սեւ արյան հետ միասին: Երեսակայություն ունեցող մարդն այստեղ ղովար կընչի. գնում եւ, գնում, գնում ծխաթափ պատերի, ավելի ճիշտ՝ նրանց բեկորների մոտով, շտապում եւ հեռանալ եւ վախենում եւ,

¹ Զ. Թումյան, Գ մաս, էջ 8—11: Այստեղ հեղինակը պատմում է նաեւ, որ այն օրերին ինքն ու ազգային խորհրդի մի այլ անդամ՝ Աշոտ Մելիք-Հովսեփյանը, տեսնելով Ա. Միքայելյանի՝ անըջության հասնող քայլերը մարզում եւ մանավանդ, տեղյակ լինելով նրա անըջահայաց բնավորությանը, «մի պատճառաբանված գրությամբ (դիմել էին) Հայաստանի պառլամենտի բոլոր ֆրակցիաներին՝ խնդրելով պահանջել զինվորական միևնույնորից, որ նա Միքայելյանին անմիջապես ետ կանչի Ղարաբաղից եւ ակնուղ վարի շատ զգուշացրելու ու մտածված քաղաքականություն» (անը, էջ 4): Սակայն, դժբախտաբար, այս դիմումը համապատասխան արդյունք չի տվել:

1990 թ. Լոնդոնի համալսարանում տեղի ունեցած մի գիտաժողովում, որը նվիրված էր Անդրկովկասի նոր պատմության խնդիրներին, ադրբեջանցի ճառագետներն ադրբայցիների բազմաթիվ տվյալներով ապացուցում էին, որ 1920 թ. գարնանը, Արցախի ապստամբությունը ճնշելու համար, Ադրբեջանն իր ունեցած-չունեցած զորքերը նետել է լեռնաստանի վրա, Բաքուն եւ հանրապետության հյուսիսային մասերը թողել անպաշտպան, եւ այդ պատճառով էլ Ռուսաստանի 11-րդ բանակը, առանց մի զնդակ արձակելու, մտել է անտեր ու անպաշտպան երկիրը, նվաճել այն, հայտարարել խորհրդային:

Իհարկե, այստեղ կա ճմարտություն. Ադրբեջանի հիմնական զորամիավորումներն Արցախի կուլով էին զբաղված, այստեղ իրենց վայրագություններն էին կատարում, եւ մերկացած հյուսիսային սահմանից ներս մտան ռուսական կարմիր զորքերը, անարյուն հեղափոխությամբ Բաքվում ու հանրապետության մյուս տարածքներում նոր կարգեր ստեղծեցին: Սակայն Արցախի ի՞նչ ապստամբության մասին կարող է խոսք լինել, երբ այն երկրի տեր ժողովուրդը երբեք եւ ոչ մը պայմանով չի հրաժարվել իր ինքնուրույնությունից, իսկ 1920 թ. գարնանամուտին էլ նույն այդ ինքնուրույնության համար իր արյունն ու կյանքն էր տալիս թուրք-ադրբեջանցի-թուրք նվաճող հորդաների դեմ:

Պատերազմը տեղի ուներ Արցախի բոլոր գավառներում, Դիզակից մինչեւ Գյուլիստան եւ Զաքոդի ձորից մինչեւ Կարյազիկոյի ու Աղդամի մատույցները: Սակայն ամենից կատաղին ու ամենից վճռականը Ասկերանի ձորի բախումներն էին, հին բերդից արեւելք, Վարազաբույնից մինչեւ Քարագյուլի, շուրջ 15 կմ ճակատով ձգված այն մարտերը, որոնցով թուրքերը պիտի վերականգնեին Աղդամ-Շուշի խափանված կապը, այնտեղից էլ կանցնեին Քրդստան-Հաջի-Սամյու (այժմյան Լաչինի շրջանը) եւ տարածվեին դեպի Զանգեզուր-Նախիչեւան: Իսկ հայերը նրանց առաջ փակել էին այդ ամենակարեւոր ճանապարհը եւ, հենված իրենց լեռնաստանին, քաջության ու հնարամտության հրաշալի օրինակներ էին ցույց տալիս:

Ասկերանի կոիվը ղեկավարում էր գանձակեցի մի խիզախ ֆիդայի՝ Դալի Ղազար մականունով (իսկականը՝ Միքայել Բադալբյուխյան), որի անունը հայտնի էր կամավորական հերոսամարտերից, եւ հիմա էլ Հայաստանից բերած մի ջուկատ քաջորդիներով դարձել էր Ասկերանի հայոց ճակատի ոգին: Առաջին օրերին հայերը հաջողությամբ պաշտպանում էին իրենց դիրքերը, երբեմն էլ դուրս էին գալիս եւ խուճապահար փախչող ասկյարներին հետապնդում մինչեւ Աղդամ: Թմնյանը պատմում է, թե 1918-ին Վարանդաբազում օսմանցիներից խլած «Ծնելդեր» սիստեմի լեռնային հրանոթը, որի համար ունեին միայն 60 արկ, իր ահարկու ազդեցությունն էր ունեցել թուրքերի վրա, երբ դիպուկ կրակով ավերել էր նրանց մարտկոցների շարքերը¹:

Սակայն հակառակորդը որոշել էր Ասկերանի ձորում վճռել պատերազմի ու առհասարակ Արցախի հարցը եւ դրա համար արագորեն

այստեղ կատարեց մեծ համալրումներ, ամբողջ ճակատի երկարությամբ դասավորեց վրա հասած զնդերը՝ նորագույն զինավառությամբ եւ սկսեց ահարկու ճակատամարտը:

Երբ հայ պաշտպանվողների վիճակը ծանրացել էր, այնտեղ սպալակույտի պետ ուղարկվեց նախկին ժողովրդական կառավարության զինվորական կոմիսար Հ. Թումյանը, եւ այս հմուտ զինվորականը բավական ամրացրեց պաշտպանությունը:

Սակայն ինչ էլ որ լինեք, Արցախն ինչպես էլ որ կուլեր, դժբախտաբար պատերազմի ելքը պայմանավորված էր այն ամենակարեւոր հանգամանքով, որ Ասկերանում հայությունը պիտի դիմագրավեր ոչ միայն Ադրբեջանի սեփական ռազմական ուժին, այլեւ քուրդ հրոսակախմբերին եւ Ադրբեջանը ոտքի կանգնեցնելու համար այնտեղ եկած օսմանաթրքական ուժերին:

Թումյանն ահա թե ի՞նչ տվյալներ էր հաղորդում թշնամական զորքի մասին. «Բացի ճակատում գտնվողներից, Աղդամ էին բերվել... 1-ին ջիվանչիրյան հետեւակալին գունդը, Գանձակի 3-րդ գունդը, 1-ին թաթարական, 2-րդ դարաբաղյան եւ Ծաքիի 3-րդ հեծյալ զնդերը, ռոտմիստր Սելիմ-բեկ Սուլթանովի վերակազմյալ քրդական հեծելազորը, մեծաքանակ ծանր ու թեթեւ թնդանոթներ, զնդացիներ եւ անսպառ զինամթերք: Կոիվների վերջին օրերում Ղարաբաղի դեմ հանված ադրբեջանական զինված ուժերի բնդհանուր թիվը, կանոնավոր ու անկանոն, առանց չափազանցության, կազմում էր ոչ պակաս, քան 80 հազար մարդ»²:

Զանգեզուրից սուրհանդակներ էին եկել, հաղորդեցին, թե շուտով տեղ կհասնեն Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ առանձնացված հետեւակ ու հեծյալ զորամասեր՝ ժողովրդական հերոս Իրոյի ղեկավարությամբ: Սակայն դժնդակ օրերն անցնում էին, եւ այդ օգնական-փրկարար զորամասերը տեղ չէին հասնում: Եվ, այսուամենայնիվ, Ասկերանում, արցախյան պատերազմի ամենավճռական մասում, հայերն անկույն էին, անպարտելի, քանի իրենց դեմ կովող խաժամուժի գլխավոր հրամանատարն էր ադրբեջանցի Սալիմովը:

Իրար հետեւող պարտությունները մուսավաթական կառավարությանն ստիպեցին ճակատում սկզբունքային փոփոխություններ մտցնել. կալծակնային թափով կենտրոնից այնտեղ ուղարկեցին դադստանցի բնտիր զորքերը, հրամանատարական կազմի վերադասավորություններ կատարեցին եւ, գեներալ Սալիմովին հետ կանչելով, ճակատի գլխավոր հրամանատար դարձրին ամենափորձառու գայլին՝ օսմանցի Խալիլ փաշային²:

Մարտի վերջին օրերին եւ ապրիլի 1—2-ին Խալիլ փաշան չորս կատաղի գրոհ կազմակերպեց հայկական դիրքերի վրա եւ չորս անգամ էլ պարտություն կրելով ու տալով մեծաթիվ զոհեր՝ նահանջեց: Միայն ապրիլի 3-ին, օգտվելով դիրքերի վրա նստած թանձր մատա-

¹ Թումյան, Գ, էջ 12—13:

² ՀԳՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 568, թ. 158:

խուլից նրա գրոհող տարատեսակ զորախմբերն անտեսանելի հասան հայոց դիրքերին, ձեռնամարտի նետվեցին... Թվական անոնելի գերակշռությունը հաղթեց, եւ թուրքերը նախ տիրեցին Խրամորթ գյուղին, ապա լցվեցին խճուղին եւ շարժվեցին դեպի Շուշի¹:

Ասում են՝ ապրիլի 3-ի օրհասական ժամերին հայոց հերոս հրամանատար Դալի Ղազարը, տեսնելով, որ արդեն սպառված է զինամթերքը, վճռված է ճակատամարտի քախտը, եւ չկա ոչ մի փրկություն, վերջին զինվորներին կարգադրել է թողնել դիրքերը, իսկ ինքը միայնակ, ատրճանակը ձեռքին սպասել է այնքան, որ տանկական ստաշապահ զինվորներն իրենց հրամանատարի հետ կիս մոտենան: Անլիքեպ կրակոցներով գետնին տապալել առաջից մոտեցող սպային ու երեք ասկյարների, իսկ վերջին գնդակն ուղղել իր քունքին:

Սա հաղորդում է Հ. Թումյանը՝ ավելացնելով. «Թուրքական հորյաներին հատուկ փորձություններ ու դաժանությամբ աղբբեջանական հեծելազորի առաջապահ նիզակակիր «թաթարական հեծյալ գունդը» կտրեց մեռած հերոսի գլուխը եւ նիզակի ծայրին տարավ դեպի Շուշի»²:

Հակառակորդն արդեն նվաճել էր Կարկառի ձորը՝ Աղդամից մինչեւ Շուշի, հետեւաբար եւ տերն էր Եվլախ-Աղդամ-Շուշի-Ջարուղ ճանապարհի: Այդ նշանակում է՝ մեջտեղից կիսված էր Արցախը, իրարից կտրված էին Դիզակ-Վարանդան եւ Խաչեն-Ջրաբերդ-Գյուլիստանը: Բաժանված, իրար օգնության հասնելու, միասնաբար կուլելու անընդունակ:

Մոլեգնել էր թրքությունը, իր կառավարության կարգադրությամբ պիտի ավերեր հայկական բնակավայրերը, բնաջնջեր նրանց բնակչությունը, մանավանդ Գանձակի շրջաններում, այնտեղ, ուր հայությունն ասես պատանդ էր կամ ռազմագերի իր երդվյալ թշնամու իշխանության ներքո:

Եղան, իհարկե, միսթարական դրվագներ եւս. ապրիլի 11—12-ին թուրքերը խայտառակ պարտություն կրեցին Գետաշենի տակ: Քարհատի ու Շամբորի լեռնային գյուղերը հաջողությամբ ետ էին մղում ասպատակիչների հարձակումները: Թուրք ստվար մի զորախումբ Աղդամի կողմից հարձակվել էր Վարանդայի Նոր-շեն գյուղի վրա, սաստիկ ջարդ կերավ եւ չնչին մնացորդներով միայն վերադարձավ Աղդամ... Սակայն օսմանցի Քյազիմ-բեյի հրամանատարությամբ գործող աղբբեջանական ավազակախմբերը կողոպտեցին ու հրդեհի մատնեցին Ազատ, Արմավիր, Սուլակ, Մանաշեն, Մանասբեկ եւ այլ գյուղերը: Նույսի ու Արեշի գավառների 36 հայկական բնակավայրերի շուրջ 50 հազար բնակիչներ, որոնք ողջ էին մնացել 1918 թ. կոտորածից հետո, իրենց մահը գտան այս նոր եղեռնի ժամանակ:

Արցախում ու հարեւան գավառներում հայության դեմ գործվող վայրագությունները զայրացրել էին ողջ Կովկասին եւ նրանում բնա-

վորված դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին: Դեռեւս մարտի վերջին վրաց մենջելիկյան կառավարության պարագլուխները դիմել էին «քարձր կոմիսարներին», որպեսզի նրանք սանձահարեն թուրք-աղբբեջանական շարագործներին, քանի որ, «երբ հյուսիսից սպառնալիք է ստեղծված անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության դեմ, Ղարաբաղի դեպքերը կարող են կործանարար ազդեցություն ունենալ երեք նորաստեղծ հանրապետությանների ճակատագրի համար»¹:

Ուրեմն եթե հյուսիսից եկող սպառնալիքը չլիներ, հնարավոր կհամարվեր թույլ տալ, որ «Ղարաբաղի դեպքերը» շարունակվեն:

Եվ իսկապես էլ շարունակվում էին: Շուշուց ու Խանքենուց թուրքերը հարձակումներ էին գործում մոտակա գյուղերի վրա՝ վախենալով խորանալ գավառների մեջ: Միայն մեկ անգամ փորձեցին մխրձվել Սղնախ գյուղը եւ այնպիսի հակահարված ստացան, որ ապրիլի 13-ի լույս 14-ի գիշերը դիրքերը լքելով ետ փախան՝ թողնելով բերած զենքն ու զինամթերքը:

Ապրիլի 12—13-ին թուրքական հրետանին սկսեց ուժերակոծել Դաշուշենն ու Շոշը: Նախօրյակին Գորիսից ժամանած փոխգնդապետ Թարվերդյանի հրետանավորները Տոնավարձ գյուղի տարածքից պատասխան կրակ բացեցին եւ հակառակորդին ստիպեցին համրանալ²:

Թուրք-աղբբեջանական կողմի վերջին փորձերն էին դրանք՝ ցույց տալու, որ իրենք դեռ կան եւ տիրապետություն են անում Արցախի կենտրոնի վրա: Հետագա օրերին Բաքվից ստացած լուրերը նրանց ստիպեցին լռել, սպասել իրադրության հստակեցմանը: Իսկ հայերը, որ հենց այդ օրերին էլ Չանգեզուրից համալրումներ ու նյութական օժանդակություն էին ստացել, ակտիվացան, նույնիսկ լծվեցին գյուղատնտեսական աշխատանքների, մտածելով, որ եկել է գարնան այն ժամանակը, երբ օրը տարի է կերակրում:

Ասում են՝ ժամանողներն իրենց հետ բերել էին հատե Հայաստանի Հանրապետության հատկացրած դրամական օգնությունը՝ բավական մեծ մի գումար հայկական չեկերով: Գումարն անմիջապես տարածվել էր մարզի բոլոր գավառներում՝ ժողովրդի լայն շրջաններին պատճառելով այն ցնծությունը, թե իրենք էլ ահա ընդգրկված են Հայոց անկախ ու միասնական պետության մեջ եւ օգտվում են նրա հայատառ դրամանիշներից:

Դեռեւս 1919 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը Դրոյին նշանակել էր Չանգեզուրի ու Արցախի ընդհանուր հրամանատար³: Եվ բավականին ուշ, փետրվարին, Արցախում լուրեր էին պտտվում, թե ահա ուր որ է Դրոն է գալու իր պատժիչ զորախմբով, որպեսզի Շուշուց դուրս քշի Սուլթանովին ու նրա դահիճներին եւ մեկընդմիջտ հայոց իշխանությունը հաստատի ամբողջ մարզում: Սա-

¹ Հ. Թումյան, Գ, էջ 23—24:

² Հ. Թումյան, Գ, էջ 24:

¹ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 14, 62, 99: Հմտ. Թումյան, Գ, էջ 28:

² Թումյան Գ, էջ 30—31:

³ Ս. Վրացյան, էջ 371:

կայն Դրոն Արցախ մտավ միայն ապրիլի 13-ին թե՛ 17-ին¹, երբ արդեն կործանված էր Շուշվա հայկական մասը, ընկել էր Սակերանը, եւ լեռնաստանի աննկուն զինվորությունը, հին օրերի սովորույթով, ամրացել էր ավանդական բերդամրցներում ու ժայռակողերին կպած ավաններում եւ սպասում էր առավել ահալոր փորձությունների:

Դրոն իր հետ բերել էր փոքրիկ մի զորաջոկատ: Սակայն դա էլ բավական էր, մանավանդ հրամանատարի հմուտ ու անվեհեր վրիժառու ան՝նը, որպեսզի Արցախը վերստին փարի փոքր-ինչ սասանված իր հալախին:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրաստիճան անդամացուցիչն ուներ ամենապատասխանատու լիազորություններ եւ ճակատագրական մի ծրագիր՝ վերականգնել եւ ամրապնդել Արցախի իշխանությունը, մարզը վերջնականապես միացնել մայր Հայաստանին: Եվ դրա համար բերվել էր մի կլոր գումար դրամ՝ հանրապետության չեկերով:

Փայլատակել էր հայի «ետի խելքը», բայց շա՛տ չէր ուշ: Չէ՛ որ Ռուսաստանի հեղափոխական բանակն արդեն Ադրբեջանի դռներն էր ծեծում եւ տոնական շքերթով քայլելու էր դեպի հարավ՝ Գանձակ ու Արցախ:

Դրոն նստավայր դարձրեց Վարանդայի Ղարաբուլախ գյուղը եւ մի քանի օրում հեռախոսային կանոնավոր կապ ստեղծել տվեց գավառների ու Գորիսի միջեւ, հանգամանորեն ծանոթացավ շրջաններին ու նրանց ռազմագիտական հնարավորություններին:

Դրոյի ետեւից էլ եկավ Նժդեհ-Գարեգին Հարությունյանը եւ, անցնելով Դիզակ, այնտեղ ոտքի հանեց բոլոր կարող ուժերը:

Նժդեհը՝ աստվածընտիր այդ զորականն ու հայրենասերը, մի քանի օրվա ընթացքում Դիզակը դարձրեց լայնածիր զորակայան, գտավ՝ ճանաչեց գավառի հմուտ զորականներին եւ իր տեղապահը դարձրեց նրանցից մեկին՝ տումեցի Թեւան Ստեփանյանին, որը հետագա տարիներին լինելու էր Ադրբեջանական-չեկիստական հրոսակախմբերի հոգեւորը, Դիզակի հայության անձնագոհ պաշտպանը:

Առաջնահերթ խնդիր էր մարզի իշխանության ստեղծումը, եւ Դրոն առաջին իսկ օրերին կազմակերպեց Արցախի վարիչների խորհուրդը՝ Ասլան Շահնազարյանի նախագահությամբ: Խորհրդի անդամներն էին նախորդ երկու տարիներին ղեկավարության փորձ ձեռք բերած Ա. Ավետիսյանը (ներքին գործոց վարիչ), բժիշկ Տեր-Գրիգորյանը (առողջապահության), Գր. Ղարաբաղյանը (լուսավորության), Խ. Մելքումյանը (պարենավորման), Հ. Թումյանը (գաղթական գործերի), Արշ. Քամայանը (գյուղատնտեսության), Հայաստանի Հանրապետության լիազոր Ա. Միքայելյանը (քաղաքացիական ու զինվորական գործերի միջեւ կապն ապահովող)²:

Շուշեցի գաղթականները սիոված էին հիմնականում Վարանդայի ու Դիզակի բնակավայրերում: Նրանց վերաբերող հարցերը Դրոյի կարգադրությամբ դարձան գավառական վարչությունների ուշադրության կենտրոնը:

Վարանդայում ու Դիզակում նոր զորահավաք արին, եւ ամենակարճ ժամանակում գեներլ տակ դրվեցին շուրջ երեք հազար երիտասարդներ: Նրանց համար գեներ ու ձի էին հայթայթվում երեսանից բերված չեկերով: Դրոյի կարգադրությունն էր, որպեսզի Արցախի տանջահար գյուղացուն այլեւ ոչ ոք չնեղի զորքի համար զինամթերք ու պարեն հայթայթելիս:

Դիզակում ու Վարանդայում շատ շուտով գործերը կանոնավոր հունի մեջ էին մտել: Մնում էին Խաչենը, Ջրաբերդն ու Գյուլիստանը: Այդ կողմերն էլ ապրիլի 24-ին գործուղվեցին երկու բարձրաստիճան զինվորականներ (փոխգնդապետներ)՝ Ջ. Մեայանն ու Գ. Ղարաբաղյանը, որոնք Դրոյից առաջ էին ժամանել Արցախ եւ մասնակցել էին նախորդ ճակատամարտերին:

Ապրիլի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի գյուղացիության իններորդ համագումարը, որի պատգամավորներն էին հիմնականում Վարանդայի ու Դիզակի անդամացուցիչները, քանի որ հյուսիսային գավառներում խառնակ դրություն էր, եւ նրանց պատգամավորներն էլ Մարդակերտում պիտի հավաքվեին՝ քննելու միեւնույն օրակարգի հարցերը:

Համագումարի Թաղավարդի նիստը երեք հարց ուներ. մարզի վարիչների խորհրդի հաստատումը, ռազմական վիճակը կարգավորելու միջոցառումների մշակումը, ապա վերջինը՝ «որոշել Ղարաբաղի քաղաքական դիրքը հանդեպ Հայաստանի եւ ընտրել անդամացուցիչներ, Անդրկովկասյան խորհրդածողովի առջեւ Ղարաբաղի դատը պաշտպանելու համար»¹:

Պատգամավորները միաձայն ու միահամուռ էին իրենց վճիռներում եւ ընդունեցին համապատասխան որոշումներ:

Համագումարի մարդակերտյան մասը տեղի ունեցավ ապրիլի 29-ին (62 պատգամավորներ անդամացանում էին Խաչենի, Ջրաբերդի ու Գյուլիստանի 70 գյուղերը):

Անդրկովկասյան հանրապետությունների Թբիլիսյան խորհրդածույովի պատվիրակներ ընտրելուց հետո քննության դրվեց օրակարգի հիմնական հարցը՝ «Համագումարը Հայաստանի եւ Ադրբեջանի հանրապետություններից որի՞ օրիննուսացիան է ընդունում»: Եվ կարճ ու կտրական ելույթներից հետո «Համագումարը որոշեց ընդունել Հայաստանի հանրապետության օրիննուսացիան եւ ոչ մի դեպքում ու (ոչ մի) պայմանով չենթարկվել Ադրբեջանի խան-բեկական կառավարությանը»²: Այնուհետեւ որոշման մեջ շարադրվում են 7-րդ համագումարից հետո Ադրբեջանի կառավարության ու նրա դրածո Սուլթանովի

¹ Անդ, էջ 373՝ 13-ին, «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 123՝ 17-ին:

² «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 123:

¹ «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 124:

² ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 191:

կողմից իրականացված բազմաթիվ այն «աղաղակող փաստերը, որոնք հիմք են ծառայում անընդունելի համարելու Ադրբեջանի հակաժողովրդական-հակահայկական տիրապետությունը Ղարաբաղի հայ ժողովրդի վրա» (անուն առ անուն հիշվում են երեք գալտունների այն 32 գլուղեիրը, որոնցում կործանվել են 4266 տներ, ի բաց առյալ սպանությունները, կողոպուտը եւ մնացած վայրագությունները)¹:

Արձանագրությունն ստորագրել են բոլոր պատգամավորները, նախագահ Ա. Վերդյանն ու քարտուղար Հ. Երիցյանը:

Եվ այսպես արցախահայության 9-րդ (երկնյոզ) համագումարը եւս նախորդներին հատուկ վճռականությամբ մերժում ու դատապարտում էր ադրբեջանական ամեն մի հավակնություն հայկական Արցախի, հայոց քաջության ու անկախության այդ ալիանդական միջնաբերդի վրա, արտահայտում իր անասան կամքն ու վճիռը լինելու մայր ժողովրդի հետ, նրա պետության կազմում.. Եվ մի՞թե պիտի գտնվեր արդարության կամ օրինապահության որդեգրված որեւէ պետություն, խիղճ ու բանականություն ունեցող որեւէ մարդ, որ չհասկանար այս վճիռը, չընդուներ կամ չպաշտպաներ այդքան պարզ ու այդքան համամարդկային մի իրավունք:

Համագումարում Անդրկովկասյան խորհրդածողովի պատվիրակներ ընտրելն, իհարկե, ձեռական նշանակություն ունեցավ, քանի որ խորհրդածողովն սկսվել էր ավելի քան երկու շաբաթ առաջ: Թիֆլիս էին հավաքվել պատվիրակներ, որոնք ներկայացնում էին երեք հանրապետությունների՝ տարբեր ուղղություններով իրարից հեռու փախչող շահերն ու խնդիրները: Դաշնակից տերությունների դիվանագետների հորդորներով նրանք պիտի վերջ տային ազգամիջյան կոտորածներին, ստեղծեին կայուն խաղաղություն: Հանձնաժողովներ էին կազմվում, որոշումներ ու վճիռներ էին հանվում, նույնիսկ խոսք էր գնում երեքի տնտեսական համագործակցության, Անդրկովկասյան, այսպես կոչված, կոնֆեդերացիա ստեղծելու հեռանկարների մասին: Սակայն այդ բոլորն անան էր երգիծական ներկայացման, որովհետեւ խորհրդածողովին ներկա ոչ մեկը չէր հավատում, թե ապր տեղից պիտի շարժվի: Նույնիսկ արցախյան ջարդերի հարցը քննելու կոչված հանձնաժողովը, որ իր պարտքը համարեց Արցախ հասնելուց առաջ հաբու ներկայանալ եւ հանձնարարականներ ստանալ Ադրբեջանի կառավարությունից, գավառում ոտք դրեց ապրիլի 20-ից հետո: Եվ այստեղ էլ գործի անցավ «չոր ծեծելով». երկար-բարակ վիճում էին՝ նախ Շուշի կոտորածի մանրամասները քննել, թե՞ Չանգեզուրի, կամ քննությունների արդյունքները որտե՞ղ եւ ինչպե՞ս պիտի ի մի բերվեն²:

Եվ մինչդեռ այս պարսպ, հենց սկզբից եւթ ձախողումի դատապարտված աշխատանքը ձգվում էր, Անդրկովկասի վրա եկավ բոլշեփկյան պղտոր հեղեղը եւ միանգամից իրար խառնեց տեղական բոլոր հաշիվները:

¹ Աճ, թթ. 191—192:

² Այս խորհրդածողովի մանրամասները տե՛ս Ա. Վրացյան, էջ 373—377, «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 124—125:

Ապրիլի 26-ին հյուսիսից հաղթականորեն Անդրկովկաս խումսւմ 11-րդ կարմիր բանակի սպանակափքի տակ ստեղծվեց Ադրբեջանի ժամանակավոր հեղկոմ, որն էլ 28-ին իր երկիրը հռչակեց խորհրդային: Կաշմակնային արագությամբ խորհրդայնացան, բոլշեփկացան կազմակերպություններն ու նրանց պարագլուխները: Մուսավաթական կառավարությունը միանգամից մաշկափոխ եղավ եւ ապրիլի 28-ին արեւերես ելավ իբրեւ Ադրբեջանի խորհրդային սոցիալիստական իշխանություն: Նույն մաշկափոխություն-գունավոխությունը կատարվեց նաեւ Շուշիում. մուսավաթական հայակեր Սուլթանովը մի գիշերում դարձավ բոլշեփկ, ապրիլի 28-ին ավազակախումբը հայտարարեց 'Ղարաբաղի հեղկոմ, իրեն էլ՝ այդ հեղկոմի նախագահ:

Որ կատարվածը միայն մաշկափոխություն կամ գունափոխություն էր, իսկ էությունը նույնն էր մնում, կարելի է որոշել Արցախի ու Չանգեզուրի հանդեպ ցուցաբերած նվանողական կրքից: Ապրիլի 29-ին, Ադրբեջանի խորհրդայնացման հաջորդ իսկ օրը, նորաթուխ կառավարության անունից Հայաստանի հանրապետությանը վերջնագիր հեռագրվեց, որի մեջ ամբարտալան հետեւյալ սպանակափքն էր հնչում.

«Ադրբեջանի խորհրդային բանրապետության բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, հանձնիս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է. նախ՝ ձեր գորբերից մաքրել Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի հողամասերը, երկրորդ՝ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը: Հակառակ դեպքում, Ադրբեջանական խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի պատերազմական դրության մեջ Հայաստանի հանրապետության հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է երեք օր ժամանակ: Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Հուսեյնով»¹:

Որ Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը մուսավաթականից ուղղակի ժառանգություն էր ստացել անասնական մոլոցքը Չանգեզուրն ու Արցախը բռնագրավելու, դա սրագ էր ու հասկանալի: Բայց նաեւ նրա անառակ վա՛րքը: Այդ արցախահայության և հատկապես Շուշի կոտորածների հեղինակներն էին հայոց կառավարության վրա մատ թափ տալիս՝ «դադարեցնել՝ ազգամիջյան կոտորածը»:

Այսբանից հետո արդեն ոչ ոք չպետք է զարմանար, որ նույն օրը բոլշեփկացած Սուլթանովն էլ Արցախում հրապարակեց եւ մանավանդ նորակազմ Հայկական խորհրդին ներկայացրեց հետեւյալ հռչակագիրը. «Հեղափոխական Ղարաբաղը, միշտ էլ կողմնակից լինելով Ադրբեջանի պրոլետարիատի շահերի պաշտպանությանը, սպասել է Ադրբեջանի կողմից խորհրդային իշխանության ճանաչմանը, կապիտալի բռնություններից նրա պրոլետարիատի ազատագրմանը եւ այդ իմանալով՝ մեր հայացքներն ուղղված են եղել դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը: Այժմ Ղարաբաղի դեմոկրատիան երջանիկ է իր նվիրական ցանկությունների կատարումով եւ ավելի է համոզված նրանց կատար-

¹ Ա. Վրացյան, էջ 377:

յալ հաջողությամբ՝ շնորհիվ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ունեցած սիրության: Ղարաբաղի դեմոկրատիան խորապես համոզված է եւ հավատում է Անգլիայից ու արեւմուտքի մնացած ինկերիալիստական պետություններից աշխատավոր ժողովրդի ազատվելուն՝ Խորհրդային Ռուսաստանի, Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի դաշնակցության ջանքերով: Կեցցեն Խորհրդային Ադրբեջանը եւ Թուրքիան, կարմիր բանակն ու պրոլետարիատի առաջնորդները:

Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ՝
Խ. Սուլթանով
1920, ապրիլի 29, Ծուշի»¹:

Ամենացավալին այն է, որ անօրենների իշխանությունն Արցախ էր մտնում հայ բոլշեիկների ուղեկցությամբ եւ նվաճող 11-րդ բանակի արձաների դրոշմներով: Գյուղերն էին լցվել հայ բոլշեիկ ագիտատորները եւ քարոզում էին նոր իշխանության խոստումներն ազգային ու մարդկային երջանկությունների վերաբերյալ:

Իսկ ի՞նչ պիտի աներ նախորդ տարիների արյան նախահրից ու վայրի բռնություններից դեռեւս աչք չբացած հայ գյուղացիությունը:

Բայց լավ է այստեղ մեքերենք Դրոյի մի հեռագիրը, որ Հայաստանի հանրապետության զինվորական նախարարությանն է հղել 1920 թ. մայիսի 19-ին: Այն ասում է. «Հենց այժմ Ծուշուց եկան բոլշեիկների ներկայացուցիչները՝ Անդրկովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի լիազորներ Տեր-Գաբրիելյանը, Կարդալովը եւ Պերճանին: Ինձ հետ խոսեցին Գլխավոր Լիազոր Օրջոնիկիձեի անունից: Հայտնեցին, որ մտադիր են կարմիր-ռուս զորքեր մտցնել Լեռնային Ղարաբաղ: Մինչեւ Հազարի գետը Ղարաբաղը պետ է պատկանի Խորհրդային Ադրբեջանին: Նպատակ ունենալով Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին, ենթադրելով, որ բոլշեիկների մտադրությունների ներքո թաքնված է հին Ադրբեջանը, եւ նրանց առաջարկեցի այդ հարցերի առթիվ կապվել Հայաստանի կառավարության հետ, քանի որ ես լիազորված չեմ այդպիսի հարցեր լուծելու, որ ամեն պարագայի իրենց պահանջները չեն համարաշխարհում ժողովուրդների կառավարման այն սկզբունքների հետ, որոնց հիմքը մեծամասնության ինքնորոշումն է, եւ որ Հայաստանի ճակատագրի պարագաբանման համար մայիսի 4-ին մեր պատգամավորներն են ուղեորվել Մոսկվա: Բոլշեիկներն այսօր էլ վերադարձան Ծուշի՝ Օրջոնիկիձեի հետ խորհրդակցելու: Ես զինվորությանը հրաման տվի՝ բոլշեիկների առաջխաղացման դեպքում նրանց դիմաւորել կրակով եւ նրանց ցույց տալ համառ դիմադրություն: Միաժամանակ Մեայանից ստանում եմ տեղեկություն, որ Զիվանջիի շրջանի Հասան-Ռիզայի մեր գյուղերը հրաժարվել են ընդունել մեր իշխանությունը եւ բացահայտորեն իրենց հայտարարել են բոլշեիկներ: Պարզվում է, որ նրանք բոլշեիկների հետ սերտ կապ ունեն, ուժգնորեն աշխատում են ագիտատորները: Զեռնարկված են արտակարգ միջոց-

ներ ապստամբությունը ճնշելու համար: Հույս ունեմ, որ կմարենք բռնավառվելու ընդունակ հրդեհը: Ռուսների ներկայությունից տարուբերվում է մեր գյուղացիությունը: Կարծում եմ՝ այժմ ժամանակն է դեպի Զիվանջիի շարժել հասարակչարի գորամարը: Մեկնումի օրվա մասին հայտնեցեք ինձ ժամանակին, նկատի առնելով, որ ձեր հեռագրերը ես ստանում եմ ութ-ինը օր հետո: Մայիսի 19, ժամը 20, Ղարաբաղ... Զանգեզուր-Ղարաբաղյան (գորամասի) (պետ) Դրո»¹:

Դրոն հաղորդում է, որ հեռագիրը Երեւանից-Արցախ է հասնում 8—9 օրում: Ուրեմն, այդ հաշվով էլ իր տագնապտո հեռագիրը Երեւան, Արտ. գործ. նախարարին է հասել մայիսի վերջերին, եւ նախարար Համո Օհանջանյանն անմիջապես գործի է անցել՝ կանխելու Արցախի վրա կախված նոր վտանգը:

Պետք է արժանին հատուցել. Օհանջանյանն այն օրերին հանդես էր գալիս որպես իրադրություններից քաջատեղյակ, գործիմաց ու շրջահայաց գործիչ: Նա դեռեւս 1920 թ. մայիսի 3-ին, հեռագրով Ռուսաստանի Արտգործոժողկոմ Զիչերինին ու Ժողկոմխորհի նախագահ Լեճինին, հանգամանորեն պատմել էր մուսավաթական կառավարության հակահայկական չարագործությունները Ղարաբաղում ու Լեռնային Գանձակի գավառներում, կարծես զգուշացնելով, որ ահա մի քանի օր առաջ բոլշեիկացած մուսավաթականները հիմա էլ գործում են Ռուսաստանի քաղաքական ու ռազմական ուժերի գլխավորությամբ, եւ սպասվող արյունալի հետեւանքների համար, թուրք-ադրբեջանական խաժամուժի հետ միասին, պատասխանատու է նաեւ Խորհրդային Ռուսաստանը:

Եվ հիմա էլ Դրոյի տագնապտո հեռագրից հետո Հայաստանի հանրապետության Արտաքին գործոց նախարար Օհանջանյանի նոր ընդարձակ հեռագիրը Խորհրդային Ռուսաստանի Արտ. գործ. կոմիսար Զիչերինին՝ գրված նույն թվի մայիսի 31-ին: Այնտեղ Հայաստանի հանրապետության կառավարության բարձր ներկայացուցիչը ցույց է տալիս ոչ միայն իրադրության ըմբռնողություն, այլեւ նոր երեւույթի՝ Անդրկովկաս թափանցած խորհրդային իշխանության, խառնակիչ դերը հասկանալու կարողություն: Այդ պատճառով էլ հարկ ենք համարում հեռագիրը մեջ բերել ամբողջությամբ:

**«Մոսկվա, Արտ. գործ կոմիսար
Զիչերինին,**

**Պատճենը՝ Հայաստանի դիվանագիտական
պատգամավորության նախագահ Լեռն Եանթին,
Պատճենը՝ Օրջոնիկիձեին.**

**Կովկասյան ճակատի Ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկի-
ձեի կողմից լիազորներ Տեր-Գաբրիելյանի, Կարդալովի ու Պերճանիի
միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը հաղորդվել է ռուս կար-
միր զորքերը Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները մտցնելու առթիվ**

¹ «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 125:

¹ ՀՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 154:

խորհրդի մտադրության մասին, եւ որ, նրանց ասածի համաձայն, մինչեւ Հազարի գետը պետք է պատկանի Խորհրդային Ադրբեջանին:

Հայկական Լեռնային Ղարաբաղը, մինչեւ համաշխարհային պատերազմի ավարտը պաշտպանած լինելով իր անձեռնմխելիությունը հարձակմամբ իր վրա եկած թուրք-թուրք-թաթարական հրոսակախմբերից, իր գյուղական պատգամավորների հերթական ութ համագումարներում ամեն անգամ հատուկ կերպով ընդունել է վճռական որոշում իր հարազատ Հայաստանի հանրապետության մեջ մտնելու օգտին: Մույն թվականի ապրիլի 20-ի կողմ Ղարաբաղի գյուղական պատգամավորների իններորդ համագումարը վերստին հաստատել էր նախորդ համագումարներում իր ընդունած աներեք որոշումը՝ միավորվելու Հայաստանի հանրապետության հետ: Նույն համագումարը կտրականապես մերժել էր Ադրբեջանի իշխանության ընդունումը նույնիսկ նրա մեջ տեղի ունեցած քաղաքական հեղաշրջումից եւ նրանում խորհրդային իշխանություն հաստատելուց հետո:

Չնայած շարադրածին եւ չցանկանալով Ղարաբաղի գյուղացիությանը ենթարկել պատերազմական նոր աղետների, Հայաստանի հանրապետությունը երկու հանրապետությունների միջեւ հարցը խաղաղ համաձայնությամբ լուծելու բազմաթիվ առաջարկներ է արել Ադրբեջանի կառավարությանը, որը փորձում է գեների ուժով Ղարաբաղի գյուղացիությանը փաթաթել նրա համար անտեղի ադրբեջանական իշխանությունը: Այժմ, երբ իմ կառավարության պատվիրակությունը Մոսկվա է ուղեվորվել երկու հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու համար, բոլորովին անհասկանալի է թվում կոմիսար Օրջոնիկիձեի առաջարկը Ղարաբաղի գյուղացիությանը, որպեսզի սա, հակառակ պարզորոշ արտահայտած իր կամքի, իրեն համարի Ադրբեջանի մաս: Իմ կառավարությանը հաշտնի չէ նաեւ, թե կոմիսար Օրջոնիկիձեի ո՞ր կառավարության անունից է խոսում Խորհրդային Ռուսաստանի՝ թե Խորհրդային Ադրբեջանի: Իմ կառավարությունն արդեն Ձեզ հաղորդել է, որ ինքը պատրաստ է Ղարաբաղի հետագա ճակատագրի հարցը հանձնել հենց նրա բնակչության ձեռքը, եւ վերջինիս շըրջանում իններորդ անգամ հանրաքվե անցկացնելուց հետո, հաստատել նրա իսկական ցանկությունն ու տրամադրությունները եւ որոշումը միավորվելու այս կամ այն պետական կազմավորման հետ: Մույնով վերստին հաստատում եմ իմ կառավարության պատրաստակամությունը եւ Ձեզ խնդրում եմ նույն հարցով խոսել Մոսկվա եկած մեր պատգամավորության հետ: Ղարաբաղի բնակչության կամքի ազատ արտահայտման շահերի համար եւ վերջինիս (գյուղացիության) անխուսափելի արյունահեղությունից փրկելու նպատակով (խորհրդային զորքերը բռնի կերպով նրանց հալոենիքի խորքը մտցնելու դեպքում) իմ կառավարության անունից խնդրում եմ նախապես շտապ կարգադրել, որպեսզի արգելվի նշված զորքերի մուտքը հայկական Ղարա-

բաղ, ինչպես նաեւ ետ դարձվեն դրանք Ջիվանջիի գավառի Հասան-Ռիզից՝ որպես Հայաստանի տարածքի սահմանների մեջ գտնվող շրջանից:

Երեւան, 1920 թ. մայիսի 31:

Հայաստանի Արտաքին գործոց նախարար Օհանջանյան»¹:

Ուրեմն այսպե՛ս. աշխարհում կա ազգերի ու ժողովուրդների ինքնորոշման անկապտելի իրավունք, որն արցախահայությունը վճռաբար պնդել ու հայտարարել է իր նախորդ համագումարներում: Եթե դրանց չեք էլ հավատում, ապա փորձեցե՛ք հարցնել կարծիքը, թույլ տվե՛ք ինքնորոշվելու մեր ազգի այն հատվածին, որ ամբողջ աշխարհամարտի ընթացքում հերոսաբար իր այդ ինքնուրույնությունն ու անկախությունն է պաշտպանել թուրք-ադրբեջանա-քրդական հրոսակախմբերի շարունակական հարձակումներից: Եվ, վերջապես, սուտ ու անարդար հավակնություն ունի Ադրբեջանը, բայց ինչո՞ւ նրա պահանջը Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Օրջոնիկիձեին է ներկայացնում: Այդ ի՞նչ նոր կարգ է, որ մի պետության լիազորը դառնում է մի այլ կառավարության բերանը, այն էլ այդքան սպառնացող ու դավադիր:

Ապրիլի վերջերին Հայաստանի կառավարությունը կազմել էր մի պատվիրակություն (նախագահ՝ Լեոն Ծանթ, անդամներ՝ Համբարձում Տերտերյան եւ Լեոն Զարաֆյան), որը Մոսկվա պիտի գնար Ռուսաստանի կառավարության հետ բանակցություններ վարելու եւ Հայաստանի հանրապետության անկախությունը ճանաչել տալու համար: Երբ Օհանջանյանն այդ առթիվ հեռագիր հղեց Չիչերինին (մայիսի 4-ին), պատվիրակությունը գտնվում էր ճանապարհին²: Այն իր հետ ուներ Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորության 9-րդ համագումարի որոշման հետևյալ կարճ ու հատու քաղվածքը.

«Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիության ս. թ. ապրիլի 28—29-ին տեղի ունեցած 9-րդ համագումարը որոշեց.

1. 7-րդ համագումարի անունից Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի կառավարության միջեւ ընդունած ժամանակավոր համաձայնությունը համարել խափանված՝ Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության վրա աղբրբեջանական զորքերի կազմակերպած հարձակումներով, Շուշիի ու գյուղերի բնակչության ջարդերով:

2. Հռչակել Լեոնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի հանրապետությանը՝ իբրեւ նրա անբաժանելի մասի:

3. Խնդրել Հայաստանի հանրապետության Մոսկովյան պատվիրակությանը՝ այս որոշումն ի գիտություն հայտնելու Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությանը»³:

¹ ՀՊՊԱ, ֆ. 300, ց. 1, գ. 563, թ. 194—195:

² Ա. Վրացյան, էջ 453:

³ ՀՊՊԱ, ֆ. 220, ց. 1, գ. 581, թ. 28 (տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1989, թ. 1, էջ 120):

Պատվիրակությունն իր կառավարությունից եւս հանձնարարություն էր ստացել Արցախի առթիվ: Հայտնի է, օրինակ, պատվիրակության լուծելիք խնդիրներից կենտրոնականի բովանդակությունը՝ «Խորհրդային Խուսափումը պետք է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում Ղարաբաղն ու Գյուլիստանը»¹:

Այն օրերին Մոսկվայում էր գտնվում նաեւ հայկական մի այլ պատվիրակություն, որը կատարում էր Թիֆլիսի Ղարաբաղյան հայրենակցական կոմիտեի, ինչպէս նաեւ Մոսկվայում գտնվող հայ գործիչների հանձնարարությունը:

Պատվիրակության անդամներն էին Արամայիս Երզնկյանն ու Սիմոնի Փիրումյանը, որոնց խնդիրն էր «պաշտպանել խորհրդային կառավարության առաջ Ղարաբաղի հանրապետության շահերը»²:

Նրանք գործի լծեցին նաեւ մոսկովյան հայ բոլշեւիկներին եւ հնարավոր ամեն միջոց գործադրեցին Արցախի հարցին արդար լուծում տալու համար: Ի՞նչ արժե, օրինակ, Լեւինին ուղղված այն նամակ-խնդրագիրը, որ անպայման պատվիրակության հորդորով, Մոսկվայում աշխատող բոլշեւիկ գործիչներ Ռուբեն Քաթանջյանն ու Գուրգեն Հայկունին³ եւ ստորագրել: Ահա այդ նամակն ամբողջությամբ.

«ԸՆԿ. ԼԵՆԻՆԻՆ»

Մոսկվա ժամանած հայկական պատվիրակությունը ձգտում է հասնել Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի միացմանը Հայաստանին: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, հայկական պատվիրակությունը համաձայն է, որ բնակչության ճշտորեն մեծամասնությունը, որ կազմում են հայ գյուղացիական զանգվածները, «արյունակից ու հավատակից» Հայաստանին կգերադասի մուսուլմանական Ադրբեջանից, թեկուզեւ վերջինս մտնում է ՌԽՖՍՀ կազմի մեջ: Ընդ որում, Հայաստանի կառավարող կուսակցությունը՝ դաշնակցությունը, գտնում է, որ ազիտացիայի ժամանակ հնարավոր կլինի օգտագործել խորհրդային իշխանության իբր մուսուլմանամետ քաղաքականությունը, եւ որ հայ զանգվածները, վախենալով հայ-թաթարական բախումներից, ավելի շուտ կգերադասեն միանալ Հայաստանին, քան մտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ:

¹ Ս. Վրացյան, էջ 453:

² Փոքր-ինչ այլ է Լ. Ծանթի հաղորդածն այս հարցի առթիվ. «Մեր կառավարությունը մեզ իբրեւ դիրքորոշում տված էր երեք որոշում... «Գ. Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը պետք է մտնեն (ե) հայկական սահմաններում մեջ. ծայրագույն պարագային համաձայնի Ղարաբաղի խնդիրը հանրահարցի (հանարքվե—Բ. ՌԻ.) միջոցով վճեղուն» (Ծանթի նամակը. Ս. Վ., էջ 611):

³ «Մշակ», 1920, թ. 16:

⁴ Ռ. Քաթանջյանը 1920—21 թթ. ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ազիտացիայի ու պրոպագանդայի բաժնի վարիչն էր, իսկ Գ. Հայկունին աշխատում էր Հայկական գործերի կոմիսարիատում:

Մենք էլ գտնում ենք, որ ինչպէս քաղաքական, այնպէս էլ ռազմագիտական պայմաններից ելնելով՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը պետք է հայտարարվեն խորհրդային հանրապետություն, որը մտնի ՌԽՖՍՀ կազմի մեջ ֆեդերատիվ հիմունքներով, հետեւյալ պատճառներով.

1. Չանգեզուրի եւ Ղարաբաղի բնակչությունը, որն իր ճնշող մեծամասնությամբ բաղկացած է հայերից, փաստորեն ինքնորոշվել է, երբ նա ապստամբել է Ադրբեջանի դեմ, ընդ որում այդ ապստամբությունը կազմակերպվել է կոմունիստների կողմից եւ ընթացել նրանց ղեկավարությամբ:

2. Ղարաբաղի բնակչությունը համագումարներում բազմիցս որոշում է ընդունել այն մասին, որ ինքն անբաժան է Ռուսաստանից եւ չի ցանկանում միանալ ո՛չ Ադրբեջանին, ո՛չ էլ Հայաստանին:

3. Չնայած Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի ցույց տված զինյալ դիմադրությանը երիտթուրքերի, Ադրբեջանի ու անգլիացիների կանոնավոր զորքերին եւ անգլիական զնդապետ Մատեյ Վորտի (Շատել-վորտ — Բ. ՌԻ.) արտաքսմանը, խորհրդային զորքերը, թեւ խիստ սակավաթիվ էին, ինչպէս Ղարաբաղում, այնպէս էլ Չանգեզուրում ընդունվում էին բերկրանքով եւ անարգել առաջ էին շարժվում անանցանելի լեռներով:

4. Ղարաբաղ-Չանգեզուրի խորհրդային հանրապետության ստեղծումը, փարատելով այդ շրջանների բնակչության վախը, որը երկյուղ է կրում մուսուլմանական, թեկուզեւ Խորհրդային Ադրբեջանից, շատ լուրջ սպառնալիք կլինի Հայաստանի համար, եթե վերջինս Անտանտի խարդավանքների հետեւանքով հանկարծ որոշի հարձակում գործել Խորհրդային Ադրբեջանի վրա:

5. Ղարաբաղ-Չանգեզուրի խորհրդային հանրապետության իրականացումը հնարավորություն կտա յուրաքանչյուր համապատասխան պահի կոմունիստական ուժեր ուղարկել Հայաստան՝ այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատելու համար:

Գ. Հայկունի
Ռ. Քաթանջյան⁴:

Քաթանջյանի ու Հայկունու նամակը հետաքրքիր է մի քանի տեսակետից, որոնցից եւս կնշեի հետեւյալները.

Ա) Արցախահայությունն ապստամբել է Ադրբեջանի բռնատիրական ձգտումների դեմ, եւ այդ ապստամբությունն իրավացի ու խրախուսելի է համարվում, քանի որ «կազմակերպվել է կոմունիստների կողմից ու ընթացել նրանց ղեկավարությամբ»: Նույնը նաեւ խորհրդային զորքերի առթիվ, որոնք «ինչպէս Չանգեզուրում, այնպէս էլ Ղարաբաղում ընդունվում էին բերկրանքով»: Ուրեմն, եթե կոմունիստ-

¹ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 157, թթ. 1—2: Այս փաստաթուղթն առաջին անգամ հրատարակել է Հ. Ռ. Սիմոնյանը (տե՛ս՝ «ԽՆ» թերթ, 1989, օգոստոսի 25, թ. 201):

ները մասնակցած չլինեին ապստամբությանը կամ ժողովուրդը խորհրդային գործերին բերկրանքով դիմավորելու առիթ ունեցած չլինեք, Ղարաբաղն իրավունք չսպիտ ունենար վերամիանալու իր մայր Հայաստանին:

Բ) Իբր, Ղարաբաղի գյուղացիությունն իր համագումարների որոշումներում բազմիցս նշել է, որ «ինքն անբաժան է Խուսաստանից եւ չի ցանկանում միանալ ո՛չ Ադրբեջանին, ո՛չ էլ Հայաստանին»¹:

Մենք արդեն ծանոթ ենք այդ համագումարների որոշումներին եւ հաստատապես կարող ենք ասել, որ նրանցում նման կետի հիմքն անգամ չի եղել: Ուրեմն, հայ ճանաչված բոլշեիկների կարծիքով՝ այդ սուտը եւս իրենց կարծիք-առաջարկությանը գործություն պիտի հաղորդեր:

Պարզվում է, որ բոլշեիկներ Երզնկյանի ու Փիրումյանի դիմումը եւս պարունակել է նման տրամաբանություն, որի դեմ էլ զայրությո՞վ բողոքել են նրանց Մոսկվա ուղարկած կազմակերպությունները²:

Գ) Ղարաբաղ-Ջանգեղուր հանրապետությունը պիտի ստեղծվեր իբրեւ խորափյակ Հայաստանի հանրապետությանը վախեցնելու համար («շատ լուրջ սպառնալիք կլինի Հայաստանի համար» եւ «հնարավորություն կտա յուրաքանչյուր համապատասխան պահի...»):

Այս էր ժամանակի հայ բոլշեիկ գործիչների քաղաքական ու բարոյական մակարդակը, ուստի եւ երբեք պատահական չպիտի հա-

¹ Ի դեպ, սա Արցախում եղել է միայն բոլշեիկյան կազմակերպության հավատարմը, որի մասին 1920 թ. մեկն այսպիսի մեծադորոք բառեր է շարել. «Ղարաբաղի դեմոկրատիան միակն է եղել Անդրկովկասում, երբ նա կարված արքողջ աշխարհից, խեղդվելով բեկական ռեակցիայի տնտեսական ու ռազմական բռնազանցից, իր համագումարների բերանով, իր անվեներ ապստամբություններով հայտարարել է ի լուր աշխարհի, բոլոր հայ եւ օտար հեղափոխական ուժերի, որ նրա օրինատաբան Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիան է, որի եղբայրական օժանդակությամբ նա պետք է տնօրինի իր բախտը եւ բուժի իր վերքերը» («Նոր խոսք» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1920, դեկտ. 13):

Սակայն, ինչպես տեսանք գրքիս նախորդ էջերում, Արցախի բոլշեիկները ո՛չ նկատելի մասնակցություն ունեցան նահանգի գյուղացիության համագումարներին, ո՛չ կապ ունեին ապստամբությունների ու ինքնապաշտպանական կոիվների հետ, ո՛չ էլ հետագայում կատարեցին որեւէ տեսանելի քայլ, որը կարողանար օժանդակել սեփական բախտը տնօրինելու եւ իր վերքերը բուժելու համար արցախահայության ծավալած գործին: Ա՛յն վերքերը, որ մինչեւ այսօր էլ կան, բաց են ու առնածոր:

² Այս պատվիրակության անդամները դիմումում, խեղաթյուրելով պատմական փաստերը՝ կաշվից յուրս են գալիս ապացուցելու, որ այս երկու-երեք տարվա ընթացքում Ղարաբաղը կոչվել է մեծամասնական գաղափարների համար, սպասել է մեծամասնականներին եւ ոչ թե գլխավորապես արյուն է թափել արյունոտ Ադրբեջանից ազատվելու եւ Հայաստանին միանալու համար: Արտակարգ ուշադրություն եւ հետաքրքրություն է գրավում այդ գեկուցագրի մեջ արտահայտված այն միտքը, թե Ղարաբաղի հայ գյուղացիությունը իր «յոթը համագումարներում գեներ ձեռքին պաշտպանել է իր հողն ու ինքնորոշման իրավունքը՝ համարելով վատթարագույն դեպքում ավելի բնդունելի միանալ մանր բուրժուական Հայաստանին, քան բուրժուական-կապիտալիստական Ադրբեջանին»: Դուրս է գալիս, որ Ղարաբաղի հայ գյուղացիության համար յարիք է իր երկիրը Հայաստանին միացնելը... («Մշակ», 1920, թթ. 14,16: Հմմտ. Ա. Վրացյան, էջ 455, ծան.):

մարել նրանց պարտությունները հայրենի երկրի, մայր ժողովրդի արդար դատի համար մղված դիվանագիտական ու քաղաքական բախումներում: Սակայն բանից պարզվում է, որ այս անգամ էլ Հայաստանի կառավարությունն ուշացել էր: Մինչեւ հայ բանագնացները Մոսկվա կհասնեին, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի գործակալներն այնտեղ էին եւ ծավալել էին հակահայկական մի գործունեություն, հայերի ու հայոց հանրապետության դեմ ստեղծել էին մի մթնոլորտ, որ հայերը երիցս խելոք կլինեին, եթե այնտեղ չհայտնվեին: Լեոն Ծանթը՝ ռուս-հայկական բանակցությունների հայկական պատվիրակության ղեկավարը, հետագայում հիշում էր, որ խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչ, հայազգի Լեոն Կարախանի հետ իրենք համարյա բոլոր հիմնական հարցերի գծով համաձայնության էին եկել, երկկողմանիորեն ձեռնառու դաշինքը շարադրել-պատրաստել, սակայն հարվի «կոմունիստների ճնշման պատճառով ամեն ինչ ի դերեւ ելավ: Նրանց կարծիքով՝ «Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը եւ Նախիջեւանը թուրքական հողեր են, անվիճելի թուրքական եւ Հայաստանի հետ միացնելու խոսք անգամ լինել չի կրնար»¹:

Մոսկվայում ստեղծված հակահայկական մթնոլորտի մանրամասներն ավելի որոշակի արտահայտված են այն գեկուցագրի մեջ, որ Երզնկյանն ու Փիրումյանն են հրապարակել Թիֆլիսի թերթերից մեկում: Նրանք գրել են. «...առավել ուշագրավ էր ռուսական շրջանակներում ստեղծված այն բնորոշ տրամադրությունը, որ առաջացել է նախքան հայկական պատվիրակության Մոսկվա մեկնելը, թուրքաթարական պրովոկացիայի շնորհիվ՝ նպատակ ունենալով մոլորության մեջ պահել Ռուսաստանի հասարակական կարծիքն ու նրա դեկավար շրջանները: Պատվիրակները, Մոսկվա հասնելով, շվարած են մնում այն ստերից, որոնցով ընթերցողներին կերակրելիս են եղել կառավարական օրգանները՝ «Իզվեստիան», «Պրավդան» եւ այլ թերթեր:

Այդ լրագրական հոդվածներում շարունակ այն միտքն է արծարծվել, թե Հայաստանը, Լեհաստանի նման, դաշնակիցների գործիքն է, թե ինպերիալիստ դաշնակիցները համարյա թե ամեն օր Հայաստան են ներմուծում լեռների չափ ռազմամթերք, զինագործական արհեստանոցներ, որոնք առանց դադար առնելու ռազմամթերք են պատրաստում, թե գործը փայլուն կերպով է դրված եւ երկաթուղային ցանցի վրա աշխատանքը ետում է: Ամբողջ աշխարհի բուրժուաները Հայաստան են հավաքվել՝ շահագործելու համայն պրոլետարիատին եւ այնպիսի քաղաքականություն են մտցրել, որ ողողված լինի սոցիալիստական Ադրբեջանի եւ սոցիալիստական Թուրքիայի խեղճ ու կրակ աշխատավոր զանգվածների դեմ: Այդ երկու երկրների մուսուլման ժողովուրդները հանգիստ չունեն հակահեղափոխական հայոց կառավարության հակաչաթիվ գործերի նվաճողական հարձակումներից: Իբր,

¹ Լ. Ծանթի նամակը Ա. Վրացյանին (Ա. Վրացյան, էջ 608):

հակահեղափոխականների ձեռքով հրահրված Ղարաբաղի անցքերի ժամանակ տուժեցին ոչ թե հայերը, այլ խորհրդային իշխանության մշտական կողմնակից մուսուլման աշխատավորությունը»¹:

Հայկական երկու պատվիրակություններն էլ Մոսկվայում ոչ մի արդյունքի չհասան:

Իրա բուն պատճառը ոչ միայն ռուսների շրջանում թուրք-ադրբեջանական կողմի հրահրած հակահայկական մթնոլորտն էր, այլև մի շարք ուրիշ հանգամանքներ, որոնցում վերջին տեղը չէին գրավում նաև հայկական շրջանները: Ասենք՝ մայիսյան բոլշեիկյան ապստամբությունը, որ երկրում իրար էր խառնել ամեն ինչ եւ մոտացության մատնել Արցախի նման հարցերը: Նաև՝ հայոց համար նոր վանդեա դարձած Բաքվում ծվարած հայ բոլշեիկների՝ Մոսկվա հղվող հեռագրերն ու հեռախոսազանգերն այն մասին, թե Հայաստանում «հին» հանրապետությունն այլևս գոյություն չունի, եւ Խորհրդային Ռուսաստանը նրա ներկայացուցիչների հետ չէ որ պետք է բանակցություններ վարի:

Մակայն ինչ էլ որ լինէր, Արցախում ուրբաթը շուտ վրա հասավ, քան շաբաթը: Մարզը բոլորովին կտրված էր Երեւանից: Նույնիսկ հեռագրական կապ գոյություն չուներ այլևս: Դրոն կառավարությանը լուր տալու հնարավորություն ուներ միայն Բասարգեչարի միջոցով: Այս ճանապարհով մայիսի 21-ին տված նրա հեռագիրն ստացվել է մի շաբաթ հետո՝ հաղորդելով հետևյալ անհուսալի տեղեկությունները.

«1920 թ. մայիսի 21: Ռուսական զորքերի մոտենալը Ջեւանշիրին, կարմիր հազարակի (զինվորների) կողմից Թարթառ գյուղի գրավումը եւ կարմիր հարյուրակի մուտքը Մերկուրդ-փիր (երեւի Մարդակերտ—Բ. ՌԻ.) ու Կուսապատ՝ վերջնականապես բարոյալքման են ենթարկել մեր գյուղացիությանը: Ջեւանշիրում խորհրդային իշխանություն է հայտարարված: Ռոտմիստր Մարտիրոսյանն սպանված է իր զինվորների կողմից: Խաչենը վարակվում է բոլշեիզմով: Այսօր երեկոյան այնտեղ են ուղարկում մեկ հարյուրյակ, հույս ունեն պահպանել Խաչենը, փրկել փոխզնդապետ Մեսյանին ու հրամանատարական կազմը, որոնց վտանգ է սպառնում: Վարանդայում ու Դիզակում առայժմ հանգիստ է: Հայկական գյուղացիության միջոցով անհնար է դիմադրություն ցույց տալ բոլշեիկներին...»²:

Մայիսի վերջին եւս Դրոյից հեռագիր էր ստացվել Բասարգեչարում: Այստեղ էլ թվարկվում էին արցախահայության դեմ զանազան կետերում Ադրբեջանի կուսակաձ զինվորական ուժերի ու զինամթերքի ահռելի քանակները՝ թողնելով այնպիսի տպավորություն, թե զուր է ամեն մի դիմադրություն:

Մայիսի 24-ին Ավետարանոց-Չանախչի գյուղում խորհրդակցության են հավաքվում Հայաստանի հանրապետության ներկայացուցիչները (Դրո, Նժդեհ, գնդապետ Միրիմանյան, Արս. Միքայելյան) եւ

¹ Ս. Վրացյան, էջ 454:

² ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 199:

տեղական ուժերի ղեկավարները: Քննության առնելով իրադրությունը՝ պարզում են.

«Ա) Որ Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրությունները զգալապես լիովինխության ենթարկված են եւ աստիճանաբար կարող են վերածվել թշնամության.

Բ) Որ մայիսի 12-ից սկսյալ Հայաստանի կառավարութենն, հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկություն չի ստացվել, ապա ուրեմն Հայաստանի հանրապետությունը գտնվում է օրհասական վտանգի մեջ.

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի զորամասը չի կարող երկար մնալ Ղարաբաղում, որովհետեւ բոլորն էլ գյուղացիներ են եւ կամավոր ու կրկամենան վերադառնալ հայրենիք՝ դաշտային աշխատանքներու լծվելու.

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ զորամասեր, խճուղու վրայով, գրավում են կարեւոր դիրքեր, որով կտրում են Ղարաբաղի հայկական զորամասի նահանջի ճամփան»¹:

Որոշում են Արցախի իշխանությունը եւ բավական զինամթերք ու հեռախոսային կապի միջոցներ հանձնել հայ բոլշեիկներին, որոնց գլուխ էր կանգնած բժիշկ Սաքո Համբարձումյանը:

Հայաստանի հանրապետության զորքը Դրոյի առաջնորդությամբ մայիսի վերջին² Բիրսի ստորոտով անցնում է Խժաբերդ, այնտեղից էլ Չանգեզուր:

Ել նորից, երեւի թե վերջին անգամ, Արցախը թողնվում է մեն-մենակ, իր հույսին, որ ասել է՝ անհուսության: Անհուսությամբ, որովհետեւ նրա ճակատագրին տեղ պիտի դառնային բոլշեիկները, մանավանդ հայ բոլշեիկները, որոնց համար գոյություն չուներ ազգային հարց, որոնք, լծված համաշխարհային հեղափոխության մոտալուտ հաղթանակի, թուրք ու ադրբեջանցի կոմունիստների հետ հաշտ ու համերաշխ այդ հաղթանակին հասնելու նենգապատիր ցնդաբանությանը, պատրաստ էին զոհաբերել ո՛չ միայն Արցախը, այլև ամբողջ Հայաստանն ու հայ ժողովրդին:

Բայց արդյո՞ք հնարավոր էր կանխել այս բոլորը, Հայաստանի հանրապետությունն ուժ եւ ժամանակ ունեցե՞լ էր այսպիսի ճակատագրական հարց լուծելու համար: Հայաստանի Հանրապետությունը՝ արցախահայության հետ միասին:

Նժդեհը՝ Չանգեզուրը մեն-մենակ ու լեռնական իր մի քանի վաշտերի հետ միասին թուրք-ռուս-քուրդ նվաճողներից փրկած հերոսը, գտնում էր, որ նույնիսկ Արցախն ինքը միայնակ կարող էր եւ պետք է պաշտպաներ իրեն: «Ղարաբաղը, հաղթական ցանկությունից զատ, հաղթելու բոլոր տվյալներն ունեն, — գրել է նա: — Հասարակականապես ուժեղ, տեղագորրեն ամուր, գրեթե անատիկ մեր ժողովրդի այդ

¹ «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 126:

² Արս. Միքայելյանն այս գործողության օր է համարում մայիսի 28-ը («Հայրենիք», անդ, էջ 127), Նժդեհը՝ հունիսի առաջին օրերին («Հայրենիք», անդ, էջ 136):

հատվածին հաղթելու համար պակասում էր հոգեբանական նախապատրաստությունը միայն:

Իսկ այդ բանում, իհարկե, միայն ժողովրդի՛ն չէր կարելի մեղադրել¹:

Սրանից առաջ էլ նա «հոգեբանական նախապատրաստություն» ասելով հասկանում էր անխոհեմ այն «ապստամբությունը», որի արդյունքն էին դարձել Շուշվա հայության ջարդն ու անպաշտպան գյուղերի ավերածությունները: «Ապստամբություն», որի ղեկավար-հեղինակներն էին եղել Արսեն Միքայելյանը եւ նրա տեղացի գործընկերները...

Դարձյալ հարցը գալիս, դեմ է առնում ղեկավարությանը:

Այն ե՛րբ էր եղել, այս դեպքերից շուրջ մեկ ու կես հարյուրամյակ առաջ, որ հայոց ազատագրության անխոնջ նվիրյալ Հովսեփ Էմինը եկել էր Արցախ՝ տեսնելու նրա գեղեցիկ ու հարուստ բնությունը, անտիկ ռազմավարական հնարավորությունները, ճանաչելու նրա հերոս բնակչությանը...

Եվ այսքանից հետո ցավով արձանագրել էր, կարծես նշելով հավերժական պատիժը, թե «Աշխարհում եղած ամեն բան ունի, բացի մեկից, որը բոլորի թագուհին է՝ խոհեմ ղեկավարություն...»²:

1920 թ. մայիսի 26-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի հայության 10-րդ համագումարը: Պատգամավորները հիմնականում քոչեղիկներ էին, եւ ելույթներն ու ընդունած որոշումները, հեռագրերը՝ հղված վերեւերին՝ աչքի էին ընկնում աղմկարար այն դատարկաբանությամբ, որ բնորոշ էին լինելու կուսակցության եւ նրա կողմից ստեղծված հասարակարգի էությանը, խոսքին, գործին: Ողջունում են 11-րդ կարմիր բանակի մուտքն Արցախ, երկրամասը հայտարարում խորհրդային, եւ ստեղծվում է հեղկոմ՝ Սաքո Համբարձումյանի նախագահությամբ:

Մայիս-հունիս ամիսներին Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում հակախորհրդային բուն ցույցեր եւ կատաղի ելույթներ եղան: Դրանցից անմասն չմնաց եւ Շուշին, որի ադրբեջանցի «հերոսներին» ղեկավարում էին մուսավաթական բանակի սպա (զնդապետ) Զեյնալովը³ եւ հատուկ այդ ապստամբությունը կազմակերպված անցկացնելու համար Դաղստանից Շուշի եկած (հունիսի 4—5-ին) տխրահոշակ Նուրի փաշան:

¹ «Հայրենիք», անդ, էջ 136:

² «Հովսեփ Էմինի կյանքը եւ արկածները» թարգմանություն Հ. Խաչմանյանի, «Պարոպ», 1958, էջ 349:

³ Զեյնալովը մեկն էր Շուշվա հայկական քաղաքամասի ողբերգության կազմակերպիչներից: Հայտնի է, որ այն օրերին հայերի տները կողոպտելով, ձեռք է բերել 3 միլիոն 200 հազար ռուբլի դրամ եւ մի քանի փութ ոսկե ու արծաթե իրեր՝ դրանք պահ տալով բանկին: Նրբ ապստամբությունը ճնշվեց, նա Նուրի փաշայի հետ ճողոպտեց արտասահման՝ կողոպտած հարստությունը թողնելով խորհրդային Ադրբեջանին անցած բանկում (տես՝ «Կոմունիստ», 1920, հունիսի 24-ի համարը): Հետաքրքիր է, ի՞նչ պատժի է արժանի այն կատավարությունը, որն իր նրբական հարստությունն այսօրինակ կողոպտուով է դնում՝ առանց հիշելու կողոպտված մարդկանց ջանքերը:

Արցախահայությունն իր բոլոր ուժերն ի սպաս դրեց ապստամբությունը ճնշելու եւ խորհրդային կարգերը հաստատուն դարձնելու գործին՝ առանց նկատելու այն նոր խարդավանքը, որ կազմակերպվում էր իր ազգային ամբողջության դեմ: Ծիշտ է, ցրվել էր Խ. Սուլթանովի սուտ հեղկոմը, որը գոյություն ունեցավ ընդամենը երկու շաբաթ¹: Իսկ ի՛նչ եղավ նրանից հետո: Ստեղծվեց նոր հեղկոմ, որի նախագահն էր մի ում Բահադուր Վելիբեկով: Սրա տիրապետության տակ էին գտնվում Զրդաստանը, Շուշին, Խաչենը, Աղդամը եւ Զրաբերդը: Հայկական շրջանները՝ ադրբեջանցի Վելիբեկովի ու նրա ադրբեջանական հեղկոմի տիրապետության ներքո: Կողքին էլ Սաքո Համբարձումյանի հեղկոմը Թաղավարում: Հետո էլ այս երկու հեղկոմները պիտի տեղավորվեին կողք-կողքի, Շուշիում: Իսկ նրանց գլխի վրա էլ հանրապետության արտակարգ լիազորն էր մի Դադաշ Բունիաթզադե, որը խնդիր ուներ Արցախից ու հարեան շրջաններից կազմել-ձուլել մեկ տնտեսական ամբողջություն, որի սահմաններում հայության ազգային հարցեր ո՛չ պիտի լինեին, ո՛չ էլ նոր գոյանային:

Այս խնդրի իրականացման հաջորդ քայլն էլ Սաքո Համբարձումյանին մարզից հեռացնելն էր իբր այլ աշխատանքի անցնելու կապակցությամբ: 1920 թ. հոկտեմբերին էր, Շուշիում գումարվեց նահանգի կոմկուսի կոնֆերանս, որը, այսպես կոչված, գավկոմի քարտուղար Համբարձումյանին հանելով՝ տեղն «ընտրեց» ինչ-որ Սուրիայ Ադի-գյուլալովի²:

Սուլից ու համաձայնակներից փրկություն չունեցող գյուղերում անվերջ գումարվում էին ժողովներ ու միտինգներ, երկու «բազմադարյան» հարեան, եղբայր ու բարեկամ ժողովուրդների փոխհարաբերությունները փառաբանում, եղբայրության երդումներ տալիս-առնում: Իսկ փողոցներում ռազմական կոմունիզմի մոլեգնած ուրվականն էր պտրտվում՝ ավերելով շատ թե քիչ տանելի կյանք ունեցող տնտեսություններն ու ընտանիքները: Խանքենդու եւ Ասկերանի արանքում Բալլուշա գետակի ու Կարկառի միացման կետում Բերդաձոր-Ղարաղյալից բրոնզազաղթված հայ ընտանիքները մի խոնոկ բնակավայր էին ստեղծել, ուզում էին նոր կյանք սկսել: Մարզի ադրբեջանցի տնօրենները որտեղից որտե՛ղ հայտնաբերեցին Հայաստանի Դարալազազից փախած ցեղակիցներ եւ բնակեցրին գաղթական բերդաձորցիների կողքին՝

¹ Ապրիլի 29-ին հռչակված սուլթանովյան հեղկոմի դեմ արցախցիները ցույցեր էին կազմակերպել Էւ հեռագրեր ուղարկել Լենինին՝ մերկացնելով նախագահի հակահայ արյունաբեր էությունը: Մայիսի 14-ին նրա հովանավոր Ն. Նարիմանովն ստիպված եղավ վերացնել եղեռնագործ հեղկոմը, նախագահ Սուլթանովին էլ կալանքի տակ առնելով փոխարքի Բաքու: Հետագայում մամուլում հրատարակվել էր հաղորդում որով հայտնվում էր, թե Խոսրով-բեկ Սուլթանովը Պարսկաստանում հակախորհրդային կազմակերպություն է ստեղծում՝ նպատակ ունենալով անցնել Անդրկովկաս եւ այլտեղ գործել (տես՝ «Մոխրիցային Հայաստան», 1926, ապրիլի 5, թ. 97):

Իրեւի Նարիմանովն էր նրան Պարսկաստան «գործուղել» այդքան կարեւոր հանձնարարությամբ:

² Գր. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 192—193:

միացյալ-«եղբայրական» գյուղը կոչելով Խոջալու: Բայց ինչո՞ւ հենց այստեղ, աստժուց անիծված այս գետեզերքին, ուր տարին տևելիս անհաշիվ կարկուտ է տեղում, եթե նկատի էլ չառնենք ուրիշ անհարմարությունները: Աղբյուրների տնօրենների աչքը տեղի՞ վրա էր, ուսումնական տեսակետից շատ կարեւոր տեղի. մեծ ճանապարհի հանգուցակետ էր, եւ անհարմար կլիներ, եթե նրա վրա միահեծան տիրություն անեին հայերը: Ապագայի նեղգալոր ծրագրերն էլ քողարկեցին ստապատիր խոստումներով ու կարգախոսներով: Կոռուպտիվներ ու կոմունաներ ստեղծելու կոչեր էին լսել ինչ-որ տեղ, բերին մարզում առաջին կոմունան կազմակերպեցին այդ Խոջալու դավադրավայրում՝ անունը դնելով Դարալագյազ¹:

Ի՞նչ ժամանակ էր անցել, ինչքա՞ն կարճ ու տխուր ուղի սոցիալիզմի աղբյուրական տարբերակի կիրառման համար, Արցախը դարձել էր անճանաչելի. ծայրամասային շրջանները տրվել էին հարեւան ալլազգի գավառական իշխանությունների տնօրինությանը: Զրաբերդի մեծ մասը՝ Թարթստին, Դիզակը՝ Զարբայիլին:

Այս բռնակցումների, ժողովրդական զանգվածների դեմ գործադրվող բռնությունների ու անարդարությունների, ազգային խտրության ու արհամարհանքի դեմ բողոքի ձայն բարձրացնողները տեղում տեղը կալանքի տակ էին առնվում, ենթարկվում ռազմական կոմունիզմի քերած, առաջներում չեղած-չտեսնված պատժաձեւերի:

Եվ այս ամենի դեմ ծայր առան ժողովրդական ընդվզումները Վարանդաում ու Դիզակում, Խաչենում ու Զրաբերդում:

Զինված պայքարի առաջին կոչը հնչել էր Դիզակի Տումի գյուղում, եւ այդ պայքարի ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրեց Տումու գավակ, ցարական բանակի վախճախ (հեծյալ զորամիավորման սպա) Թեւան Ստեփանյանը: Նա, որ գարնանը, Դիզակի ռազմական ուժերը կարգի բերելիս, Նժդեհի խորհրդատուն էր եղել ու քաջահմուտ օգնականը:

Թեւանի ջոկատը դեռեւս աշնան սկզբից պատժարշավի ելավ Դիզակի գյուղերում սանձազերծված բռնությունների դեմ եւ սարսափի տակ դրեց սոցիալիզմի ու աղբյուրական կառավարության անունից արցախցի հայի տունը քանդողներին: Կարճ ժամանակում ակնառու հաջողություններ ձեռք բերեցին ապստամբները՝ Դիզակի լեռնային գյուղերում, Տոդի եւ Տումու ենթաշրջանում վերացնելով խորհրդային իշխանությունը եւ վերականգնելով անկախության շրջանի կարգ ու կանոնը: Նոյեմբերի վերջերին թեւանականների դեմ «սրբազան» պատերազմի էին ելել ամբողջ Զարբայիլի կոմունիստական ջոկատները, Դիզակի ու Վարանդայի համարյա բոլոր գյուղերի բուլշեիկյան զինված խմբերը: Անհավասար պայքարում տեղի տալով՝ Թեւանն ու մի քանի յուրայիններ անցան Զանգեզուր, եւ, այնտեղ Նժդեհից համա-

լրումներ ու գինամթերք ստանալով, վերադարձան Արցախ՝ շարունակելու պայքարը: Դեկտեմբերի կեսերին Թեւանի զորախումբը Դիզակում ու Վարանդայում վերստին վերացրել էր խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները: Օրեցօր ծավալվում էր նրա ազդեցության ոլորտը, նոր գյուղեր էին հանձնվում ժողովրդական հերոսի տնօրինությանը:

Ապստամբության հաջողությունները շնչեցրել էին Թուշվա տերերին: Բաքուն հեռագիրը հեռագրի հետեւից էր տալիս՝ պահանջելով կրակի վրա խորովել անհնազանդ արցախցուն եւ նրա համախոհներին: Ուրքի էին ելել ամբողջ մարզի բուլշեիկյան ուժերը, շրջակա գավառներից օգնության շտապող զորաջոկատները: Եվ, սակայն, ամբողջ ձմեռը նրանք անգոր էին որեւէ լուրջ վնաս հասցնել ապստամբներին:

Այն ժամանակ գործի դրվեց բուլշեիկյան պրոպագանդան: Ապստամբներին ժողովրդի աչքում վարկաբեկելու համար հյուսիսային Արցախում նրանց մասին գառանցալից պատմություններ էին տարածում, նրանց էին վերագրում չարագործություններ, որոնք իրենց՝ կոմունիստների գործունեության մեջ անգամ չէին կիրառվել: Ահա այդ օրերին հեղուրված հանցանքների մի փունջ, որը կրկնում էր ետնագույն ուսումնասիրողներից մեկը. «Ի՞նչ պատիժներ ու զազանություններ ասես, որ չկիրառեցին այդ բարբարոսները սովետական մարդկանց նկատմամբ. նրանք կտրում էին մարդկանց ականջը, մատը, ձեռքը, թիթը, պայտում էին ոտքերը, շիկացած երկաթով խարանում էին, գլխիվայր կախում ու ծեծում... Այդպես վարվեցին թեւանյան հրոսակալներին իրենց գրաված գյուղերում նրանց նկատմամբ, ովքեր այս կամ այն չափով համակրում էին սովետական իշխանությանը»²:

Արցախ գործուղված աղբյուրական կուսակցական պատասխանատու մի աշխատող (ինարկե ո՛չ աղբյուրական) 1921 թ. օգոստոսի 3-ին իր Կենտկոմին գեկուց է ներկայացրել՝ պատմելով մարզի հայ բնակչության դեմ գործադրվող անարդարություններն ու իրավախախտումները: Ասում է՝ «մարզի հավակական մասի խորհրդային աշխատողները վեց ամիս աշխատավարձ չեն ստացել: Նրանք գալիս են ուարողկոս, խնդրում են իրենց կերոսին վաճառել, բայց նրանց այնտեղից փնդում են՝ ասելով, որ նրանք բոլորն էր թեւանիստներ են, ուստի նրանց ոչինչ չի հասնում եւ այլն, եւ այլն»²:

Եւ 50—60-ական թվականներին Հաղորթի (նույն Դիզակի) տասնյակ ու տասնյակ հնաբնակների հետ եւ գրուցել: Հարցուփորձ եմ արել ծերունիների, որոնք Թեւանի համապատասխաններն էին, մոտիկ ծանոթները, նրան անձամբ ճանաչած մարդիկ: Եվ նրանք բոլորն էլ հիացմունքով էին խոսում մեծ ապստամբի ու նրա զորաջոկատների անձնագրի խիզախության մասին, ապացուցում էին, որ նրանք եղել են ժողովրդի համար գլուխները դրած մարդիկ, որոնց կոնկրետ աղբյուր-

¹ ԼՂԻՄ-ի պետարխիվ, ֆ. 23, գ. 2, թ. 13: Հմտ. Գր. Հովհաննիսյանի աշխ.-ը, էջ 195:

¹ Գր. Հովհաննիսյան, Աշխ., էջ 203:

² ՄԼԻ ԿԻՍ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 95, թ. 200: Մեքսիկոյն՝ ըստ Հ. Սիմոնյանի հրատարակման (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1989, սեպտեմբերի 20-ի համարը):

բեջանական բռնի տիրապետության եւ նրա առաջ սողացող տեղական հաճկատարների դեմ էր, բոլշեիկյան ռազմական կոմունիզմի կամա- շականությունների ու չարագործությունների դեմ:

Հին տումեցի Շամիր դային՝ բանաստեղծ Բոգդան Չանյանի հայրը, գեղջկական անկեղծությամբ ու գմայանքով էր վերհիշում հե- րոսի սխրագործությունները, որոնցից յուրաքանչյուրի մղումը եղել է հայ մարդու արդար իրավունքի պաշտպանությունը: Ծեր տումեցու աչքերը վառվում էին Թեւանի անունը տալիս: Ես հարցրել էի. «Զա՛ր մարդ էր, կատարե՞լ է անարդար ու դաժան գործեր: Զե՞ որ ժամա- նակն ինքը չար էր ու դաժան»:

Շամիր դային, իր գիտեցածին հայի-մայիլ, պատմում էր, եւ նրա աչք պատմածից հստակում էր արցախահայերի փրկության համար աշ- խարհ եկած մի դյուցազուն, որին գնդակ չէր ստնում... Եվ ի՞նչ ժողո- վիրդական բարություն կար նրա արած-թողածի, առհասարակ թեւա- միտների՝ գործունեության մեջ՝ այդ Շամիր դայու ներկայացրած տարբերակում: Միայն մեկ անգամ Թեւանը պիտի չարությանը չա- բությանը վարձատրեր, եւ այն էլ աստված խափանեց:

Միր Զաֆար Բաղիրովի «չեկան» մեր գյուղի տավարած բոլշեիկ- աներից մեկին հանձնարարել է, որ խեղճացնի Թեւանին, — Շամիր դային էր պատմում: — Էս տավարս Թեւանի ջահել հուրի-փերի քրոջը բռնում, տանում է, ծնակում կապտում, անասելին անում հետը, վերջն էլ գլուխը կտրում, գցում Իգակի գետը: — Ծերունու աչքերը խոնավ էին, ձանր կոտրատվում էր: Եվ բռունցքով արգունքո սրբեզ, հետո շարունակեց: — Թեւանս եկավ, իմացավ ինչն ինչն՝ ցե, քրոջն առոք- փառոք թաղեց, հետո էլ տեղեկացավ, որ էն տավարը ծնակից էլ տուն չի գալիս: Իր տղերքն ասացին. «Թեւան, մեծ ախար, դու սզմոռ ես, տանը նստի, մենք գնանք անտառը սանրենք, էն ավազակին ճարենք-բերենք»: Թեւանն ասաց. «Զե՛, ես ի՛նքս, ես իմ ձեռքով»: Եվ անտառ գնալու տեղակ, աչքն ավազակի տան վրա էր պահում... Մեկ էլ նկատեց, որ սրա աղջիկը, ձեռքին մի կապոց, գնում է դեպի ծնակը...

Թեւանս Գորոզու բերդի տակին սրան բռնում է. աղջկա տարած հացն ուտելիս է լինում: Բռնում է ու կարգադրում, որ տեղից չչարժի: «Ի՛նու էստեղ կմեխվես, — ասում է, — մինչեւ ես աղջկադ շենի գլուխը հասցնեմ, վերադառնամ»: Եվ աղջկան տանում, ծնակից հեռացնում է, որ սա չտեսնի, սրտաճաք չլինի... Թեւանս վերադառնում է Գորո- զու բերդի տակը եւ ի՞նչ տեսնի, որ լավ լինի... Տեսնում է՝ էն աննա- մուսը սրտաճաք դառած, մեռած...

¹ «Թեւանիստներ» էին կոչվում ապստամբության մասնակիցներն ու համակրող- ները, նույնիսկ տարիներ հետո Թեւանի մասին որեւէ դրական խոսք ասողները: 1920—30-ական թվականներին «թեւանիստը» դժխեմագույն մեղադրանք էր, որով կապանքի տակ առնվեցին եւ անհետ կորան տումեցի, հարդութցի, նույնիսկ վա- բանդեցի շատ ու շատ գեղջուկներ, մանավանդ գյուղաբնակ մտավորականներ:

Հա՛, էսպես էր, որ Թեւանը հնար չուներ ար լրեծը չարու- թյամբ լուծելու:

Իսկապե՞ս այդպես է եղել, թե ո՛չ, Տումիում այս պատմությունը հիմա էլ ապրում է մարդկանց շուրթերին:

Թեւանի իշխանությունը Դիզակում ու Վարանդայի մի մասում դիմացավ ավելի քան վեց ամիս: Դիմացավ Ադրբեջանի գորբերի ու մարզի բոլշեիկյան գորաշոկատների հետ կոիվ տալով:

1921 թ. գարնանն Ադրբեջանի կառավարությունն Արցախ ուղար- կեց զինական թարմ ու մեծ համալրումներ: Նրանց հետ էին 11-րդ կարմիր բանակի 84-րդ բրիգադի 250, 251 եւ 252-րդ գնդերը՝ ռուս հրամանատարներ Վոցեխովսկու, Չուլովի եւ Միզորիկովի գլխավորու- թյամբ: Լեռնային ամրություններին արկալիհան, արկալիհան, գյուղե- բում ու անտառներում արկալիհանի ազատամարտիկները, ցավոք, ոչ մի տեղից օժանդակություն չէին ստանում: Զանգեզուրը հնարա- վորություն չուներ հասցնելու իր խոստացած օգնությունը: Ել ծանր ու օրհասական պայքարից հետո արկիլի վերջին-մայիսի սկզբներին ազատագրական արյունահեղ պայքարը մարեց: Թեւանն իր մի քանի զինակիցների հետ հեռացավ Պարսկաստան: Զինվորներից շատերը Խճաբերդի կողմով անցան Զանգեզուր եւ միացան Նժդեհի բանակին:

Թեւանը մեկ էլ հայրենի լեռներում հայտնվեց 20-ական թվական- ներին: Համագաղափարներն ասում են՝ եկել էր արցախահայությանը նոր պայքարի հանելու Ադրբեջանի ստորացուցիչ իշխանության դեմ: Մակայն տեսավ մարզի նոր փճակը, համոզվեց, որ ապստամբու- թյունը կամ ժողովրդական պայքարն այնպես խեղճ ու անգոր միջոց պիտի լինի մի այնպիսի տերության հանդեպ, ինչպիսին ստալինյան բռնապետությունն էր՝ ծանրորեն նստած աշխարհի մեկ-վեցերորդական մասի վրա:

Հայրենական պատերազմի վերջին տարում Պարսկաստան մտած խորհրդային զինված ուժերն այնտեղ ապաստանած շատ հայերի էին բռնուտել, փոխադրել թիկունք եւ այստեղ ենթարկել պատիժների, որոնց միայն իրենք էին ընդունակ: Բռնուտվածների մեջ է եղել նաեւ Թեւանը:

Այն ժամանակ Արցախում ժողովուրդը հետաքրքիր դիպվածներով էր պատմում Թեւանի բռնվելը, Բաքու՝ Բաղիրովի կարգադրության տակ տարվելը, հանդիպումը հին թշնամու հետ, նույնիսկ չարաչար պատիժը առնական վեհանձնությամբ կրելու մանրամասները...

Ժողովուրդն իր հերոսի սխրանքը պատմելիս չէր խնայում ո՛չ գոյններ, ո՛չ էլ իր արգելված սիրո ջերմագին գեղումները:

Ասացի, որ Լեւոն Ծանթի պատվիրակությունը մնացել էր Մոսկ- վայում: Մակայն չանդրադարձանք Արցախի հիմնահարցին վերաբե- լող նրա բանակցությունների մանրամասներին: Մինչդեռ սա հիմնա- հարցի հողովման կարեւոր դրվագներից է եւ արժե, որ ներկայանա հնարավոր ամբողջականությամբ:

Լեւոն Ծանթի գլխավորած պատվիրակությունը (անդամներն էին Համբարձում Տերտերյանն ու Լեւոն Զարաֆյանը) Մոսկվայում,

իրը թե, հայ-ուսական բանակցություններում անցկացրեց համարյա ամբողջ ամառը: Եղան բազմաթիվ հանդիպումներ Արտաքին գործոց նույնիսկ իրենց պատվիրակության վարկն այնքան էլ չգարդարող հան- փոքր պաշտոնյաների հետ: Բոլոր հանդիպումները հնարավոր մանրա- մասներով նկարագրել է Համբարձում Տերտերյանը¹, որը բավական սուր դիտողություն ու վարժ գրիչ ունեցող և մանավանդ վերին աստի- ճանի անկեղծ մարդ է երևում: Այնքա՞ն անկեղծ, որ չի շրջանցում նույնիսկ իրենց պատվիրակության վարկն այնքան էլ չգարդարող հան- գամանքները: Այդ պատճառով էլ զարմանում ես այն թմրած վիճակից, որ իրենք են ապրում ամիսներ շարունակ, անձեռներեցությունից, որ այնքան ժամանակ ցուցադրում են՝ Լեոն Կարախանի պես հրաշալի հայի և արդարամիտ գործչի հետ անմիջական շփումներ և գործակ- ցություն ունենալով հանդերձ:

Տվյալ դեպքում ինձ հետաքրքրողը Լեոնային Արցախի հարցն է, որը, տեսե՛ք, ի՞նչ հույվումների է ենթարկվում: Ելման կետը գիտենք. կառավարությունը հանձնարարել էր հասնել նրան, որ «Խորհրդային Ռուսաստանը... ճանաչե Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում Ղարաբաղն ու Գյուլիստանը»: Սկզբում Չիչերինն ու Կարախանը համաձայնում են այս և մի շարք ուրիշ հա- յանպաստ պայմանների... Բայց պատվիրակության անդամները և հատկապես նրա նախագահը երեւի մտածում են, թե որքան ձգեն, այնքան օգտակար կլինի: Ձգեն, երբ գիտեն, որ Ադրբեջանը՝ 11-րդ կարմիր բանակի մեջքը ելած՝ ասպատակում է Հայաստանի արեւել- յան նահանգները, իսկ արեւմուտքից էլ Քենալ Աթաթուրքն է ճամփա ելել՝ արձատենչ հայացքը հառած Հայաստանի վրա:

Հունիսի կեսերին տեղի է ունենում մի կարեւոր հանդիպում, որը ցույց է տալիս, թե ժամանակը հալոց օգտին չի գործում. ձեռք բերված նոր պայմանավորվածությամբ՝ «Նախիջեւանի շրջանը և Չանգեզուրը անվերապահորեն պիտի համարվեն հայկական հողամասեր, իսկ Ղարաբաղը պիտի նկատվեր վիճելի, որի իրավական վիճակը որոշ- վելու էր հետագային ժողովրդական հանրաքվեով»²:

Անընդունելի՞ են համարում այսպիսի պայմանները, թե՞ դարձյալ ձգելու մեջ են տեսնում իրենց օգուտը, մի երկու շաբաթ եւս ջուր են ծեծում, և «Հունիսի վերջերին հայ-ադրբեջանական սահմանների վե- րաբերյալ մեր պատվիրակությունը ստացավ մի նոր առաջարկ, որով Ղարաբաղը վերջնականապես թողնվում էր Ադրբեջանին, Նախիջեւա- նը՝ Հայաստանին, իսկ Չանգեզուրը համարվում էր վիճելի...»³:

Այս կետում արդեն պատվիրակության երեք անդամները բաժան- վում են երկու մասի. Ծանօթը գտնում էր, որ չի կարելի Արցախը զիջել,

առանց Հայաստանի կառավարության համաձայնությունն իմանալու, իսկ մյուս երկուսը վճռել էին ընդունել արված առաջարկությունը՝ այսինքն՝ Արցախը հանձնել Ադրբեջանին՝ «ունենալով այն խոր հա- մոզումը, որ Ղարաբաղի ազատասեր և ըմբոստ հայությունը վաղ թե ուշ պիտի միանար իր մայր հայրենիքին՝ Հայաստանի հանրապետու- թյանը»⁴:

Եվ այսպես պարսպ օրերն ու ապարդյուն հանդիպումներն այն- քան են ձգվում, մինչև որ հորիզոնում երևում է «նոր» Թուրքիայի առաջնորդ Քենալ Աթաթուրքը, ռուսական հեղափոխության մեծագույն բարեկամն ու հզոր հենարանն Արեւելքում, որն իրեն ներկայացնում է իբրև խորհրդային իշխանության դիտրիմ թշնամի Անգլիայի և առ- հասարակ «արեւմտյան կապիտալիստների» դեմ երդվյալ մարտնչող և հույս ունի, թե «ինքը կգտնի ամեն տեսակ պաշտպանություն Ռու- սական խորհրդային մեծ հանրապետության կողմից, որը բացեիքաց իրեն հայտարարել է ճնշվածների ազատարար և կապիտալիստների ու իմպերիալիստների անհաշտ թշնամի»⁵:

Այս լարծուն սիրագեղունը թուրքական նոր կառավարության կարե- տր դեմքերից մեկի՝ Բեքիր Սամի-բեյի նամակից է՝ ուղղված՝ Չիչերին- նին: Հետաքրքիր է, որ հենց այս նամակում էլ Բեքիր Սամին հաղոր- դում է, թե Մեծ ժողովը բարեկամության ու համագործակցության ծրա- գիր մշակելու համար Մոսկվա է գործուղել իր պատվիրակությունը, որն ահա մեկ ամիս նստած է Էրզրումում՝ «այն պատճառով, որ մեր դրացի հայերը փակել են հաղորդակցության ուղիները»:

Թուրքն իր երկրից Մոսկվա կարող էր գնալ ամեն տեղով և ամեն ճանապարհով՝ ծովով, երկաթգծով, բարեկարգ խճուղիներով, հատ- կապես ավելի կարճ ու հեշտ այն ճանապարհով, որ ընկած էր Վրաս- տանում (Բաթում-Թիֆլիս-Մոսկվա), իսկ Հայաստանով միայն գոմ- շասայի ճանապարհ կար: Բայց դա կարետր չէր, պիտի «դրացի հայերի» չիլը կրծեր, որովհետեւ տեղ հասնելուն պես ուրիշ հաշիվներ էլ էր մաքրելու:

Այս ժամանակ էր, 1920 թ. հունիսի 17-ին, որ Ռուսաստանի Ար- տաքին գործոց նախարարը հաղորդում էր, թե Ռուսաստանն ահա շուտով իր ներկայացուցչությունը կուղարկի Փոքր Ասիա՝ Անգորա, իսկ «Մոսկվայում է գտնվում թուրք հայտնի գործիչ Խալիլ փաշան, որը ներկայացնում է Թուրքական հեղափոխական կառավարությունը»⁶:

Սա մեզ շատ ծանոթ Խալիլ փաշան էր, երիտթուրքական կառա- վարության հայտնի պարագլուխներից և հայկական ջարդերի կազ- մակերպիչների շարքում առաջիններից մեկը, նա՛, որ հենց այս ժամանակ Մոսկվայից էլ պիտի փոխադրվեր Բաթու և այնտեղ

¹ Անդ, էջ 16:

² Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուստաֆա Քենալ փաշային Չիչերինին 1920 թ. հունիսի 3-ին ուղարկած նամակի պատասխանից (ստորագրող Մեծ ժողովի արտաքին գործերի կոմիտեի անդամ Բեքիր Սամի)։ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Ե., 1972, էջ 449—450:

³ Անդ, էջ 452:

¹ Համբարձում Տերտերյան, Հայաստանի հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները, Լեոն Ծանթի պատվիրակությունը. «Հարեմիք», 1954, փետրվար-մայիսի համարները:

² «Հայրենիք», 1954, թ. 6, էջ 14:

³ Անդ, էջ 15:

կազմակերպեր թուրք-ադրբեջանական զորամասեր՝ պատրաստ լինելու մարտական այն առաջադրանքներին, որ կհուշեին թրքական միասնության շահերը: Հայտնի է, որ միասնությունն այն ժամանակ ընդունել էր լայն ծավալներ, եւ բոլորովին պատահական չէր, որ Խալիլ փաշայի զորամասերում ծառայելու էին գալիս ինչպես թուրքերն ու ադրբեջանցիները, այնպես էլ առհասարակ մահմեդական շատ երիտասարդներ՝ Լրիմից, Բաշկիրիայից, Թաթարիայից, Միջին Ասիայի տարբեր քաղաքներից:

Բայց ինչ էլ որ լիներ, դաշն կնքողները Ռուսաստանն ու Թուրքիան էին, եւ սրանց բարեկամությունն էր, որ պիտի տրորեր հայ ժողովրդի ու նրա պետականության շահերը: Բավական է թեկուզ մի թողուցիկ հայացք ձգել այն ժամանակ, 1920 թ. սեպտեմբերի 1—8-ին, Բաքվում տեղի ունեցած Արեւելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի նյութերին, որպեսզի պարզից էլ պարզ դառնա, թե ուսթրքական, այսպես կոչված, բարեկամությունն ու դաշնությունն ինչպես պիտի ոտքի տակ տալին հայության իրավունքները, շահերն ու արժանապատվությունը: Համագումարի պատվիրակները, ռուս թե թուրք, հայ կոմունիստ թե երրոպացի դեմոկրատ, իր մի բոռ հողի վրա խելովոդ հայ ժողովրդի եւ սրա նորածիլ պետության դեմ այնպիսի աստվությանը, բնաջնջելու այնպիսի վճռականությամբ էին խոսում, ասես աշխարհն այն օրերին չուներ ավելի վտանգավոր թշնամի, քան այդ Հայաստանը: Իսկապե՛ս, Հայաստանի հանրապետության դեմ վայրահաչելիս բոլորը միաձայն էին, միահամուռ, միասիրտ, եւ՛ երիտթուրքերի բռնապետության ներկայացուցիչ Էնկերը, եւ՛ Անատոլիայի, այսպես կոչված, հեղափոխական կամ քեմալական շարժման պատվիրակ Իբրահիմ թալիմ¹, եւ՛ համագումարին ուղղություն ու տոն տվող Ջիհովեր, եւ՛ նույնիսկ հայ բոլշեիկները: Եվ սրանց ձայնակցում էին նշանավոր հեղափոխականներ Բեյա Կունը, Ջոն Ռիդը... Տեսեք, Եղեռնից հետո Հայաստանին հասցված ամերիկյան օգնությունն ուրանալով՝ Ջոն Ռիդն ինչպես էր խեղաթյուրում իրողությունները. իբր, Ամերիկան օգնություն էր խոստացել, սակայն չկատարեց, եւ եթե կատարեր էլ, միեւնույն է, դա լինելու էր «Բեռի Սեմի» հայտնի խաղը՝ օգտագործելու Հայաստանի հանքային հարստությունները, ապա հայ ժողովրդին դարձնելու Էծան աշխատուժի պահեստ²:

Պատվիրակների մոլեռանդ ու անպատասխանատու հայտարարություններից այնպիսի տպավորություն է ստացվում, թե խաղաղասեր, անմեղ ու իր ազատությանը ձգտող Թուրքիային երկու հակամարդկային ու գաղութարար ուժեր են տանջում՝ Էլեֆտերիոս Վենիզելոսի հույներն արեւմուտքից եւ դաշնակցական հայերն արեւելքից³:

¹ Էնկերն ու Թալիմ համագումարի նիստերին ներկա չէին, սակայն Բաքվում էին գտնվում եւ համագումարին ուղարկել էին իրենց հայտարարությունները, որոնց բնութեցումը մահմեդական պատվիրակների խանդավառությունն էր անաչաքել:

² Տես՝ «Первый съезд народов Востока», стенографический отчет, Пгр., 1920, стр. 123—124.

³ Անդ, էջ 113, 115:

Իսկ Ջիհովեր՝ Ռուսաստանի քաղաքականությունը ներկայացնող բարձր պաշտոնյան, ահա թե ինչպե՛ս է խոսում այն Հայաստանի մասին, որի հետ այն ժամանակ իր կառավարությունն, իբր թե, խաղաղարար բանակցություններ էր վարում՝ բարեկամության դաշնագիր կնքելու համար: «Այստեղ շատ են խոսում Հայաստանի մասին, — ասում էր նա: — Միաժամանակ Հայաստան գոյություն չունի. գոյություն ունի բանվորա-գյուղացիական Հայաստան՝ մի կողմում, որին մենք եղբայրական ձեռք ենք մեկնում, եւ անիծյալ, դահճային դաշնակցական, բուրժուական Հայաստան՝ մյուս կողմում»⁴:

Երկրորդ կողմին կայցրած մակդիրները բավական են հասկանալու համար, թե Ջիհովեր, իր կառավարությունը եւ դահլիճ հավաքվածների դաժան միասնությունը ինչպե՛ս կվարվեին Հայաստանի հետ, եթե այն հանկարծ հայտնվեր իրենց կողքին:

Եվ այս մթնոլորտում կրակի վրա ձեթ է լցնում Ռուսաստանի Ազգությունների կոմիսարիատի աշխատակից, արեւելագետ Մ. Պ. Պավլովիչը (իսկականը՝ Միխ. Լազ. Վելտման), որը դատապարտում է Հայաստանին՝ Չանգեզուրի ու Ղարաբաղի նկատմամբ ցուցաբերած հավակնությունների համար. իբր իրեն հայտնի է Դրոյի նամակն այդ առթիվ՝ գրված 1920 թ. օգոստոսի 4-ին⁵:

Պավլովիչը Հայաստանին մեղադրում է մի այլ մահացու հանցանքի մեջ եւս. «Հայաստանը ցանկանում է դառնալ միջերկրական մեծ երկիր եւ տիրապետել այն տարածքի վրա, որտեղ հայերը կազմում են բնակչության ընդամենը 50 տոկոսը»⁶:

Կարծես 50 տոկոսը քիչ բան է՝ Եղեռնից ու զանգվածային բռնագաղթերից հետո, կամ նրանք, որ բռնի տիրապետություն ունեին նույն տարածքի վրա, 50-ից ավելի տոկոսն էին կազմում բնակչության:

Եվ այս տրամաբանության, այս մտածելակերպի տեր մեկը ստալինյան Ազգությունների կոմիսարիատում ազգային հարցի խորհրդատու էր, արեւելագետ, իր կարծիքը թելադրող (թե՛ վերից ստացած տեսակետը թմբկահարող):

Պավլովիչն առհասարակ շատ էր երագում, որ Թուրքիան իր ողջ ռազմական ուժերով եւ Ռուսաստանից ստացած դրամի ու ռազմամթերքի հզորությամբ հարձակվի Հայաստանի վրա, նրան մի լավ դաս տա: Նա համոզված էր, «որ Հայաստանի վրա թուրքական այդ հարձակումը, նույնիսկ անհաջողության դեպքում, կունենա միջազգային մեծ նշանակություն»⁴:

Ամեն ինչից երեւում է, թե Ռուսաստան-Թուրքիա-Ադրբեջան դաշնությունը, որ իր մեղրամիսն էր ապրում, ի՛նչ ստոր ու դիվային նակատագիր էր պատրաստում Հայաստանի համար:

¹ Անդ, էջ 226:

² Անդ, էջ 149:

³ Անդ:

⁴ Բաքվի «Կոմունիստ» թերթի աշխատակցի հետ 1920 թ. հուլ. 24-ին ունեցած զրույցից:

Հուլիսի վերջերին էր, որ Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարությունը հայոց պատվիրակությանն առաջարկել էր բանակցությունները փոխադրել Երևան եւ այնտեղ հասցնել ավարտին: Այդ կապակցությամբ Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանում իր լիազոր-ներկայացուցիչն էր նշանակել Բ. Վ. Լեգրանին, «որի խնդիրը կայանում էր Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության եւ հայկական հանրապետության միջեւ բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատելու, բոլոր վիճելի հարցերը կարգավորելու, նրանց միջեւ եղած կոնֆլիկտները վերացնելու եւ երկու հանրապետությունների վերջնական խաղաղություն ամրապնդելու մեջ»¹:

Երկկողմ համաձայնությամբ բանակցությունները Երևան էին փոխադրվել: Լեգրանը հուլիսի 29-ին էլ հեռագրել էր Երևան՝ պատրաստակամություն հայտնելով ժամանել Երևան, սկսել գործը... Սակայն Ծանօթի պատվիրակությունը դեռեւս Մոսկվայում էր եւ միայն սեպտեմբերի սկզբներին պիտի հասներ Երևանը²:

Պարզվում է, որ հայկական կողմը բանակցություններ ձգձգելու համար հիմքեր ունեցել է. մտածում էր, որ մինչ այս-մինչ այն, Անդրրկովկասում ջրերը կպարզվեն եւ որոշակի կերեւա, թե իրեն ո՞ր դիրքն է ձեռնտու: Մյուս կողմից էլ Անգլիայից ռազմամթերք պիտի ստացվեր, եւ կարծես դա եւս փոխելու էր ուժերի հարաբերակցությունը³:

Իսկ հանրապետության կառավարությունն այս խտն ու խրթին օրերին անգամ չէր մոռացել, որ կա Արցախի հարց եւ պիտի նրանով զբաղվել, հասնել նրա արդար լուծմանը: Համո Օհանջանյանը՝ հանրապետության վարչապետն ու Արտաքին գործոց նախարարը, վերստին դիվանագիտական ուղիներով քննություն էր կատարել եւ պարզել, որ Ադրբեջանի նոր կառավարությունն Արցախ-Լարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելը համարում է անհրապակասանալի, քանի որ այդ երկրամասն անխաղաղ տնտեսական կապերով ենթարկված է դաշտային Լարաբաղին եւ հատկապես Բաքվին:

Օհանջանյանին օգնության էին եկել նշանավոր մասնագետներ, որոնք հակառակն էին ապացուցում՝ ցույց տալով, որ Լեռնային Լարաբաղը տնտեսական ու ազգագրական-մշակութային նվազագույն առնչություն իսկ չունի այն հանրության հետ, որին պատկանում է նախկին մուսավաթական եւ նոր կամ Խորհրդային Ադրբեջանը: Այստեղ նշելի է Դավիթ Անանունի «Լարաբաղ» հոդվածը, որ հեղինակի կից նամակի հետ վարչապետին է հասել ն. թ. սեպտեմբերի 4-ին⁴: Նամակում խնդրվում է, որպեսզի վարչապետը ծանոթանա հոդվածին եւ նրա դրույթներով էլ առաջնորդվի Արցախի հարցը քննելիս: Բացի հոդվածում շարադրված կոտ հիմնադրույթներից, Անանունը նամա-

կում եւս վկայակոչում է բազմաթիվ փաստեր, օրինակ՝ հաստատելով, որ իսկապես ծնունդով դարաբաղցի շատ արդյունաբերողներ ու առևտրական գործիչներ կապված են աշխարհի մի շարք երկրների, խոշոր կենտրոնների հետ (ինքը՝ Լարաբաղի գյուղացին, փակ տնտեսություն ունի եւ չի առնչվում արտաքին աշխարհին)... Սրանից ելնելով «...գալ եւ այսօր պնդել, թե որովհետեւ Լարաբաղից ելած հայ բուրժուազիան հարստությունների տեր է Բաքվում, որին եւ մեր գյուղացիությունն իր բնակած վայրերով օժիտ պիտի տանք Բաքվի տիրոջը-սա արդեն հանցագործություն է»:

Անանունը հիշում է, որ Ծուշուն բռնությամբ տիրացած խաներն անգամ իրենց այնքան օտար էին գգում այս երկրում, «որ թաղվում էին ոչ թե տեղում, այլ Բարդալում»⁵:

«Լարաբաղ» հոդվածն ավարտվում է այս խոսքով. «Լարաբաղն ամբողջական Հայաստանից դուրս՝ դա խոց է, որ նախ եւ առաջ գեթեգման պիտի իջեցնի անկախ Ադրբեջանի գաղափարը: Բայց միաժամանակ նա պիտի թունավորեւ եւ Հայաստանի անդորրությունը: Եթե Ադրբեջանում իսկը գլխի քաղաքագետներ լինեին, նրանք ամենից առաջ պիտի հրաժարվեն Լարաբաղից: Եթե Հայաստանում հայրենիքի հավաքման համոզված գործիչներ կան, նրանք օրնիբուն պիտի մտածեն Լարաբաղի մասին»⁶:

Այս մարգարեական խոսքի հետ համահունչ է հայոց ազգային ազատագրական պայքարի վերջին շրջանի մեծ հերոսի՝ Գարեգին Նժդեհի լուսավոր պատգամը թե կանխատեսությունը, որ ասում է «Հայաստանն ինչ ցուցանակ էլ որ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Լարաբաղին ու Զանգեզուրին»⁷:

Հայաստանի կառավարությունը վերջապես հասկանում ու հաշվի էր առնում, թե Հայաստան երկրի համար ի՞նչ նշանակություն ունի Արցախ-Զանգեզուր լեռնաստանը, եւ թե դրանցից մեկի, տվյալ դեպքում Արցախի, կորուստն ինչ ողբերգությունների դուռ կբացի Արարատյան երկրի համար: Սակայն տեսնում էր նաեւ, թե Անդրկովկասում իր շրջափուլները տարածող Ռուսաստանն ինչպես սիրախաղեր է անում Բաքվի ու քեմալական Թուրքիայի հետ, ու չէր շտապում անհեռանկար բանակցությունները վերսկսել, ավարտին հասցնել:

Պահպանված նյութերից կարելի է ենթադրել, որ ռուսական կողմը եւս շատ էլ չէր շտապի, եթե չունենար թուրքերին օգնելու հանգամանքը. պարտավորվել էին ռազմական ու տնտեսական օգնություն ցույց տալ «հեղափոխական» Թուրքիային, եւ այդ օգնությունն Ադրբեջանից Թուրքիա հասցնելու ամենահարմար ուղին Հայաստանի վրայով պիտի լիներ (Լ. Ծանօ. «Ազատ անցք տալ մեր հողերուն վրա-

¹ ՀՊՊԿՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 560, մասն 1, թ. 31:

² Տերտերյան, 1954, թ. 5, էջ 5:

³ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը գրել է. «...Մենք ժամանակ կվաստակենք, մինչեւ կստանանք Անգլիայից եկող ռազմամթերքը եւ այն ժամանակ հանրավորություն կունենանք դիմարդելու նույնիսկ ռուսական գործերին...» (ՀՊՊԿՄ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 216, թ. 127):

⁴ ՀՊՊԿՄ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 123, թ. 242—249:

⁵ Ծիշող՝ Աղդամում, քանի որ Փանահ խանի դամբարանը գտնվում է Աղդամի արեւմտյան արվարձանում:

⁶ Անդ, թ. 249:

⁷ «Հայրենիք», 1925, թ. 31, էջ 131:

յով զորք ու ռազմամթերք անցնելու Ադրբեջանեն Թուրքիա»): Ուրիշ խոսքով՝ Ռուսաստանն էլ արդեն շահագրգռված էր, որ Արցախ-Ջանգեզուր-Նախիջեան գոտին գտնվել իր դաշնակից ու նորաթուխ բանակների՝ թուրք-ադրբեջանական խմբակցության ձեռքին:

Լեզրանի պատվիրակության հետ բանակցություններն սկսվեցին հոկտեմբերի 13-ին² և ավարտվեցին 28-ին ընդունված արձանագրությամբ թե՛ պայմանագրով: Այստեղ է, որ Լեզրանը, չգիտես՝ ի՞նչ իրավունքով կամ միջազգային դիվանագիտության ո՛ր օրենքի համաձայն, պայմանագիր է ստորագրում ոչ միայն իր Ռուսաստանի, այլև Ադր. ԽՍՀ անունից³: Ահա պայմանագրի առաջին կետը. «ԽՍՀՄ-ն և Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարությունները ճանաչում են վիճելի մարզերի՝ Նախիջեանի ու Ջանգեզուրի նահանգների, տարածքների նկատմամբ Հայաստանի հանրապետության անասան իրավունքը և այդ նահանգների սահմաններից դուրս կերելն այն բոլոր զորամասերը, որոնք գտնվում են ԽՍՀՄ-ն և Ադր. ԽՍՀ հրամանատարության ներքո»: Իսկ երկրորդ կետով՝ «Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը, իր հերթին, անվերապահորեն կհրաժարվի որևէ պահանջից այսպես կոչված Լարաբադի մարզի նկատմամբ»⁴:

Հունիսին չէին ուզում ստորագրել մի թղթի տակ, որով Արցախի հիմնահարցը թողնվում էր լուծելու հանրաքվեով, իսկ հիմա անվերապահորեն հրաժարվում են նույն մարզի նկատմամբ ցուցաբերվելիք որևէ պահանջից:

Ինչպե՞ս էր պատահել, որ ռուսները, թուրքերը և ադրբեջանցիները միանգամից ընդունել էին Հայաստանի «անասան իրավունքը» Ջանգեզուրի ու Նախիջեանի նկատմամբ:

Սրա պատասխանն էլ թաքնված չէր, ավելի ճիշտ՝ պարզորոշ երևում էր հետագա դիվանագիտական ստոր խաղերի մեջ: Մի ամիս հետո, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու օրերին, արդեն Նախիջեանն էլ էր շնորհվել Ադրբեջանին⁵, և մնում էր միայն Ջանգեզուրը, որի հարցը, հավանաբար, ռուսները թուրքերին ու ադրբե-

բեջանցիներին խոստացել էին լուծել ժամանակին, այսինքն՝ երբ հնարավոր կլիներ խաղաղ ճանապարհով այնտեղից դուրս բերել Նժդեհի զորքը...

Իսկ Արցախը: Հրածե՞շտ, ուրեմն, Արցախին ու նրա հիմնահարցին: Բոլշևիկյան կենտրոնն, ուրեմն, իր իսկ հռչակած ազգային քաղաքականության, ազգի ինքնորոշման իրավունքի գերակայության կոպիտ ու վայրագ խախտման գնով պիտի Արցախը միանգամից ու մեկընդմիջտ հանձնել Ադրբեջանին⁶:

Այո՛, պիտի հանձնել, սակայն ոչ միանգամից և ո՛չ մեկընդմիջտ: Պիտի ոտնահարեր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի իրավունքը, որովհետև Հայաստանը նրա համար չունեի տնտեսական ու քաղաքական այն նշանակությունը, իսկ հայ ժողովուրդն էլ չէր ներկայացնում այն ուժը, որի համար արժենար ընդառաջել, հետը հաշվի նստել, իրավունք հարգելու ծես կատարել: Ա՛յ, ուրի՛շ էր Ադրբեջանն իր նախնիք, բամբակով, թուրքերի ցեղակցությամբ և արևելքի մնացած մահմեդականների հետ ունեցած հավատակցությամբ: Այս ամենի թելադրանքով պիտի ընդառաջեր Ադրբեջանի նվաճողական անհագորդ տենչին..., սակայն և իր պահանջները հուշելու, նրանց ծառայեցնելու համար պարբերաբար պիտի այդ Արցախի հիմնահարցը խաղաթուղթ դարձնել, թափ տար նրա քթի տակ՝ ձեւացնելով, թե ետ է խլում, պիտի տա իր իսկական տիրոջը...

Ահա այսպիսի մի խաղ, որ սկսվելու էր 1920-ի նոյեմբերի վերջից, երբ Հայաստանում ոտք դրեց բոլշևիզմը և շարունակվելու էր յոթանասուն տարի:

Հայ բոլշևիկները խորհրդային 11-րդ բանակի ուժերով Արցախը խորհրդայնացրին և, քանի որ Հայաստանում դեռևս դաշնակցական հանրապետության իշխանությունն էր տիրապետող, այն հանձնեցին խորհրդային Ադրբեջանին՝ ի տնօրինություն, մինչև խորհրդային կարգերը կհաստատվեին նաև Հայաստանում:

Կարելի է կարծել, թե այս ամենը տեղի ունեցավ հարթ ու խաղաղ և, մանավանդ, առանց հետագա բարդությունների: Զե՛ որ նույնիսկ Դրաստամատ Կանայանը, ինչպես տեսանք, իր կառավարությանը գեկուցել էր, թե Արցախի գավառներն արդեն բոլշևիկացել են և իրենց այլևս չեն ընդունում:

Սակայն, ինչպես նախորդ էջերում տեսանք, սա այնքան էլ ճիշտ տպավորություն չի եղել, և հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ ջրի երես դուրս ելած բոլշևիկյան-ապազգային տրամադրությունները վճռական նշանակություն չունեին, և ժողովուրդը, լեռնաշխարհի գյուղացիությունը մնում էր իր հին վճռին, չէր ուզում ոչ մի կապ Ադրբեջանի հետ և պատրաստ էր շարունակել կոիվն ինքնուրույնության և մայր Հայաստանին միանալու համար: Գավառներում տեղի ունեին արյունոտ բախումներ ադրբեջանական իշխանությունը ներկայացնող ջոկատների ու ապստամբ խմբերի հետ: Բանակային միավորումներն

¹ Ս. Վրացյան, էջ 612:

² Հ. Տերտեղյան, անդ, էջ 8:

³ Լ. Շանթն ասում է՝ պայմանագիրը երկուստեք ստորագրելուց հետո Լեզրանը գնաց «համոզելու Բաքվի ընկերները, որ ընդունին մեր եկած համաձայնությունը» (Ս. Վրացյան, էջ 613):

⁴ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 300, ց. 1, գ. 12, թ. 29:

⁵ Տե՛ս ՌԽՍՖՏ լիազոր ներկայացուցչության և հայկական կողմից լիազորված Դրոյի ու Տերտեղյանի ընդունած համաձայնագրի 3-րդ կետը, որով գծվում էին Հայկական ԽՍՀ տարածքի սահմանները. «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում է, որ Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երեւանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ գրեթե ամբողջով անկախ էր տեսակետից կապահովի երկաթուղու տիրապետությունը Ջաջուր կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Ջանգեզուր գավառը և Դազախ գավառի մի մասը օգոստոսի 10-ի համաձայնության սահմաններում, և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտ. 28-ը»:

անգամ ի վիճակի չէին խաղաղություն հաստատել գյուղերում: Եվ հարցը հասավ կենտրոնական իշխանության:

Բանն այն է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, մանավանդ Հայաստանի կառավարությանն ակառնամաք Խորհրդային Ռուսաստանի անբարեհաճ վերաբերմունքից, ամեն կերպ ջանում էր ավարտին հասցնել Արցախի, Չանգեզուրի ու Նախիջևանի վերջնական նվաճումը: Իսկ Ռուսաստանի կառավարության ազդեցիկ շրջաններում դեռևս կային շրջահայաց մարդիկ, որոնք ոչ միայն չէին աջակցում նրան, այլև հաճախ դիմադրում էին՝ փորձելով Անդրկովկաս մտած խորհուրդներին պահել արդարության ու ճշմարիտ ժողովրդավարության համար մարտնչողի դերում: Վերջինների շարքում էր Գեորգի Չիչերինը՝ այն օրերի Ռուսաստանի Արտգործոժողովուրդ, որն Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու համար առաջարկել էր հիշյալ մարզերը ճանաչել իբրև վիճելի գոտի, գբաղեցնել սիայն ռուսական զորքերով, մինչև որ խորհրդային կարգեր կհաստատվեին Հայաստանում ու Վրաստանում, եւ հնարավորություն կստեղծվեր միջհանրապետական-ազգամիջյան հարցերը լուծել խաղաղ դեմոկրատական միջոցներով:

1920 թ. հունիսի 19-ին Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ (կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի ղեկավար) Օրջոնիկիձեին նա հղել էր այսպիսի հեռագիր. «Լարաբաղը, Չանգեզուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Չուլֆան չպետք է միացվեն ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ էլ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ռուսական օկուպացիոն զորքերի տիրապետության ներքո, տեղական խորհուրդների ստեղծման (պայմաններում), քանի որ ուրիշ որեւէ վճիռ կխախտեր մեր խաղաղության քաղաքականությունը»¹:

Մրանից մի երկու շաբաթ հետո էլ Չիչերինը նույնը պիտի կրկնէր՝ պատասխանելով Հայաստանի արտգործնախարար Օհանջանյանին. «Ստեղծվում են պայմաններ, որոնք հնարավոր կդարձնեն վիճելի տարածքային հարցերի հանգիստ ու անաչառ քննարկումը»²:

Սակայն այդ միջոցները չէին գոհացնում Ադրբեջանի ղեկավար Նարիմանովին, եւ նա վերելներից անվերջ պահանջում էր անհապաղ լուծել իր բարձրացրած հարցը, հատկապես Արցախ-Լարաբաղի հարցը, որովհետեւ Չանգեզուրում Հայաստանի հանրապետության զորքն էր ամուր նստած, իսկ Նախիջևանի համար նա ուներ ուրիշ ծրագիր:

Եվ Նարիմանովին ընդատաշելու պատրաստակամությամբ Վ. Ի. Լենինը 1920 թ. հունիսի 24-ին Գ. Չիչերինին է դիմում այսպիսի հարցապնդումով՝ «Մի՞թե հնարավոր չէ համերաշխության գալ Նարիմանովի հետ»: Արտժողգործկոմն այս հարցին պատասխանում է միանշանակ ու վճռական. «Լարաբաղը հինավուրց հայկական տարածք է»³:

Սակայն դա եւս Նարիմանովի համար էական նշանակություն չունէր, որովհետեւ Արեւելքի «հեղափոխական» մթնոլորտի առաջնորդին մտահոգում էին առավել կարեւոր, շատ ավելի լայնածիր հիմնահարցեր, եւ դա էր պատճառը, որ Կիրովին էլ նա «հավատարեղ էր», թե «այդ նախնականների զիջումը (Հայաստանին — Բ. Ու.) այժմ կրթունա խորհրդային իշխանության վարկաբեկում ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև Պարսկաստանում եւ Թուրքիայում»⁴:

Հավանաբար, Նարիմանովը ոչ միայն այսօրինակ թեզեր էր ներկայացրել, այլև իր իրական ու հավանական ընդդիմախոսների դիրքերը խարխլելու նպատակով դիմել էր միջոցների, որոնք պիտի առաջացնեին անկողմնապահ գործիչների վրդովմունքը: Եվ այդ էր, որ Չիչերինին ստիպեց հուլիսին Օրջոնիկիձեին նեղագրով հաղորդել հետեւյալը. «Մեզ բազմիցս դիմել են, թե իբր Լարաբաղն ու Չանգեզուրը մեր օկուպացիոն զորքերի կողմից ժամանակավորապես զբաղեցնելը՝ փոխանակ դրանք Ադրբեջանին տալու, կխախտի խորհրդային իշխանությունը Բաքվում: Պարզ ու որոշակի հաղորդեցեք, թե ինչո՞ւմն է բանը: Եթե խոսքը գնում է ազգայնամոլ մուսուլմանների նվաճողական ձգտումների մասին, դա վատ քաղաքականություն է, այդ նախապարհին մենք միայն կարող ենք օժանդակել ազգայնամոլական բնագոյների զարգացմանը..., կարող ենք համեմատվել մուսավաթականների հետ եւ դրանով կօգնենք իրենց: Իսկ եթե գործը վերաբերում է խորհրդային իշխանության շրջանակի լայնացմանը, դա ձեռք պիտի բերվի ռուսական օկուպացիայի միջոցով: Եթե այստեղ թաքնված է մուսավաթական կողմնորոշման ձգտումը, ապա դա պետք է մերժել այնպես, ինչպես եւ հակառակ (պահանջը)»⁵:

Միշտն առած, այն ժամանակ այսպես էին մտածում ոչ միայն Չիչերինն ու Կիրովը: Վիճելի մարզերում տեղակայված զորքերի ղեկավարները, որոնք առավել մոտիկ ծանոթություն ունեին ժողովրդական զանգվածների տրամադրությունների հետ եւ անմիջապես պատասխանառու էին նույն տարածքների անդորրի ու ազգամիջյան փոխըմբռումի համար, նրանք եւս կանգնեցին Արիմանովյան բռնագրավման քաղաքականության դեմ, պահանջեցին ձեռք բաշել այնպիսի միջամտություններից, որոնք կարող են սոսնահարել տվյալ նահանգների հիմնական բնակչության ինքնորոշման իրավունքները: Այս տեսակետից շատ բնութագրական է 11-րդ բանակի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարի գեկույցն իր բանակի ռազմական խորհրդին՝ վերնագրված «Իրությունը Չանգեզուրում ու Լեռնային Լարաբաղում կարմիր բանակի առաջխաղացման եւ այդ մարզերի բնակչության Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի կապակցությամբ»:

Բացի այն կարեւոր հանգամանքից, որ դիվիզիայի հրամանատարը ցուցաբերում է իրադրության եւ հատկապես հիշյալ մարզերի բնակ-

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 5, թ. 19:

² Աճ, գ. 11, թ. 13:

³ Աճ, ֆ. 2, գ. 14516, թ. 2:

⁴ С. М. Киров, Статьи, речи и документы, М., 1930, стр. 144.

⁵ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 5, թ. 52.

չության տրամադրությունների խոր ըմբռնում, գեկույցը ներկայացնում է բարոյական ու քաղաքական այնպիսի մակարդակ, որը երանի թե ունեցած լինեին ժամանակի քաղաքական կյանքի ազդեցիկ գործիչները: Այնտեղ նշվում է, որ Լեոնային Ղարաբաղում «ավերված են շատ գյուղեր, բնակչության զանգվածներ են ոչնչացված: Ազգային այնպիսի թշնամանքը շուտ չի մոռացվում: Մյուս կողմից էլ, Ադրբեջանի խորհրդային աշխատողներից, թեկուզ եւ կոմունիստներից, սպասել յուկապես ինտերնացիոնալ քաղաքականություն՝ ազգային նախապաշարմունքների և ուրիշ ազգերի կարիքների վերաբերյալ, միշտ չէ հնարավոր, քանի որ նրանցում եւս ուժեղ է ազգամոլությունը: Դրա համար էլ նույնիսկ հնարավոր է, որ լինի ինչ-որ գրգռիչ վերաբերմունք առանձին աշխատակից անձների կողմից, մի խոսքով՝ բորբոքումներ, որոնք զանգվածների ուժեղ զգայնության պայմաններում խոշոր պրովակացիոն դեր պիտի խաղան: Անխուսափելի է նաեւ, թեկուզ եւ արտաքին տպավորությամբ, մեկ ազգի տիրապետությունը մյուսի վրա, որը, ազգասիրության արտակարգ բորբոքվածության պայմաններում, կարող է պատճառել շատ վնասներ: Իսկ շարունակել գոյություն ունեցող անորոշ դրությունը, իբր իրենք՝ կուսակցական կազմակերպություններն էլ որոշակի պատասխան տալ չեն կարող, անհնար է: Վերին մարմինները պիտի հարցը լուծեն: (Ապա թե ոչ) այնժամ մենք հակահեղափոխականներին հնարավորություն կտանք օգտվելու վիճակի անորոշությունից: Կարծում եմ, որ հարցի ամենամեծ շտապը՝ դա առաջիկայում Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի լայն ինքնավարությունն է, մինչեւ հարցի լուծումն այդ մարզերի խորհուրդների համագումարների կողմից, զանգվածներին նախապատրաստելուց հետո, սկզբունքորեն նկատի առնելով հեղափոխության մոտակա հաղթանակը նաեւ Արարատյան հանրապետությունում»¹:

Եվ այսքանից հետո միանգամայն բնական ու տրամաբանական էին ՌԿ(Բ)Կ Քաղբյուրոյի այն միջոցառումները, որոնց նպատակն էր Խաղաղություն ստեղծել Անդրկովկասում եւ սահմանային վեճերն ու տարածայնությունները պահել վերջնականապես լուծելու այն ժամանակ, երբ խորհրդային կարգեր հաստատված կլինեին նաեւ Հայաստանում ու Վրաստանում: Հունիսի 22-ին ՌԿ(Բ)Կ Քաղբյուրոն ընդունեց որոշում «Կովկասում (վարելիք) քաղաքականության մասին» եւ Արտգործժողկոմատին հանձնարարեց այդ որոշման հիմքի վրա ստեղծել հրահանգներ կուսակցության Կովբյուրոյի եւ Անդրկովկասում գործող մյուս պատասխանատու աշխատողների համար: Չիչերիկի գլխավորությամբ շուտով կազմվեցին այդ հրահանգները, որոնք եւ Քաղբյուրոյի հուլիսի 7-ի նիստում հաստատվեցին եւ ուղարկվեցին Անդրկովկասի ղեկավարություն: Որոշում-հրահանգի 8-րդ կետով Կովկասում գործող կոմունիստների պարտականությունն էր համարվում վիճելի տա-

րածքների բնակչությանը բացատրել, որ իրենց մարզերում ոռոսական զորքը տեղակայվում է ժամանակավոր, ազգամիջյան արյունահեղությունները կանխելու համար, եւ այդ մարզերի պատկանելության հարցը պիտի լուծի Ռուսաստանի ներկայացուցչի գլխավորությամբ գործող խառն հանձնաժողովը, որն էլ անպայման առաջնորդվելու է մարզերի բնակչության ինքնորոշման կամքով»²:

Երեւի թե այս որոշման տրամաբանական շարունակությունն էր օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ՌԽՖՍՀ եւ Հայաստանի հանրապետության ներկայացուցիչների ընդունած համաձայնությունը, որով դադարեցվում էին ռազմական ամեն տեսակ գործողություններն ու զորարեցվում էին ռազմական ամեն տեսակ գործողություններն ու զորարեցվում էին կարմիր բանակի զորամասերն էլ թողնվում էին Լեոնային Ղարաբաղում, Չանգեզուրում ու Նախիջեւանում՝ մինչեւ դրանց կցումը Հայաստանին կամ Ադրբեջանին²:

Այս միջոցառումներն, անշուշտ, մեծապես պիտի նպաստեին լարվածության թուլացմանը, ամուր հիմք ստեղծեին կնճոտ հիմնահարցի արդար լուծման համար: Չէ՞ որ առաջ էին քաշվում եւ վճռական գործոններ էին ճանաչվում վիճելի մարզերի հիմնական բնակչության կամքն ու ինքնորոշման իրավունքը:

Եվ հենց այս ժողովրդավարական սկզբունքի դեմ էլ ոտքի ելավ Նարիմանովը՝ խափանելու նախատեսվող բանակցություններն ու դրանից բխելիք արդար վճիռները: Նա գործում էր գաղտնի եւ բացարձակ, իսկ միջոցները տարբեր էին՝ շանտաժն ու սպառնալիքները, ինչպես տեսանք, եւ կաշառքն ու զանազան դիվային գործարքները, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք:

Պահպանվել է Նարիմանովի մի հեռախոսագրույցի տղագրությունը, որից չի կարելի չեզրակացնել, որ Ադրբեջանի ղեկավարն իր նպատակին հասնելու համար կանգ չպիտի առներ ոչ մի միջոցի առաջ:

Չույցը տեղի է ունեցել կուսակցության Կենտկոմի հունիս-օգոստոսյան ձեռնարկումներից հետո, որոնց նպատակն էր եղել ապահովել վիճելի մարզերի անձեռնմխելիությունը Հայաստանի ու Ադրբեջանի համար, որպեսզի հետագայում, բնակչության կամքի ազատ ու անկաշկանդ դրսևորումը հիմք ընդունելով, որոշվի նրանց պատկանելության հարցը: Ադրբեջանի կառավարության անդամը Թիֆլիսում վերստին ստացել էր նման զգուշացում ու հանձնարարությունն է, այդ մասին հաղորդելով Նարիմանովին, անհունորեն բորբոքեց նրա զայրույթը: Ո՞նց թե իրենք պետք է մի կողմ քաշվեն, եւ վիճելի նահանգների բնակչությունն ի՞նքը որոշի իր ճակատագիրը: Նարիմանովն իր աշխատակցին զգուշացրեց, որ պետք է լայն գործունեություն ծավալել այդ բնակչության վրա ամեն տեսակ ազդեցություն ունենալու համար եւ վճռաբար հայտարարեց. «Աշխարհում ոչ ոք ի վիճակի չի խանգարելու, որ մենք նշված մարզերի բնակչության վրա ազդենք, որ-

¹ Խորհրդային բանակի ԿՊԱ, ֆ. 195, ց. 3, գ. 464, թ. 15: Հմմտ. В. Микаслян, Л. Хуршудян, Некоторые вопросы истории Нагорного Карабаха. «Вестник ОН АН Арм. ССР», 1988, № 4, стр. 52.

¹ Տե՛ս Վ. Միքայելյանի ու Լ. Խորշոդյանի հոդվածը, էջ 49—50: Նաե՛ն՝ С. Хармандарян, Л. нин и становление Закавказской федерации, стр. 43.

² ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 54, 63—64:

P.S. — Զինվորականներով հարուստ ու հայտնի տեղերում, հալերին թուլացնելու նպատակով, մի ռուս զինվոր սպանեցեք եւ դրանում մեղադրեցեք հայերին: Իմացած լինեք, թե ի՞նչ կանեն ռուսները: Չանգեզուրում մի՞ թողեք ոչ որեւէ կարգին մարդու, ոչ էլ հարստություն, որպէսզի այդ անիծված ազգն այլեւս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպէս են վարվել, այդպէս պիտի անեք նաեւ դուք:

Ասադ Կարաւելի:¹

Նման դեպքերում ծանոթագրությունները դառնում են ավելորդ: Այս անգամ նրանք կարող են աղքատացնել տպավորությունը, եւ ադրբեջանական բոլշեւիզմի ինքնամերկացման փաստերը կերտան ոչ իրենց իրական փայլ ու շուքով:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը, Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի միջնորդությամբ, կամավոր, ստանց որեւէ բարդության կամ կրակոցի, իշխանությունը հանձնեց հայ բոլշեւիկներին: Սակայն վերջիններս նոյեմբերի 29-ին արդեն Իջեւանում հռչակել էին իրենց կառավարության ծնունդը՝ այդ առթիվ անմիջապէս հեռագրեր հղելով Մոսկվա, Բաքու եւ այլ ուղղություններով:

Դատելով ժամանակի մամուլի արձագանքներից՝ կարելի է կարծել, թե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումն ամենամեծ խանդավառությունն ստացաւրել է Բաքվում, «եղբայրական» մուսուլմանական (այն ժամանակ հիմնականում այսպէս էին կոչում ադրբեջանցի ժողովրդին) ազգի ղեկավար ու աշխատավորական շրջաններում: Այնտեղ էին Կիրովն ու Օրջոնիկիձեն, Անդրկովկասը բոլշեւիկացնելու համար երկրամաս գործուղված մյուս քաղաքական ու ռազմական գործիչները: Եվ, հավանաբար, հենց նրանց նախաձեռնությամբ էլ կազմակերպվել էին պաշտոնական այն ցնձալից արարողությունները, որոնց համար հետագայում «պատասխան» պիտի տար Ադրբեջանը: Նախ, տեղի ունեցան հանդիսավոր նիստեր (Ադր. Հեղկոմի, Բաքվի խորհրդի, ... եւն, եւն)...

Եվ հենց Իջեւանից ստացված հեռագրի հաջորդ օրն իսկ, նոյեմբերի 30-ին, Հայաստանում ստացվեց հետեւյալ հեռագիրը.

«Ադր. Հեղկոմի ողջույնը՝ բոլորի՛ն, բոլորի՛ն...»

Ադրբեջանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության անունից հայ ժողովրդին հայտարարեցե՛ք Ադրբեջանի Հեղկոմի ղեկտեմբերի 30-ի որոշումը. «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, ստանալով ապստամբած գյուղացիների անուճիգ (հղված) ուրախալի լուրը Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության հռչակման մասին, ողջունում է եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից վերացված են հատարարվում սահմանային վեճերը Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ: Լեռնային Ղարաբաղը, Չան-

գեզուրն ու Նախիջեւանը համարվում են Հայաստանի սոցիալիստական հանրապետության մասեր:

Կեցցե՛ք Խորհրդային Հայաստանի եւ Ադրբեջանի բանվորների ու գյուղացիների եղբայրությունն ու միությունը:

Ադրբեջանի խորհրդային Հեղկոմի նախագահ
Նարիմանով,

Արուսթին գործոց կոմիսար Հուսեյնով:»

Հայաստանում մարդիկ այս հեռագիրը կարդացել ու չեն հավատացել սեփական աչքերին: Երեւի այդ է պատճառը որ այն հրապարակել են մի շաբաթ հետո, դեկտեմբերի 7-ին¹:

Իսկ Բաքվում սրանից հետո էլ դեկտեմբերի 1-ին կազմակերպվեց քաղաքի խորհրդի հանդիսավոր նիստը, որին մասնակցում էին վերը հիշված գործիչները, հանրապետության ղեկավարները, բանվորագյուղացիական աշխատավորության ներկայացուցիչները: Այստեղ էլ Նարիմանովն իր հեռագրի բովանդակությունը հրապարակեց իբրեւ հռչակագիր-ղեկարացիա, որը խանդավառությամբ ընդունեցին ու ողջունեցին բոլոր ելույթ ունեցողները՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ Այ. Բեկզադյանը, 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անունից՝ Միխայլովը, Ադր. կուս. Կենտկոմի անունից՝ քարտուղար Կամիսակին: Կոմունիստական կուսակցության Անդրերկրկոմի ստաջին քարտուղար Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի ելույթն աչքի էր ընկնում իրերի ու կացության խորն ըմբռնումով, սրտացավությամբ ու անկեղծ խանդավառությամբ: Կարդանք նրա արտասանած, թեկուզ, այս նախադասությունները. «Խորհրդային Ադրբեջանը, հանդես գալով հանձին ընկ. Նարիմանովի, ապացուցեց ամբողջ աշխարհին եւ ամենից ստաջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու ազգային թշնամանքի հետ կապված բոլոր անիծյալ հարցերը, որոնք կային այստեղ եւ շա՛տ-շատ են ամբողջ աշխարհում...»: Ապա դառնալով Չանգեզուրը, Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին արված հայտարարությանը, նա հաստատում էր, որ «Այստեղ կարդացված այդ ակտը խոշորագույն կարեւորության ակտ է, որը չունի իր օրինակը մարդկության պատմության մեջ...»²:

Օրջոնիկիձեն հաջորդ օրն իսկ, դեկտեմբերի 2-ին, հեռագրեց Մոսկվա, Լեհիան ու Ստալինին՝ հաստատելով, որ «Ադրբեջանը երեւարդե՛ն հայտարարել է Նախիջեւանը, Չանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղի Խորհրդային Հաստատանի օգտին հանձնելու մասին»³: Եվ Ստալինն էլ, Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության անունից, իր հերթին ողջունելով խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստա-

¹ «Կոմունիստ», հայերեն թերթ, Երեւան, 1920, դեկտ. 7:

² Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Статьи и речи. М., 1956, стр. 140--141.

³ Աճ, էջ 142, նաեւ «Պրավդա», 1920, դեկտ. 4:

նում, ընդօժել է, որ «Դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանն ինքնակամ հրաժարվում է փճելի գավառներից եւ հոչակում Չանգեզուրի, Նախիջեւանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հանձնումը Խորհրդային Հայաստանին»¹:

Մնում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն արձագանքեր, իր խոսքն ասեր Ադրբեջանի Հեղկոմի ու կառավարության այդ երախտալից քայլի մասին: Իսկապես որ, մարդիկ ոնց որ չէին հավատում իրենց աչքերին: Այդ պատճառով էլ պատասխանը եղավ բավական ուշ, հունվարին: Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը հայության եւ իր անունից Նարիմանովին հղեց երախտագիտական մամակ, սկզբից իսկ հաղորդելով, որ «Հայաստանի խորհրդային ռազմահեղափոխական կոմիտեն եղբայրական հիացումի զգացումով բնդումեց Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին (բնդումած) պատմական ակտը Չանգեզուրի, Նախիջեւանի ու Լեռնային Ղարաբաղի մասին»²:

Անկախ նրանից, թե հետագայում ինչպե՛ս պիտի դասավորվեին ճահանգների ճակատագրերը, արված մեջբերումներից չի կարելի չեզրակացնել, որ 1920 թ. նոյեմբերի վերջին ու դեկտեմբերի սկզբին Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունն ինքնակամ հրաժարվել էր մինչ այդ փճելի գոտի ճանաչված Նախիջեւանի, Չանգեզուրի ու Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից եւ այդ մարզերը հանձնել էր Խորհրդային Հայաստանին:

Այսպիսին է փաստերի ու փաստաթղթերի ուժը, եւ հայ գիտնականները միշտ էլ այդպես են հասկացել ու բացատրել մեջբերված աղբյուրագիտական տեղեկությունների ճշմարտությունը:

Պաշտոնական փաստաթղթերի համաձայն՝ նարիմանովյան հոչակագիրը միայն համաժողովրդական ցնծությամբ է ընդունվել Ադրբեջանում: Սակայն իրատես լինենք եւ հիշենք, թե նախընթացին ինչպիսի մթնոլորտ էր տիրում հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերություններում, եւ պարզ կլինի, թե հոչակագրին ի՛նչ պիտի հետեւեր ադրբեջանական ազգայնամուլ շրջաններում: Օրինակ, Արցախի ժամանակագիրը վկայում է, թե Շուշվա ադրբեջանցի բնակչության մեծ մասը, հատկապես հայկական կոտորածի մասնակիցները հոչակագրի լուրն առնելուն պես կապել էին իրենց իրերը, հեռանում էին դեպի աղբյուրքեջանական շրջանների խորքերը³: Հասկանալի է, նրանք պիտի մտածեին, թե զայու է Հայկական կառավարությունը, որը չի կարող հաշիվ չպահանջել կատարվածի համար:

Ղեկավար շրջաններում, հատկապես այնտեղ, ուր դիմադրությունը համարվում էր հնարավոր ու շահավետ, ելել-բարձրացել էր մուսուլմանական մի խառնակչություն, որի սկիզբը Բաքվում էր, ծայրը՝ Անկարայում: Նախիջեւանում թուրք էմիսաները բորբոքել էին տե-

լական մուսուլմանների մոլեռանդությունը եւ հենց այդ օրերին երկրամասը դարձրին հակահայկական, նաեւ հակախորհրդային սադրանքների կենտրոն: Հայտնի մուսավաթական գործիչ (Նարիմանովի հովերով «բոլշեիկացած») Բ. Շահթախթինսկին Նախիջեւանում հրոչակագրի դեմ «սրբազան պատերազմ» հայտարարեց՝ հոչակագիրը համարելով ազգային դավաճանություն: Նա տեղի մուսուլմաններին կոչ էր անում երես դարձնել Նարիմանովի հանրապետությունից եւ փրկության հույսը կապել միայն Անկարայի հետ: «Այժմ դուք հայացքներդ դարձրեք միայն դեպի թուրքերը, — հրամայում էր նա: — Նրա՛նք են ձեր միակ փրկությունը: Ամո՛ր բռնեցեք նրանցից»¹:

Կարճ ժամանակում Նախիջեւանը դարձավ սեւ ուժերի կենտրոնատեղի: Չուշացավ նաեւ արդյունքը. դեկտեմբերի 30-ին Բ. Լեզրանը Գ. Չիչերինին հեռագիր հղեց՝ հաղորդելով, որ Նախիջեւանում ինչ-որ թուրք վեչապ-բեկ իրեն հայտարարել է Թուրքիայի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար եւ իր երկրից սպասում է իսկական տերերի ժամանելուն²:

Սրանք խառնակ օրերի քաղաքական ու ազգամիջյան իրադրության այն մանրամասներից են, որոնք ոչ մի չափով չեն կարող ստվերի տակ թողնել ընդունված հոչակագրի եւ նրա հետ առնչվող փաստաթղթերի իրողությունը:

Սակայն վերջերս Ադրբեջանի պատմաբաններն ու պաշտոնական շրջանները, անդրադառնալով այս փաստաթղթերին եւ առհասարակ խնդրո առարկա հոչակագրի բովանդակությանը, համառորեն պընդում են, թե առնվազն թյուրիմացություն է, իսկ իրականում կեղծարարություն նարիմանովյան հոչակագրի մեջ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին տալու վերաբերյալ տեղեկություն տեսնելը³:

Ինչպե՛ս թե: Բայց չէ՞ որ սույն տեղեկությունն առկա է Նարիմանովի հոչակագրում, Օրջոնիկիձեի հաղորդման մեջ, Ստալինի հեռագրում: Որքան որ այդ մարդկանց ենք ճանաչում՝ ըստ հայության հիմնահարցերի հետ ունեցած իրենց առնչությունների, անհնար է պատկերացնել, թե նրանցից որեւէ մեկը վեր կկենար ու կեղծարարությամբ կզբաղվեր հոգուտ հայ ժողովրդի:

Չէ՞, ասում են, նրանց ստորագրությամբ հայտնի այդ փաստաթղթերում Լեռնային Ղարաբաղը թյուրիմացաբար է հայտնվել Հայաստանին հանձնվող մարզերի շարքում, իսկ իրականում Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորությանը տրվել է լոկ «ինքնորոշման լիակատար իրավունք»: Ժիշուն ասած հայ ժողովուրդն այս տարբերակի՛ց անգամ ո՛չ այն ժամանակ կհրաժարվեր, ո՛չ էլ այժմ, քանի որ Արցախն ահա շուրջ երեք քառորդ դար կովում, քրտինք ու արյուն է թափում,

¹ ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 45, թ. 13:

² ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 281: Հմնտ. Խարմանդարյան, էջ 100:

³ Տե՛ս Գ. Կոչարյան, «Необходимое уточнение. «Бак. рабочий», 1989, 1 июня, Д. Гулиев, Следовать истине, а не амбициям. «Бак. раб.», 1989, 12 июня: Его же: С позиций интернационализации. «Бак. раб.», 1988, 14 июля...

¹ «Պրավդա», 1920, դեկտ. 4:

² ՀԽՍՀ ԽՇԿԱ, ֆ. 40113, ց. 3, գ. 2, թ. 13:

³ «Միտամր», էջ 193:

որպեսզի օրինական ճանաչման արժանանա իր ազգային ինքնորոշման իրավունքը: Եթե այսօրվա Ադրբեջանի տերերն իրենք իրենց համարում են Նարիմանովի քաղաքականության ժառանգորդները եւ համաձայն են, որպեսզի Արցախի հայությանը տրվի «ինքնորոշման լիակատար իրավունք»... Սրանից էլ երանելի բա՛ն:

Զէ, — Նարիմանովի ժառանգորդներն են ասում, — նախ՝ ուրիշ բան է խոստանալը, միանգամայն ուրիշ՝ տալը, իսկ ամենակարեւորը՝ նարիմանովյան հռչակագրի մեջ Լեոնային Ղարաբաղն առհասարակ չի հիշվել Հայաստանին նվիրաբերվող մահաճգնների շարքում:

Այս պարապ ձեռնածությունը մեր գիտնականներին շատ էր բորբոքել, եւ նրանք աղբյուրագիտական բազմաթիվ տվյալներով ու կոտ տրամաբանությամբ հաստատեցին, որ ճիշտ այնպես, ինչպես թուրքը միշտ մնում է թուրք, ադրբեջանցի պատմաբան-կեղծարարն էլ ամենուրեք ու ամեն ժամանակ մնում է ադրպիսին... եւ ուղղակի անմտություն է նրանից ուրիշ բան սպասելը¹:

Զ. Գուլիեր, հետին թվով սարքված իրենց «աղբյուր» մեջտեղ քաշելով, հիշում էլ է Նարիմանովի մի պնդումն այն մասին, որ, իբր, հայ գործիչները խեղաթյուրել են իր հռչակագրի բնագիրը՝ նրան վերագրելով իրենց կամեցած իմաստը: «Եթե նրանք վկայակոչում են իմ Հռչակագիրը, — ասել է նա, — ապա Հռչակագրի մեջ տառացիորեն ասված է հետեւյալը. «Լեոնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշվելու իրավունք»²:

Ճիշտն ասած, մինչեւ վերջ համոզված լինելով, որ նոյեմբերի 30-ին հեռագրված եւ դեկտեմբերի 1-ի հանդիսավոր նիստում էլ հրապարակված Հռչակագիրն ունեցել է միայն մի բովանդակություն՝ Ադրբեջանը Հայաստանինն է համարում Նախիջեւանը, Չանգեզուրն ու Լեոնային Ղարաբաղը եւ այդ մարզերն ինքնակամ հանձնում է նրան, այսուամենայնիվ, եւ համոզված եմ, որ այն ի՛նքը կեղծ ու խաբեական է եղել իր էությունը, իր հիմքում ու հեռանկարում: Նարիմանովն այն հեռագրել ու հրապարակել է՝ առանց որեւէ կարեւորություն տալու, մտածելով, որ այսօր հռչակում է, վաղն էլ կհրաժարվի կատարել...

Ամեն ինչից եւ, մանավանդ, Օրջոնիկիձեի ելույթից եւս երեւում է, որ Նարիմանովից այս խոստովանություն-խոստումը կորզվել է մեծ դժվարությամբ (ժողովուրդն ասում է՝ շուն թակելով, կամ՝ ինչպես ձվից մազ պոկելին): Այո՛, Օրջոնիկիձեի ելույթից՝ առաջի՛ն հերթին, բանի որ այնտեղ կան ակնարկներ Նարիմանովի կարդացած ճառի այնպիսի երանգների մասին, որոնք մատնում են նրա գրգռված, թունոտ տոնը, հարկադիր «նվիրաբերության» դեմ բացահայտորեն

¹ Հրաչիկ Սիմոնյան, Ազգամիջյան լարվածության ակունքներում. «Խորհրդային Հայաստան», 1989, սեպտ. 14, 20: Լ. Խորշուդյան, Պատմագիտության միակ չափանիշը ճշմարտությունն է. «Երեկոյան Երեւան», 1989 օգոստ. 23, 24:
² «Բակ. ուրբ.», 1988, հուլիսի 4: Իբր, Նարիմանովի խոսքն էլ գտնվում է՝ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 31, թ. 86:

արտահայտված նեղուրտ փնթիկնոցը: Օրջոնիկիձեն ասում է. «Շատ բնութագրական է ընկ. Նարիմանովի ելույթը: Նա մեզ կարդաց իր ուշակագիրը: Չանգեզուրը, Նախիջեւանը եւ Ղարաբաղը այս խոսքերի բովանդակությանն անձանոթ ոռուսական ականջի համար բնավ ոչինչ չեն նշանակում: Ինչ-որ Չանգեզուր, անպտուղ սարե՛ր ոչ հաց, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Ինչ-որ Նախիջեւան, ճահիճներ, մայրիկա եւ ուրիշ ոչինչ: Ինչ-որ Լեոնային Ղարաբաղ: Ի՛նչ կա այդ Ղարաբաղում: Ոչինչ չկա: Եվ, ահա՛, ընկ. Նարիմանովն ասում է. «Վերցրե՛ք, ձե՛զ լիսի: Այդ անպտուղ հողերը վերցրեք Հայաստանի համար»: Ասես խորհրդային Ադրբեջանն ազատվում է ավերորդ բեռից»¹:

Մի՞թե ունկնդիրը Հռչակագրի բովանդակությունից կարող էր այսպիսի պատկերացում ստանալ: Երբե՛ք: Ուրեմն, ելույթում եղել են այդ տպավորության համար հիմք հանդիսացած խոսքերն ու դժգոհությունը: Իսկ դրանք էլ կարտահայտվելն միայն ու միայն մեկ դեպքում. եթե Նարիմանովը հարկադրված լիներ ակամա, ընդդեմ իր համոզման ու կամքի, «վիճելի մարզերը» Հայաստանին հանձնելու փաստաթուղթ ստորագրել: Ստորագրել եւ հրապարակել: Իսկ հարկադրողները, պարզ է, եղել են Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Ռուսաստանի մյուս ներկայացուցիչները, այն օրերին հայկական հողերը Հայաստանին վերադարձնելու համար պատեպատ զարկվող Ալ. Էնկվադյանը:

Իսկ հանդիսավոր նիստից հետո Նարիմանովն իրեն ազատ է զգացել Հռչակագիրը հրապարակելիս գոնե Լեոնային Ղարաբաղի համար ձեռակերպել մի տարբերակ, որն իր կարծիքով հետագայում կարելի կլիներ շուռոտուտ տալ եւ շրջանցել: Այստեղից էլ իր լսկ ուղղումը, թե «Լեոնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշվելու իրավունք»²:

Եվ շատ իրավացի է մեր Հ. Սիմոնյանը, որ համոզված է, թե Նարիմանովի ձեռքով է կեղծվել հռչակագիրը՝ ստեղծելով արտառոց միակ թյուրիմացությունը սկզբնաղբյուրների այնքան համերաշխ տվյալների շարքում³:

Եվ ի՛նչ կատարվեց հետո: Նարիմանովի ադրբեջանական կառավարությունը հարգե՛ց իր հանդիսավոր խոսքը: Հայաստանին հանձնե՛ց Նախիջեւանն ու Չանգեզուրը, իսկ Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորությանը տրվե՛ց ազատ ինքնորոշման իրավունք:

Պատմական հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ Նարիմանովը ոչ միայն նպատակ չէր ունեցել տերը մնալու իր հանդիսավոր խոսքի, որ

¹ Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, նշվ. գիրքը, էջ 140:
² Այս խոսքերը նա 1921 թ. հունիսի 27-ին հեռախոսով ասել է Ադրբեջանի արտգործժողկոմ Հուսեյնովին, որպեսզի նա էլ հաղորդի Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու վրա պնդող Օրջոնիկիձեին, Կիրովին եւ Կովկասյան բյուրոյի մյուս անդամներին (ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 12, գ. 86, թ): «Ասացեք, որ դա Քաղբյուրոյի ու Կազմկոմիտեի կարծիքն է, եւ եթե նրանք կաշույն են իմ Հռչակագրից, ապա այնտեղ տառացիորեն ասված է հետեւյալը. «Լեոնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշվելու իրավունք»:
³ Հրաչիկ Սիմոնյան, Մի՛ մոռացեք փաստերը. «Խ. Հ.», 1989, օգոստ. 23:

կնշանակի՝ երդումի, այլև Թուսաստանի հակահայկական ուժերն ու Թուրքիայի ավանդական թշնամանքը պիտի դարձնեն գործիք՝ Հայաստանից արկելու այդ նահանգները, նրանց կազմած ռազմավարական հզոր տարածքով մեկընդմիջտ կապելու ցեղակից ու հավատակից Թուրքիայի հետ:

Ինչպես հայտնի է, Ադրբեջանի ընդունած դեկտեմբերյան Հոշակագրից առաջ Հայաստանի միջազգային դիրքը բավական խախտտ էր եղել: Դեռևս սեպտեմբերի սկզբին Բաքվում կաշացած Արեւելքի ժողովուրդների համագումարը Հայաստանի հանրապետության մասին այնպես էր խոսում, ասես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների ամենայն դժբախտությունների պատճառը միայն նա է, եւ համագումարի հավաքված պետությունների առաջին հիմնական խնդիրն էլ պետք է լինի կործանել այդ հանրապետությունը:

Իսկ նույն սեպտեմբերի վերջին, այսպես կոչված, հեղափոխական Մուստաֆա Քեմալի Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա, նվաճեց նրա մի շարք մարզերը, կոտորեց բնակչությանը, սպառնաց նույնն անել նաեւ Արարատյան նահանգում, որովհետեւ ինչպես հետագայում Քեմալն էր խոստովանել, իր Թուրքիայի նպատակն էր եղել «ոչնչացնել հայկական բանակն ու Հայկական պետությունը»: Չի կարելի կարծել, թե Քեմալը համար որեւէ նշանակություն ուներ՝ իր դեմ Հայաստանի հանրապետությունն է թե Խորհրդային Հայաստանը:

Թուրքիայից տարբեր չէր եւ աշխարհի համայն աշխատավորության միակ «իսկական բարեկամ» Խորհրդային Թուսաստանի վերաբերմունքը: Դեպքերն ու փաստերը ցույց տվին, որ այդ հայակույ Թուրքիային Անտանտի գրկից հանելու եւ «հեղափոխական ուղու վրա» պահելու համար Թուսաստանը պատրաստ է զոհաբերել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին:

Կարեւոր է նկատի առնել, որ ինչպես նախընթացին, այնպես էլ հենց այս ժամանակ Թուրքիան սերտ կապերի մեջ էր Ադրբեջանի հետ. օգնում էին իրար՝ ոտքի կանգնելու, իրենց ընդհանուր թուրքական շահերն առաջ տանելու եւ զարգացնելու համար:

Եվ թուրք-ադրբեջանական միասնությունն իր խանձարորում իսկ հովանավորության ու պաշտպանության էր արժանանում նոր Թուսաստանի կառավարության մի այնպիսի ազդեցիկ գործչի կողմից, ինչպիսին Իսմայիլ Ստալինն էր:

Հիշենք նրա՝ հիմա արդեն լայնորեն հայտնի հեռագիր-հանձնարարականը, որ 1920-ին էր տվել Օրջոնիկիձեին, որը, թերեւս սխալմամբ, փորձում էր պաշտպան կանգնել հայկական կողմի ոտնահարվող տարածքային իրավունքներին: Ստալինը գրել էր. «Իմ կարծիքն այն է, որ չի կարելի շարունակ լարվապետություն անել կողմերի (այսինքն՝ թուրք-ադրբեջանական եւ հայկական — Բ. ՈՒ.) միջեւ:

Պետք է վճռականորեն պաշտպանել կողմերից մեկին, տվյալ պարագային, իհարկե, Ադրբեջանին՝ Թուրքիայի հետ միասին»:

Եվ այսպիսի պայմաններում նույնների վերջին-դեկտեմբերի սկզբին, հիմնականում ԲԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի դեկավար Ս. Օրջոնիկիձեի ճնշման տակ, Ադրբեջանն ստիպված եղավ հրաժարվել վիճելի մարզերից՝ Լեռնային Ղարաբաղից, Չանգեզուրից ու Նախիջեանից, դրանք հանդիսավորապես հանձնել Հայաստանին:

Նկատի առնելով, որ Օրջոնիկիձեյն այս բացահայտ «կողմնապահությունն» էլ ողջունել էր Ստալինը, մենք հիմա կարող ենք մտածել, որ կատարվածը լոկ դիվանագիտական խաղ է եղել՝ հայ բոլշեիկների աչքերին թող փչելու, հայ ժողովրդին առժամանակ հանգստացնելու համար: Այնպես մենք պարտավոր պիտի լինենք պատասխանելու ամենակարեւոր մի հարցի՝ ինչո՞ւ Հոշակագրից անմիջապես հետո Հայաստանը չմտավ Լեռնային Ղարաբաղ ու Նախիջեան, որպեսզի մեկընդմիջտ հաստատի իր տիրապետությունը ավելի քան երեք տարի կովախձնոր եղած նահանգներում: Միանգամայն այլ էլ Չանգեզուրի խնդիրը. Գարեգին Նժդեհն այնտեղ դրության տերն էր, եւ ուրիշ ոչ ոք չէր կարող նրա վրա իրավունք բանեցնել:

Որեմն ինչպես Ստալինը, այնպես էլ Օրջոնիկիձեին ու Նարինանույր գիտեին, որ Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջեանը վերջ ի վերջո Ադրբեջանին պիտի մնան, եւ քաղաքական կյանքի տարբեր օղակներում այդ խնդրի վերջնական լուծումն էին հաստանացնում:

Երբ 1921 թ. սկզբին ծրագրվել էր Մոսկվայում անցկացնել ՌԽՖՍՀ եւ Թուրքիայի կառավարական պատվիրակությունների դիվանագիտական խորհրդակցությունը, որն էլ պետք է ավարտվեր բարեկամության պայմանագրի կնքումով, թուրք-ադրբեջանական կողմը ներկայացավ իր կենսական հարցերի անողոք վճռով եւ այն ոչ մի քայլ չգիջելու նպատակով: Ուրիշ եզրակացության անհնար է հանգել՝ նկատի առնելով այն մանրամասները, որոնք հայտնի են դարձել միայն վերջերս հրապարակված փաստաթղթերի շնորհիվ: Օրինակ, ուսումնասիրողները գիտեն, որ թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա գնալու նախապարհին երկար ժամանակ մնացել է Բաքվում: Իսկ թե ի՞նչ են պայմանավորվել տեղացիների հետ, մեծ հավանականությամբ հիմա կարելի է ենթադրել այն թղթերից, որ այդ առթիվ ստեղծվել են Օրջոնիկիձեի ու Նարինանույի ձեռքերով:

Փետրվարի 9-ին Օրջոնիկիձեին Լեհինին հեռագիր է հղել՝ տեղեկացնելով, որ Թուրքիայի պատվիրակությունը, մի քանի օր Բաքվում գտնվելուց հետո, փետրվարի 6-ին Մոսկվա է ուղևորվել: Խորհուրդ էր տալիս կարգն ու պատշաճը մատուցել թուրքերին եւ, մանավանդ, «որքան կարելի է, շուտ պայմանագիր կնքել, քանի որ Մուշը, Վանը եւ Բիթլիսը Հայաստանին տալու մասին Չիչերինի պահանջը կարող է Մուստաֆա Քեմալին հարկադրել «Անտանտի հետ մերձեցման ուղի-

¹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, М., 1932, стр. 102.

¹ ԽՍՀՄ ՀՀԿՍ, ֆ. 13, ց. 4, գ. 496, թ. 142:

ներ որոնելու»: Մեջտեղ է քաշվում հայկական հարցն իր փշոտ կողմերով, սրան էլ հետևում է զգուշացումը՝ հեռու մնալ նրանից, «քանի որ Հայկական հարցը դա Արեւելյան Անատոլիայի հարցն է», իսկ խորհրդային կողմի համար դա ամենակարեւորն է, քանի որ «եթէ Անկարան թեքի էլ Անտանտի կողմը, Արեւելյան Անատոլիան կմնա մեզ հետ, դա մեզ համար չափազանց կարեւոր է»¹:

Օրջոնիկիձեի հեռագրի (Մոսկվայում ստացված փետրվարի 11-ին) իր օրինակի վրա Ստալինը Լենինին հետեւյալ խորհրդանշական բացատրությունն է ուղղել. «Ընկ. Լենին. ես միայն երեկ իմացա, որ Չիչերինն իրոք ինչ-որ ժամանակ թուրքերին է ուղարկել մի հիմար (ու պրովոկացիոն) պահանջ՝ Վանը, Մուշը եւ Բիթլիսը (թուրքական գավառներ՝ թուրքերի հսկայական գերակշռությամբ) մաքրելու մասին՝ հօգուտ Հայաստանի:

Այդ հայկական-իմպերիալիստական պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել: Անհրաժեշտ է արգելել ազգայնականորեն տրամադրված հայերի թելադրանքով թուրքերին նոտաներ ուղարկելը»²:

Ուրեմն թուրքերը, դեռ Մոսկվա չհասած, այսպես հոգատար ու սրտացավ վերաբերմունքի էին արժանացել: Վերաբերմունք, որը տիրապետող էր եւ՝ Ստալինի գլխավորած Ազգությունների գործերի կոմիսարիատում, եւ՝, ինչպես պետք է կոահել, Լենինի ու նրա մերձավորների շրջանում: Բայց գործի գլուխ էր կանգնած Ստալինի կոմիսարիատը, որի քաղաքականությունը տվյալ հարցում մինչեւ վերջ մերկացած ենք տեսնում մի հողվածի մեջ, որը լույս տեսավ Կոմիսարիատի թերթում, նրա աշխատակից Ա. Սկաչկոյի ստորագրությամբ: Սկաչկոն Սկաչկո՞, սակայն թերթը պաշտոնական էր եւ արտահայտում էր քննարկվող հարցի շուրջ ժամանակի Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության դիրքորոշումն ու քաղաքականությունը: «Արեւելյան չորս պետությունների՝ Խորհրդային Ռուսաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ իմպերիալիզմի դեմ կովող Թուրքիայի առաջիկա կոնֆերանսը բացառիկ կարեւորություն ունեցող երեւույթ է, համաշխարհային հեղափոխության պատմության մեջ շրջադարձային կետերից մեկը», — սկզբից եւեթ հայտարարում էր հեղինակը, հետո էլ բացատրում, որ Թուրքիան բռնել է հեղափոխության ուղին, իր ետևից տանում է ամբողջ Արեւելքը, հետևաբար եւ անհրաժեշտ է նրան ընդառաջել ամեն տեսակ զիջումներով, ապա թե ոչ, ետ կկանգնի հեղափոխությունից, կանցնի Անտանտի կողմը, եւ դա էլ կլինի «սարսափելի հարված Արեւելքի հեղափոխության զարգացմանը: Իսկ հեղափոխության մարումն Արեւելքում՝ դա հավերժական հետաձգումն է Արեւմուտքի հեղափոխության»³:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 558, ց. 1, պ. մ. 5240, թ. 1ա.բ: Հմմտ. Հրաչիկ Սիմոնյան, Ողբերգության պահին. «Գարուն», 1981, հ. 4, էջ 48:

² Անդ:

³ А. Скачко, Армения и Турция на предстоящей конференции. «Жизнь национальностей» թերթ, 1921 թ. մարտի 4:

Ազգությունների կոմիսարիատի, թե՛ Ստալինի, թե՛ Բերանը հենց սկզբից էլ կոչ է անում, որ բանակցությունների պատրաստվող չորս երկրներն «իրար անեն այնպիսի զիջումներ, որոնք կարող լինեն վերացնելու փոխադարձ անբավականության ու փոխադարձ անվստահության ամեն տեսակ առիթները»: Եվ հայ մարդիկ պիտի ցնձային. չէ՛ որ զիջումները լինելու են փոխադարձ, ուրեմն, հնարավոր է, որ իրենց եւս զիջումներ անեն եւ դրանով մեկընդմիջտ վերջ տան իրենց անբավականությանն ու գրկվածությանը:

Սակայն հողվածի հետագա ամբողջ բարբառանքն այն մասին է, որ միայն հայերն իրե՛նք պիտի զիջումներ անեն, նույնիսկ եթե այլեւս զիջելու ոչինչ չունենան: Այո՛, եթե զիջելու ոչինչ չունենան: Նրանք «պետք է հաղթահարեն իրենց ազգայնականությունը եւ հանուն համաշխարհային հեղափոխության շահերի պետք է զոհաբերեն ո՛չ միայն տարածքներ, այլեւ իրենց ազգակիցների խմբե՛րը...»: «Եթե մենք Անկարայի վրա կասկածենք (համաշխարհային իմպերիալիզմի կամ մարտընչող իմպերիալիզմի մեջ, որ նա ցանկանում է իր տիրապետության տակ թողնել հայերով բնակեցված տարածքներ եւ նույնիսկ ուզում է նվաճել Կովկասը, անգամ այդ պարագային էլ հիմք չի լինի վախենալու Թուրքիայից...»: Եվ այսպես ձգվում է զիջումներ ու նվիրաբերություններ անելու, անվճար զոհաբերությունների թվարկումը, որի վերջում էլ գալիս է սրտաբաց խոստովանությունը. «Բոլոր այս նկատումները վերաբերում են Հայաստանին, քանի որ ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ էլ Ադրբեջանը Թուրքիայի հետ վիճելու հարցեր չունեն»: «Հայաստանը պետք է ղեկավարվի ազգային մեծագույն զոհողությունների մասին լենինյան սկզբունքով, նա պետք է հրաժարվի ոչ միայն «ծովից ծով Հայաստանի» դաշնակցական-իմպերիալիստական պահանջներից, այլեւ նույնիսկ հայկական կոչվող հողերն իրեն միացնելու համետ ցանկությունից»: Խոսելով արեւմտահայկական նահանգներում կատարված թուրքական վարագությունների մասին, ցինկիորեն ավելացնում է, թե, միեւնույն է, «Հայաստանին ոչինչ չի մնում անելու, քան հաշտվել ստեղծված դրության հետ եւ համաշխարհային հեղափոխության շահերի համար զոհաբերել եւ՝ իր նախկին տարածքները, եւ՝ իր ժողովրդի՝ Թուրքիայում մնացած մասը: Հայաստանը պարտավոր է հրաժարվել ոչ միայն այդ տարածքներից, այլեւ նույնիսկ նրանցից, որոնք մտնում էին անկախ Հայաստանի մեջ»: Ինչո՛ւ: Ռոպիհետե Հայաստանն այլեւս բավականաչափ հզորություն չունի իր այդ հարցերը սեփական ուժերով լուծելու համար, իսկ «Խորհրդային Ռուսաստանը, ելնելով իր պետական շահերից, միջազգային հիմնահարցեր չի դնում»:

Հողվածն սկզբից մինչեւ վերջ այսօրինակ անմարդկային ու անբարոյական հայտարարություններից է կազմված: Երեւի այն առաջին անգամ լկտիորեն բաց էր անում ժամանակի քաղաքական կյանքի վրայի թողը եւ ցույց էր տալիս, թե լենին-ստալինյան հեղափոխական

պետական մեքենան ի՛նչ տեսակ դիվանագիտական խաղերով է ապարեզ մտնում՝ կառավարելու իր թրի տակ անցած տերություններին, տնօրինելու հպատակ ժողովուրդների դժխեմ բախտը:

Ես «լեւին-ստալինյան» միասնությունը պատահաբար չդրի այստեղ: Մինչեւ այժմ ուսումնասիրողները խորհրդայնացած Հայաստանի առաջին տարիների ողբերգությունների հիմնական պատճառ են ճանաչել Ստալինին՝ արեւմտահայկական ու արեւելահայկական նահանգների նվիրաբերումները թուրքերին ու աղրբեջանցիներին բացատրելով լոկ իբրեւ այդ ստոր դահնապետի հայատնացության ու կամայականությունների արգասիք: Եվ ստացվել է այնպես, թե նա 1920—21 թվականներին, նույնիսկ 1918-ի ձմեռնամուտին հայ ժողովրդի դեմ նյութել է ամենասահավոր դավեր՝ հակադրվելով Լեւինին կամ դրանք գաղտնի պահելով նրանից: Եվ քանի՞-քանիսն են գրել հենց այս 21 թ. ռուս-թուրքական բանակցությունների ու ընդունած պայմանագրերի մասին՝ դրությունն այնպես ներկայացնելով, թե ամեն ինչ կատարվում էր Ստալինի ձեռքով, վարագույրի ետեւ, առանց Լեւինի դործուն մասնակցության կամ միջամտության:

Պատմում են, որ ռուս-թուրքական բանակցություններին (թե՛ կոնֆերանսին) հրավիրված Ալեքսանդր Բեկզադյանը, վճռաբար դեմ կանգնելով վերին կառավարության դիրքորոշմանը, ներկայացրել է իր ժողովրդի շահերն ու պահանջները, մարտնչել դրանց համար, եւ Թուրքիայի պատվիրակությունն այդքանը չհանդուրժելով՝ պահանջել է, որ Բեկզադյանին զրկեն բանակցություններին մասնակցելու իրավունքից: Հետո Հայաստանի Արտգործո՞ղկումն իր վրդովմունքն է հայտնել անձամբ Լեւինին, նրա հետ ունեցել ծանր գրույց, որը եւ պատճառ է դարձել, որ Հայաստանը բաժան-բաժան անեն, նվիրաբերեն թուրքերին ու աղրբեջանցիներին, առանց ունկնդրելու Հայաստանի ձայնը, առանց նույնիսկ պաշտոնապես նրան մասնակից դարձնելու այդ արարողություններին:

Եվ այս ամենը՝ Լեւինի գլխավորած երկրում, այն մարդու, որը մինչեւ այդ ազգի ինքնորոշման տեսությունն էր ստեղծել, լեւինյան տեսությունն, որով յուրաքանչյուր ազգ, նույնիսկ ամենափոքրաթիվն ու ամենաանգործը, պետք է ունենար իր բախտը տնօրինելու անսահմանափակ իրավունքներ, ամենավճռական ձայն եւ մեծերի ու հզորների ամենաբազմակողմանի պաշտպանությունը:

Ազգային քաղաքականության մեջ հայտնի լեւինյան այս տեսության ամենասանողոք հակառակորդն ինքը՝ Լեւինն էր, որը գոնե հայկական հարցում, իր գահակալության 3—4 տարիների ընթացքում, խողաց ամենազգրելի մի դեր: Վերացական շիներու համար հարց տանք, թե Արեւմտահայաստանի մասին դեկրետ ընդունելուց հետո այն ո՛վ էր, որ իր գործերը ետ քաշեց՝ այնտեղի հայությանը թողնելով հրեշի բերանին:

Իսկ 1921 թ. փետրվար-մարտյան ռուս-թուրքական բանակցություններին թուրքերն ու աղրբեջանցիները, խոսքերը մեկ արած, ան-

վերջ նրան հասկացնում էին, որ անկասելի նպատակ ունեն պատասպաստ անելու Հայաստանը, իսկ նա ուշի-ուշով հետեւում էր, թե այդ նպատակն ինչպես է իրականացվում, այսպես կոչված, հաշտության կամ բարեկամության խորհրդածողովում:

Հիմա մեր ձեռքի տակ են Նաբիմանովի երկու նամակները Լեւինին՝ գրված խորհրդածողովի նախօրյակին: Մի քանի տարի առաջ նրանց բովանդակությունը ճշգրիտ գրի առած ինձ էր տրամադրել պրոֆ. Հրանտ Եպիսկոպոսով: Ասում էր՝ մոսկովյան կուսակցական արխիվում են գտնվում, եւ արտագրել չի կարելի, չի թույլատրվում: Վերջապես դրանք արեւերես հանեց Հրաչիկ Միմոնյանը՝ հնարավորություն տալով, որ ուսումնասիրողներն ու ընթերցողը մինչեւ վերջ տեղյակ լինեն հայ ժողովրդի ճակատագրի դեմ գործված եռապետական (Ռուսաստան-Թուրքիա-Աղրբեջան) խարդավանքի մի նոր ծայքին եւս:

Առաջին նամակը գրված պիտի լինի 1921 թ. փետրվարի 16-ին: Լեւինն ստացել, կարդացել գործակիցներին ծանոթանալու է հանձնարարել 19-ին: Այնտեղ հիմնականում խոսք է գնում թուրքերին սիրաշահելու եւ այդ կերպ «արեւելյան ազգերի հեղափոխության այդ առաջնորդներին» գործի դնելու մասին, եւ սիրաշահելու միակ եղանակն էլ հայկական հարցում նրանց բոլոր պահանջները կատարելն է համարվում: «Անգորացիներն անկեղծորեն ցանկանում են իրենց բախտը կապել մեզ հետ՝ ընդդեմ Անգլիայի, — Լեւինին տեղեկացնում է Նաբիմանովը: — Նրանց համար ամենափափուկ հարցը հայկականն է: Այս հարցում նրանք առավելագույն եռանդ են դրսևորել, որպեսզի այն լուծեն իրենց օգտին: Ես խոսք օգեցի Բաթումի եւ Ախալցխալի մասին, բայց նրանք սասցին. «Հայկական հարցը կյանքի եւ մահվան հարց է: Եթե այս հարցում մենք զիջենք, զանգվածները չեն գա մեր ետեւից: Մինչդեռ այս հարցը մեր օգտին լուծելը մեզ ուժեղ է դարձնում»:

Հաջորդ պարբերությունն իր մեջ կենտրոնացնում է ամբողջ ասեփքը. «Անշուշտ նրանք դեմ են Անտանտին, նրանք պատրաստ են մեզ հետ միասին կովելու Անգլիայի դեմ միչեւ վերջին մարդը, բայց թե Մոսկվան հայկական հարցի պատճառով անգորացիներին վանի իրենից, ապա նրանք հուսահատված կարող են նետվել Անգլիայի գիրկը»:

Ապա գալիս է ասրանքը թանկացնող թարփինաման. «Անգորացիները գնալով ավելի մեծ ժողովրդականություն են վայելում որպես մուսուլմանական Արեւելքում երոպական իմպերիալիզմի լծից ազատագրվելու համար պայքարող մարտիկներ: ...Եթե հիմա հրաժարվենք անգորացիներից, ապա մենք ոչ միայն կկորցնենք մեր ամբողջ ազդեցությունը մուսուլմանական Արեւելքում, այլեւ կբացենք մեզ համար չլաված Արեւելյան ռազմաճակատ: Եթե Անգլիան էլ, օգտվելով այդ հանգամանքից, բացի նաեւ Արեւմտյան ռազմաճակատ...»:

Ահա այսպես. վտանգված է համաշխարհային հեղափոխության գործը, խորհրդային երկիրը կընկնի երկու չեղած-չտեսնված ռազմաճակատների աքցանը, եթե խելամտություն չունենանք Անգորայի թուր-

քերին սիրաշահելու, իսկ այս էլ հնարավոր է միայն ու միայն հայկական հարցը ոտնատակ տալով, քանի որ աշխարհի փրկարար անգորացիների համար «հայկական հարցը կյանքի եւ մահվան հարց է»:

Նարինանուլը հմուտ դիվանագետ էր. գիտեր, որ Մոսկվայում իր տեսակետի դեմ խոսք անպայման կլինի, չէ՞ որ այնտեղ էր Չիչերինը՝ նոր կառավարության բարձր ոլորտում երեւի թե միակ արդարատեր մարդը, որը հայկական հարցը հնարավոր սահմաններում խղճմտանքով լուծելու ուղիներ էր որոնում: Եվ Նարինանուլը նախապես կտրում է նրա ջիլը: «Ես պետք է նախազգուշացնեմ Ձեզ, — գրում է նա, — ընկ. Չիչերինը խճճում է արեւելյան հարցը, նա չարից ավելի է հրապուրվում հայկական հարցով եւ հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչ կարող է լինել, եթե անգորացիների հետ խզումը տեղի ունենա հենց Հայկական հարցի պատճառով: Ես կտրականապես հաշտարարում եմ՝ Կովկասում (Դաղստանում եւ Վրաստանում) ստեղծված իրադրության մեջ, եթե կամենում ենք մեր ձեռքում պահել Ադրբեջանը, մենք պետք է ամուր դաշինք կնքենք անգորացիների հետ, ինչ գնով էլ լինի: Ես կրկնում եմ. այդ դաշինքը մեզ կտա ամբողջ մուսուլմանական Արևելքը, եւ այն ընդհանուր դժգոհությունը, որ մենք ինքներս (այսինքն՝ Չիչերինի մեղքով — Բ. Ու.) ենք ստեղծել մեր անձնական Արևելյան քաղաքականությանը, կվերանա, եւ դրանով մենք Անգլիայի ձեռքից կխլենք պրովոկացիայի գործիքը»¹:

Ուշադրություն դարձրեք. «Եթե կամենում ենք մեր ձեռքում պահել Ադրբեջանը»: Այս ահռելի սպառնալիքն էլ պահել էր վերջի համար. որպեսզի ասսարեզ հանի եւ ընթերցողին շշմեցնի. ապա թե ինչէ՞ր կարող էր կորցնել հայկական հարցը պաշտպանելով եւ, մանավանդ, ինչէ՞ր կարող էր շահել այն ոտքի տակ տալով:

Կա եւ երկրորդ ամակը՝ գրված փետրվարի 21-ին: Այն գրելիս Նարինանուլի համար արդեն առկա էր մի հզոր հաղթաթուղթ՝ Հայաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան հեղաշրջումը: «Ձեզ հայտնի է, որ խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում արդեն տապալված է, — իր հերթին նա հաղորդում է առաջնորդին՝ կատարելով եւ իր համար բաղձալի եզրակացությունը: — Դա նկատի առնելով՝ ես կարծում եմ, որ թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններ վարելիս Հայկական հարցն այլևս դեր չպիտի խաղաք»:

Ուրեմն, Հայաստանը մեռած է, նրա դիակի վրայով կարող էր շարժվել ետ ու առաջ:

Եվ պատահական չէ, որ Չիչերինի ու Կարախանի համատ դիմադրությունն անգամ հայկական (բացակա) կողմին ոչինչ չտվեց, ո՛չ Արեւմտահայաստանի նվազագույն մասը՝ Վանի, Բիթլիսի ու Մուշի նահանգները, որոնց հարցը բանակցությունների նախօրյակին լուծված, պրծած էր համարվում, ո՛չ էլ նույնիսկ Կարսի ու Արդահանի շրջան-

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 2, ց. 1, պ. մ. 24503, թ. 1—2 (տես՝ «Գարուն», 1989, հ. 4, էջ 50—51):

ները, որոնք վերջին պատերազմում Լին բռնագրավվել Հայաստանի հանրապետությունից: Հակառակը, հարցը գնում էր մի բուռ դարձած Հայաստանի մարմինը եւս ծվատելու մասին, եւ այն սկսեցին Նախիջեւանն Ադրբեջանին պարզելով: Այստեղ այլևս կասկած չկար, որ թուրք գործիչների, Ռուսաստանի Ազգությունների կոմիսարիատի եւ Նարինանուլի ջանքերը համապատասխան արդյունքի հասել էին. անգորացիների դերն ու կշիռն այնքան բարձրացել էր, որ նրանք բանակցությունների ընթացքում վոնդել տվին Հայաստանի ներկայացուցչին, իսկ դաշնագրի մեջ էլ հայկական նահանգ Նախիջեւանն Ադրբեջանին նվիրաբերելու մի այնպիսի տարբերակ թելադրեցին, որ ինքնուրույն ու անկախ պետությունների փոխհարաբերություններում աննախադեպ է: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածն ունի հետևյալ ձևակերպումը. «Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջեւանի մարզը՝ սույն Պայմանագրի 1-ին (ը) հավելվածում նշված սահմաններում կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո՝ պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չզիջի մի երրորդ պետության»¹:

Եվ այսբանը ընդամենը երեք ու կես ամիս հետո այն Հոչակագրից, որ «եղբայրական Ադրբեջանն» էր աշխարհով մեկ արել՝ խոստովանելով, թե «Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Նախիջեւանը համարվում են Հայկական սոցիալիստական հանրապետության բաղկացուցիչ մասեր» (մյուս տարբերակում՝ Չանգեզուրի ու Նախիջեւանի նահանգների տարածքները հանդիսանում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը»):

Նախիջեւան-անբաժանելի մասն այսպես բաժանեցին Հայաստանից, տվին Ադրբեջանին, որպեսզի կարճ ժամանակ անց էլ նրա միջոցով ապահովեր իրար հետ շիման ոչ մի կետ չունեցող Թուրքիայի ու Ադրբեջանի սահմանակցությունը: Թուրքիան իր արեւելյան մասում 50 կմ երկարությամբ մի տարածք զիջեց Պարսկաստանին եւ փոխարենը Նախիջեւանի սահմանում 17 կմ երկարությամբ մի նեղ շերտ ստացավ, որպեսզի սրանով ապահովվի թուրքական երկու պետությունների սահմանակցությունը:

Նախիջեւանը կորցնելուց ամիսներ հետո միայն Հայաստանի կառավարությունը գործի անցավ գոնե Արցախին տեր կանգնելու համար: Հավանաբար այս առթիվ լուրջ խոսակցություն էր եղել կուսակցության Կովկասյան բյուրոյում կամ նրա կառավարության շրջանակում, որովհետեւ 1921 թ. հունիսի 3-ին Կով. բյուրոն, Ս. Օրջոնիկիձեի, Ֆ. Մախարաձեի, Ն. Նարինանուլի, Ալ. Մյասնիկյանի եւ այլոց մասնակցությամբ, ընդունել էր որոշում, որի 5-րդ կետով Հայաստանին հանձնարարվում էր հոչակագրով հաստատել Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելությունը Հայկական ԽՍՀ-ին²: Եվ այս հիման վրա էլ Հա-

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սով. արտ. քաղ. փաստաթղթերում» (1828—1923), Երևան, 1972, էջ 501:

² ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 77:

չաստանի Ժողկոմիտորին իսկապես ընդունեց հետևյալ հոշակագիրը. «Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության Հեղկոմի հոշակագրի եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջեւ եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեոնային Ղարաբաղը այժմվանից կազմում է Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության անբաժան մասը:

Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության Ժողկոմիտորի նախագահ Ալ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի),

Քարտուղար Մ. Ղարաբեկյան:

1921 թ. հունիսի 12, Երևան»¹:

Երկու «հանրապետությունների միջեւ եղած պայմանավորվածության հիման վրա» ակնարկը վկայում է, որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ այդպիսի պայմանավորվածություն իսկապես եղել է, այսինքն՝ Նարիմանովի կառավարությունը տվել է իր համաձայնությունը, որպեսզի Հայաստանի Ժողկոմիտորին ընդունի նման որոշում եւ հրապարակի: Այսպես անհնար կլինեք պատկերացնել հոշակագրի մեջ նույն ակնարկի առկայությունը, մանավանդ այդ հոշակագրի հրապարակումն Ադրբեջանի պաշտոնական մամուլում («Բակինսկի ուրոշի»):

Այս որոշումը՝ ընդունված երկու հարեան հանրապետությունների կառավարական բարձր մակարդակով, ինչ-որ չափով նախապատրաստված էր նաեւ կենտրոնում՝ Ռուսաստանյան ղեկավարության ու նրա՝ Անդրկովկասում գործող ներկայացուցիչների շրջանակում: Գիտենք, օրինակ, որ 1921 թ. հունիսի 2-ին Ռուսաստանի Արտգործոցնախարհից դիմել էին Կովկասյան ճակատի շտաբին՝ խնդրելով տեղեկություններ հաղորդել Կովկասի խորհրդային սահմանների մասին, եւ Կովկասյան առաջին կորպուսի շտաբի պետ Վորոնկովը նույն ամսի 9-ին, այսինքն՝ Կովկասյան բյուրոյի որոշումից հետո, սակայն եւ Հայաստանի կառավարության հոշակագրից երեք օր առաջ, պատասխանել է. «Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, որպես հայ բնակչության մեծ տոկոս ունեցող նահանգներ, Ադրբեջանի Հեղկոմի որոշմամբ, Չանգեզուրում հակահեղափոխության վերացումից հետո, պետք է անցնեն Հայաստանին»²:

Ուրեմն, պարզվում է, որ Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը Հայաստանին տալու որոշում է ընդունել ոչ միայն Կովկասյան բյուրոն, այլեւ Ադրբեջանի Հեղկոմը: Եվ այսքանից հետո՝ ամենաօրինական, ո՛չ մի առարկություն չընդունող հոշակագիրը, որ Հայաստանի կառավարությունն ընդունեց հունիսի 12-ին:

Հոշակագրի կապակցությամբ Հայաստանի կառավարությունն ստեղծեց նաեւ Ղարաբաղում Հայաստանի հանրապետության Արտա-

կարգ լիազորի պաշտոն, եւ այդ պաշտոնին նշանակվեց ժամանակի հայ նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Ասքանազ Մոսվյանը:

Հետո՝ պիտի պարզվեր, որ այդ հոշակագիրն իր նախապատրաստությամբ ու հետեւանքով մեկն էր այն խաբեական մեքենայություններից, որոնք նոր Ռուսաստանի ներկայացուցիչներն էին կատարում արցախահայության ճակատագրի վերաբերյալ: Ըստ երեւոյթին Հայաստանի ու Անդրերկրկոմի ղեկավարներին շատ էր անհանգստացնում ընթացող Չանգեզուրի խնդիրը: Ոչ մի կերպ չէին կարողանում ծնկի քերել, մնացել էր մի վերջին միջոց՝ երկրամասը կանգնեցնել երկրորդականի առաջ, տեսնո՞ւմ եք՝ Արցախն էլ միացրինք Խորհրդային Հայաստանին, եւ մնացիք դուք, որ արանքում պիտի խեղդվեք: Եվ, իսկապես, հունիսի 18-ին, այսինքն՝ հոշակագիրը հրապարակելուց անմիջապես հետո, Չանգեզուրում ստացվում է մի ուղերձ, որի մեջ մասնավորապես գրված էր. «Հայաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը նորեւն դիմում է ձեզ՝ Չանգեզուրցիներին, վերջ տալու տեղի ունեցող ընդհարումներին. ինքնորոշման հիմունքներով Չանգեզուրը պիտի համարվի իր հարազատ բանվորագյուղացիական հայրենիքի անբաժան մասը: — Այսպէս. — Ամբողջ Անդրկովկասում հաստատված է խորհրդային իշխանություն, Լեոնային Ղարաբաղը եւս միացված է Հայաստանին, միայն Չանգեզուրն է բացառություն կազմում»¹:

Այսպես, ուրեմն. Ղարաբաղն էլ միացվեց, մնացիք դուք, որ ուրիշ էլք չունեք:

Հոշակագիրն ունեցել էր որոշակի նպատակ, որը հաղորդվել էր նաեւ Նարիմանովին (սա էր, որ մի քանի օր հետո, այդ նպատակից դժգոհ, պիտի քրթմնջար. «Եթե խորհրդային Հայաստանն այդ գործողությամբ ցանկանում է թողնել ակնհայտ տպավորություն Հայաստանի դաշնակների ու անկուսակցական զանգվածի վրա...»):

Չի կարելի կարծել, թե սպասված տպավորությունը չստացվեց. ամսավերջին Չանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության տրամադրությունը փոխված էր արդեն: Նժդեհի մարտիկներն անգամ «բանվորագյուղացիական կառավարության» գորքի դեմ չէին կովում այն վճռականությամբ, որ ցույց էին տալիս նախորդ ամիսներին... Եվ անհա՛, հուլիսի սկզբին նահանգն անցնում է խորհրդային իշխանությանը: Սրանով էլ, ըստ երեւոյթին, հոշակագիրը (Արցախի մասին) մեծապես օգնել էր խնդրի կատարմանը եւ այլեւս կարող էր չեղյալ հայտարարվել:

Այն օրերին Թիֆլիսում համաանդրկովկասյան կարեւոր խորհրդակցություն էր գնում, եւ այնտեղ էր գտնվում նաեւ Մոսվյանը: Օրջոնիկիձեի հանձնարարությամբ Մոսվյանն ու Ադրբեջանի Ռազմածովային ժողկոմ Ալիհեյդար Կարաբեյր պետք է մեկնեին Ղարաբաղ՝ Հայաստանին տրված մարզի կյանքը կազմակերպելու եւ նոր հունի մեջ

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921 հունիսի 19, «Բակ. ուրոշի», 1921, հունիսի 22:

² ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 16, գ. 44, թ. 2—3:

¹ «Մխտար», էջ 199:

դնելու համար: Այսպիսով պիտի իրականացվեին Կովկասյան բյուրոյի հունիսի 3-ի որոշումը եւ Հայաստանի Ժողովուրդի հունիսի 12-ի հռչակագիրը: Կարծես հաղթահարված էին դժվարությունները, եւ ոչինչ չէր կարող խանգարել իրերի տրամաբանական ընթացքին: Սակայն երբ Ղարաբաղ ուղարկվածները հասան Եվլախ, Կարաեւր Մուսվաթին հայտնեց, թե, իբր, նախորդ երեկոյան Թիֆլիսում գտնվող իրենց արտգործողկոմ Հուսեյնովը հետախոսով կապված է եղել Բաքու, Նարիմանովի հետ, եւ վերջինս հանձնարարել է, որպէսզի Կարաեւր ու Մուսվաթը Եվլախից ուղիղ գնան Բաքու, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը նոր պարզաբանումների կարիք ունի, եւ դրանք պիտի կատարվեն Բաքվում:

Պետական գործչի, եւ առհասարակ մարդ-անհատի, յուրաքանչյուր այսպիսի քայլի մէջ կարելի է բնութագրական շատ բան տեսնելու անձի, նույնպէս իրեն ծնած ու սնած միջավայրի պատկերը գծելու համար: Երբ Օրջոնիկիձէն Կարաեւրն ու Մուսվաթին Արցախ էր գործուղում, Կարաեւր արդեն գիտեր Հուսեյնովի ու Նարիմանովի հետախոսագրույցի եւ տրված հանձնարարության մասին: Նա այդքանն անմիջապէս Մուսվաթին պիտի հաղորդեր, ու այլեւս կարիք չէր լինի գնացք նստել, հասնել Եվլախ: Օճանապարհին, Թիֆլիսից մինչեւ Եվլախ էլ գնացքում նրանք երեւի իրար տեսել են, գրուցել: չէ՞ որ, իբր, նույն ղեկավար հանձնարարությունը միասին կատարելու էին գնում եւ եթէ կարիք ու պատեհություն լիներ, ժողովրդի առաջ ելույթ ունենային, պիտի եղբայրության, անկեղծ բարեկամության եւ ուրիշ այսպիսի սրբազան երեւոյթների մասին խոսեին: Սակայն Կարաեւր-գործընկերն իմացած կարեւորագույն հանձնարարականի մասին լռել է Թիֆլիսում, համր է մնացել ամբողջ ճանապարհին եւ միայն Եվլախում, երեւի իր տաճր, արիացած ու անկեղծացած՝ տվել Մուսվաթի երեսին:

Մուսվաթը գանձակեցի էր եւ, ողեկցի ցեղային վարք ու բարքին մանկությունից ծանոթ, բանիմաց մարդ, իսկույն հասկացել էր, որ Արցախի հարցը նորից ճակատագրական խարդախանքի է դեմ առնում: Հրաժարվեց Բաքու մեկնելուց, հունիսի 25-ին էլ սուրհանդակի միջոցով տագնապոտ երկտող ուղարկեց Օրջոնիկիձէին: Երկտողում նա վրդովված էր. «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շտապ ու աներկոյիմ լուծումն ունի վիթխարի կարեւորության քաղաքական նշանակություն եւ վճռական գործոն կհանդիսանա Չանգեզուրի հարցը լուծելիս:

Հետագա ձգձգումը միայն հաղթաթուղթ է մեր թշնամիների ձեռքին»¹:

Դժբախտաբար, Մուսվաթը չէր սխալվել: Արցախի դեմ նորից ստոր դավ էր նյութվել: Ադրբեջանի կառավարության հրամանով նրա լիազորությունը բեկանված էր, եւ նա ստիպված եղավ վերադառնալ Երևան: Իսկ Կարաեւր շարունակեց ճանապարհը, Ղարաբաղ հասավ ու այնտեղ որոշակի ձեռնարկումներ կատարեց իր կառավարության կարգադրությամբ: Կարճ ժամանակ անց նրա գործունեության առթիվ

Բաքվում ստացվեց հետեւյալ գեկույցը. «Ընկեր Կարաեւրի կողմից ձեռնարկված են համապատասխան միջոցներ՝ այդ հարցի վերացման համար»¹:

Պարզ է, որ խոսքը վերաբերում էր Ղարաբաղի հարցին:

Մուսվաթի երկտողն ստանալով հունիսի 26-ին՝ Օրջոնիկիձէն երեւի հանձնարարած պիտի լիներ, որ այդ օրերին (25—27) Անդր-կովկասյան հանրապետությունների սահմանային հարցերը քննող հանձնաժողովն ստավել ուշադիր լինի Լեռնային Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ: Մանավանդ, որ այնտեղ էլ Բեկզադյանն էր անվերջ մարդկանց լարված պահում նույն հարցի առթիվ իր պահանջներով:

Այդ օրերին (հունիսի 25—27) Թիֆլիսում իր աշխատանքներն էր տանում այն հանձնաժողովը՝ Կիրովի ղեկավարությամբ, որ Կովբյուրոն դեռեւս մայիսի 2-ին էր ստեղծել՝ երեք հանրապետությունների սահմանների հարցը քննելու եւ եզրակացությունները բյուրոյին ներկայացնելու՝ վերջնական որոշման համար: Հանձնաժողովի կազմում էին վրաց կողմից՝ Սվանիձէն ու Թորոբիան, Ադրբեջանից՝ Հուսեյնովը, Հաջինսկին, Ռասուլ-գադեմ ու Օմար-Ֆարիկը, Հայաստանից՝ միայն Ալեքսանդր Բեկզադյանը: Ինչո՞ւ այսպիսի անհամամասնություն, — զարմացած են ուսումնասիրողները: — Մի՞թե հենց դա էլ չի մատնում ղեկավարության ո՛չ հայանպաստ տրամադրությունը, երբ այն օրերին հենց հայկական կողմն էր, որ ավելի շատ խնդիրներ ուներ սահմանների տեսակետից²:

Հանձնախմբի աշխատանքի սկզբից իսկ Բեկզադյանը խնդիր դրեց նկատի առնել Հայաստանի տարածքային անբարենպաստ վիճակը, ինչպէս նաեւ մոտիկ անցյալում հայ ժողովրդի տված ծանր ու ճակատագրական կորուստները եւ զիջումներ կատարել գոնե այն շրջաններում, որոնց հայկական պատկանելությունը չի կարող հարց լինել: Այս խոսքն, անտարակույս, վերաբերում էր նաեւ զգացումների մարզին եւ ուղղված էր գործընկերների խնդին. «Համուն ընդհանուր համերաշխության, հանուն մեկընդմիջտ ամենասանկեղծ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու՝ անել որոշ տարածքային զիջումներ, ընդ որում՝ խիտ հայ բնակչություն ունեցող շրջաններում»³:

Բեկզադյանի առաջարկությունը վերաբերում էր Ախալքալաքի շրջանին, Լոռու գավառին եւ Լեռնային Ղարաբաղին:

Վրաց ու ադրբեջանական կողմերը կտրականապէս մերժեցին այդ առաջարկությունը, եւ հետո մեջտեղ եկան նաեւ տարածայնություններ հենց նրանց միջեւ՝ իրենց համար վիճելի տարածքների հարցը քննելիս: Եվ, այսուհանդերձ, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կապակցությամբ խորհրդակցության արձանագրության մէջ ադրբեջանական պատվիրակության ղեկավար Հուսեյնովի մասին գրանցված է հետեւ-

¹ Անդ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 95, թ. 201: Հմմտ. Հ. Սիմոնյան, Ազգամիջյան լարվածության ակունքներում. «Խ. Հ.», 1989, սեպտ. 14:

² Անդ: Լ. Хуршудян. Истина... էջ 33:

³ ՀԽՍՀ ՀՀԽԾ ԿՊՍ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1420, թ. 15 եւ հոգ:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 141, թ. 4:

յալը. «Առանձնապես կողմնակից լինելով շովինիստների կողմից քանիցս ազգամիջյան պայքարի ռազմաբեմ դարձած Լեոնային Լարաբաղն արդարացիորեն հայերին տալուն, նա միաժամանակ, իբրև Ադր. ԽՍՀ պատվիրակության ղեկավար, հանձնաժողովին խնդրում է այդ հարցի լուծումը փոխադրել հաջորդ օրվան՝ խոստանալով երկույան Բաքվից հեռախոսով ստանալ անհրաժեշտ ցուցումներ ու լիա-
օրություններ»¹:

Հասորդ օրը, հունիսի 26-ին, պարզվեց, որ Նարիմանովը դեմ է Լեոնային Լարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելուն: Ստացվել էր նաև Մոսկվայի երկտողը: Ուստի եւ Օրջոնիկիձեն ու Կիրովը որոշեցին հանձնաժողովում հարցի քննարկումն առժամանակ դադարեցնել: Իսկ մինչ այդ անհրաժեշտ էր ստանալ ադրբեջանական կողմի կարծիքն ու պատճառաբանությունները: Նրանք նույն հունիսի 26-ին էլ Բերաբեգին Բաքու, Նարիմանովին՝ մասնավորապես գրելով. «Խրնորում ենք հրավիրել (Ադր. Կ(բ) Կենտկոմի) քաղբյուրո եւ (Ադր. ԽՍՀ) Ժողկոմխորհ եւ լուծել Լարաբաղի հարցն այն հաշվով, որպեսզի վաղը, հունիսի 27-ին, հնարավոր լինի ավարտել բանակցությունները: Եթե հետաքրքրվում ես մեր կարծիքով, ապա այն հետևյալն է. բոլոր ռախումները վերջնականապես լուծելու եւ իսկական բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու համար, Լեոնային Լարաբաղի հարցը լուծելիս անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ սկզբունքով. ո՛չ մի հավակնական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես եւ ո՛չ մի մահմեդական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»:

Հունիսի 27-ին Նարիմանովը հրավիրեց հանրապետության կուսակցական ԿԿ-ի քաղբյուրոյի ու կազմբյուրոյի նիստ, ընդունեց որոշում՝ արտահայտելով իրենց անհամաձայնությունը Լեոնային Լարաբաղը Հայաստանին միացնելու հետ:

Ահա այս առթիվ ընդունված որոշումը. «Լեոնային Լարաբաղի հարցն ամբողջովին, ընկ. Բեկզադյանի դրվածքով, քաղ. եւ կազմ. բյուրոն համարում է անընդունելի՝ նկատի ունենալով Լեոնային Լարաբաղի անատարկելի տնտեսական կապվածությունն Ադրբեջանին, որպեսզի հմաստով էլ պիտի հարցը լուծվի»²: Ապա մերժվում է նաև հայկական գյուղերը միայն Հայաստանին, ադրբեջանականներն Ադրբեջանին միացնելու առաջարկը՝ այն պատճառաբանությամբ, թե դա տնտեսական ու վարչական տեսակետներից անպատկաստաբար է, քանի որ, իբր, հանուն «հայ ու մահմեդական չբավորագույն բնաչության բարօրության եւ հեղափոխության ամրակցման» անհրաժեշտ է Լեոնային Լարաբաղը միացնել միայն Ադրբեջանին³: Ասքանը հաղորդելով Թիֆլիս, այնտեղ գտնված արտագործողկոմ Հուսեյնովին՝ Նարիմանովը միաժամանակ հանձնարարեց, թե «Հարցը պիտի վճռվի միայն այս կերպ, այլապես (Ադր. ԽՍՀ) ժողկոմխորհը պատասխանա-

տվությունը ձգում է իրենից, քանի որ եթե խորհրդային Հայաստանն այդ գործողությամբ ցանկանում է թողնել ակնհայտ տպավորություն Հայաստանի դաշնակների ու անկուսակցական զանգվածի վրա, ապա պետք չէ մոռանալ այն հանգամանքը, որ դրանով իսկ մենք Ադրբեջանում վերականգնում ենք այնպիսի հակախորհրդային խմբերին, ինչպիսիք են (իրենց) դաշնակները»¹:

Հունիսի 27-ին Կովբյուրոյի նախագահությունը (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Ֆիզասներ) լսեց Ադրբեջանի արտագործողկոմ Հուսեյնովի զեկուցումն իր ու Նարիմանովի հեռախոսագրույցի մասին (Լեոնային Լարաբաղի հարցի շուրջ) եւ ընդունեց որոշում. «Հրավիրել ՌԿԿ Կովբյուրոյի արտահերթ պլենում եւ ընկ. ընկ. Նարիմանովին ու Մյասնիկովին հղել հետևյալ հեռագիրը. ՌԿԿ Կենտկոմի Կով. բյուրոյի նախագահությունն առաջարկում է սույնն ստանալուն պես անմիջապես ճանապարհվել Կով. բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստին: Օրակարգում հանրապետությունների սահմանազատման հարցն է: Թիֆլիսում են գտնվում Կով. բյուրոյի վեց անդամները: Չեք չհամաձայնելու դեպքում Կով. բյուրոյի՝ Թիֆլիսում գտնվող վեց անդամների որոշումը համարվելու է պարտադիր: Այդ պատճառով էլ պահանջում ենք ձեր շուտափույթ ժամանումը»²:

Այս հեռագրից պարզ երևում է, որ Կով. բյուրոյին լուրջ անհանգստություն, եթե չասենք զայրույթ էր պատճառել Նարիմանովի դիրքորոշումը: Եվ նկատի առնելով հեռագրի սպառնալից տոնը, չի կարելի կասկածել, որ բյուրոյի սպասվող նիստն ու հարցի քննարկումը պետք է անցնեին ջղային մթնոլորտում, անզիջում պայքարով ու վճռական որոշումով:

Հեռագիրը Նարիմանովին ու Մյասնիկյանին տրվել էր հունիսի 27-ին: Բյուրոյի նիստը տեղի ունեցավ հուլիսի 2—7-ը: Լեոնային Լարաբաղի հարցի համար հայկական ու ադրբեջանական կողմերը բավական ժամանակ էին ունեցել նախապատարաստվելու եւ քննարկմանը ներկայացնելու ամեն տեսակետից հիմնավոր կովաններ:

Երբ արդեն բյուրոյի անդամներն ու հանրապետություններից հրավիրված բազմաթիվ աշխատողներ հավաքվել էին, պարզվեց, որ ներկա է նաև Ստալինը: Եկել էր Նալչիկից, ուր հանգստանում ու բուժվում էր: Ինչո՞ւ էր եկել, ո՞ւմ հրավերով կամ պահանջով՝ փաստաթղթերը որոշակի ոչինչ չեն հաղորդում իբրև պատասխան այս հարցերի:

Միայն Ս. Խարսմանդարյանը, առանց աղբյուր նշելու, գրում է, թե Օրջոնիկիձեն նախապես նրան պատմած է եղել, որ երեք հանրապետություններն ունեն սուր վեճեր սահմանային հարցերում եւ, պլենումին հրավիրելով, այնպես հույս ունեք, թե նրա ներկայությունը կօգնե ընդունելու միայն ճշմարիտ որոշումներ³:

¹ Անդ:

² ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 7, թ. 13:

³ Անդ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 66, թ. 1:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 7, թ. 13:

² Անդ, ֆ. 17, ց. 13, գ. 384, թ. 26:

³ Տե՛ս նրա գիրքը, էջ 198:

Լեոնային Ղարաբաղի պատկանելության հարցը քննության դրվեց Կով. բյուրոյի հուլիսի 4-ի նիստում: Ներկա էին Ստալինը եւ բյուրոյի 8 անդամները (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Մախարաձե, Նարիմանով, Մյասնիկյան, Նազարեթյան, Օրախելաշվիլի, Ֆիգատներ):

Քննության ընթացքում երեսն եկան երկու տեսակետներ եւ քվեարկության դրվեցին նետելու հարցերը.

Ա. Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի սահմաններում: Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովը, Մախարաձեն, Նազարեթյանը, դեմ՝ Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Կիրովը, Ֆիգատները:

Բ. Հանրաքվե անցկացնել ամբողջ Ղարաբաղում՝ ինչպես հայ, այնպես էլ մահմեդական ամբողջ բնակչության մասնակցությամբ:

Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովն ու Մախարաձեն:

Գ. Ղարաբաղի լեոնային մասը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները:

Դ. Հանրաքվե անցկացնել միայն Լեոնային Ղարաբաղում, այսինքն՝ հայերի շրջանում: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները, Կիրովը, Նազարեթյանը:

Որոշեցին. Լեոնային Ղարաբաղը մտցնել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ, հանրաքվե անցկացնել միայն Լեոնային Ղարաբաղում¹:

Այս որոշումն ընդունվելուց հետո էր, որ Նարիմանովը կատարեց հետելու հայտարարությունը. «Նկատի առնելով այն կարեւորությունը, որ Ղարաբաղի հարցն ունի Ադրբեջանի համար, անհրաժեշտ եմ համարում այն վերջնական լուծման համար փոխադրել ՌԿ(Ք)Կ Կենտկոմ: Հաշի առնելով այդ հայտարարությունը՝ Կով. բյուրոն ընդունեց նոր որոշում, որ է. «Նկատի առնելով, որ Ղարաբաղի հարցը հարուցել է լուրջ տարաձայնություններ, ՌԿ(Ք)Կ Կենտկոմի կով. բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿ(Ք)Կ Կենտկոմ՝ վերջնական որոշման համար»²:

Սակայն հաջորդ օրն իսկ բյուրոն, նույն կազմով ու Ստալինի մասնակցությամբ, վերստին անդրադարձավ Ղարաբաղի հարցին (Օրջոնիկիձեն ու Նազարեթյանը հարց էին բարձրացրել վերանայել նախորդ նիստի որոշումը Ղարաբաղի մասին) եւ, առանց քննարկելու, առանց նույնիսկ քվեարկության դնելու, ընդունեց հետելու որոշումը.

«Ա. Ելնելով մահմեդականների ու հայերի միջեւ ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից եւ Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, նրա մշտական կապից Ադրբեջանի հետ, Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Ադր. ԽՍՀ սահմաններում՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն՝ վարչական կենտրոն Շուշի քաղաքով, որը մտնում է ինքնավար մարզի մեջ:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 17, ց. 13, գ. 384, թ. 66, նաեւ՝ նույն տեղում, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 117—118, ֆ. 85, ց. 18, գ. 58, թ. 17:

² Աճր:

Բ. Հանձնարարել Ադրբեջանի Կենտկոմին՝ որոշելու ինքնավար մարզի սահմանները եւ ներկայացնելու ՌԿԿ Կով. բյուրոյի հաստատմանը:

Կ. Կով. բյուրոյի նախագահությանը հանձնարարել պայմանավորվելու Հայաստանի Կենտկոմի ու Ադրբեջանի Կենտկոմի հետ Լեոնային Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսարի թեկնածուի մասին:

Դ. Ադրբեջանի Կենտկոմին՝ պարզել եւ Կով. բյուրոյի հաստատմանը ներկայացնել ինքնավարության ծավալը»¹:

Հայտնի չէ՝ ի՞նչ գրույց էր նախորդել այս որոշմանը, ինչպե՞ս էր պատճառաբանվել հուլիսի 4-ին ընդունված վերջին որոշումն այնպես բռնի կերպով բեկանելը... Հասկանալի է մի բան. միայն Ստալինի ներկայությունն ու միապետական-գոեհիկ միջամտությունը կարող էր հնարավոր դարձնել, որպեսզի նման դեպքերի համար նախատեսված բոլոր օրենքներով ընդունված որոշումն առանց պատճառաբանության բեկանվի, եւ ընդունվի նոր որոշում, որը ոչ միայն չունի հիմք, այլեւ չի անցել նման դեպքերի համար պարտադիր քվեարկությամբ:

Ուսումնասիրողների համար միշտ էլ զարմանալի ու տարակուսական է եղել Ալ. Մյասնիկյանի բռնած դիրքը հարցի քննարկման ամբողջ ընթացքում:

Սր՝ թե՛ նա չէր կարող բողոքել գոնե որոշման, այսպես կոչված, հիմքերի անհեթեթության դեմ ի՞նչ էր նշանակում Վերին կամ Ներքին կամ Դաշտային Ղարաբաղի «տնտեսական կապ», որը միայն փշոց էր: 2Է՞ որ Ադրբեջանի հետ, իբր թե, ունեցած մշտական կապն էլ հիմարություն էր, մանավանդ՝ դրա հիման վրա քաղաքական որեւէ հարց լուծելը: Այն ժամանակ արդեն նավթի «տնտեսական կապով» Ադրբեջանի հետ մշտական ու անխզելի կապված էր ողջ Ռուսաստանը: Ուրեմն, պիտի վերցնեին եւ հսկա Ռուսաստանը եւ՝ միացնեին Ադրբեջանին:

Իսկ «մահմեդականների ու հայերի միջեւ ազգային խաղաղության անհրաժեշտության» պայմանն արդեն զավեշտական էր իր ողբերգական խորքով:

Մյուսն էլ այդ մահմեդականներն էին կոտորել հայերին (հիշենք, թեկուզ հաքվի ու Շուշիի զանգվածային ջարդերը, Շուշիի հայկական մասի եւ տասնյակ ու տասնյակ գյուղերի կործանումը): Ուրեմն իբրեւ վարձատրություն կամ պարգեւ այդ ամենի դիմաց՝ հայերը պարտավոր էին Արցախ-Ղարաբաղն էլ հանձնել իրենց դահիճներին:

Եվ, վերջապես, եթե Նարիմանովը գտնում էր, որ Ղարաբաղի հարցը մեծ կարեւորություն ունի Ադրբեջանի համար եւ այդ հիմքի վրա էլ ստիպում էր բեկանել արդեն Հայաստանի օգտին ընդունված որոշումը, մի՞թե Մյասնիկյանը համոզված չէր, թե նույն հարցը շատ ավելի կարեւոր է Հայաստանի համար, Հայաստանի՝ որը նախընթաց:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 17, ց. 13, գ. 384, թ. 67, նույն տեղում, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 118, ֆ. 85, ց. 18, գ. 58, թ. 18:

ցրն ոչ միայն իր պատմական հայրենիքի բոլոր լավագույն հողերի սեծագույն մասն էր կորցրել, ապրել անպատմելի ողբերգություններ, այլև, այդքանից հետո նրան կտրում էին մի մարզից, որն իր ամբողջ պատմության ընթացքում եղել է Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոններից մեկը, իսկ հենց այդ ժամանակ պահպանում էր իր բնակչության 94-ից ավելի տոկոսյա ազգային պատկերը: Եվ այսքանից հետո էլ, սի՛թե հնարավորություն չունեն պահանջելու, որ հարցի վերջնական լուծումը փոխադրվի կենտրոն, այնտեղ քննվի երկրի բարձր ղեկավարների մթնոլորտում, ազգային խնդիրների ամենահայտնի ու ամենարճողունների պահանջներով: Գիտենք, որ այնտեղ էլ Ստալինի կարծիքն ու կամքը վճռական դեր կխաղաչին, եթե նկատի էլ չառնենք Ազգությունների կոմիսարիատի թրքամոլ շրջանակը, որին ծանոթացանք գրքիս նախորդ էջերում... Բայց այդ դեպքում Մյասնիկյանն ինչո՞ւ չունեցավ հրաժարականով սպառնալու քաջություն: 21՝ որ Նարիմանովն այդպես էր հասնում իր դիրքի անհաշտանը. «Ես իմ վրայից դեմ եմ ձգում պատասխանատվությունը»:

Ամիսներ հետո միայն, 1922 թ. հունվարին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում Ալ. Մյասնիկյանն ստիպված էր ցույցով անդրադառնալ Կովկասյան բյուրոյի այն չարահոլ նիստին: Ասում էր. «Այնտեղ ի հայտ եկավ որոշակի նացիոնալիզմ կովկասյան հանրապետությունները կողմից: Եվ եթե բնութագրելու լինենք Կովկասյան բյուրոյի վերջին նիստը (այն, որը բրոքադատեց Լեոնային Ղարաբաղի հարցը — Բ. ՌԻ.), սպա կարծես այնտեղ նստած լինեին Ահարոնյանը, Թոփչիբաշեյը եւ Չխենկելին: Այսպես, Ադրբեջանն ատում էր, որ եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, սպա ինքը նախ թաց չի թողնի: Այդ նիստին մենք նրստած էինք քարտեզը ձեռքներին... Սա, իհարկե, նախկին նացիոնալիզմն է: Ես աշխատել եմ Արեւմտյան Ռուսաստանում, որտեղ ազգային տարածայնությունները լեհերի ու հրեաների միջեւ ավելի շատ են, քան այստեղ, բայց այնտեղ կոմունիստների շրջանում այդպիսի բան չկար: Իսկ այստեղ վրաց կոմունիստն ատում է հայ կոմունիստին, թաթար կոմունիստը՝ հայ կոմունիստին: Նրանց, ովքեր խոսում էին սահմանները վերացնելու մասին, անվանում էին գաղութարարներ»¹:

Մյասնիկյանն, անկասկած, ամենից շատ Նարիմանովից պիտի դժգոհ լիներ, նրա երկերեսանիությունից ու բացահայտ հակահայ վարքից: Մի քանի ամսվա ընթացքում հենց Ղարաբաղի հարցում նա քանի՜ անգամ փոխել էր իր դիրքը՝ կարծես ամեն անգամ էլ ցույց տալու համար, թե ահա այսպես ի՛նչ ուզեմ, այն էլ կանե՛մ... Սակայն ամենադատապարտելին այն անթաքույց հայատյացությունն էր, որ նկատել էր նույնիսկ իրերին մակերեսորեն ծանոթ Բ. Լեգրանը²: Իսկ հայ մարդը, օրինակ, Հայաստանի հանրապետության դեսպանը

Բաքվում՝ 1920 թ. օգոստոսի 9-ին իր կառավարությանը գրել էր. «Երեկ, ամսույս 8-ին, ցերեկվա ժամը 2-ին ես տեսակցություն ունեցա Հեղկոմի նախագահ դոկտոր Նարիմանովի հետ: Այդ տեսակցությունը հարկադրական էր, քանի որ Հուսեյնովը Մոսկվայից դեռ չի վերադարձել, նա սպասվում է այսօր, եւ նրան փոխարինում է Նարիմանովը: Առհասարակ ես խուսափում եմ Նարիմանովի հետ տեսնվել, քանի որ նա չունի նույնիսկ թաթի ցեղին հատուկ վարվեցողության եղանակը, այսինքն՝ արտաքին սիրալիրությունը, եւ շատ ակնհայտնի երեւան է բերում իր հակահայկական տրամադրությունը եւ չի աշխատում գոնե դա թաքցնել քաղաքավարության քողի տակ: Նա շատ հաճախ մոռանում է, որ կոմունիստ է եւ իր ազգային թրքական պատկերը ցայտուն կերպով հրապարակ է հանում: Անշուշտ, մյուսները դրանից ավելի կոմունիստ եւ ինտերնացիոնալ չեն, բայց իրենց մերժումները եւ հակակրանքն այդքան ցիցիկ կերպով չեն արտահայտում»¹:

Նախընթացին ու հետագա առնչությունների ընթացքում Նարիմանովը միշտ էլ բացահայտորեն, «այդքան ցիցիկ կերպով» դրսեւորում էր իր հակահայկական տրամադրություններն ու նկրտումները, եւ, չհաշված մի քանի բարեկիրթ մարդկանց ահա այսօրինակ բացատրությունները, ոչ ոք չհամարձակվեց ատերես խոսել այդ մասին, պաշտոնապես ցույց տալ, որ նա իրեն պահում է որպես մուսավաթական բռնապետ:

Ահա այսպիսի անհատականության եւ նմանների հետ էր Ալ. Մյասնիկյանի գործը: Այսպիսիներից եւ սրանց թիկունքը պիտի պահող Ստալինի՛ց պետք է փրկեր իր ազգի ոտնահարված իրավունքը: Իսկ նա այն միամտությունն ուներ, թե երբ Նարիմանովը բոլշեվիկ տոմս է դրել գրպանը, արդեն մեկընդմիջտ դադարել է Թոփչիբաշեյի պես մտածելուց ու գործելուց:

Ի՞նչ եղավ հետագայում: Մյասնիկյանն ու իր կառավարությունը պաշտոնական որեւէ արտահայտություն տվի՛ն Ղարաբաղի հարցի այդօրինակ բռնադատման դեմ ունեցած իրենց անհամաձայնությանն ու զայրույթին: Այո՛, հայտնի է, որ հենց որոշումից մեկ տասնօրյակ անց, հուլիսի 16-ին, Հայաստանի կուսակցական Կենտկոմի բյուրոյի նիստում արձանագրվել է Կենտկոմի անհամաձայնությունը հայ ժողովրդի իրավունքը ոտնահարող որոշման հետ՝ այն համարելով անհավասարակշիռ եւ իր հիմքում սխալ²:

Ընդամենն այսքան բան:

Անդրերկրկոմի հուլիսի 5-ի հակաօրինական ու անտրամաբանական որոշումից հետո հայ-ադրբեջանական պաշտոնական հարաբերությունները ծայրահեղորեն լարված պիտի լինեին՝ ի դժբախտություն արցախահայության, որովհետեւ այն էր, որ մնացել էր ի կեր ադրբեջանական անհագորդ թշնամանքի: «Լարվածը» երեւի թե մեղմ ու

¹ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, թ. 17:

² ՄԼԻ ՀԲԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 40, թ. 29 (տե՛ս նաեւ Լ. Խորշոռյանի գիրքը, էջ 42):

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, թ. 23:

² ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, թ. 23:

Ողբերգական է, չէ՞. սկսվում էր մի պատմաշրջան, որի շարժիչները լինելու էին դաժան հաշիվները. կեղծիքն ու քսությունը, կաշառքն ու բարոյավանքը... Եվ այդ պատմաշրջանի սայլին լծված հայ մարդիկ մոլորություն ունեին կարծելու, թե իրենք մտնում են ժողովուրդների համերաշխության, ճշմարիտ համակեցության ու ազնիվ բարքերի թագավորությունը:

Ադրբեջանական կողմը հասել էր իր նպատակին. Անդրերկրկոմի որոշումով նվաճել էր Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը՝ այնտեղի բնակչության 94,6 տոկոսը կազմող հայությանն ինքնավարություն տալու պայմանով: Սակայն ամեն ինչից երևում էր, որ այդ ինքնավարությունը չի տրվելու:

Ի՞նչ պիտի անեին հայ գործիչները: Հիմա էլ պիտի պայքարեին, որպեսզի արցախահայությունն արժանանա գոնե ինքնավարության՞:

Այո՞, ցավիք, նրանք ուրիշ ճար չունեին: Եվ ադրբեջանական ղեկավարության մեջ այդ ժամանակ իր բավական ճշանակալից կշիռն ունեցող Լեոն Միրզոյանը գյուղեգյուղ ման էր գալիս, զանազան գրություններ ու համախոսականներ էր ստեղծում, որպեսզի մարզն առանձնացվի իբրև ինքնուրույն վարչական միավոր:

Միրզոյանը գյուղերում եղել էր 1921-ի օգոստոսի սկզբներին, Անդրերկրկոմի որոշումից մեկ ամիս հետո: Եվ ահա օգոստոսի 8-ին, Ղարաբաղից վերադառնալուց պես, գեկույց է ներկայացնում կուսակցության Ադր. Կենտկոմ (պատճենը Անդրերկրկոմ)¹ պահանջելով շուտափույթ կերպով իրականացնել միջոցառումներ մարզի դրությունը կարգավորելու համար: Այդ միջոցառումների մեջ կարևորագույն տեղն, իհարկե, գրավում էր ինքնավարության հարցը: Առաջարկում էր «Ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղն առանձնացնել որպես ինքնուրույն վարչական միավոր՝ ենթակա կենտրոնին՝ Ադր. Ժողկոմխորհին ու Կենտգործկոմին, իսկ կուսակցական գծով՝ Ադր. ԿԿ-ին¹ (ընդգծումն իմն է — Բ. ՈՒ.):

Հարց կարող է ծագել՝ ի՞նչ կարիք կար նման առաջարկությանը դիմելու Ադրբեջանի կառավարությանը, մանավանդ՝ դիմումի պատճենն էլ ուղարկելու Անդրերկրկոմ՝ այն ղեկավար մարմինը, որն ինքը երկու ամիս առաջ որոշում էր ընդունել ճիշտ այդպիսի բովանդակությամբ: Որպեսզի նրա ընդունած որոշման մեջ, որ վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղին («Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի սահմաններում...»), ուղղո՞ւմ մտցնի, դարձնի «ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը» եւ շեշտի, որ այն պետք է «առանձնացնել որպես ինքնուրույն վարչական միավոր»: Գուցե դա եւս նշանակություն ունեցող հանգամանք է եղել այն ժամանակ: Թերեւս ո՛չ երկրորդական հանգամանք: Սակայն դիմումի բուն պատճառը եւ ամենահիմնականը բացվում է մի այլ փաստաթղթով, որ ստեղծվել է դիմումից շուրջ մեկ ու կես ամիս անց,

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 96:

ն. թ. սեպտեմբերի 26-ին: Այդ օրը Ադր. Կ(բ)Կ Կազմբյուրոն ու Քաղբյուրոն հավաքվել էին նիստի եւ որոշեցին «խնդրել Կով. բյուրոյին՝ վերանայելու իր որոշումը Լեռնային Ղարաբաղն առանձնացնելու մասին. մինչ այդ (երեւի՝ մինչեւ այդպիսի որոշում ընդունելը — Բ. ՈՒ.) այսուհետ ինքնավարություն չհայտարարել»¹:

Այս որոշումն ընդունվել է ձայների մեծամասնությամբ (կողմ ձայն եւս տվել 9 հոգուց յոթը): Դեմ են քվեարկել միայն Նարիմանովն ու Բունիաթզադեն, որոնք, իբր, առաջարկել են ամենակարճ ժամանակում անցկացնել Կով. բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղն իբրև ինքնավար միավոր առանձնացնելու մասին»:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, նման պարագաներում գործի է դրվում ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշումը, եւ նախկանայի է, թե ի՞նչ որոշում-առաջարկություն պետք է գնար Անդրերկրկոմ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի հետագա ընթացքի համար:

Այսուամենայնիվ, Նարիմանովն ի՞նչ նկատառումով էր դեմ քվեարկել այն որոշմանը, որի էությունն իր սրտից էր բխում եւ իրականացման համար, ինչպես հետո կտեսնենք, պայքարելու էր ունեցած բոլոր հնարավորություններով ու ամեն տեսակ միջոցներով: Այս հարցի պատասխանն էլ մեկն է ու միանգամայն հասկանալի. որոշումն Անդրերկրկոմում չէր կարող չառաջացնել հուլիսի 5-ի որոշումն ընդունողների բողոքն ու վրդովմունքը: Կասեին՝ Նարիմանով-Նարիմանով, քո առաջարկությամբ ու համառ պնդումով այդ Լեռնային Ղարաբաղը պոկեցինք Հայաստանից եւ քեզ տվինք՝ նրա լայն ինքնավարությունն ապահովելու պայմանով: Հիմա այդ ի՞նչ պատահեց, որ հենց քո կառավարությունն էլ որոշումը ընդունեց՝ քո նախաձեռնությամբ ընդունված մեր վճռի դեմ:

Նա պիտի չքմեղանար, պիտի երդում-հավատ աներ, թե ինքը հիմա էլ նույն կարծիքին է եւ այն պաշտպանում է ոտուձեռով: Բայց, ահա՛, կանգնել են հանրապետության տերերը (համեմայն դեպս՝ իննից յոթը, նրանց հետ էլ Սերգեյ Կիրովը) եւ պահանջում են Լեռնային Ղարաբաղը չառանձնացնել հանրապետությունից ու չօժտել ոչ մի ինքնավարությամբ:

Անդրերկրկոմն ինչպե՞ս ընդունեց այս որոշումը: Արժանի վերաբերմունք ցո՞ւյց տվեց: Իժովա՞ր թե: Նման դեպքում այդ խտոր փաստաթուղթը կգնահատվեր որպես քաղաքական խաղ ու երկերեսանություն, եւ ասպարեզ կբաշվեր հուլիսի 4-ի վճիռը, կհարգվեր երկրամասի հայության ազգային ինքնորոշման իրավունքը, գոնե ետին թվով հաղթանակած կլիներ արդարությունը:

Հնարավոր է, որ վարագույրի ետեւ վեճեր ու բախումներ են եղել: Ադրբեջանական կողմը պահանջած կլիներ, որ ուշադրության առնվի իր այդ ինքնավարության խնդիրը, իսկ նվազագույնը՝ բաշքելու, ձգձգելու, որպեսզի ժամանակը, հանգամանքները, երկրամասում գոյացող բար-

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 97:

դացումները անհնար դարձնեն մարզին ինքնավարություն շնորհելու գործը: 2Է՝ որ հակասադրբեջանական ժողովրդական ընդվզումներ էին բորբոքվել Իհրակում, Ջրաբերդում ու Վարանդայում եւ, դրանք օգտագործելով, հնարավոր պիտի լինէր Լեռնային Ղարաբաղն այնպես քրքրել, որպէսզի այն ոտքի կանգնելու եւ ինքնավարություն պահանջելու ոչ մի հնար այլեւս չունենար: Պահպանվել են այն որոշումները, որոնցով միլիցիական ճոր ուժեր են ուղարկվել Ղարաբաղ, գործի է դրվել արևախում Բաղիրովն իր բանդաներով, հրահանգվել է «անխնա գնդակահարել» զանգվածային ընդվզումների մասնակիցներին¹: Ադրբեջանական շովինիզմի դեմ բարձրացած դժգոհությունն ու գանգատը համարվել են սրբապղծություն, եւ ընդունվել է դեկլարատիվ այսպիսի հրաման՝ «Ազգայնական հոգի ու ազգայնական տրամադրություններ ունեցող բոլոր աշխատակիցները պետք է անհետաձգելիորեն դեն շարտվեն եւ փոխարինվեն ինտերնացիոնալիստ աշխատակիցներով»²:

«Ազգայնական» տվյալ դեպքում նշանակում էր Արցախի հայ, իսկ «ինտերնացիոնալիստ»՝ անկալման ադրբեջանցի:

Այլ աշխատանքի անցնելու քողի տակ մարզից հեռացրել էին Սաքո Համբարձումյանին. եւ Ծուշվա գավառային կուսկոմիտեի բարտուղար էր դարձել մի ոմն Ադիգոյաով: Գավառների աչքաբաց հայ դեկլարատիվներին հայտարարել էին ազգայնամուլներ, ոչնչացրել կամ նետել բանտերը: Ներքին գործերի կոմիսար Բաղիրովին էին հանձնել տեղական հեղինակությունների հաշիվները մաքրելու արյունոտ գործը, եւ կարճ ժամանակում այս արևախումի ձեռքով մարզի հայությունը դրվել էր Բաքվից ու ադրբեջանական այլ շրջաններից բերված մահմեդականների ենթակայության տակ:

Այս պայմաններում էր, որ 1921 թ. հոկտեմբերի 21-ին հրավիրեցին Ղարաբաղի, այսպէս կոչված, «պատասխանատու աշխատողների» (ճիշտը՝ Նարիմանովի ու Բաղիրովի ադրբեջանցի դրածոների) կոնֆերանս եւ ջանացին որոշել մարզի հետագա քաղաքական կշանքի կերպարանքը: Եվ ինչպէս որ պետք էր սպասել, ընդունվեց այսպիսի որոշում. «Ղարաբաղի աշխատողների կոնֆերանսն անկատարակահարմար է համարում Լեռնային Ղարաբաղի բաժանումն իբրեւ առանձին ինքնավար մարզի եւ գտնում է, որ բոլոր միջոցառումները, որոնք նշվում են վերը՝ (կոնֆերանսի) բանաձեւում, հենց հանդիսանում են ղարաբաղյան հարցի լուծում»³:

Իսկ վերը՝ բանաձեւում, ի՞նչ միջոցառումներ էին նշված: Ա՛յ, սա՛ որ շատ հետաքրքիր է, ընդունված բանաձեւի 12 կետերից առաջին հինգով նշվում են, իբր թէ, բանդիտիզմի, իսկ իրականում ժողովրդական ընդվզման մասնակիցների դեմ գործադրվելիք միջոցառումները, որոնցում առաջին ու հիմնական տեղն են բռնում «անխնա գնդակահարությունները»: Իսկ ինչո՞ւ միայն մասնակիցները: Երրորդ կետով,

օրինակ, ասված է, որ «Ավազակներին (կարդա՛ ապստամբներին) թաքցնող գյուղերը դաժանորեն պատժվում են եւ պետք է տուգանվեն ոչ պակաս քան տասը միլիոն ռուբլով»⁴:

Բայց ո՞վ պետք է որոշէր, թէ թաքցնում են: Բաղիրովի հրոսակները: Որքանն նրանք ազատ էին հայտարարելու, թէ հայկական բոլոր գյուղերն էլ թաքցնում են իրենց ապստամբներին:

Վեցերորդ կետն այն մասին է, որ միլիցիան ունենա լավագույն սպասարկում, քանի որ բաղկացած է լինելու «լավագույն ինտերնացիոնալ կառույցների»⁵: Հասկանալի է, իհարկէ, որ հայկական Լեռնային Ղարաբաղում «ինտերնացիոնալ կադր» նշանակում էր ադրբեջանցի: Ադր պատճառով էլ 7-րդ կետը հրահանգում էր. «Ազգայնական հոգի ու ազգայնական տրամադրություններ ունեցող բոլոր տրամադրությունները պետք է անհետաձգելիորեն դուրս շարտվեն եւ փոխարինվեն ինտերնացիոնալիստ (այսինքն՝ ադրբեջանցի) աշխատակիցներով»⁶:

Նույնն էր պահանջում նաեւ 8-րդ կետը. «Այս կամ այն պաշտոնին աշխատակիցներ նշանակելիս անհրաժեշտ է ելնել ոչ թէ ազգային ծագման հատկանիշից, այլ նրա գործնականությունից, ընդունակությունից ու ազնվությունից...»: Իհարկէ՛, բայց մի՞թէ Լեռնային Ղարաբաղում այդպիսիք չկային, եւ դրա համար անհրաժեշտ էր «ինտերնացիոնալացնել գավառների ու տեղամասերի աշխատակիցների կազմը»⁴:

Հաջորդ երեք կետերը եւս այսօրինակ միջոցառումների են նվիրված: Իսկ վերջինը (12-րդ) գավառային գործադիր կոմիտեների խընդիրն է համարում «կազմակերպել կապը կենտրոնի եւ Եվլախի հետ»⁵: Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու փոխարեն կայում են Եվլախի հետ:

Որքանն կոնֆերանսի կարծիքով՝ ահա աւս միջոցառումներն են, որ իրենց ամբողջության մեջ ներկայացնում են «ղարաբաղյան հարցի լուծումը»: Բավական է դրանք իրականացվեն, որպէսզի «ղարաբաղյան հարց» այլեւս գոյություն չունենա:

Սա ընդունվել էր կոնֆերանսի անունից: Բայց ահա որոշ ժամանակ անց, դեկտեմբերի 10-ին Ադր. Կ(բ) Կենտկոմի անունից էլ հայտարարվեց, թէ «Կոնֆերանսի կողմից հաստատվել է, որ ոչ մի առանձնահատուկ, այսպէս կոչված «Ղարաբաղյան հարց» էլ գոյություն չունի, որ այն ծագում է Ղարաբաղում կուսակցական ու խորհրդային աշխատանքի թուլությունից, ամուր, ուղիղ ու հետեւողական քաղաքականության բացակայությունից, եւ որ առ հարցը կարող է լուծվել ոչ թէ ինչ-որ ծայրահեղ ու բարդ ռեֆորմներով, այլ միայն Ղարաբաղում ծավալված աշխատանքով»⁶:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 99:

² Աճ, էջ 100:

³ Աճ:

⁴ Աճ:

⁵ Աճ, էջ 101:

⁶ Աճ, էջ 103:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 98, 99:

² Աճ, էջ 100:

³ Աճ, էջ 101:

Մենք տեսանք, թե ադրբեջանական կողմն ինչպես էր պատկերացնում ծավալելիք այդ աշխատանքը, որին եւ լծվել էր բոլոր ուժերով:

Սակայն անդրդվելի էր Արցախը:

Լեոնային երկրամասի հայության շահերի պաշտպանությամբ հանդես էր գալիս նաեւ Հայաստանի ղեկավարությունը, որն ստեղծված պայմաններում մարզն իր հանրապետության կազմի մեջ մտցնելը համարելով անհնար, պետք է ջանար գոնէ ազգային ապահովություն ու խաղաղություն հաստատել նրա համար:

Արցախի հիմնահարցն իր ամբողջ բարդությամբ կանգնած էր նաեւ 1922 թ. փետրվարին Թիֆլիսում տեղի ունեցած Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարի առաջ: Երբ Սերգո Օրջոնիկիձեն համագումարին հաշվետվություն էր տալիս կուսակցության Կենտկոմի Կով. բյուրոյի անունից փորձեց ազգամիջյան հարցերի կարգավորման բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները նշել եւ այդ շարքում կարեւոր տեղ հատկացրեց այն աշխատանքին, որ իբր իրականացվել էր Լեոնային Ղարաբաղում: «Ծիշտ է, — ասել է նա, — Ադրբեջանում մենք երկար զբաղվեցինք ղարաբաղյան հարցով, սակայն վերջ ի վերջո որոշեցինք ղարաբաղյան բնակչությանը՝ Լեոնային Ղարաբաղի հայերին, տալ ինքնավարություն Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության սահմաններում: Գործնականում այդ ինքնավարության կենսագործումը հանձնարարվել էր Ադր. ԿԿ Կենտկոմին: Ես խոսեցի ընկ. Կիրովի հետ. ինչո՞ւ դա դեռես չի արվել, եւ նա նշեց, թե հայերն ու մուսուլմանները համաձայնել են (այն հարցում), որ այդ ինքնավարության անհրաժեշտությունը չկա: Ես չգիտեմ՝ դա այդպե՞ս է թե մի ուրիշ կերպ, ամեն պարագայի, այդ հարցն այնպես է լուծված, որ բնակչությանը հնարավորություն տրվի վճռելու իր խնդիրը:

Փաստն այն է, որ այնտեղ ոչ մի բախում, ոչ մի տարածայնություն չկա, եւ դա ցույց է տալիս, թե ազգային հարցի այդ լուծումը, որ մենք կատարել էինք սկզբից իսկ, ճիշտ է: Ոչ մի ծայրագավառում ազգային հարցն այնպես հաջող չի լուծվել, ինչպես մեզանում»¹:

Օրջոնիկիձեն լուսնից ընկած մարդ չէր, տեղյակ էր նախորդ տարիներին արցախահայության մղած անդադրում ազատագրական պայքարին եւ հար-հավիտյան մայր Հայաստանի հետ լինելու նրա ցանկությանն ու վճռին: Եւ դրանից հետո այդ նույն հայության մասին ասել են՝ նա համաձայնել է, որ այդ ինքնավարությունն իրեն չտան: Պատահական էր, որ Օրջոնիկիձեն չէր հավատում նման հատարարությանը («չգիտեմ՝ դա այդպե՞ս է, թե մի այլ կերպ...»), թեպետ այն ասվել է մի այնպիսի մարդու բերանով, ինչպիսին Կիրովն էր:

Հավանաբար այս հարցն իր խմորումն էր տվել համագումարում: Աղագրության ժլատ տվյալներն անգամ բերում են այդ եզրակացու-

¹ Первый Закавказский съезд коммунистических организаций (Стенографический отчет), Тифлис, 1922, стр. 41—42.

թյան: Օրինակ, էլ ինչպե՞ս կարելի է բացատրել ադրբեջանական կազմակերպության ներկայացուցիչ Կովիեի բացահատ հարձակումը Կով. բյուրոյի՝ հենց տվյալ հարցում ցուցաբերած քաղաքականությանը նեմ: «Կով. բյուրոն ուներ որոշակի սիստեմ, — զանգատվում էր Կովիեը: — Նա մտածում էր, թե յուրաքանչյուր գավառ, ուր ապրում է որևէ ազգություն իր լեզվով, պետք է ինքնավարություն ունենա: Ադրբեջանական Կենտկոմն էլ, որ Ղարաբաղի հարցի պարզաբանման համար հանձնաժողով էր ընտրել, շատ ճիշտ վարվեց, երբ ասում էր՝ Ղարաբաղին պետք չէ ո՛չ մի ինքնավարություն: Այդ մոտեցումը ճիշտ էր եւ այդպես պետք էր մոտենալ, որպեսզի հաստատվի իսկական խաղաղություն եւ՝ Ղարաբաղում, եւ ամբողջ Անդրկովկասում»¹:

Ավելի պարզ ու կտրուկ դժվար է պատկերացնել, որպեսզի հասկանալի դառնա, թե ինչպես Կիրովը թյուրիմացության մեջ է գցել Անդրերկրկոմի բյուրոյին. ո՛չ թե «հայերն ու մուսուլմանները համաձայնել են, որ այդ ինքնավարության անհրաժեշտությունը չկա», այլ «Ադրբեջանական Կենտկոմը. շատ ճիշտ վարվեց (sic!), երբ ասում էր՝ Ղարաբաղին պետք չէ ոչ մի ինքնավարություն»:

Այս անսանձ կամայականությունը չէր կարող հանգիստ թողնել համագումարի հայ պատվիրակությանը եւ առհասարակ մասնակից հայերին: Նույնիսկ Ադրբեջանի պատվիրակության անդամ Լեոն Միրզոյանի ելույթի կցկտուր տղաբությունից էլ երեւում է, որ նա վրդովված է եղել: Օրջոնիկիձեն կուսակցության ազգային քաղաքականության նվաճում էր համարում Արցախի հարցի այդօրինակ ոտնահարումը՝ այն համեմատության մեջ դնելով Ռուսաստանի ուրիշ ծայրագավառներում՝ Բաշկիրիայում, Թուրքմենստանում, Կիրգիզիայում տիրող վիճակի հետ («Ոչ մի ծայրագավառում ազգային հարցն այնպես հաջող չի լուծվել, ինչպես մեզանում»)²: Իսկ Միրզոյանը «Էական սխալ» է համարում նման համեմատությունը, որովհետեւ տարբեր են ծայրագավառների մակարդակն ու պահանջարկները, եւ «այս հարցում չի կարելի ինքն իրեն կերակրել պատրանքներով»³:

Ելույթ է ունեցել նաեւ Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Սարգիս Լուկաշին-Սրապիոնյանը՝ հօդս ցնդեցնելով այն պատրանքը, թե, իբր, Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավարության հարցը վերջնականապես լուծված (Կովիեի «հաղթական» հայտարարության համաձայն՝ թաղված) պիտի համարել: «Այստեղ խոսք եղավ Ղարաբաղի հարցի մասին, — ասել է նա: — Այդ Ղարաբաղի հարցը մեկն է այն հարցերից, որոնց մասին չի կարելի չխոսել եւ որոնք անհնար է լուծել մի քանի ժամվա ընթացքում, թեկուզ եւ կոմունիստական ուղղությամբ:

Մենք մինչեւ այժմ չենք լուծել ազգային հարցը, բայց մենք կոչված ենք լուծելու այն»⁴, — վճռաբար հայտարարել է Լուկաշինը՝ անպա-

¹ «Первый Закавказский съезд...», էջ 80:

² Անդ, էջ 42:

³ Անդ, էջ 82:

⁴ Անդ, էջ 85:

ման Ակատի առնելով այն համառ պայքարը, որ պահանջվելու էր Արցախի հիմնահարցի գոնե թերատ լուծման համար:

Միագրության անպաղ ակնարկներից դժվար է պատկերացնել, թե է՛լ ինչ արժարժումներ է ունեցել Արցախի հարցը, որի «մասին չի կարելի չխոսել», եւ որն «անհնար է լուծել մի քանի ժամվա ընթացքում»: Սակայն հաշվի առնելով, որ հենց այդ օրերից սկսած շահագրգիռ մարմինները գործնականորեն զբաղվում էին նրանով, կարելի է կարծել, որ ստույգը կոտրված էր արդեն: Ն. թ. փետրվարի 5-ին, օրինակ, Ադր. կուս. Կենտկոմը Լեռնային Ղարաբաղում աշխատելու է ուղարկում Արմենակ Կարակոզովին՝ իբրեւ Ադր. Հեղկոմի ներկայացուցիչ:

Կարակոզովը Բաքվի բուլշեիկյան կազմակերպության շարքերում աճած կադրերից էր, ադրբեջանական կողմին բավական ծառայություններ մատուցած ու վստահելի: Մարզ էր գնում իբրեւ Ադր. Հեղկոմի (Նարիմանովի) համար շատ ձեռնառու մի տարբերակ: Քի՛չ բան էր, որ այդ վստահելի իբրեւ հայ էլ ձևականորեն ներկայացնում էր նաեւ Հայաստանի Հեղկոմը:

Կարելի էր հուսալ, թե նոր այդպիսի ղեկավարը պիտի կարողանար գլխավորել «ղարաբաղյան հարցի» աստիճանական մարման ու վերջնական վախճանի գործը:

Այս տխուր վախճանը կանխելու համար Հայաստանի ղեկավարությունը ոչինչ չէր սնուն, քան դիմել Անդրերկրկոմ եւ հիշեցնել 1921-ի հուլիսի 5-ի որոշումը: Այսպես. 1922 թ. հունիսի 5-ին Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի պլենումն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Քարտուղարությանը հանձնարարել դիմելու Անդրերկրկոմ՝ պատճառաբանված խնդիրքով՝ իրականացնելու Կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի հովանավորության տակ ինքնավարություն տալու մասին»¹:

Ուրեմն, այսպես՝ ճարահատյալ: Առաջ պայքարում էին մարզի հայության ազգային ինքնորոշման իրավունքի, մարդկային հասարակ ու սովորական տրամաբանության հաղթանակի համար: Իսկ հիմա՝ պահեցե՛ք «Ադրբեջանի հովանավորության տակ», բայց գոնե ինքնավարության իրավունքով:

Եվ միայն Ա. թ. հոկտեմբերի 27-ին Անդրերկրկոմի նախագահությունը համարձակություն է ստանում Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմին հանձնարարելու, որ այն իրականացնի Անդրերկրկոմի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու մասին: Նախագահության հենց այս նիստը միաժամանակ Ա. Կարակոզովինն նշանակում է Ղարաբաղի գործկոմի նախագահ եւ Սուրեն Ծաղունցին էլ երաշխավորում մարզում պատասխանատու աշխատանքի²:

Ծիշտ է, այս որոշումից անմիջապես հետո, 1922 թ. հոկտ. 30-ին, Ադր. ԿԿ Կենտկոմի նախագահության որոշում էր ընդունվել Ղարա-

բաղի ինքնավարության մշակումը նախապատրաստող հանձնաժողով կազմելու մասին¹, եւ մեկ ամիս հետո նորից անդրադարձել էին այդ հանձնաժողովի հարցին²: Իսկ դեկտեմբերի 15-ին ընդունվել էր երրորդ փաստաթուղթը Անդրերկրկոմի որոշումն իրականացնելու մասին³: Սակայն հետագա ամիսներին, հարցը մեկընդմիջում լուծելու փոխարեն, Ադրբեջանի ղեկավարությունը Երեւան ու Թիֆլիս ուղարկած թղթերով միայն ջուր էր ծեծում՝ պահանջելով հայ կադրեր, զանազան միջնորդություններ ու կիսատ-պատտ միջամտություններ... Եվ միայն 1923-ի հունիսի 27-ին Անդրերկրկոմը երկու անգամ անդրադարձավ Ղարաբաղի ինքնավարության խնդրին, երկրորդ անգամ արդեն վրձնաբար պահանջելով «մեկ ամսվա ժամկետում Լեռնային Ղարաբաղն անջատել իբրեւ ինքնավար մարզ»⁴:

Ի՞նչ էր պատահել, ինչպե՛ս եղավ, որ Անդրերկրկոմը հանկարծ այսքան համարձակ ու հետևողական դարձավ եւ երկու տարի առաջ ընդունած իր որոշումը կատարելու համար հիմա տալիս էր ընդամենը մեկ ամիս ժամանակ: Եվ, ո՛վ գարմանք, Ադրբեջանի ղեկավարությունն էլ, ոչ թե մեկ ամսվա ժամկետում, այլ ուղիղ երեք օր անց, հուլիսի 1-ին, իր Կենտգործկոմին հանձնարարում էր «հոշակել Լեռնային ինքնավարությունը»⁵:

Ղարաբաղի հարցը հապշտապ լուծելու համարձակությունն ու վճռականությունն էր տվել Նարիման Նարիմանովի բացակայությունը: Հայտնի է, որ Ադրբեջանի ամենակարող ղեկավարին 1922-ի վերջին Մոսկվա էին տարել, եւ նա այնտեղ էր աշխատում իբրեւ Միության Կենտգործկոմի նախագահներից մեկը:

Այստեղ չի կարելի երկու խոսք չստել ժամանակի մի այլ հայ գործչի մասին, որի դերն իր հայրենի Արցախի ճակատագրի համար նույնքան ողբերգական էր, որքան Մյասնիկյանինն ու Միրզոյանինը: Դա Սուրեն Ծաղունցն էր, որն իբրեւ արցախցի Անդրերկրկոմն էր ներկայացնում մարզում եւ այս ժամանակ էլ գլխավորում էր ինքնավարության հարցերը լուծող, այսպես կոչված, Լեռնային Ղարաբաղի կոմիտեն: Այս պաշտոնում նա գործում էր Կարակոզովից, Մանուգյանից ու մյուսներից անկախ՝ ջանալով պաշտպանել մարզի հայ աշխատավորության օրինական շահերը:

Հետաքրքիր է նրա մի հոդվածը, որը գրվել է երեւի մինչեւ Արցախում գործի անցնելը եւ տպագրվել է 1922-ի աշնանը: Այնտեղ առանց խորանալու իրերի պատճառական կապերի մեջ, հեղհեղուկ ու սայթաքուն տպավորություններ են հաղորդվում Արցախի անցյալ ու ներկա վիճակների մասին, արվում հայտարարություններ, որոնք շատ պիտի դուր եկած լինեին նարիմանովյաններին: Քի՛չ բան էր հենց միայն մարզի ոլորտության հիմնական պատճառը, որ նա տեսնում էր դաշ-

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 128:

² Աճ, էջ 129:

³ Աճ, էջ 132:

⁴ Աճ, էջ 149:

⁵ Աճ, էջ 148:

¹ ՄԼԻ ՀՃԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 3, թ. 6:

² «Փաստաթղթեր», էջ 127:

նակցական իշխանության մեջ, կամ այն հայտարարությունը, թե ադրբեջանական ղեկավարությունը քայլեր է կատարում մարզի աշխատավորության հոգսերը վերացնելու համար¹:

Սակայն մարդը հասնում է Արցախ, ծանոթանում երկրամասի վիճակին, ժողովրդի ցավերին ու ձգտումներին, մանավանդ ադրբեջանական ղեկավարության գաղութակալական կամայականություններն է քննում, եւ նրա հոգին ծառս է լինում դժոխային վիճակի դեմ: Ինչպե՞ս թե Լեռնային Ղարաբաղը պետք է հանձնել Ադրբեջանին... Եվ ի՞նչ տարբերություն, որ հիմա արդեն ոչ թե մուսավաթական, այլ խորհրդային-բոլշեվիկյան Ադրբեջան է: Չէ՞ որ մարզի հայության հանդեպ վարած բաղադրականությամբ դրանք ոչնչով չեն տարբերվում իրարից:

Բայց ի՞նչ անել, երբ Անդրերկրկումն արդեն ուներ իր որոշումը, եւ այն բեկանելն անհնար է, ինչ միջոցների էլ դիմես:

Ծաղունցը չէր կարող չիմանալ, թե ինչպիսի սիրախաղերի էին լծված Ռուսաստանը, Թուրքիան ու Ադրբեջանը: Չէր կարող տեղյակ չլինել, թե Մոսկվայում ի՞նչ լրբեցի գործարք է կատարվել, երբ հարցը վերաբերում էր Նախիջեւանին, այդ հիմնավորց հայկական մարզին, որի հետ Ադրբեջան կոչված նորաստեղծ վարչական միավորը ո՛չ մի առնչություն չուներ, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ նույնիսկ աշխարհագրական... Եվ, սակայն, պոկեցին Հայաստանից եւ տվին նրան: Տվին, որովհետեւ նա Ադրբեջան էր, թիկունքում ուներ բոլշևիզմ խաղացող Թուրքիա, եւ հարցը վարում էին նարիմանովյան տիպի նվաճող-սանձարձակ ղեկավարներ... Իսկ Հայաստանի ղեկավարները... Ովքե՞ր էին նրանք, ի՞նչ իրավունքներով օժտված... Ամենաշատը կարող էին լինել դիտորդ, եթե, իհարկե, նախապես իրավունք ստացած լինեին մասնակցելու այն առյաններին, որոնցում Հայաստանին վերաբերող հարցեր էին քննվելու, վերաձեւվելու եւ վերաբաժանվելու էին նրա ավանդական հողերը...

Եվ այսքանը քաջ գիտակցելով՝ Ծաղունցն ուրիշ ճար չէր գտնում, քան առաջարկել, որ Լեռնային Ղարաբաղը տան ո՛չ Ադրբեջանին, ո՛չ Հայաստանին...

Ահա այս առթիվ նրա գրած փաստաթղթի բովանդակությունը:

Ծաղունցը՝ Անդրերկրկումի կողմից ստեղծված Լեռնային Ղարաբաղի Կոմիտեի ղեկավար անդամը, Կոմիտեի պատրաստած հատուկ զեկույցին կից ուղարկում է նաեւ իր սեփական տեսակետը՝ այն հասցեագրելով Օրջոնիկիձեին, պատճենները՝ Ադր. ԿԿ Կենտկոմին ու ՀԿԿ Կենտկոմին: Սկզբից իսկ հաղորդում է, թե Լեռնային Ղարաբաղի Կոմիտեում Ղարաբաղի իշխանության կազմակերպման հարցը քննելիս եւ այդ հարցը դրել են՝ կապված Չանգեզուրի հետ: Ապա պնդում է, որ «Այժմ, ըստ իս, չի կարելի խոսել Ղարաբաղի վերականգնման մասին՝ աչք փակելով մի ուրիշ, նրա հարեւան ամենահա-

րուստ երկրամասի քայքայվելու նկատմամբ: Չանգեզուրը կապված է Ղարաբաղի հետ, երկուսի հարցն էլ պետք է լուծել միասին»:

«Ես գտնում եմ, որ ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Չանգեզուրում ազգային հարցը ճիշտ լուծելու համար եւ այդ երկրամասի (Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի) տնտեսական վերածննդի համար անհրաժեշտ է Ղարաբաղի լեռնային մասը Չանգեզուրի հետ միասին առանձնացնել իբրեւ մեկ ինքնավար միավոր»:

Նամակում ակնարկ կա այն մասին, որ կոմիտեի ընդունած նախագծի մեջ շարադրված են եղել նախընթացի հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների փաստերը: Եվ այժմ էլ՝ «Բերված փաստերը... (հայերի շարքը Շուշում, Չանգեզուրի կոմ. շոկատի զինաթափումը Շուշում, լեռնային գոտու շահերի լրիվ արհամարհելը) բավական ակնառու կերպով ասում են, որ այդ երկրամասը թողնել Ադրբեջանի սահմաններում՝ այն հարաբերությունների պայմաններում, որոնք եղել են մինչեւ հիմա, չի կարելի: Ուստի եւ ես գտնում եմ, որ այդ ինքնավար մարզը պետք է կապված լինի անմիջապես Անդրժողովուրդի հետ»¹:

Հետաքրքիր է առաջարկության տրամաբանությունը: Մարդն անպայման համոզված է, որ Լեռնային Ղարաբաղն առանձին վերցրած ո՛չ Հայաստանին կթողնեն, ո՛չ էլ ենթակա կդարձնեն Անդրժողովուրդին: Բայց ահա Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը միասին՝ պիտի ներկայանան որպես տնտեսական ու վարչական մի պատկառելի միավոր, եւ անհնար է, որ այն չգրավի շահագրգռված մարդկանց ուշադրությունը...

Բայց արդյո՞ք շահագրգռված էին: Սա է հարցը, որ այնպես խրդալի ու ողբերգական է դարձնում մեր երրորդ հերոսի դիրքը:

Ծաղունցի նամակը գրված է եղել 1923 թ. հունիսի 13-ին: Դրանից երկու շաբաթ հետո էր, որ Անդրերկրկումի պլենումը նույն Ծաղունցի ու Կարակոզովի զեկույցման հիման վրա կտրուկ վճիռ հանեց Լեռնային Ղարաբաղն առանձին ինքնավար մարզ դարձնելու մասին եւ Ադր. ԿԿ Կենտկոմին հրահանգեց մեկ ամսվա ընթացքում իրականացնել այդ որոշումը:

Անդրերկրկումի 1923 թ. հունիսի 23-ի որոշմամբ հանձնարարված է եղել ստեղծելիք ինքնավար մարզի հոշակագրի մեջ մարզի տարածքի հողի ու ջրի տեր համարել նույն տարածքի բնակիչ հայ գյուղացիությանը: Եվ ահա, Ադրբեջանի Կենտրոնական ընդունած հոշակագրի (1923 թ. հուլիսի 7-ի) առաջին կետով շեշտվում է՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից կազմել ինքնավար մարզ...», իսկ երրորդ կետի ծանոթագրությամբ նշվում է, որ «բոլոր արտավայրերը, անտառները, այգիները եւ հողի ու ջրի փաստական տնօրինությունը պահպանվում է (են) ներկայիս տերերի (պարզ է՝ հայ բնակչության — Բ. Ու.) ձեռքում»:

¹ ՄԼԻ ՀԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 24, գ. 307, թ. 1:

¹ Տե՛ս «Բակինսկի ուսքոչի», 1922, դեկտ. 21:

Հոչակագրի սկզբունքները եւ նրա հետ առնչվող մի շարք հարցեր սկզբնապես մտել են Ադր. ԿԿ Կենտկոմի նախագահության հուլիսի 1-րդ որոշման մեջ: Այնտեղ մարզի Հեղկոմի նախագահ էր նշանակվում Արմենակ Կարակոզովը, կուսմարզկոմի նախագահ՝ Մերո Մանուցյանը:

Սակայն նույն որոշման հիմնական մասն էր կազմում եւս մի հարց, որը ճակատագրական դեր պիտի խաղար ինքնավարության համար. ինքնավար մարզի սահմանների որոշման հետ էին կապվում «Քուրդիստանի դրությունը» եւ «Ներքին Ղարաբաղի վարչական բաժանումը»¹:

Իրերին անտեղյակ մարդը կարող է մտածել, որ դրանք իսկապես առնչություն ունեն Լեոնային Ղարաբաղի հետ եւ մարզի սահմանները որոշելու կապակցությամբ պետք է որ հանգամանորեն քննության առնվեին: Սակայն հետագա իրողությունները ցույց են տալիս, որ այդ երկու, իբրեւ թե, ստեղծվելիք վարչական միավորներն սուպարեզ են քաշվել նոր կազմվող հայկական մարզն անձուկ սահմանների մեջ խեղդելու համար:

Սահմանները որոշող հանձնաժողովի նախագահ էր նշանակված Ադրբեջանի ռազմածովային ժողկոմ Կարաետը, անդամներ՝ Կարակոզովը, Ալիբիբովը, Իլլյրմըր եւ Բունիաթզադեն:

Նարիմանովը չկար, սակայն հենց այդ Կարաետն ու Բունիաթզադեն էլ բավական էին, որպեսզի ոտքի տակ տրվեին արցախահայության երազանքները: Այդ նրանք էին, որ Քուրդիստանի սարքովի հարց մեջտեղ քաշեցին, մի նեղ ու երկար շերտով Արաքսի ափից մինչեւ Փոքր Կովկասյան լեռնաստանի հյուսիսային փեշերը տարածեցին, որպեսզի նոր կազմվող մարզը շփման ոչ մի կետ չունենա Հայաստանի հանրապետության հետ: Ծփման կետեր կամ սահմանակցություն կարող էր ստեղծվել Բերդաձոր (Կարադարասի)-Չաբուղի ձոր-Տեղ-Կոռնիձոր գծով: Կամ այդպիսի գոտի կարելի էր դարձնել Հարար-Պետրոսաշեն-Սպիտակշեն շերտը, որով Դիզակ-Հադրութ գավառը Հազարի ու Որոտն գետակների հովտի վրա անմիջապես կապվում էր Սյունիք-Չանգեզուրի հետ: Այսպիսով այլեւ ոչինչ չէր կարող խանգարել հայոց հանրապետության ու հայկական մարզի սահմանակցությանը... Սակայն երկու տեղամասերում էլ անցկացրին անչատման գոտիներ, որպեսզի հետագայում դրանք բնակեցնեն մահմեդականներով եւ անջատումը դարձնեն անխուսափելի...

Ադր. Կ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահության 1923 թ. հուլիսի 16-ի նիստի որոշման մի կետով հանձնարարվում էր «Քրդերի գրադեցրած տարածքից կազմել «Քուրդիստանի գավառը»²: Հետագայում եւս այն հիշատակվում է մի շարք որոշումներում ու բանաձեւերում: Սակայն որովհետեւ այն ժամանակ արդեն նույն տարածքի քրդերի թրքացումը համարյա իրողություն էր, իսկ նրա ավարտի համար Ադրբեջանի ղեկավար մարմինները գործադրում էին բոլոր ու ամեն տեսակ միջոց-

ներ, ապա կարճ ժամանակ անց ավելորդ ճանաչվեց գավառի Քուրդիստան տարբերակիչը, մանրացավ վերածվելով այն շրջանային բաժանումներին (Քերնաջարի, Լաշինի, Կուբաթլիի, Չանգեյանի), որպիսիք այժմ գոյություն ունեն:

Այսբանից հետո կարելի է եզրակացնել, որ Քուրդիստան կոչված, իբր թե, վարչական-ազգագրական միավորը, Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավարության հետ միաժամանակ ու միասին հրապարակ նետվելով, Հայաստանի հանրապետության ու Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սահմանակցությունը խափանելու իր միակ դերը կատարելով՝ աստիճանաբար մարել է, անհետացել՝ ոչ մի նշանակալից հետք չթողնելով իր ետեւից:

Նույնպիսի դերով պիտի բավարարվեր նաեւ Ներքին կամ Դաշտային Ղարաբաղ կոչվածը: Նորակազմ հայկական մարզը, ըստ հրոչակագրի, ընդգրկելու էր Լեոնային Ղարաբաղի հայաբնակ տարածքը: Սակայն նրանից անջատեցին ամբողջ հյուսիսային Արցախը՝ նախկին Գյուլիստանի մեկիքության տարածքը, Թալիշի մոտերքից մինչեւ Ալիարակ լճի (Գյուլ-գյուլ) հարավային ափերը, ուր անառիկ Գետաշեն ավանն է՝ մերձակա հայկական գյուղերով: Մարզից անջատվեցին եւ հարեան ադրբեջանական գավառներին տրվեցին Դիզակի, Կարանդայի ու Ջրաբերդի արեւելյան մասերի մի շարք գյուղեր իրենց բերրի հողատարածություններով: Եվ այս կողոպտված մարզի ներսում էլ անհրաժեշտ համարեցին իրականացնել հսկանայկական մի այնպիսի միջոցառում, որը եւս ճակատագրական էր լինելու հետագա պատմաշրջանում: Հոչակագրի մասին խոսող փաստաթղթերում մարզի կենտրոն էր համարվում ոչ թե ավանդական Շուշին, այլ Խանթենդի անշուք ու խղճուկ (հինավուրց Վարարակն) ավանը, որն էլ Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ի որոշմամբ Ստեփան Ծահույանի անունով կոչվեց Ստեփանակերտ¹:

Շուշին մայրաքաղաք ընդունելու պարագային պետք կլիներ չնչին ծախսերի գնով վերականգնել նրա հայկական սուսպիլ բարեշեն ու գեղեցիկ քաղաքամասը: Մինչդեռ հանրապետության տնօրենները որոշեցին ոչ միայն չվերականգնել եւ մարզին հատկացվող չնչին միջոցների հաշվին կառուցել տալ նոր կենտրոն, այլեւ Շուշիում հայկական ոչինչ չվերականգնելով հանդերձ, խնամքի տակ առնել միայն ադրբեջանական մասը: 1923 թ. հոկտեմբերի 8-ին Ադր. Կ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունն ընդունել էր մի որոշում, որը պիտի դառնար հայկական մարզը ներսից պայթեցնելու սեւ գործի սկիզբը. իբր թե ժամանակավորապես՝ Շուշին դարձնում էին Քուրդիստանի գավառային կենտրոն՝ այն պահելով «Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմում»²:

Մի կողմից մարզի հայության ցասումնալից դժգոհությունը, մյուս կողմից էլ իր իսկ Քուրդիստան վարչական միավորի անհետանկար

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 154:

² «Փաստաթղթեր», էջ 149, 151, 153:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 188:

² Անդ, էջ 192:

ու սարքովի վիճակը թույլ չտվին, որ այդ որոշումն իրականանա: Սակայն առանց այդ էլ Շուշին պիտի զարգանար, մարզի հաշվին ուժանար իբրև բացառապես ադրբեջանական կենտրոն՝ պատուհաս դառնալով հայկական ինքնավար մարզի զարգացման դեմ:

Այսպես է ստեղծվել Լեոնային 'Լարաբադի ինքնավար մարզը' ի հեճուկս ադրբեջանական ղեկավարության հակահայկական գործարքների ու սադրիչ դիմադրության, հակառակ այն բոլոր մեքենայությունների, որոնք անվերջ գործում էին «ամենագոր» Նարիմանովի ու Արա ազգակից գործակալների կողմից:

Եվ նույնիսկ հարցի այսպիսի լուծումն էլ աչքի փուշ դարձավ Նարիմանովի համար, որը, Մոսկվայում նստած, անուծ լինելով սեփական ձեռքով խափանել արցախահայությանը տրված ինքնավարությունը, փորձում էր օգտվել Ստալինի ամենագոր ծառայությունից:

Ադրբեջանում վերջերս հրապարակել են Նարիմանովի ինչ-որ գեկույց-ճամակը՝ հասցեագրված Ստալինին, պատճենները՝ Տրոյսկուն ու Ռադեկին (հավանաբար այն տեղ չի հասել)¹: Երևում է՝ հրապարակումը կատարվել է մեծ բացթողումներով ու կամայական կրճատումներով: Սակայն լույս աշխարհ եկած տեքստը էլ այն բավական պարզ պատկերացում է տալիս հեղինակի էության, մանավանդ բարոյական կերպարի մասին:

Չեկույցը գրվել է 1923 թ. վերջին (տակը նշանակված է 1923 թ. դեկտ. 24), այսինքն՝ երբ հեղինակն արդեն երկրի Կենտգործկոմի նախագահներից մեկն էր: Այդ պաշտոնում գրել է սովորական մի գրպարտագիր-դանոս՝ լի կեղտոտ բամբասանքներով ընդդեմ Չիչերինի, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի, Միկոյանի, Սարգսիսի, Սերբերովսկու, Միրզոյանի... նույնիսկ իր նախկին գործակից ազգակիցների՝ Ա. Կարաեի ու Մ. Հուսեյնովի («Կենտկոմի անդամներ Կարաեյր՝ մեռնելի 18 թվականից եւ Մ. Գ. Հուսեյնովը՝ մուսավաթական 18 թվականից...»): Միայր ու զագրելի ամբաստանություններով փորձում է ապացուցել, որ Ադրբեջանում միայն ինքն է, որ իսկական հեղափոխական ու ժողովրդավարական գործ է կատարել, մնացած բոլորը կեղտոտ պաշտոնամուլներ են եղել, ստահակներ, ադրբեջանական ժողովրդի (իր սանելով՝ թուրքերի) երդվյալ թշնամիներ: Ասում է՝ Ադրբեջանի հիմնարկները «լիքն են ուսներով, հաչերով, հրեաներով», որոնց միակ նպատակն է հանրապետությունում բնաջնջել թուրքերին, Արեւելքում էլ՝ հեղափոխության սրբազան գործը («Ըստ Օրջոնիկիձեի տեսության՝ հիարել, կարելի է փոքրիկ Ադրբեջանի բնակչությանը հետետողականորեն ոչնչացնել, բայց դրանից հետո ումի՞ց է կազմված ինչևիդ հանրապետությունը»):

Այս, ներողություն արտահայտության համար, գեկույցը տեղ չի հասել, հեղինակը պահել է իր թղթերի մեջ եւ հետո, 1924-ի մայիսի 27-ին, կատարել մի լրացում, որ բացառապես վերաբերում է ժամա-

նակի Ադրբեջանի հայ ղեկավար աշխատողներին, մանավանդ Լեոն Միրզոյանին:

Այստեղ արդեն բաժին է հասնում նաեւ Ստալինին («ՌԿԿ Կենտկոմը, հանձին Սերգոյի ու Ստալինի, չեն վստահում մեզ՝ թուրքերիս, եւ Ադրբեջանի բախտը հանձնարարում են հայ դաշնակներին»):

«Ադրբեջանում դաշնակցական աշխատանքի մասին իմ կանխաշուշակումների մյուս կեսը, ես մտածում եմ, ի հայտ կգա այս տարի, — հայտարարում է Նարիմանովը եւ դառնում իրեն տանջող հիմնական ցավին. — Լեոնային 'Լարաբադը Միրզոյանի ուժգին ճնշման տակ հայտարարված է ինքնուրույն մարզ: Իմ օրոք դա չէր հաջողվում ո՛չ թե այն պատճառով, որ ես դեմ էի այդ ինքնավարությանը, այլ պարզապես որովհետեւ իրենք՝ հայ գյուղացիները դա չէին ցանկանում: Միրզոյանն այդ ընթացքում հայ դաշնակ ուսուցիչների օժանդակությամբ հող է պատրաստել եւ հարցն անց է կացրել Անդրերկրկոմում: Այդ պահից կարող սրվել են հայ գյուղացիների ու թուրք գյուղացիների հարաբերությունները: Հետո էլ հարցը կդառնա Գանձակի լեոնային մասին եւս: Ադրբեջանում դաշնակցական քաղաքականությունն առաջ է գնում ամբողջ ուժով»:

Ահա այսպե՛ս. իսկ եւ իսկ իրեն՝ Նարիմանովին վայելող նենգապատիր մի գրություն, որի յուրաքանչյուր նախադասություն կեղծիք է ու բացահայտ սուտ, շանտաժ է ու զրպարտություն: Երեք տարի էլ չկար, որ Անդրերկրկոմը հենց իր՝ Նարիմանովի սանձարձակ հարկադրանքով «որոշեց», թե Լեոնային 'Լարաբադին պիտի տալ ինքնավարություն Ադրբեջանի սահմաններում, իսկ այստեղ Միրզոյանի ճնշման տակ ու հայ դաշնակ ուսուցիչների աջակցությամբ է Անդրերկրկոմը գնացել այդ քայլին: Իր հարկադրանքի ու շանտաժի ներքո է Անդրերկրկոմի որոշման մեջ մտել այն հիմնարկությունը, թե հայերի ու մուսուլմանների խաղաղությունն է պահանջում այդ ինքնավարությունը («Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջեւ ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից...»): Իսկ այստեղ ինքնավարություն տալը սրել է «հայ գյուղացիների ու թուրք գյուղացիների հարաբերությունները»: Եվ, վերջապես, կամ հենց ամենից առաջ, իր տիրապետության ժամանակ այդ ինքնավարությունը հուշակած որոշումը չէր իրականանում ոչ թե այն պատճառով, որ Նարիմանովը չէր ցանկանում, այլ որովհետեւ չէին ցանկանում իրենք՝ հայ գյուղացիները: Արցախի հայ գյուղացիությունը երեք տարի անվերջ ու անընդմեջ կովել է իր թշնամի թրքության դեմ, կովել է իր ազատության ու անկախության համար, իսկ նարիմանովյան եղկելի իշխանության համն առնելով՝ հրաժարվել էր նույնիսկ վերջին ողորմելի հնարավորությունից՝ մարզային ինքնավարությունից:

Ադրբեջանում այս «փաստա»թուղթը հրապարակել են, ըստ երեվույթին, նոր լույս սփռելու Արցախի հիմնահարցի վրա, սակայն իրականում ընթերցողին հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու

¹ «Азербайджан» շաբաթաթերթ, 1989, նոյեմբ. 5, էջ 4—5:

Նարիմանով-երեսույթի մութ ծալքերին, տեսնելու նրա նենգապատիր քաղաքական դեմքը:

Նարիմանովի այդ նորահայտ «փաստա»թողթն օգնում է պարզելու մի հարց էս, որը մոտավորապես նույնքան հնություն ունի, որքան էլ ինքը՝ սույն «փաստա»թողթը, սակայն մինչեւ օրս թաքուն է պահել իր հետ կապված մի հարցական:

Մասնագետներին վաղուց հայտնի էր, որ 1923 թ. ապրիլի 24-ին, ՌԿԿ(բ) 12-րդ համագումարի 14-րդ նիստում ելույթ ունենալով, Կ. Բ. Ռադեկը հայտարարել է, թե Ադրբեջանում հայերը նեղում են մուսուլմաններին («ես համագումարում լսեմ եմ, Ադրբեջանում այդպիսի միտումներ կան: Եվ չկարողացա դա ստուգել, սակայն նշում եմ, որ չի կարելի թույլ տալ...»)¹:

Այս զրպարտչական հայտարարության դեմ համագումարի նախագահությանը նամակ էին գրել Ադրբեջանի պատվիրակության մի խումբ անդամներ եւ ցույց էին տալիս, որ իրականում նման բան գոյություն չունի եւ չի կարող ունենալ: «Որ Ադրբեջանում բոլոր տրմատեսական ու խորհրդային մարմիններն 99 տոկոսով գլխավորում են գերազանցապես թուրքերը, մասամբ էլ ռուս ընկերները, խոսում է անճշտության ու կեղծիք լինելու մասին այն տեղեկությունների, որոնք ընկ. Ռադեկին հաղորդում է մի ադրբեջանցի պատասխանատու ընկեր»², — գրել էր պատվիրակների խումբը:

Հայտարարության գոռացող անհեթեթությունը զայրացրել էր նույնիսկ մի այնպիսի հակահայ բռնապետի, որպիսին Ստալինն էր: Եվ սա իր եզրավակման խոսքում, իհարկե հայ պատվիրակների խնդրանքով, արել էր հետեւյալ ճշգրտումը:

«Այդ դիտողությունը, ըստ իս, չի համապատասխանում իրականությանը, — ասել էր Ստալինը: — Ընկ. Ռադեկն այստեղ ասաց, թե հայերն Ադրբեջանում շահագործում են կամ կարող են շահագործել ադրբեջանցիներին... Ես պետք է հայտարարեմ, որ առհասարակ այդպիսի երեսույթներ բնության մեջ չեն լինում: Կինում է հակառակ երեսույթը, որ Ադրբեջանում ադրբեջանցիները, որպես մեծամասնություն, շահագործում են հայերին եւ կոտորում են, ինչպես դա եղել է Նախիջեւանում, ուր կոտորել են բոլոր հայերին»³:

Որ Ռադեկի կողմից տեղի է ունեցել իրականության գոեհիկ աղավաղում, եւ այն անմիջապես հերքվել է, դա հասկանալի է ու արդար: Բայց ո՞վ է եղել այն «ադրբեջանցի պատասխանատու ընկերը», որը Ռադեկին նման ստոր ստա է հաղորդել՝ նրան գցելով թյուրիմա-

ցության մեջ: Այս հարցին էլ պատասխան է տալիս վերը քննության առնված նարիմանովյան «փաստա»թողթը, որը շուրջ երկու տարի անց հասցեագրվել էր Ստալինին, Տրոցկուն ու Ռադեկին: Այնտեղ նույն զրպարտությունն էր հայերի հասցեին. իբր նրանք Ադրբեջանում նվաճել են բոլոր դեկավար պաշտոնները, տիրել-բռնել արդյունաբերության բնագավառը, հանրապետության վերին ոլորտները եւ իրենց դաշնակցական գործն են առաջ տանում:

Համագումարում ադրբեջանական պատվիրակության նամակ-բողոքագրի տակ, բնականաբար, Նարիմանովի ստորագրությունը չկա: Նա է Ռադեկին հաղորդել սուտը, իսկ հրապարակորեն մերկացվելուց հետո էլ դաս չառնելով՝ դեկտեմբերին նստել, հորինել այն հրեշավոր զրպարտագիրը, որ ադրբեջանցի նորաթուխ չգիտնականներն են հպարտությամբ հրապարակել՝ ի լուր իրենց ընթերցողների:

¹ «XII съезд РКП(б)», стенографический отчет, М., 1968, стр. 619.

² «XII съезд РКП(б)», էջ 824:

³ Անդ, էջ 660:

Ստալինն այստեղ հայերի օգտին մի ճշմարիտ տեղեկություն հաղորդելով՝ իր պարտքն էր համարել, հավասարակշռության համար, հաղորդել նաեւ մի հրեշավոր ստու. իբր «Հայերն էլ իրենց Հայաստանում կոտորում են բոլոր թաթարներին: Այդ եղել է Զանգեզուրում» (անդ):

Մ Ա Ս Ն Բ

ԽՈՒՎ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԸ (1928—1987 թթ.)

«Առանց Այուդիին եւ Արցախին,
Ի՞նչ ցուցանակ էլ որ կրելու
լինի Հայաստանը,
գոյություն ունենայ չէ կարող»:

Գարեգին Նժդեհ

1923 թ. ամսականից սկսած առժամայեւ խաչ էր քաշվել Արցախի ազատագրության հիմնահարցի վրա: Դա, իհարկե, պաշտոնական շրջաններում: Մանավանդ, եթե նկատի առնենք Հայաստանի խորհրդային հանրապետության պարագան: Անդրֆեդերացիայի (1922—1937 թթ.) ստեղծումով արհեստականորեն խլացվել էին այդ վարչական միավորի մեջ մտնող ազգերի ներքին պահանջներն ու դժգոհությունները, ծավալվել էր վերին հրամանով վարվող մի քաղաքականություն, որի երեսն ու աստառը հյուսված էին ինտերնացիոնալիզմից, որ իրականում նշանակում էր ցուցադրական ու կեղծապատիր եղբայրություն:

Ուրեմն, պաշտոնեության համար այլեւ Արցախի հարց չկար: Հակառակը, եթե խոսք լիներ, պիտի անպայման նշվեր, որ միակ ճիշտը մարզը «եղբայրական Ադրբեջանի» կազմում պահելն է:

Այս շրջանի խորհրդային մամուլի հազարավոր ելույթներից քաղելիք միակ եզրակացությունն է սա, եթե, իհարկե, միամտություն ունենանք հավատալու, թե դա էր իրականությունը, եւ այդպէս էր մտածում ժողովուրդը: Եվ միայն Սփյուռքի հայկական հրապարակումներում է, որ առիթից առիթ հնչել է արցախահայության խոլ գոյապայքարի արձագանքը, եւ մեկ էլ արտասահմանում ծվարած հայ ազատասեր ուժերն էին թմբկահարում իրենց հավատարմությունն այդ պայքարին: Իրավացի էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որ 1926-ին արդեն

գրում էր, թե «Հ.Հ. Դաշնակցությունը, իբրեւ հայ ժողովրդի հույսի եւ հավատի խտացումը, չէ դավաճանած գանձակ-դարաբաղցիին, ընդատաչ է զացած անոր բաղձանքին եւ ամենեւն տազնապալի վայրկյանին իսկ չէ մոռացած զայն: Այսօր ալ իր հալածական փնակին մեջ, իր ծրագրին մեջ ունի հին Արցախի գավառներուն ազատագրումը: Այդ ծրագրին ինքը չէ հղացած, այլ քաղած է Ղարաբաղի ժողովուրդին կամքեն»¹:

«Ղարաբաղի ժողովուրդին կամքեն», որը մնաց միշտ էլ անտեղիտալի ու աներեր, չնայած երկրում հաստատված եւ օրըստօրե ահագնացող բռնատիրությանը:

Այդ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ չհաշտվեց իր վիճակի ու դառը ճակատագրի հետ: Ժամանակի սփյուռքահայ մամուլի էջերն են թափանցել անհամար տեղեկություններ այն մասին, որ Արցախի գավառներում եղել են ընդվզումներ ու ապստամբական պողոթկումներ աղբրքեջանական պաշտոնեության դեմ, մարզն ադրբեջանական սարկությունից ազատագրելու համար: Խոսելով այսօրինակ բազմաթիվ փաստերից, լայնորեն քննելով Ադրբեջանի կուսակցական ղեկավար Լեւոն Միրզոյանի մի ճառի բացահայտ ակնարկները հանրապետության տարածքում եռացող ազգամիջյան գծությունների մասին², սփյուռքահայ լրագրողը եզրակացնում էր, որ «Մերկ բռնությունն ու կամայականությունն են պահում այդ շրջանը ադրբեջանական լծի տակ»³:

Երեւանից Սեգիմ կեղծանունով մեկը սփյուռքահայ հանդեսի խմբագրությանը գրել էր, թե «Ադրբեջանի հայերի վիճակը սարսափելի է... Ադրբեջանից հաճախ թղթակցություններ են հղվում «Սորհրդային Հայաստան» թերթին հայերի ծանր վիճակի մասին, բայց չեն տպվում: Կհամարձակվե՞ն երեւանցիք վատ խոսք ասել Ադրբեջանի վարիչների մասին»⁴:

Բայց մինչեւ ե՛րբ:

Ժամանակի ամենահեռատես մարդիկ անգամ չէին կարող որոշակի ասել, թե ե՛րբ է կտրվելու ծայրահեղորեն ձգված թելը: Իրեն ժողովրդապետություն հորջորջող եւ ազգի ու մարդու ամեն տեսակ ազատություններից գիշեր-ցերեկ ճամարտակող կառավարությունը ե՛րբ է ունկնդրելու ժողովրդի ձայնը, կատարելու նրա կամքը:

Գրքիս նախորդ էջերում եւ վկայակոչել էի մեր այն գործիչներից մի քանիսին, որոնց համար աներեւակայելի էր ո՛չ միայն Հայաստանի

¹ Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը. «Դրոշակ», 1926, հ. 2, էջ 52:

Այստեղ հեղինակը գտնում է, որ «Չոհեյ Ղարաբաղի եւ Լեռնային Գանձակի մոտ 200000 հայությունը՝ Հայաստանի հայության 1/4-ը կնշանակի դավաճանել ոչ միայն Լեռնային Գանձակի ու Ղարաբաղի, այլեւ Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին դեմ» (անդ):

² «Դրոշակ», 1928, հ. 10:

³ «Դրոշակ», հ. 11, էջ 275:

⁴ Անդ, 1927, հ. 8, էջ 248:

ու Արցախի, այլև Արցախի ու Չանգեզուրի անջատումն իրարից: Հին-հին ժամանակներից ի վեր գտնվելով Հայոց միասնական թագավորության սահմաններում՝ այս երկու նահանգները (Մեծ Սյունիք եւ Փոքր Սյունիք) մերձավորագույն հարեւաններ են եղել, տնտեսական, վարչական ու մշակութային անհամար օղակներով իրար շաղկապված, իրար պահող մարմիններ:

Նույնն էր Երանց սարելակերպը, հոգեբանությունը: Տառացիորեն նույն բարբառով է խոսում Սյունյաց արեւմտյան եզերքից մինչև Մուխանք դաշտավայրն ընկած ամբողջ տարածքի տեղ հայությունը:

Պատմությունից հայտնի են դեպքեր, երբ Մեծ Սյունիքում ահա-վոր երաշտ է եղել, եւ սույր հաղթահարվել է Արցախի Բաշլիկն, կամ հակառակը: Իսկ եթե նկատի առնենք, որ մինչև վերջին ժամանակներս Սյունյաց երկարատեւ ձմեռը կտրում էր հաղորդակցության ամեն ճանապարհ Արարատյան երկրի հետ, եւ միայն Արցախն ու Սյունիք-Չանգեզուրն էին մնում թիկունք--թիկունքի, իրար օգնական ու աջակից, հասկանալի կղատնա մեր նշանավոր պետական այրերից մեկի՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետեւյալ արտառույշ խոսքը. «Չանգեզուր-ցիին համար Հայաստանը մայր հայրենիքն է, իսկ Ղարաբաղը կնկառ-վի իբր բուն հայրենիք: Բաժնել Ղարաբաղն իրմե եւ Հաստատանն՝ կնկատե բաժանել եղբայրը եղբորմեն, փետրաթափ եւ աննեցուկ ձգել զինքը, ինչ-որ նախաբառն է իր ոչնչացման: Բաժնել իրմե Ղարաբաղը եւ կամ հարված հասցնել անոր, կնշանակե փշրել իր ողնաշարը եւ ձգել թեւումիին առջեւ»¹:

Հնուտ գրչի տեղ լինելով՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը նաեւ խորն ուսումնասիրել էր եւ հրաշալի գիտեր Անդրկովկասի պատմությունը, տնտեսական ու ազգամիջյան փոխհարաբերությունների ծայքերը եւ անպայման տեսնում ու գնահատում էր այնպիսի գաղտնիքներ, որոնք թաքնված էին քաղաքական հագար ու մի վարագույրների ետեւում: Տեսե՛ք՝ նա ինչպես բացում է այդ վարագույրը եւ ցուցադրում աղբր-բեջանական ծավալապաշտության ակունքները: Ասում է. «Աղբրբեջանը շահագրգռված է լեռնամասերով եւ այդ է գլխավոր պատճառը, որ կուզե ամեն զնով իր ձեռքը պահել հայկական գաղառները: Աղբրբեջանը տաք երկիր է, բնակիչներու խոշոր հատվածը թափառական կամ կիսա-թափառական կյանք կվարե:

Այդ տարրը նահապետական խաշնարածութամբ կզբաղվի. ձմեռը, զարունը, աշունը անապատներում մեջ իր ոչխարները կարածե, իսկ ամառը կբարձրանա հոտերով Գանձակի, Ղարաբաղի վրայով Հայաստանի արտատեղիները: Ուրիշ խոսքով՝ խաշնարած դաշտա-բնակներու համար տնտեսական անհրաժեշտություն է Լեռնային Ղարաբաղը: Բայց այդ պարագային Ղարաբաղն ու Գանձակը լոկ ճանապարհներ են, հասնելու համար իսկական արտատեղերը, որոնք կգտնվին Հայաստանի կտրծքին վրայ՝ Սեւանի լճի ավազանը, Դարա-

ուազալի. Չանգեզուրի, Լոռիի, Դիլիջանի, Ալեգ ազի, Ախալքալակի լեռներում մեջ: Եթե Աղբրբեջանի թափառական ցեղերու շահը միայն նկատի առնենք, ոչ միայն Ղարաբաղը, Գանձակը, այլև ամբողջ Հայաստանը պետք է զոհաբերվի խաշնարածներու ապահովության: Այսպիսի ծրագիրներ եղած են եւ կան Աղբրբեջանի, ինչպես եւ Վրաստանի մեջ. ծրագիրներ, որոնք կործեն Հայաստանի գոյությունը եւ կձգտին բաժանել զայն երկու պետութեանց միջև, քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներով...»¹:

Հայաստանը Վրաստանի եւ Աղբրբեջանի միջև բաժանելու գաղտնի ծրագիր ունեցել էր երկու հանրապետությունների հակահայ կառավարողները, — անցյալի առումով նման խնդրում պետք է վստահենք մեր հեղինակին, որը Հայաստանի հանրապետության ռազմական միևնույն է եղել Օհանջանյանի կառավարության մեջ եւ խոշոր դեր է խաղացել թուրքերի ու աղբրբեջանցիների հակահայկական խժոժությունները զուգելու գործում: Իսկ որ նման մի ծրագիր փոխանցել է բոլշևիկ հաջորդներին, այս էլ բացվեց չարահույժ Միր-Չաֆար Բաղիրովի դատավարության ժամանակ: Ինքս ներկա եմ եղել դատավարությանը եւ հիշում եմ, թե ինչպես ռազմական տիրբունալի նախագահն ու ԽՍՀՄ գերագույն դատախազ Ռուդենկոն խաշնածե հարցապնդումներով ճիվաղի բերանից դուրս էին քաշում Հայաստանի պետական ամբողջության դեմ նախապատրաստված ու համարյա ավարտին հասցված հրեշավոր ծրագիրը: 1953 թ. ամռանը պետք է իրականացվեր հայերի աննախադեպ մեծ մի բռնագաղթ, այնքան մեծ, որ հանրապետության բնակչությունը պակասեցներ մեկ միլիոնից, եւ միութենական հանրապետության իրավունքից զրկված Հայաստանը եւնթալա դառնար հարեւանների տիրապետությանը:

Ուրեմն Ռուբենը լավ էր հասկացել Աղբրբեջանի դեկավարների փաշիպյած երազանքը «Ամբողջ Հայաստանը պետք է զոհաբերվեր խաշնարածներու ապահովության»:

Բաղիրովի դատավարությանը վկա հրավիրված Սուրեն Բաղամյանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի մարզգործկոմի նախկին նախագահը, որ 1937—54 թվականներն անց էր կացրել բանտերում ու քարտրավարե-րում, ուղիղ երկու ժամ, առանց մի վարկյան դադարի, պատմեց Բաղիրովի ու սրա գործակիցների չարագործությունների մասին, եւ սրանք բոլորը հակահայկական էին, հակասարգախյան: Պատմում էր, փաստերով ու փաստաթղթերով ցույց տալիս, թե այդ հրեշն իր ավազակահամբերի միջոցով ի՛նչ ժողովրդասպան միջոցառումներ էր իրականացնում Հայաստանից իսպառ բաժանված հայկական մարզում, ինչպես դժնդակ բռնությունների դեմ բարձրացող ամենաանմեղ բողոքը, խույ տրտունջն անգամ խացվում էր տեղնուտեղը, եւ բողոքողն անհետանում էր ոտով-գլխով, հաճախ էլ գերդատանով հանդերձ: Բաղամյանը հրապարակում էր ցուցակներն արցախահայ նահատակ-

¹ Ռուբեն, Չանգեզուրի պայքարը. «Դրոշակ», 1925, հ. 6, էջ 169:

¹ Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, էջ 51:

ների՝ մարզկոմի ու մարզգործկոմի նախկին ղեկավարներ, մարզային ու շրջանային մասշտաբի աշխատողներ, շարքային տասնյակ ու հարյուրավոր հայ մարդիկ, որոնց մեղքը մեկն էր եղել՝ անհամարժեքություն ադրբեջանական բռնությունների ու անասնձ կամաչականությունների դեմ, արտահայտված կամ թեկուզ ենթացող ձգտում ինքնավար մարզն իր իսկական ու օրինական տիրոջը՝ Հայաստանի հանրապետությանը վերադարձնելու: Եվ որ շատ կարեւոր է. բոլոր այդ գոհների, սեփական ազգի ազատագրության համար պայքարած կամ ազատագրությունը երազած բոլոր այդ նահատակների վրա միշտ ու ամենուր բարդվել է կաղապարից ելած մեկ մեղք՝ բանդիտիզմ: Իբր, նրանք բոլորն էլ եղել են խորհրդային իշխանության երդվյալ թշնամիները եւ կովել են իշխանության դեմ կամ կոպելու վճիռ են ունեցել:

Բաղամյանն ասում էր.

— Բաղիրովի գինված ավազակախմբերը վիստում էին հայկական գյուղերի շուրջը եւ տեղատեղը գնդակահարում էին իրենց թղթերին ուր չեկած հայ մարդկանց: Մարզում տիրում էր անավոր մի սարսափ, որից չկար փրկություն: Եթե ղեկավար որեւէ աշխատողի կանչում էին Բաբու, այլեւս վատահոություն չկար, թե նա կվերադառնա տուն: Հանրապետական քանի՛-քանի ժողովների ենք գնացել պատասխանատու աշխատողների հոծ խմբերով եւ վերադարձել՝ կեսն այնտեղ թողած:

30-ական թվականների սարսափները մարզում պիտի մոռացվեին Հայրենական պատերազմի անեղ հարվածով, որը ռազմադաշտ բռնեց ավելի քան 45 հազար հայ մարդ էւ կին ու աղջիկ, մարզի բնակչության մեկ երրորդը, այսինքն՝ նրա աշխատունակ համարյա ամբողջ մասը:

Տեղյակ մարդիկ պատմում են, որ մարզի ադրբեջանական գյուղերում դուրս իսկ գորահավաք չի կատարվել: Իսկ հարեւան ադրբեջանական շրջաններում կաշառքով ու զանազան գործարքներով աշողացրել են, որպեսզի երիտասարդությունը մնա եւ պարբերաբար ասպատակի մարզի հայկական գյուղերը:

Մարզը հայաթափ անելու ծրագրի մեջ կա դաժան մի թվական, որի հուշն անգամ սարսուռ է պատճառում: 1949-ն է դա: Ամառնամուտին իրականացրին մեծ բռնագաղթը՝ հազարավոր բնակիչների՝ դաշնակցության մնացորդի, ռազմագերու կամ պարզապես հակակառավարական տարրի պիտակներով: Իսկ աշնանը հարկահանների ջոկատները տեղում մնացածների, նույնիսկ քաղաքաբնակների բնտանիքները խուժեցին եւ տեղաշարժեցին թափ տալով, իբր նեղ օրում գտնվող հայրենիքի համար բրդամթերման ու բամբակամթերման պլաններ կատարեցին:

1920-ական թվականների սկզբին Հայաստանի, նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստանի ակնավոր մի շարք գործիչներ անհնար ու անհամարժեք էին համարում Արցախի միացումն Ադրբեջանին՝ շովինիստական այն վերաբերմունքի պայմաններում, որ Ադրբեջանի

ղեկավարությունն էր ցուցաբերում մարզի հայության հանդեպ: Միացմամբ վերանալու կամ բարեփոխվելու՝ էր վերաբերմունքը, Ադրբեջանի կուսակցական ու խորհրդային կառավարիչները պիտի՝ բնույնեմ, որ մարզի հայ բնակչությանը տրվել է ազգային, տնտեսական ու քաղաքական ինքնավարություն եւ հարկ է հարգել ու ապահովել այդ ինքնավարության բնականոն զարգացումը:

Այս հարցին միայն բացասական պատասխան տալ՝ կնշանակի դեռուս ոչի՛նչ ասել: Պարզապես՝ ոչինչ, որովհետեւ բռնակցումից հետո վերաբերմունքը ոչ միայն չկարգավորվեց, չընդունեց բնականոն բնթացք, այլև տարվեց մի ուղղությամբ, որը կվալել էր դաժան գաղութատիրությանը: Հանրապետությունը, նրա ղեկավարները եւ շարքայինները բռնի հպատակեցված մարզին այնպես էին վերաբերվում, ոնց որ այն իրենց առաջ նետված լինեք իբրեւ ձրի կեր:

Այո՛, ձրի՛, որովհետեւ շուրջ յոթ տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանական հանրապետությունը խժռել է այդ բարեբեր երկրի քրտնաջան աշխատավորության ստեղծած բարիքները, առանց նվազագույն իսկ չափով փոխհատուցելու, քանի է մարզի կենսական հյութերը՝ նրա տնտեսության ու մշակույթի զարգացման համար ոչ մի ծախս չկատարելով, հանրապետության ուռնացած բյուջեից հատկացումներ չկատարելով:

Ուշագրավ փաստ է. 1926 թ. Մարիետա Թահինյանը «Պրավդայի» հանձնարարությամբ այցելել էր Լեոնային ինքնավար մարզ, ծանոթացել նրա տնտեսության խայտառակ փրճակին, մշակութային ու լուսավորական զարգացման «տարերային առաջարշուկին» եւ գրեց, թե մարդիկ այստեղ իրենց մարզի վերելքը կազմակերպում են «դատարկ ձեռքերով, որովհետեւ այս հրաշալի երկրամասի բյուջեն ամբողջ երկրում ամենաողբերգականներից մեկն է իր գրկվածությամբ»¹:

Հանրապետության կառավարությունը մարզին գրկել էր պետական բյուջեից, խնայում էր ամենաչնչին օժանդակությունն անգամ, երբ ինքնավարության հոշակման աղմկալից օրերին կուրծք ծեծելով խոստացել էր ամենակարճ ժամանակում վերականգնել ադրբեջանաթուրքական հրոսակների կողմից հիմնահատակ ավերված Ծուշի քաղաքի հայկական մասն ու մարզի ավելի քան երեք տասնյակ գյուղերը, ոտոգման ցանցով ծածկել շրջանների ցանքատարածություններն ու այգիները, վիթխարի գումարներ հատկացնել մշակութային շինարարության համար, մարզը դարձնել օրինակելի լուսավորության երկրամաս: Սակայն ոչ միայն չկատարեց ամեն մի առաջաքայլ, տնտեսական ու մշակութային ամեն մի նախաձեռնություն, որ մարզն էր իրականացնում տեղական խղճուկ բյուջեի կամ մարզի տնտեսությունների ուղորմելի մասհանումների հաշվին: Լեոնային Ղարաբաղը հիմնականում գյուղատնտեսական երկրամաս է, եւ գյուղատնտեսության մեջ էլ առաջա-

¹ Маршета Шагинян, Нагорный Карабах. М., 1930, стр. 5.

վոր դեր են խաղում հացագործությունն ու այգեգործությունը: Աս բնագավառների զարգացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել վերամշակման առաջնակարգ արտադրություններ, մեքենայական հզոր պարկ, առաջնակարգ տեխնոլոգիական հնարավորություններ, որ մարզը երբեք չի ունեցել եւ այսօր էլ չունի: Պակաս խոսում է այն հանգամանքը, որ հացագործությամբ փալլող մարզն առ այսօր չունի եւ ոչ մի արտադրող եւ, իր սպասածից հինգ-տասը չափ ավելի հաց արտադրելով հանդերձ՝ վերեւների ձեռքին է նայում իր օրվա հացն ստանալու համար: -

Պատերազմից հետո մարզի ղեկավարները միութենական կառավարության դռները մաշելով աջողացրել էին, որ Ստեփանակերտում կառուցվի գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման հզոր կոմբինատ, որպեսզի մարզի այգիների ու բանջարանոցների առատ, հրաշալի բերքը տեղում մշակվի եւ ոչ թե փչանա կամ լավագույն դեպքում, չնչին հատուցմամբ վերամշակման տրվի հեռու-մոտիկ աղբբեջանական շրջանների կոմբինատներին ու ֆաբրիկաներին: Ստեփանակերտի կոմբինատը կառուցվում էր, առաջնակարգ տեխնոլոգիական սարքավորումներ էին ստացվել Չեխոսլովակիայից: Եվ երբ շինությունը պատրաստ էր, ու սարքավորումները պիտի տեղադրվեին, հանրապետության ղեկավարությունն անմիջապես սարքավորումները փոխադրել սովյեց Կիրովաբադ ու Սուխի քաղաքները, իսկ Ստեփանակերտում՝ առուղված վիթխարի շենքն էլ կարգադրեց օգտագործել «այլ նպատակների համար»... Ծարահատալ տեղական ղեկավարները ոչինչ էին կարող անել, բան չենք կոչիկի ֆաբրիկա դարձնելն էր, որովհետեւ կոչիկ կարելու համար վիթխարի սարքավորումներ հայթաթելու կարիք չկար:

Մինչեւ 1970-ական թվականները, այսինքն՝ խորհրդային կարգերի ավելի քան հիսուն տարիների ընթացքում, պետական բյուջեի հաշվին չի կառուցվել եւ ոչ մի դպրոցական շենք, ակումբ, մշակույթի տուն, մարզական, առողջապահական կամ հասարակական այլ շինություն: Հ. Ալիեւն իր մեծապետական այցելությունների ժամանակ քանի՜ ցւ երդում-հավատով խոստացել էր մարզի կենտրոնում կառուցել տալ պիտներների պալատ, սակայն երբ միջոցները հայթաթվել էին, եւ մնում էր նախագիծ պատրաստել շինարարությունն սկսելու համար, կարգադրեց, որպեսզի այդ միջոցներով դազախցի աղբբեջանական բանաստեղծ Վազիֆի դամբարան-թանգարան կառուցվի Շուշիում:

Արցախական աշխարհի բոլոր գետերն էլ՝ Թարթառն ու Խաչեն. Կարկառն ու Բալուչան, Իգակն ու Իշխանագետը, լեռնային, գահավեժ հոսող ջրեր ունեն ու կարող են աշխատացնել անհամար մեծ ու փոքր հիդրոէլեկտրակայաններ, որոնց արտադրած էներգիան կլինի ամենաէժանր:

1930-ական թվականներին Թարթառի միջին հոսանքներում, պատմական Մատաղիս ավանի մոտ, կառուցվել էր հիդրոկայան, որը

բավարարում էր ոչ միայն Մարդակերտի շրջանի, այլեւ հարեւան Միր-Բաշիի, Աղդամի ու Բարդալի շրջանների բնակավայրերի մեծ մասի սրահանջները: ՀԷԿ-ի կառուցումը, որն իրականացվել էր համարյա մերկ ձեռքերով, տեղական ուժերի նախաձեռնությամբ (հակատակ հանրապետական ամբարշտակամության), ստեղծել էր համապատասխան շինարարական կադրեր՝ ինժեներատեխնիկական աշխատողներից մինչեւ շարքային բանվորություն: Եթե հնարավորություն ընձեռնվեր, նրանք Թարթառի ու Խաչենի ամբողջ երկարությամբ ուղունքաշարի պես մեծ ու փոքր ՀԷԿ-եր կկանգնեցնեին, եւ մարզը լիով կբավարարվեր ամենաէժանր էլեկտրաէներգիայով: Սակայն հանրապետության ղեկավարներն այդ բավարարումի ակունքում իսկ տեսնում էին մի ահավոր վտանգ եւ պատերազմի նախօրեին փակեցին Թարթառի-Է-ը, կարճ ժամանակում քարոքանդ արին տառապանքով ի մի բերված սարքավորումները, ավերեցին շինությունները, թե ի՞նչ է, Կուր գետի վրա Մինգեչաուրի հիդրոհանգույց է հիմնադրվում, եւ ոչ մի կարիք չկա, որպեսզի հանրապետության տարբեր մասերում գոյություն ունեւան ջրատնտեսական ուրիշ կառույցներ: Մարզը ոչ միայն չափազանց մեծ չափերի հասնող ֆինանսական վնաս կրեց՝ կորցնելով հարյուր միլիոնների հասնող նյութատեխնիկական հնարավորությունները, այլեւ գրկվեց մասնագիտական բանուժից, որը գայթակղիչ խոստումներով փոխադրվեց Մինգեչաուրի հիդրոհանգույցի շինարարություն եւ հանրապետության այլեւայլ շինտեղամասեր:

Մատաղիսի նախկին բանավանի ու ՀԷԿ-ի հրաշքով փրկված շինություններում քամիներ էին խաղում: Մարզի ղեկավարները պատերազմի ծանր պայմաններում այնտեղ ստեղծեցին փայտամշակման գործարան եւ լուցկու ֆաբրիկա: Միութենական համապատասխան գերատեսչությունների բարյացակամությամբ էլ բուսական հումքի վրա կաուչուկի արտադրություն հիմնեցին, որովհետեւ Մարդակերտի դաշտի մի հսկայական տարածության վրա սոյա էին աճեցնում եւ, մասնագետների կարծիքով, ան, սոյա մշակող ուրիշ շրջանների համեմատությամբ, տալիս էր ամենաէժանր ու ամենաորակյալ հումքը:

Աղբբեջանի ղեկավարներն այսպես մեջ էլ տեսան հեռահար հայտնակներ հետապնդող դավադրություն եւ վերացրին ինչպես կաուչուկի գործարանն ու նրա հիմքը՝ սոյայի արտադրությունը, այնպես էլ փայտամշակման գործարանն ու լուցկու ֆաբրիկան: Մարզն իրավունք չունեւ փայտ մշակելու: Դա միայն պետք է կորեր իր անզուգական անտառների րնտիր ծառերը, գերանները համարյա անվնար ուղարկել Կիրովաբադի ու Բարվի փայտամշակման գործարանները:

Երբ Մատաղիսում վերացնում էին բուսական կաուչուկի արտադրությունը, օղբ լիքն էր Սումգայիթի հիմնադրության. նրա կաուչուկի եւ այսպեւ արտադրական հեռանկարների պարգեւելիք մարդկային երջանկության խոստումներով: Մինգեչաուրն, իբր, քիչ աշխատուժ էր անդարձ կլանել Արցախից, հիմա էլ Մարդակերտից ու մյուս շրջաններից սկսվեց վարար մի հոսք դեպի այդ օտար արշակավանը:

Չի կարելի մոռանալ եւ Ստեփանակերտի ՀԷԿ-ի պատմությունը: Հենց քաղաքի փեշով հոսող Կարկառի վրա կառուցվել էր էլեկտրակայան, որը բավարարում էր մարզկենտրոնի էներգետիկ պետքերը: Հանրապետության ղեկավարները երեւի մտածում էին, թե այս հնարամիտ արցախցիք կվերցնեն ու Կարկառի ամբողջ հնարավորությունը կօգտագործեն, այն ժամանակ էլ ո՛ւմ պետք կլինի Մինգեչաուրից տալիք ողորմությունը: 50-ականների սկզբին Ստեփանակերտի ՀԷԿ-ն էլ փակեցին:

Եվ այսպէս, աստծու տված ամեն տեսակ բարիքներ ու հնարավորություններ ունեցող Արցախն էլեկտրական էներգիայի տեսակետից դարձավ միայն սպառող, որը, կապված Մինգեչաուրին, պարտավոր էր վիզը ծուռ նայել Ադրբեյջանի ձեռքին: Անցյալ տասնամյակներին շատ է պատահել, որ զանազան պատրվակներով հոսանքը կտրեն եւ մարզը թողնեն նալթի ճրագի հուլիսին... Իսկ հիմա Արցախը շրջափակված է, եւ Մինգեչաուրում նստած ինքնավար մարզի «լուսավորիչը». ուզի լույս կտա, չուզի՝ կտորի այն: Արդեն քանի՞ անգամ այս ուղղությամբ էլ իր պայմանն է ստաջարկել «Ազգային ճակատ» կոչվածը. «Թե ուզում եք էլեկտրական լույս ունենալ, ձեռք բաշեք ձեր այդ միացումից»:

Արցախը պատմական Հայաստանի ամենաբարեբեր նահանգներից մեկն է, արցախցին՝ աշխատասեր, հնարամիտ ու ձեռներեց: Այս երկուսի պասկը միշտ էլ եղել են նյութական ապահովությունը, մշակույթին բարեբաստիկ ընթացքը եւ վարչական ինքնուրույնությունը: Սա՛ պատմական անցյալի առումով: Իսկ խորհրդային անցած 70 տարիների ընթացքում հատուկ ծրագրով վերացվել կամ նվազագույնի են հասցվել այդ հնարավորությունը, եւ մարզը հայտնվել է մի խեղճ վիճակում, որից դենն այլեւս անհնար է պատկերացնել:

Դժվար է մեկ առ մեկ թվարկել, ցույց տալ այդ հայակործան ծրագրի բոլոր կետերը: Բայց նայենք մարզի արդյունաբերությանը: Նրա ամենագոր օղակը Ղարմետաքսկոմբինատն էր՝ Խորհրդային Միությունում բնական մետաքս արտադրող երեք խոշորագույն ձեռնարկություններից մեկը: Վերջին տարիներին այն արտադրում էր տարեկան շուրջ 16 միլիոն մետր մետաքսեղեն, բնական ամենաթանկարժեք մետաքսի գործվածքներ: Սակայն կոմբինատն ու նրա տեր մարզը հազիվ քարշ են տալիս իրենց գոյությունը, որովհետեւ հանրապետության ղեկավարությունը հմտորեն այս կոմբինատը կապել էր իրենից ավելի փոքր հզորություն ունեցող Նուխի-Շաքիի կոմբինատի պոչին եւ քանում է ու քանում:

Ստեփանակերտի մետաքսկոմբինատն ստեղծվել է նախախորհրդային շրջանում մարզի ամբողջ տարածքում հաջողությամբ գործած մետաքսակարծակալն ու մետաքսագործական Ֆաբրիկաների հիմքի վրա: Այս ձեռնարկները մեծ հոչակ ունեին Ռուսաստանում ու Եւրոպայում, իրենց հրաշալի մետաքսեղեն արտադրանքի համար տասնյակ ու տասնյակ մրցանակներ էին շահում միջազգային տոնավաճառներում...

Բայց ահա սրանց հիմքի վրա ստեղծված վիթխարի կոմբինատը ոչնչի էլ չի տիրանում, որովհետեւ... միայն մետաքսեղեն հումք է արտադրում Շաքիի կոմբինատի համար, էժանագին հումք, որով ո՛չ անուն են հանում, ո՛չ փառք քերում, ո՛չ էլ գոնե հարստություն:

Իր սեփական ավարտուն մետաքս արտադրանքը տալու համար Ղարմետաքսկոմբինատին միայն մի բան է պետք ներկարարական ցեխ, որը չուցի եւ չի կարողանում ստեղծել, քանի որ հանրապետության ղեկավարությունը չի ուզում եւ թույլ չի տալիս:

Տասնամյակներ շարունակ մարզի շինարարական աշխատանքները ենթարկվում էին Մինգեչաուրի շինտրեստին, տեղական շինանյութեր արտադրող ձեռնարկությունները՝ Աղդամի կոմբինատին, նույնիսկ իր հսկայածավալ անտառային հարստություններն ունեցող Ղարաբաղյան անտառարդը՝ աղյասարակ անտառագուրկ Աղդամի շրջանի գյուղատնտեսական բաժին:

Վերը ցույց տրվեց արցախյան գետերի էներգետիկ պաշարների հանդեպ ցուցաբերած հանցագործ վերաբերմունքը: Նույնը պիտի սանել այդ երբեք չցամաքող գետերի ու գետակների մեխորատիվ անհուն հնարավորությունների մասին: Ջրերը հոսում են անօգուտ ու ապարդյուն, առանց հագեցնելու մարզի հողատարածությունների մշտագոծարավը, որովհետեւ հանրապետության կառավարությունը տասնամյակներ շարունակ մարզին միջոցներ չէր հատկացնում ջրատնտեսական աշխատանքներ կատարելու, ջրամբարներ կառուցելու, ոռոգման ցանց ստեղծելու համար:

Պատերազմից հետո Կուր գետի վրա կառուցվեց Մինգեչաուրի հիդրոհանգույցն իր վիթխարի ջրամբարով: Հանգույցի կառուցմանն իր մասնակցությունն էր ունեցել Արցախի հայությունը՝ ինչպէս կառավարության պարտադրած աշխատանքային հավաքագրումներով, այնպէս էլ ոգետրված այն կախարդիչ խոստումներով, թե հանրապետության ամբողջ տարածքում ստեղծվելիք ոռոգման ցանցի մեջ է առնվելու նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը: Սակայն շինարարությունն ավարտվեց, մարզի ամբողջ լայնությամբ կտրեցին-անցան Աղիամի, Կարչագիտլի ու Ջաբրայիլի շրջանների հողատարածությունները ոռոգող առուները, իսկ մարզում ոչ մի քառակուսի մետր հող ոռոգման հնարավորություն չստացավ, որովհետեւ առուները փորվել էին 8—10 մետր խորությամբ, եւ նրանց ամբողջ երկարությամբ էլ գիշեր-ցերեկ աղբբեջանցի հսկիչներ էին կարգված, որպեսզի չլինի թե առուների եզերքներին խաշվող արտերի, այգիների ու բանջարանոցների տեր հայ մարդիկ որեւէ հնարքով այդ ջրերից օգտվեին:

Երբ Արցախի անիրավված տերերը բողոքում էին, պատասխանը մեկն էր լինում. «Ծուտով Թարթառի վրա խոշոր ջրամբար ու ՀԷԿ կկառուցենք, եւ մարզի բոլոր պահանջները կբավարարվեն»: Այն էլ կառուցվեց Սարսանգ տեղամասում՝ կլանելով հայկական չորս գյուղ, մի քանի հազար հեկտար ցանքատարածություն ու անտառ: Եվ երբ ամեն ինչ ավարտվեց, ՀԷԿ-ն ու ջրամբարը գործարկվեցին, պարզվեց

զավեշտական մի բան. Մարդակերտի շրջանը, որ իբր թե հիդրոհամ-
գույցի տերն էր, ջրամբարից հիմա ավելի քիչ էր օգտվում, քան առաջ-
ներում Թարթառից հանված ձեռնաշեն առուներով... Եվ, մանավանդ,
հանգույցի տնօրենը նստում էր հարեան Միր-Բաշիրի շրջկենտրոնում
և այն էլ ջրերը բաշխում էր միայն աղբբեշտանական շրջանների վրա:

Վերը շարադրված փաստերը սովորական տրամաբանության ու
բարոյական նորմերի հետևող մարդուն կարող են թվալ անհեթեթ ու
անհավանական. ինչպե՞ս թե հանրապետության ղեկավարությունը
մեթոդիկ կերպով խարխլում, հետամնացության մեջ է պահում տրն-
տեսությունը մի մարզի, որի հզորությունն ու հարստությունը նաեւ
իրենն են: Այդպե՞ս է իրականում. թող Մարտունու և Մարդակերտի
հացազորքներն ու խաղողագործները չնչին բերք ստանան, թող ամա-
շանա Հաղորթի շրջանը... Զէ՞ որ դրա վերջը մարզի հայաթափ դառ-
նալը պիտի լինի:

Մենք սիրում ենք ամեն առիթով, նաև անառիթ, հիշել մեր հին
ու նոր գորապետներին, նրանց ռազմի պարանքներն ու ռազմավարա-
կան իմաստությունը: Եվ չի պատահում, որ ուշադրության առնենք
նաև մեր ռազմավարության ճակատագրական սխալները, անհնար
դարձնենք դրանց կրկնությունը: Սակայն դիտելով ու քննելով մեր հա-
րեանի՝ այդ երեկվա վաշկատունի արած-թողածը, չես կարող բար
չկտրել նրա անթերի ռազմավարությունից, որը չի տալիս ոչ մի
վրիպում:

Մենք տեսնք, որ 1918—20 թթ. թոհմոբոհում նրա գրագետ ու
անգրագետ ծառանգները մեզ հետ ամեն անգամ ոտք գցելիս բնագ-
ողով թե իրենց ալլահի անսխալ թելադրանքով կատարում էին իրենց
համար ամենաձեռնառու քայլերը: Ինչպե՞ս կարողանում էին լեզու գրո-
նել երկրամասի բախտը տնօրինելու համար այստեղ եկած ամեն
տեսակ օտարի հետ, անգլիացին լինե՞ր դա թե ֆրանսիացին, ոտսը
թե իր ցեղակից թուրքը:

Իսկ երկիրը ձեռք ձգելու և ձեռքից չտալու նրա հնարամտու-
թյունը: Այն թոհմոբոհի մեջ իրենց փոքրաբանակ տեղով ավերեցին
Ծուշվա հայկական մասը և շուրջ հիսուն հայկական գյուղեր ու ավան-
ներ, որոնք հիմնականում այնպես ավերակներ էլ պիտի մնային, իսկ
բնակիչները՝ գաղթական, հայրենակարոտի ախտին գերի:

Այսբանից հետո արցախցիների վրիժառությունը բռնել էր. 1920-ին
Ծոշ, Բուսանի, Կաշուշեն, Հարավ, Բալուջա և այլ գյուղերը վրա
տվին, իրենց օղակի մեջ գտնվող Մալիբեյլին ավերեցին և նրա թուրք
բնակիչներին էլ փախստական դարձրին:

Այս հայ գյուղերը շատ մեծ դի ունեին Մալիբեյլի դեմ. նա էր,
որ իբրև սոված գայլերի որջ, անվերջ կողոպտում էր հայ հարեան-
ների տներն ու գոմերը: Այս Ծուշուց դեպի Վարանդա ու Խաչեն
տանող ճանապարհների վրա լինելով՝ դարանակալում, արգելվում էր
հայերի ազատ երթևեկն իրենց սեփական գյուղերում ու գավառից
գավառ:

Ո՞վ կմտածեր, թե հողին հավասարեցված Մալիբեյլին մեկ էլ
կկենդանանա և նորից կդառնա մարզի կենտրոնից դեպի հարավ ու
արեւելք տանող ճանապարհների տերը: Երբ խաղաղ ժամանակ էր,
հին մալիբեյլեցիներն ու նրանց նոր զինակիցներն անաղմուկ հավաք-
վացին, եկան (հիարկե, իրենց սեփական պետության աստեղյան աշակ-
ցությամբ), կառուցեցին նոր մի այնպիսի Մալիբեյլի, որը պատուհաս
պիտի դառնար ինքնավար մարզի համար:

Նույնը կատարվել է նաև մարզի մյուս վայրերում: 30-ական թվա-
կաններին, ցուցադրական «եղբայրության» դրոշի տակ, դաշտի կող-
մից մի քանի քոչվոր գերդաստաններ էին խուժել Մարտունու շրջանը:
Վրաններ խիեցին նորաշեն Մարտունի շրջկենտրոնի կողքին, մեկ
էլ ավելի վերեւ, Կաղարծի ու Հաղորտի գյուղերի արանքի ձորակում:
Երկունս էլ մարզի կենտրոնով անցնող միակ ճանապարհի վրա: Բայց
ինչո՞ւ հենց այդտեղ, ո՞վ էր նրանց հուշել, թե թուրքը պիտի նստի
հայի ճանապարհի վրա և դառնա նրա տերը: Հիմա Մարտունուն
կպած է Խոջավանդ կոչված վիթխարի գյուղը, որ երեւի թե Մութա-
լիբուլի հրովարտակով քաղաք հռչակվելու մեծ հեռանկար ունի: Իսկ
վերեւ, Հաղորտու և Կաղարծու միջեւ օրըստօրե ուռճանում-տարած-
վում է Ղարադաղուն: Երկունս էլ տիրել-բռնել են Մարտունի-Ստե-
փանակերտ խճուղին և ուզեն, այն կփակեն, որպեսզի վարանդեցին
հույսը դնի երեկվա քոչվորի ու այսօրվա բռնավորի ողորմածության
վրա:

Եվ չկարծեք, թե դրությունն այսպես է միայն շրջաններում: Իսկ
մարզի կենտրոն Ստեփանակե՞րտը: Այն օղակված է դարձյալ երեկ-
մեկել օրն այս երկարամտալը ժամանած վրանաբնակների գյուղերով
(Կրկժան, Քյուսալար, Ջամիլյու, Խոջալու ևն), որոնք հանրապետու-
թյան ամենօրյա հոգատարությամբ աճում-ծափալվում են, և հեռու չէ
այն օրը, երբ ասելու են՝ մենք ենք այս վայրերի տերն ու տիրակալը,
թող ձեր Ստեփանակերտը քաշվի-հեռանա:

Այսպիսին է վիճակը նաև մյուս շրջանների՝ Մարդակերտի, Հաղ-
րոթի, Ծուշվա շրջաններում. ներքին ճանապարհների վրա, ռազմա-
վարական ամենակարեւոր կետերում տնկված են երեկվա քոչվորների
նոր բնակավայրերը, որոնք տիրություն են անում, ավելի ճիշտ՝ «կար-
գավորում» են հայերի անցուղարձը:

Իսկ միջշրջանային ճանապարհները: Այդպիսիք չկան, եթե նկատի
չունենաք հին ու խորդուբորդ սայլուղիները, որոնք բոլորն էլ անցնում
են հարեան թորքական շրջաններով: Այո՞, հանրապետության մարմին-
ները երբեք միջոցներ չեն տրամադրել մարզի շրջաններն իրար կա-
պող ասֆալտապատ կամ գոնե սովորական խճուղիներ անցկացնելու
համար... Եվ օգուտագործվում են ավանդական խախտուղիները, որոնք
Ստեփանակերտից Մարդակերտ տանելու համար պիտի անցնեն Աղ-
դամի ու Բարդաշի շրջաններով, Մարտունուց Հաղորթ տանելու հա-
մար՝ Ֆիզուլու շրջանով... Նույնիսկ Հաղորթ շրջկենտրոնն իր գյուղերի

մեծ մասի հետ կապ ունի միայն հարեւան աղբրեջանական շրջանների տարածքներով:

Ազգային խորականության, ճնշման ու հալածանքի քաղաքականությունն առավել մոլեգնորեն կիրառվել է մշակույթի ու ժողովրդական կրթության ոլորտներում:

Ինքնավարության առաջին տարիներին, հալածանքար Անդրֆեդերացիայի հսկողության ներքո, մարզը կառված էր Հայկական ԽՍՀ մշակույթային ղեկավար կազմակերպությունների հետ, համատեղ միջոցառումներ էին կազմակերպվում արցախահայությունը հանրապետության բնակչության մշակույթային առաջընթացին համաքայլ առաջ տանելու համար: Մարզում հայերեն դասագրքեր էին տպագրվում, լույս էին տեսնում հայերեն գրական հանդես, երիտասարդական թերթ...

Սակայն աստիճանաբար վերացան այս բոլորը: Անբեկանելի կարգով մարզի առույշապահությունն ու ժողովրդական կրթությունը պետք է մասնագետների ստանալին միայն Բաքվից, եւ այդ մասնագետներն էլ պետք է լինեին միայն աղբրեջանցիներ: Մարզի հայկական դպրոցը երկար ժամանակ փակվել էր անշատից մայր Հայաստանի դպրոցական կյանքից: Ոչ միայն դպրոցը, արցախահայն աչնպես բաժանվեց իր ազգային վարչական ու մշակույթային առավել խոշոր միավորից, որ Հայաստան ուսման գնալը կամ այնտեղ կատարած սովորական երթեւեկը դիտվում էր որպես քաղաքական անհուսալիության բացակայու հրահրում: Սակայն առավել վտանգավորն ու դատապարտելին համարվում էր Հայաստանի հայի հայտնվելն Արցախում, նրա որեւէ առնչությունն Արցախի հասարակական կյանքի հետ: Հայ գրողը, հայկական մշակույթի գործիչը, հայ գիտնականն ու արվեստագետը իրավունք չունեին ուղեւոր Արցախ, հանդիպելու իրենց հայրենակիցների հետ, որոնք, իբր թե, ունեին սեփական ինքնավարություն եւ կարող էին օգտվել դրա ընձեռած ազգային մշակույթի ու առաջադիմության պատուներից: Միայն 1948 թ. ամռանն Ավետիք Իսահակյանը համարձակվեց այցելել Արցախ, եւ կուսակցության մարզկոմում ու ու Ստեփանակերտի ինստիտուտում էլ հայ մարդիկ համարձակվեցին ընդունել իրենց ազգային սրբություն բանաստեղծին... Եվ դա բավական էր, որ Մ. Զ. Բաղիրովը կուսակցության մարզային արտահերթ կոնֆերանս հրավիրել տար, մարզկոմը ցրեր, իսկ մարզում էլ կազմամակերպել գաղափարական շանտաժի ու ձերբակալությունների տեսական մի շրջան, բանն ու արտոնքներ Գրողների միության մարզային բաժանմունքի քարտուղար Բոգդան Ջանյանին, Ռուսցական ինստիտուտի ռեկտոր Ադասի Սաֆարյանին, դասախոսներ Արտավազ Ավագյանին, Ռուբեն Այվալերդյանին, Խորեն Բալայանին եւ ուրիշ մտավորականների: Այս Գործող եղանակը՝ մայր ազգի ու նրա ներկայացուցիչների ամենատրտական, ամենամեղ մի հանդիպումը, դատապարտել, որպեսզի այնուհետեւ ոչ ոք երազում անգամ չհամարձակվի Երեւան տեսնել, հանդիպել կամ շփվել Հայաստանը ներկայացնող որեւէ նշանավոր մարդու հետ: Եվ սա՛ ոչ միայն բաղիրովյան

բռնապետության տասնամյակներում, այլեւ բոլոր ժամանակներում, նույնիսկ խրուշչովյան, այսպես կոչված, ձնհալի կարճ շրջանում:

Իհարկե, Ստալինից հետո, մանավանդ խրուշչովյան «ժողովրդավարության» առաջին տարիներին, մեծ խաբկանք ունեցանք կարծելու, թե բացվել են ազատության բոլոր դռները: Արցախի ճանապարհը բանուկ դարձավ Հայաստանի գրողների, մշակույթի մյուս բնագավառների գործիչների համար: Առաջինը Հրաչյա Քոչարն էր, որ 1956-ին ոտք դրեց Ստեփանակերտ, ծանոթացավ մարզի շրջաններին. Թարթառի հովտում գինովցած, արտասուքը խաժ աչքերում շողացնելով ասաց. «Հայը եթե դրախտ է ունեցել՝ սա՛ է: Ես էլ մտածում էի, թե Մամեդն ինչո՛ւ ձեռից բաց չի թողնում»: Ապա եկան Նահիր Զարյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Գեորգ Էմինը, Պարյուր Սեալը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը: Իսկ Համո Սահյանի, Սերո Խանգաղյանի, Սուրեն Այվազյանի, Սողոմոն Սողոմոնյանի համար Արցախն արդեն պապոնց տուն էր...

Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի բեմը վայելեց Վահրամ Փափազյանի ու Հրաչյա Ներսիսյանի փառավոր ներկայությունը, Թաթուլ Ալթունյանի երգի-պարի անսամբլի եւ ուրիշ խմբերի ելույթները:

Սակայն սա կարճ մի պահ էր, մեկ հնգամյակ, թերեւս մի քիչ ավելի: Մամեդը գլխի ընկավ, թե ի՛նչ կարող է հետեւել այդ այցելություններին եւ... ժանիքներ ցույց տվեց:

Մի իմաստասեր ասել է՝ եթե ուզում ես ազգի այսօրն ու վաղը տեսնել առավել շոշափելի, նաչիր նրա դպրոցին: Արցախի հայկական դպրոցների համար ուսումնական ծրագրեր էր կազմում Աղբրեջանի լուսավորության մինիստրությունը, որը եթե ետպատերազմյան տարիներին, շուրջ մեկ տասնամյակ, հանրապետության հայկական շրջանների բողոքներն ու համառ պահանջները, իբր, բավարարելու համար, պահում էր մինիստրի մի հայ տեղակալ, այն էլ հիմնականում հայոց լեզվին չտիրապետող, ապա նախորդ ու հաջորդ տասնամյակներին չէր պահում եւ ոչ մի աշխատող, որն ունենար նվազագույն հնարավորություն՝ հայոց դպրոցի ներսն ու դուրսը հասկանալու: Իհարկե, այս չէր պատճառը, որ հայկական դպրոցի համար այս մինիստրության ստեղծած ծրագրերում ոչ միայն իսպառ բացակայում էր հայ ժողովրդի պատմությունը, այլեւ առհասարակ որեւէ խոսք հայ ժողովրդի կենսագրության, նրա ստեղծած մշակույթի, պատմական կամ թեկուզ ժամանակակից Հայաստանի աշխարհագրության մասին: Խորհրդային կարգերի առաջին երեք տասնամյակներին աղբրեջանական համալսարանը, իսկ մինչեւ 70-ական թվականները՝ նաեւ Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտը, ունեցել են հայկական բաժանմունք՝ հայոց լեզվի ու գրականության, պատմության ու աշխարհագրության եւ բնական գիտությունների ֆակուլտետներով: Հայ ժողովրդի պատմություն չէին անցնում այդ ֆակուլտետներից եւ ոչ մեկում, ներառյալ եւ պատմության ֆակուլտետը: Մինչդեռ Աղբրեջանի պատմությունն անցնում էին եւ այն էլ այնպիսի դասագրքերով, որոնցում կողոպուտի

Էին ենթարկված Հայաստանի հին ու միջնադարյան պատմությունը, հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի գանձերը:

Ստացվում էր այնպես, որ Ադրբեջանի բուհերում կրթություն ստացած հայ պատմաբան-ուսուցիչներն իրենք ստիպված պիտի լինեին զբաղվել բացահայտ հակահայկական կեղծարարություններով, առանց տեղեկություններ ունենալու իրենց ազգային պատմությունից: Իսկ եթե այդպիսիք ձեռք կբերեին ծրագրից դուրս ել կիրթձե՛ն հաղորդել իրենց աշակերտներին, ապա պիտի դատապարտվեին խբրե ազգայնամուլներ, «դաշնակ թափթփուկներ» եւ վոնդվեին մարզի դպրոցական ցանցից:

70-ական թթ. սկզբին Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժինը փակվեց, եւ փոխարենը մարզի կենտրոն Ստեփանակերտում հեռահար մի նպատակով ստեղծվեց մանկավարժական ինստիտուտ՝ հայկական ու ադրբեջանական բաժանմունքներով: Այստեղ եւս հայ ժողովրդի պատմությունը չուներ եւ ոչ մի իրավունք: Բայց, ըստ էության, կարելորդ ոչ թե դա էր, այլ այն հանգամանքը, որ Ստեփանակերտում, մարզի ու հարակից շրջանների շուրջ մեկ միլիոն հայ բնակչության համար բացված ինստիտուտի 65—70 տոկոսը կազմում էր ադրբեջանական բաժանմունքը, որն այստեղ, Բաքվի, Կիրովաբադի, Նախիջեւանի ադրբեջանական մանկավարժական ինստիտուտների գոյության պայմաններում, պարզապես չուներ ոչ մի անելիք, բացի նրանից, որ կոչված էր փոխել մարզի կենտրոնի մաքուր հայկական ազգագրական պատկերը: Չէ՞ որ ադրբեջանական բաժանմունքն իր հետ Ստեփանակերտ էր բերել ադրբեջանցի դասախոսների, վարչական աշխատողների, այլեւայլ սպասարկողների ու նրանց հարազատների մի ահռելի քանակություն: Ինստիտուտին էլ հետեւեցին Ստեփանակերտում գործող հայկական բժշկական ու գյուղատնտեսական տեխնիկումներին, մանկավարժական ուսումնարանին եւ այլազան կրթական հաստատություններին կցված ադրբեջանական բաժինները:

60-ական թվականներին Ստեփանակերտում բացել էին արհեստագործական, հիմնականում շինարարական կադրեր պատրաստող մի ուսումնարան: Այն գալթակղիչ պայմաններով աաներ էր հավաքագրում միայն մարզի գյուղերից եւ կադրեր էր պատրաստում Ադրբեջանի շրջանների ու քաղաքների համար: Ամեն տարի այն թողարկում էր 250—300 երիտասարդ ու պատանի արհեստավոր, որ նշանակում է՝ ամեն տարի Արցախում առնվազն մեկ գյուղ էր դատարկվում... առնվազն, քանի որ գնացող երիտասարդը հետո էլ իր ետեւից պիտի տաներ նշանածին, ծնողներին ու սյուս հարազատներին:

Այս եւ նման միջոցառումները շատ շուտով ցուցադրեցին իրենց կործանարար արդյունքը. եթե 1923 թ. հայերը մարզի բնակչության 94,4 տոկոսն էին կազմում, 1959-ին՝ ավելի քան 80, ապա 80-ականների սկզբին իջել էին 75 տոկոսի:

Ըստ երեւույթին ադրբեջանական մեղեռնողությանն այս արդյունքն էլ չէր թավարարում. մտածում էին գտնել ավելի հեշտ միջոցներ ու

կարճ ուղիներ մարզը հայաթափ անելու, մեկընդմիջտ վերջ դնելու Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հավակնությանն Արցախի նկատմամբ: Գործի անցան հանրապետության չգիտնական պատմաբանները, բանասերները, հնագետները եւն, որպեսզի իրենց նորագույն «նեոազոտություններով» մեկընդմիջտ «հաստատեն», որ Արցախի ու շրջակա հայկական-հայաբնակ գավառների բնակիչներն իսկական հայեր չեն, այլ Հայաստանի կողմից բռնությամբ հայացված աղվաններ, որոնք էլ իրենց հերթին ներկայիս ադրբեջանական ժողովրդի անմիջական նախնիներն են հանդիսանում: Այս տեսությամբ ստացվում է, որ միայն 15—16-րդ դարերում Անդրկովկասում հայտնված օղուզ թուրքերը (այժմյան ադրբեջանցիների իսկական նախնիները) Անդրկովկասում մ. թ. առաջ եւ մ. թ. առաջին դարերում ապրած աղվանական ցեղերի անմիջական ժառանգներն են: Ժառանգները եւ նրանց ստեղծած նյութական ու հոգեւոր մշակույթի տեր-ժառանգորդները: Իսկ սրանից էլ հետեւում է, որ Արցախի ամբողջ տարածքում սփռված հուշարձանները, նույն տարածքում տարբեր պատմաշրջաններում ստեղծված գրական ու մատենագրական երկերը եւս աղվանական-ադրբեջանական են: 1988 թ. ապրիլի 27-ին Ադր. ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդն իր հ. 145-րդ որոշմամբ աղվանական-ադրբեջանական էր հայտարարում Արցախի, Նախիջեւանի, հին Ուտիքի եւ այլ տարածքներում գտնվող բոլոր ու ամեն տեսակ հուշարձանները՝ իսպառ մերժելով նրանցից որեւէ մեկի այս կամ այն առնչությունը հայ ժողովրդի հետ: Չարմանալի է միայն, թե բռնագրավչի փորձակն ինչո՞ւ լոկ հիշված նահանգներով է զոհանում, երբ կարող էր նույն հաջողությամբ աղվանական-ադրբեջանական համարել մնացած Հայաստանի մշակույթը:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Ադրբեջանի միջտ շովինիստական ու հայատյաց ղեկավարությունը խտրական քաղաքականություն է վարել ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի հայոց ինքնավարության դեմ, եւ երանության մեջ չեն գտնվել կամ գոնե տանելի վիճակում չեն եղել հանրապետության մի շարք շրջաններում (Ծահուվյան, Խանլար, Ծամքոր, Քարհատ եւն) բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմած հայերը, ինչպես նաեւ Բաքվի հայությունը: Հակասակը, եթե մարզում, ինքնավարության պարտադրանքով, հայ բնակչությունն օգտվել է մշակութային-լուսավորական իրավունքների ինչ-ինչ փրշրանքներից, ապա նշված շրջանների ու Բաքվի հայությունը նույնիսկ այդպիսի իրավունքներից էլ զրկված էր եւ ստիպված էր լինում կամ թողնել ավանդական բնակավայրերը, լքել անցյալ դարերում իր իսկ ձեռքով եւ տաղանդի ուժով ստեղծած նյութական ու հոգեւոր մշակույթի բարձրարժեք հուշարձանները, կամ կորցնել իր ազգային հատկանիշները, ձուլվել բռնությամբ իր շուրջն ստեղծված օտար միջավայրին:

1988 թ., երբ Արցախի հիմնահարցը կրքեր էր բորբոքել, Ադրբեջանի ղեկավարներն ու պատմաբանները պնդում էին, թե Բաքվում բնակվում է ավելի քան 350 հազար հուշվող հայություն: Ուզում էին ասել՝ այդքան պատանդներ ունենք մեր ձեռքի տակ եւ չհամարձակ-

վեք Արցախի հիմնահարցը սրել: Ինչ որ է, սա առաջին դեպքն էր, երբ Բաքվի հայության քանակի մասին ճշգրիտ տվյալ էր հաղորդվում:

Եվ ահա այդ 350 հազար հայերը, որոնք պատերազմից առաջ Բաքվում ունեցել էին իրենց հայկական պետական դրամատիկական թատրոնը, մշակույթի տները, 79 միջնակարգ դպրոցները, հայկական բաժանմունքները Բաքվի համալսարանում ու մանկավարժական ինստիտուտում, հանրապետության ղեկավարության մեջ իրենց տասնյակ ու տասնյակ ներկայացուցիչները՝ կուս. Կենտկոմի քարտուղարներ, բաժնիների վարիչներ, մինիստրներ ու այլազան գերատեսչությունների ղեկավարներ, 70-ականների երկրորդ կեսին չունեին այլևս ոչինչ, տառացիորեն ոչինչ, որ հիշեցնեք իրենց ազգային պատկանելությունը:

Կործանել էին բոլոր շենքերը, որոնք իրենց վրա կրել էին հայկական ճարտարապետության դրոշմը: 30-ական թվականներին քաղաքը երեք տարի տեսած շաբաթօրյակներով քանդեց հայոց գլխավոր եկեղեցին՝ միջազգային սրգանակաբաշխության արդյունքով (Հովհ. Քաջազանունու նախագծով) կառուցված, երեսի թե հայոց եկեղեցական ճարտարապետության ամենափառահեղ նմուշը հանդիսացող հուշակերտը: Հողին էին հավասարվել Գանձակի ու Նախիջևանի, Նուխի ու Խաչմասի, հայկական մեծ ու փոքր ուրիշ բնակավայրերի եկեղեցիները, աշխարհիկ ճարտարապետության բոլոր երեսիի նմուշները: Ընդ որում՝ ո՛չ միայն հները, որոնք մատնում էին այդ վայրերի հնամենի տների ազգային պատկանելությունը, այլև նորերը, որոնք կարող էին հիմք ու օժանդակ լինել, որպեսզի իրենց շուրջն ապրողները հիշեն որ իրենք հայ են, հայավարի ապրելու, ազգային իրենց կերպարանքը պահպանելու իրավունքով ու պարտականությամբ:

1960-ական թվականների կեսին Քարհատի (Իաջքեսան) շրջանի Բանանց հայկական գյուղում աշխատավորության հանգանակությամբ կանգնեցվել էր մի գեղեցիկ հուշարձան՝ այդ գյուղից Հայրենական պատերազմում զոհված 600 զինվորների հիշատակին: Հուշարձանի հեղինակներ, Խորհրդային Միության ժողովրդական ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանն ու Հայաստանի ժողովրդական Ալարիչ Արա Հարությունյանը հուշարձանի մեջ ամփոփել էին հայկական արվեստի հին ու նոր ավանդները, անմահացրել հայրենի երկրի նահատակների փառքը, որը նոր սերունդներին պետք է մղեր ազգային հպարտության ու ստեղծագործական վերակերտումների: Եվ շատ ժամանակ չէր անցել հուշարձանի հանդիսավոր բացումից, երբ մի երեկո, կուշիքից ու շրջաօրծկոմի նախագահների անմիջական ղեկավարությամբ, գյուղի էլեկտրական լույսերն անջատելուց հետո, բուրդզերներն ու ամբարձիչ ծանր կոունկները կործանեցին հուշարձանը, չարդուփշուր արին նրա առանձին մասերը: Այս անօրինակ արբապողծությունը կատարվել է 1969 թ. գարնանը: Երբ շրջկոմի առաջին քարտուղար Սուլեյմանովին հարցրել են, թե ինչո՞ւ կատարեցին այդ բարբարոսությունը, նա առանց ավելորդ ձեւականության պատասխանել է. «Մենք պատրաստվում ենք այդ հայերից մաքրել մեր հողը, իսկ իրենք նոր հուշարձաններ են կանգնեցնում»:

70-ական թվականներին Խանլարի շրջանի Չարդախլու գյուղում պիտի կանգնեցվեր Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի կիսանդրին: Հայրենիքի փառապանծ հազարավոր զինվորների ու բազմաթիվ զորապետների հայրենի գյուղը, լեռնային այդ արծվաբույնը արժան էր պատվանդան դառնալու աշխարհահռչակ իր գավալի կիսանդրու համար, գալիք փորձություններում իրար կպահեին, կպաշտպանեին գյուղն ու կիսանդրին, այդ պաշտպանությամբ կհավերժանային: Այն ժամանակ հանրապետության ղեկավար Հեյդար Ալիևը խափանեց այդ միասնության հնարավորությունը եւ կիսանդրին կանգնեցնել տվեց Գանձակ-Կիրովաբադում՝ հայատյաց ու աշխարհավեր խուժանի աչքի առաջ: Եվ պատահական չէ, որ արցախյան շարժման առաջին իսկ օրերին, Նեյսոն Ստեփանյանի, Իվան Թեփույանի ու հայ մյուս ակադեմիկոս գործիչների հուշարձանների հետ, առաջին կործանվածների մեջ էր նաև Բաղրամյանի կիսանդրին: Իսկ 1989-ին առաջիններից մեկն իր բազմադարյան տերերից պարպվեց Չարդախլուն՝ երկու մարշալների, յոթ գեներալների, տասնյակ ու հարյուրավոր հրամանատարների ու զինվորների սրբազան հող-հայրենիք:

Կարելի է Ադրբեջանում տասնամյակներ շարունակ մոլեգնած ազգային խտրականության, իսկ իր իսկական անունով՝ վայրագ շովինիզմի այս օրինակները շարունակ թվել, եւ նրանց վերջը չի լինի: Իսկ ամենակարեւորը՝ նրանք անտարկելիորեն կապացուցեն, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունն այդ քաղաքականությանը որդեգրված է եղել խորհրդային կարգերի հաստատման սկզբից իսկ եւ հայ բնակչության նկատմամբ այն անվերջ ու անխնայ կիրառել է հետագա բոլոր տասնամյակներին: Հետեւապես եւ ստորաբար կեղծում են բոլոր նրանք, ովքեր փորձում են հավատացնել, թե ադրբեջանական վայրագությունները նոր երեսույթ են, ճնունդ արցախյան հիմնահարցի ծավալումների:

1988 թ. փետրվարի վերջից ի վեր ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Ա. Ի. Վոլսկին Արցախում էր գտնվում: Իրատես եւ թափանցող մարդ լինելով՝ կարճ ժամանակում տեսավ, թե ինչն ինչոց է եւ հասկացավ իրադրություններն իրենց ակունքներով ու պատճառներով: Հետագայում, երբ նրան ԼՂԻՄ-ի Հատուկ կառավարման ղեկավար էին նշանակել, կենտրոնական թերթի աշխատակցի այն հարցին, թե ո՞րն է արցախյան շարժման պատճառը, նա ազնվորեն նշեց ամենակարեւորը: Ահա այն. «Ինչո՞ւ մարդիկ հարց էին դրել միավորվելու Հայաստանի հետ: Որովհետեւ տեսել էին, որ Ադրբեջանի նախկին ղեկավարությունն անվերջ ու անընդհատ մարզը մղում էր փակուղի, ջանում էր կտրել հայ բնակչության բնական կապերը Հայաստանի հետ՝ մշա-

¹ Երանի՝ մարշալը կենդանի լինել, եւ մեք նրան հարց տայինք, թե այն ինչպե՞ս համաձայնեց, որ կիսանդրին կանգնեցվեր Գանձակում եւ ոչ թե իր ծննդավայր Չարդախլում, ինչպե՞ս ենթարկվեց Ալիևի այն նեղասպասիր գործարքին, եւ հետո էլ, երբ կիսանդրու բացման հանդեսին խոսք չարվեց ո՛չ մի հայի, դրա համար ինչո՞ւ ցավ ու անոթ չզգաց ինքը՝ հայ ժողովրդի գավակ զորավարը:

կույթի, լեզվի բնագավառներում, հայալեզու մտավորականության դեմ կանգնեցրել էր վճռական արգելքներ: Այս ամբողջն իրապես է: Այս ամբողջը ճշմարիտ է»:

Իսկ ո՞րն էր այդ ամբողջ իրականի ու ճշմարիտի արդյունքը: Այս հարցին պատասխան տալու համար էլ Ա. Ի. Վոլսկին կատարում է մի խոստովանություն, որն արդեն ճակատագրական է. «Երկրում շքրելիս, — ասել էր նա, — ես չեմ հանդիպել այնպիսի ավերվածության, մարդկանց ճակատագրերի հանդեպ այնպիսի արհամարհանքի, ինչպես Լեոնային Ղարաբաղում»¹:

Քանի՞ տասնյակ տարի էր անցել Մարիտա Ծախիճյանի տեսածից ու արձանագրածից, ոչինչ չէր փոխվել: Հակատակը, Ադրբեջանի ղեկավարությունն այդ ամբողջ ընթացքում լուրջ մի հոգս էր ունեցել՝ որքան կարելի է խոր ու անհուսալի փակուղի մղել մարզը, նրա հայ բնակչությանը քաշել ստրկական ու գաղութարարական լծի տակ՝ հիմարաբար մոռանալով, որ այդ հայությունը նույնիսկ թաթար-մոնղոլական, թուրքական ու պարսկական տիրապետությունների ժամանակ էլ պահպանել է իր ազգային ինքնությունն ու վարչական ինքնավարությունը:

Գրիգոր Հարութիանով-Հարությունյան... Այս մարդուն կենդանության օրով եւ այնուհետեւ ծանոթներից ո՛չ մեկը, իսկ մոտ ծանոթություն ու առնչություն չունեցած եւ ո՛չ ոք չէր մտցնի հայ հայրենասեր ղեկավարների ցուցակը: Մտածում էին, թե 30-ականների խժոժությունների ժամանակ Ստալինին պետք է եղել իր մարդն ունենալ Հայաստանում, ուղարկել է որպես այդ քրքրված երկրի առաջին ղեկավար, եւ նա էլ իրեն պահել է տասնվեց տարի (1937—1953), իբրեւ Ստալինի կամակատարը:

Որպեսզի ջնջվի այս պատկերացումը հայ արժանավոր ղեկավարի մասին, բավական է հիշել, որ Հարութիանովը Երեւան է կառուցել՝ մեր այսօրվա մայրաքաղաքի այն մասը, որը մենք հպարտությամբ համարում ենք մեր ազգային ճարտարապետության նոր ու աննախընթաց վերելքի ապացույցը: Կարող են ընդդիմանալ, ասել՝ դրա հանձարեղ նախագիծն ու հիմքերը Թամանյանն է դրել: Այո՛, դրել է, բայց հիմքերի վրա պետք է շենք կառուցվեր...

Եվ Հարութիանով-Հարությունյանը եղավ այդ կառուցողը:

Ասում են՝ Մարտիրոս Սարյանը նրան կոչել է Գրիգոր Ծինարար, եւ ժողովուրդը միահամուռ ընդունել է իր ղեկավարի այդ հարմար անունը:

Հիշենք նաեւ, որ մեր անցյալ ղեկավարներից եւ ո՛չ մեկը ստալինյան դժնդակ ժամանակներում չհամարձակվեց ազգային կյանքին վերաբերող, այն էլ գորավոր հարեանների շահերը շոշափող մի այնպիսի հարցի հետ առնչվել, ինչպիսին արցախահայության ճակատագիրն է:

¹ «Պրավդա», 1989, հունվարի 15:

Մինչեւ վերջին ժամանակներս նույնիսկ մերձավոր գործակիցները, նրա՛նք, որ 16 տարի հետոն աշխատել էին Հայաստանի կուսակցական Կենտկոմում ու կառավարության օղակներում, բնավ տեղեկություն չունեին, որ Գրիգոր Հարութիանով-Հարությունյանը միութենական ղեկավարությանը, անձամբ Իոսիֆ Ստալինին է դիմել արցախի հիմնահարցով եւ արտահայտել է իսկական հայ-հայրենասերի իր դիրքն ու կողմնորոշումն այնպիսի վեհանձնությամբ, ինչպես եւ ո՛չ ոք իրենից առաջ ու իրենից հետո:

Հարութիանով-Հարությունյանի դիմումը, ճիշտ է, ներկայացված է իբրեւ «Հայաստանի ԿԿ-ի ու Ժողկոմխորհի» առաջարկություն, սակայն տակը միայն ի՞ր ստորագրությունն է, եւ նրան մոտիկից ճանաչող մարդիկ այժմ դա բացատրում են նրանով, որ մարդը, գիտակցելով ժամանակի համար նման քայլի վտանգավորությունը, պարզապես չձակիցներին է հեռու պահել հնարավոր կործանարար պատասխանատվությունից:

Ինչ որ է, տեսեք նրա դիմումը, որ աչքի է ընկնում կոտ ու սպառնիչ բովանդակությամբ եւ անավելորդ գործնականությամբ:

«ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ, ընկեր Ստալինին.

Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ,

Հայաստանի տարածքին հարող Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1923 թվականից մտնում է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ:

Այդ մարզի բնակչությունը հիմնականում հայկական է: 153 հազար բնակիչներից 187 հազարը հայեր են:

Լեոնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունը հար ու նման է Հայաստանի լեոնային մասի գյուղատնտեսությանը: Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելը մեծապես կնպաստեր նրա զարգացմանը եւ կբարելավեր տնտեսության ղեկավարումը:

Բնակչության մշակութային-գանգվածային եւ քաղաքական սպասարկումը մայրենի լեզվով կուժեղանար Հայաստանի հանրապետական մարմինների կողմից ղեկավարվելու դեպքում:

Լեոնային Ղարաբաղի մարզի Հայաստանի կազմի մեջ մտնելը տեղական կադրերին հնարավորություն կտար շարունակել մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթությունը Հայաստանի բուհերում: Մյուս կողմից՝ Հայկական ԽՍՀ-ը կկարողանար Լեոնային Ղարաբաղի մարզից ստանալ ազգային կադրեր, որոնք աչքի են ընկնում իրենց գործարարությամբ եւ ներկայումս, բնականաբար, չեն կարող լրիվ օգտագործվել Ադրբեջանում:

Ելնելով դրանից եւ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ցանկությունից՝ Հայաստանի Կենտրոնական Կոմիտեն եւ Ժողկոմխորհը ՀամԿ(բ) Կենտկոմի եւ միութենական կառավարության բնարկմանն են ներկայացնում Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեոնային Ղարաբաղի ինք-

նավար մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ որպես Ղարաբաղի մարզ մտցնելու հարցը:

Այդ հարցի դրական լուծման դեպքում Կենտկոմը եւ Հայաստանի Ժողովմիտրոն կառավարությանն առաջարկություն կենդակացնեն Ղարաբաղի նախկին կենտրոնի՝ Ծուշի քաղաքի վերականգնման մասին, որն ավերվել էր խորհրդային իշխանության հաստատումից առաջ:

Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար

Գր. ՀԱՐՈՒԹԻՆՈՎ

1945 թ. նոյեմբերի 11»¹:

Ստալինն ինչպե՛ս է ընդունել այս դիմումը, որ փաստորեն ուղղված էր ի՛ր իսկ մասնակցությամբ հունցված հանցավոր խմորի դեմ, էրբ առանց դրան էլ նամակ-դիմումն ինքնին կարող էր դառնալ մի գլխակեր քայլ:

Այն հետազոտողները, որոնք նամակ-դիմումը դուրս են բերել միութենական ու հանրապետական արխիվների համապատասխան գործերից², ոչինչ չեն հաղորդում նրա արդյունքների մասին: Եվ հարցին ինչ-որ չափով պատասխանում է Իգոր Ալիեմ իր ձեռագիր մի աշխատության մեջ (անթվական, ավելի քան 50 էջ), որը 1989 թ. տարածված էր ամենուրեք եւ, իբր, անտեղյակ մարդկանց ճշմարիտ պատկերացում պիտի տար ԼՂԻՄ-ի մասին³:

Ի. Ալիեւը, Ադրբեջանի կուսակցական արխիվից քաղելով, հաղորդում է, որ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Մալեմկովը Հարութի-նովի դիմումը ժամանակին ուղարկած է եղել Ադր. Կ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ. Ջ. Բաղիրովին՝ ծանոթանալու եւ արված առաջարկի նկատմամբ իր կարծիքը հայտնելու հանձնարարությամբ: Բաղիրովն իր պատասխան գրի մեջ, իբր, մերժել է Հարութիևովի բոլոր փաստակաները, սակայն միաժամանակ տվել է իր համաձայնությունը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու ԼՂԻՄ-ը՝ առանց բացառապես ադրբեջանցիներով բնակեցված Ծուշվա շրջանի՝ միայն պայմանով, որ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցվեն Հայկ. ԽՍՀ երեք շրջանները, որոնք հարակից են Ադրբեջանին եւ ունեն գերազանցապես ադրբեջանցի բնակչություն⁴:

2. Ալիեւը հաղորդում է, թե Բաղիրովը ներկայացրած է եղել նաեւ իր ուրիշ պահանջներն Անդրկովկասի ու Կովկասի խորհրդային հանրապետությունների սահմանների մեջ կատարելիք էական փոփոխությունների վերաբերյալ¹:

Ալիեմ այդ «էական փոփոխությունների» մանրամասները չի տալիս: Իսկ եւ հիշում եմ Բաղիրովի դատավարությունը, որին ներկա եմ եղել որպես Արցախի պատվիրակության անդամ եւ լավ եմ հիշում, թե ռազմական տրիբունալի նախագահի ու գլխավոր մեղադրող Ռ. Ա. Ռուդեմկոյի խաչածե հարցաքննությամբ ինչպես պարզվեց, որ Բաղիրովը ծրագրած է եղել Ադրբեջանին միացնել Դադստանի ԱԽՍՀ-ը, իսկ ինքը, Ստալինն ու Բերիան էլ, ինչպես վերը նշվեց. որոշած են եղել 1953-ի ամռանը կազմակերպել Հայաստանում բնակվող հայության մի նոր վիթխարի բռնագաղթ, որով արդեն Հայաստանի բնակչությունը պիտի կրճատվեր, դառնար մեկ միլիոնից էլ պակաս, որպեսզի գրկվեր միութենական հանրապետության իրավունքներից:

— Ուրեմն Հայաստանը պիտի բաժան-բաժան արվեր, միացվեր հարեւաններին. այդպե՛ս պիտի հասկանալ, — հարց տվողը ռազմական տրիբունալի նախագահն էր:

— Այո՛, քաղաքացի նախագահ, — անվրդով պատասխանեց Բաղիրովը: — Ծրագիրը խափանվեց միայն Ստալինի մահվան պատճառով:

— Բայց ո՛րն է հիմքը, ի՛նչն էր միավորում ձեր եւ Ստալինի տրամադրությունները, — այս հարցն էլ տվեց գլխավոր մեղադրող Ռուսան Ռուդեմկոն:

— Եւ Ադրբեջանի ղեկավարն էի՝ շահագրգռված նրա ամեն տեսակ հզորությամբ: Իսկ Ստալինին ձեռնառու էր Արեւելքում, մահմեդական աշխարհի նախադրանք ունենալ Ադրբեջանի պես հզոր ու հավատարիմ մի հեճարան-հանրապետություն, — դարձյալ անվրդով ու հանգիստ պատասխանեց եռյակ դահճապետության վերջին ներկայացուցիչը:

Բաղիրովյան ծավալապաշտական ծրագիրը երեւի նախապատրաստվում էր բազմակողմանիորեն եւ խոր արմատներ էր գցել իր հանրապետության մտավորական շրջաններում: Երբ 1952 թ. Ադրբեջանի գաղափարական աշխատողների հանրապետական ակտիվի նիստերին տված իր ջարդարարական գեկուցման մեջ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ (թե՛ անդամության թեկնածու) Մ. Ջ. Բաղիրովը մերկացնում էր Հայաստանում տարվող գաղափարական աշխատանքի «թունոտ ազգայնամոլությունը», «խորհրդային ժողովուրդների ինտերնացիոնալ եղբայրության հիմքերը խախտող նպատակները», կամ նույն հանցանքները՝ խարսխված «Ծամիլի շարժման հակառուսական էության» վրա, որ երեսն էր հանում Դադստանի ինքնավար հանրապետության սահմաններում, ունկնդիրներին այնպես էր թվում, թե Կովկասի այդ նոր խալիֆն իրեն տերն է գգում ո՛չ միայն Ադրբեջանի, այլեւ հիշատակվող երկու հանրապետությունների:

¹ Անդ, էջ 50 (Ադր. կուս. արխիվ, ֆ. 1, ց. 169, գ. 249, թ. 3—6ա):

¹ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆոնդ 1, ցուցակ 25, գործ 42, էջ 1:

² Տե՛ս, օրինակ, Հրաչիկ Սիմոնյան, Ինչո՞ւ նորից աղմուկ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1989 թ. հունիսի 17-ի համարում:

³ Տեղեկանք կոչված այս զրպարտագիրն անտորագիր է, սակայն հեղինակը ներսում քանի՛ցս իրենն է համարում հրապարակված առանձին հոդվածներ, որոնց հեղինակն ինքը՝ Իգոր Ալիեւն է՝ Ադր. ԿԿ Գատնության ինստիտուտի դիրեկտոր:

⁴ Անդ, էջ 50:

Եվ նշանակալից է, որ բաղիրովյան շարժումն անմիջապես ունեցավ սիրոթեանական իր լայն արձագանքը. գեկուցման համառոտ շարադրանքը լույս տեսավ «Պրավդա» թերթում, որտեղ անմիջապես էլ ելույթ ունեցավ Պոսպելովը եւ, Բաղիրովին առաջնորդող ցուցումներ տված մարգարե համարելով, առաջ տարավ նրա հայացքները, ծավալեց, դարձրեց ժամանակի խորհրդային գաղափարական աշխատանքի ուղեցույց...

Բարեբախտաբար, քիչ ժամանակ անց եւեւ եղավ Ստալինը, եւ դրանով էլ խափանվեց հակահայ դահճապետության եղյակի ահալոր ծրագիրը, որը երկար ժամանակ դեռ գուրգուրանքի առարկա էր Ադրբեջանի մտավորականության լայն շրջաններում:

Չեմ մոռանա Ադրբեջանի Գրողների միության 1966 թ. համագումարի մի դիպվածը: Արցախի պատգամավորներս օրենքից դուրս էինք, քանի որ նախորդ մի ամբողջ տարին հանրապետությունը խլվում էր մարզի 13 ղեկավար աշխատողների հայտնի դիմումի¹ ու հետագա գործունեության պատճառով, իսկ «13-ի» մի մասը գրողներ էին եւ, առանց «ամաչելու», վեր էին կացել, եկել համագումար:

Համագումարի առաջին թե երկրորդ օրվա ուշ երեկոյան Հայաստանից եկած հյուրերի (Հրաչյա Հովհաննիսյան, Արշալիք Դարբենի եւ, կարծես, Սարմեն) հետ ընթրիքի էինք «Ինտուրիստի» հյուրանոցի ճաշարահում, մեկ էլ այն տեսանք, որ Ռասուլ Համզաթովը վրդովված ու շփերթ ներս ընկավ եւ, սրահում իր միակ ծանոթ Հրաչյա Հովհաննիսյանին փաթաթելով, սկսեց հայհոյել տեղացիներին, անհասցե սպառնալիքներ ուղարկել այս ու այն կողմ... Արցախցիներս շուտով հեռացանք մեր սենյակները, իսկ Հրաչյան, որ ամբողջ գիշեր Համզաթովի հետ էր անցկացրել, հաջորդ առավոտյան մեզ պատմեց հետեւյալը.

Երեկոյան նիստից հետո Համզաթովին իր տունը ճաշկերույթի է տարել Ադրբեջանի նշանավոր բանաստեղծ Ռասուլ Ռզան եւ սեղանի վրա դաղստանցի հյուրին հաղորդել իր ազգի ամենակարեւոր երազանքն ու իրականացնելիք ամենաճակատագրական միջոցառումը. «Եթե դու համաձայնես եւ քո ժողովրդին էլ համաձայնեցնես, որպեսզի Դաղստանը միանա Ադրբեջանին, — առանց այ ու ձախ ընկնելու իր սիրտը բացել է Ռասուլ Ռզան, — մենք կկազմենք ամենահզոր հանրապետությունը Միության հարավում եւ մեր կամքը կթելադրենք համայն Կովկասին ու հարեւան երկրներին»:

Լսածին չհավատալով՝ Համզաթովը պահանջել է, որ նա կրկնի իր առաջարկությունը, եւ երկրորդ անգամ այն լսելուց հետո վեր է կացել ու հայտարարել.

— Մենք՝ դաղստանցիներս, հյուրասիրության սրբազան օրենքներ ունենք: Եթե ես քո հյուրը չլինեի, քեզ կապտակեի իբրեւ պատասխան այդ վիրավորական առաջարկության եւ նոր կլքեի քո սեղանը: Իսկ այժմ հեռանում եմ՝ անհիծելով այն հացը, որ մինչեւ այս վայրկյանը կերել եմ քո տանը կամ քեզ հետ:

¹ Այս դիմումը եւ սրա արդյունքների քննությունը կլինեն գրքիս հաջորդ էջերում:

Համագումարից հետո պոեզիայի մեծ երեկո էր կազմակերպված: Նախագահող Միրզա Իբրահիմովը շատ էր ցանկանում Համզաթովի հետ ստեղծված անախործությունը հարթել. լորձնաշորթ փառաբանեց նրան, առաջինը հրավիրեց ելույթի: Եվ խիզախ դաղստանցին այստեղ նորից ցուցադրեց իր ըմբոստ ուղղամտությունը (համագումարին ունեցած ելույթում նա հայտարարել էր, թե ինքը ժամանակակից Ադրբեջանում իսկական մեծ բանաստեղծ չի ճանաչում): Ասաց.

— Երբ ես իմ հայրենի Դաղստանում գլուխս լեռներից եմ դնում հանգիստ առնելու, շատ եմ երագում, որ հարավից միայն խաղաղ բաժիներ գան դեպի մեր լեռնաստանը: Այսքա՛ն բան:

Ասաց ու կարդաց ավարտեմ բանաստեղծություններ՝ սրանք էլ ուղղելով դահլիճի առաջին շարքերում նստած իր հայրենակից մի խումբ զինվորականների, որոնց հետ երեկոյից առաջ էր ծանոթացել:

Մոսկվայի Գրողների տանը յոթանասնական թվականներին մի անգամ Ռասուլ Համզաթովին հիշեցրի այս միջադեպը, եւ նա տխուր ժրպտաց ու աչքերը փակ հառաչեց.

— Դուք մի անգամ եք վկա եղել այդպիսի սանձարձակության..., իսկ ես մինչեւ այսօր էլ փրկություն չունեմ:

Հիմա վերստին դառնամ Հարությունովի ու Արցախի հիմնահարցի սուղնությանը: Ի՞նչ եղավ Բաղիրովի առաջարկությունից հետո, հարցն ի՞նչ շրջապտույտ ընդունեց, «ժողովուրդների հայրն» ինչպե՞ս ընդունեց իր հարազատ զավակների՝ Հարութիևովի ու Բաղիրովի չարածախությունները, — ոչինչ հայտնի չէ: Որոշ ուսումնասիրողներ հայտնում են, թե Հարութիևովը նման դիմումով հանդես է եկել նաեւ 1947 եւ 1949 թվականներին, սակայն աղբյուրներ չեն վկայակոչում եւ հայտարարությունը չեն հիմնավորում լրացուցիչ տվյալներով: Հրաչիկ Սիմոնյանը գրում է. «1949 թ. կոսկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանը նորից դիմեց Ստալինին, խնդրելով քննության առնել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու հարցը՝ սփյուռքահայերի հայրենադարձության կապակցությամբ: Ստալինը Բերիային եւ Բաղիրովին հանձնարարեց առաջարկություններ մտցնել եւ հարցը նախապատասխանել քննարկման համար: Բայց հայտնի պատճառներով հարցի քննարկումը տեղի չունեցավ»:

Կարծում եմ սփյուռքահայերի հայրենադարձության կապակցությամբ Հարութիևովը դիմած կլինեք ավելի վաղ, եւ Հայաստանի մի շարք շրջաններից ադրբեջանցի բնակչության գաղթեցումն էլ տեղի ունեցած կլինեք իբրեւ արդյունք այդ հարցի բարդացման: Ես հաստատ գիտեմ, որ տասնյակ հազարավոր ադրբեջանցիներ (բազմաթիվ գյուղական համայնքներ) Հայաստանից Ադրբեջան են փոխադրվել 1947 թ. ամառնասնունին: Կարելի է ենթադրել, որ դա կատարվել է դատարկված գյուղերում հայրենադարձվող սփյուռքահայերին բնակեցնելու նպատակով: Բայց արդյո՞ք միայն Հարութիևովի ցանկությամբ ու նախաձեռնությամբ, որին էլ, իբր, Բաղիրովը ենթարկվել է անմոռնչ:

¹ Հր. Սիմոնյան, Ինչո՞ւ նորից աղմուկ. «Խ. Հ.», 1989, հունիսի 17:

Ադրբեջանցիների մեծազանգոված այս վերաբնակեցման պատմությունը վերջերս այնպես էր ներկայացվում, որ հայերն ու իրենց ղեկավարությունը դառնում էին բռնագաղթեցնողներ, որոնք, իբր, իրենց հանրապետության լավագույն հող ու կլիմա ունեցող շրջաններից բարբարոսաբար դուրս են քշել ավանդաբար այնտեղ ապրած ադրբեջանցիներին, եւ սրանք էլ ստիպված են եղել բնակություն հաստատել Ադրբեջանի տոթակեզ շրջաններում, մեծ մասամբ կոտորվել են համաճարակից ու անսովոր կլիմայական պայմաններից:

Այս ահավոր զրպարտությունը հնչում է շատ-շատերի բերաններից՝ Ադրբեջանի անփառունակ նախագահ Մութալիբովից մինչեւ պատմության փորձված կեղծարարներն ու շարքային բամբասանները: Օրինակ, տեսեք, թե Այազ Մութալիբովը համամիութենական «Սոյուզ» պարբերականի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցում ինչպես է բացատրում այդ վերաբնակեցումը. «Ինք մտածում եմ, որ, ի՞նչ է, մենք հարեւանների նկատմամբ պահանջ ու բողոք չունե՞նք... Չէ՞ որ եղել է այսպես կոչված միկոյանական բռնագաղթեցումը, երբ շուրջ 100 հազար ադրբեջանցիներ դուրս են քշվել Հայաստանից եւ նոր վայրերում նրանցից հազարավորները կոտորվել են, եւ շատերը՝ խղերայից»¹:

«Սոյուզի» ընթերցողը երեւի պարտավոր պիտի լիներ հավատալ այս հայտարարությանը, որ անում է Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի առաջին քարտուղարն ու հանրապետության պրեզիդենտը: Այսքան բարձրապաշտոն մեկն ինչպե՞ս կարող է չմտնալ, թե ի՞նչ է կատարվել իր ազգի հարյուր հազարավորներ կազմած մի հատվածի հետ, այն էլ սրանից ընդամենը քառասուն տարի առաջ:

Բայց եթե այդ ընթերցողը փորձեր հարցեր էլ տար: Ա՛յ, սուենք, այսպիսի հարց՝ Միկոյանն ի՞նչ կաս կարող էր ունենալ 100 հազարավոր ադրբեջանցիներին Հայաստանից Ադրբեջան բռնագաղթեցնելու հետ: Չէ՞ որ նա ո՛չ երկրի միահեծան տերն է եղել երբեւէ, ո՛չ ներքին գործերի նախարարը, ո՛չ էլ նույնիսկ Հայաստանի ղեկավարը, որպեսզի ստալինյան բռնապետության շրջանում գլխից ձեռք վերցնել ու գնար այդպիսի հրեշավոր քայլին:

Մութալիբովը որտեղի՞ց է պեղել այսօրինակ անհերթեթ ու կեղտոտ հերյուրանքը: Պարզվում է՝ իր հանրապետության բամբասանաց աղբանոցներից: Ուրիշ էլ որտեղի՞ց, երբ արխիվներում կամ պաշտոնական այլեւայլ հաստատություններում նման բան ո՛չ կա, ո՛չ էլ կարող է լինել:

Եվ ահա վերջերս նույն հերյուրանքի ուրիշ տարբերակներին, իբր թե, հավատ ընծայած պատմաբան Ջ. Գուլիեւը հրապարակեց հենց այդ վերաբնակեցման համար հիմք հանդիսացած փաստաթուղթը՝ ինքն էլ չհասկանալով, թե դրանով ինչպե՞ս մերկացնում է իր հանրապետության ղեկավարի մեծապատիվ սուտը, ուրեմն՝ արժանավորապես կեղտաշոր է թափում նրա գլխին:

¹ «Соз», 1990, 6. 39:

Փաստաթուղթը թվագրված է 1947 թ. դեկտեմբերի 3, ստորագրված Մ. Ջ. Բաղիրովի ու Գ. Ա. Հարությանովի կողմից, ուղղված «Ընկեր Ի. Վ. Ստալինին»: Ահա այն ամբողջությամբ.

«Մտքեր փոխանակելով Ադրբեջանական ու Հայկական հանրապետություններում վերջին տարիներին տեղի ունեցած տնտեսական վերափոխումների հետեւանքով առաջացած մի քանի հարցերի առթիվ՝ Ձեզ ենք դիմում հետեւյալ առաջարկություններով:

Միճգեչատրի հանգույցի ռոռզման տակ առնվող նոր հողերը եւ գոյություն ունեցող բամբակային շրջանների աշխատավոր ձեռքի պակասը, ինչպես նաեւ բամբակի բերքատվության բարձրացման խնդիրը հարց են բարձրացնում ավելացնելու Ադրբեջանական ԽՍՀ այդ շրջանների բնակչությունը:

Այդ հարցի իրական լուծում կլիներ Հայաստանում ապրող թվով 130 հազար հոգի ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցումն այդ շրջաններում:

Հայաստանից ադրբեջանական բնակչությանը վերաբնակեցումն Ադրբեջան մեծապես կթեթեացներ արտասահմանյան երկրներից: հայրենիք վերադարձող հայերի ընդունման ու դասավորման պայմանները:

Ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման շնորհիվ ազատվող հողերն ու բնակարանները կարող են օգտագործվել Հայաստան եկող արտասահմանյան հայերի գյուղացիական մասերի համար:

Այս նկատառումներից ելնելով՝ խնդրում ենք Ձեր թույլտվությունը.

1. Հայկական ԽՍՀ-ում ապրող ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցումը Ադրբեջանական ԽՍՀ նստ բնակչություն ունեցող բամբակային շրջաններում եւ ազատվող հողերի ու բնակարանների օգտագործումը՝ արտասահմանից Հայկական ԽՍՀ վերադարձող հայերին ընդունելու եւ դասավորելու համար:

2. Թույլ տալ Ադրբեջանական ԽՍՀ ու Հայկական ԽՍՀ Միհիստրների խորհուրդներին ստեղծել միացյալ հանձնաժողով վերաբնակեցման պայմանների ու կարգի մշակման, ինչպես նաեւ վերաբնակեցումն իրականացնելու համար:

3. Այդ վերաբնակեցման հետ կապված ծախսերը վերցնել միութենական բյուջեի վրա»¹:

Այս փաստաթղթից անելիք ամենակարեւոր եզրակացությունն այն է, որ Հայաստանից Ադրբեջան փոխադրելն ու բամբակային շրջաններում վերաբնակեցնելը մեկ հիմնական նպատակի համար էր՝ լուծել Միճգեչատրի հիդրոհանգույցի ստեղծմամբ պայմանավորված տնտեսական ու սոցիալական մեծամեծ հիմնահարցերը, համալրել առաջիկայում ռոռզման տակ դրվելիք սակավաբնակ շրջանների գյուղացիների շարքերը եւ բարձրացնել բամբակի բերքատվությունը: Այսքանից հետո միայն նշվում է իրականացվող միջոցառման հավելյալ շահը, այն, որ վերաբնակեցման շնորհիվ ազատված հողերն ու բնակարանները կօգ-

¹ ՄԼԻ ՀՏԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 97, թ. 14:

տագործվեն արտասահմանից հայրենիք վերադարձող հայերին տեղավորելու-դասավորելու համար:

Այս է փաստաթղթից արվելիք միակ եզրահանգումը, որ պարզորոշ ջնջում է Մուրթալիբովի ու նրա մասնակցի հերյուրած բամբասանքները:

Նշենք նաև, որ վերաբնակեցումը հիմնականում կատարվել է ադրբեջանական կողմի ներկայացուցիչների կողմից, եւ վերաբնակեցվողներն էլ այդ միջոցառումն ընդունել են գոհունակությամբ, նույնիսկ խանդավառությամբ: Իրա համար բավական է ծանոթանալ միջոցառման կազմակերպիչ ադրբեջանցիների գեկույցներին: Ահա նրանցից մեկը՝ Հայաստանում Արթ. ԽՍՀ ներկայացուցիչ Ն. Ալլահվերդիեյը, 1948 թ. հունիսի 7-ին Հայաստանի ղեկավարությանն է հղել նամակ, որով հաղորդում է, թե «ադրբեջանական բնակչությունը քաղաքական վիթխարի վերելքով, մեծ հաճությամբ ու միանությունով սկսել եւ ավարտել է դիմումներ գրելն ու անկետաներ լրացնելը, որոնցում արտահայտել է իր համաձայնությունը վերաբնակվելու Ադրբ. ԽՍՀ-ում»:

Պահպանված փաստաթղթերի հանգամանալից քննությունը քերում է այն եզրակացության, որ Հայաստանի ղեկավարությունը վերաբնակեցման գործի եռանդուն մասնակիցն էլ չի եղել: Սա կարելի է բացատրել թեկուզ նրանով, որ 1948 թ. արդեն երկրի վերին վարչական մարմինների կողմից դադարեցված է եղել արտասահմանյան հայության հայրենադարձումը, բացի այն հանգամանքից, որ հայրենադարձվածներն էլ հիմնականում տեղավորվել են քաղաքներում, եւ այլևս կարիք չի եղել գյուղաբնակ ադրբեջանցիներին տեղահանելու:

Բայց ահա ադրբեջանական ղեկավարությունն այն շարունակեց եւ այնպիսի մի եռանդով ու շահագրգռությամբ, ասես միջոցառումն ի՛նքն էր միայնակ նախաձեռնել եւ ի՛նքն էլ անց էր կացնում իր բազմակողմանի շահագրգռությանը հագուրդ տալու համար: Այդպիսի եզրակացության կարելի է գալ Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի 1948 թ. ապրիլի 13-ի որոշումից, որն ասում է.

«Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն նշում է, որ Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի խնդրանքով ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ին ընդունված «Հայկական ԽՍՀ-ից ադրբեջանցի կուտնտեսային եւ այլ բնակչության Ադրբեջանական ԽՍՀ վերաբնակեցնելու մասին» որոշումը հանդիսանում է մեծ քաղաքական կարեւորության փաստաթուղթ եւ վկայում է կուսակցության, կառավարության ու անձամբ ընկեր Ստալինի հոգատարությունը Ադրբեջանական ԽՍՀ ու ադրբեջանական ժողովրդի հետագա մշակութային-տնտեսական զարգացման ու աճի նկատմամբ:

Վերաբնակեցումը Հայկական ԽՍՀ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ միաժամանակ ստեղծում է մեծ հնարավորություններ Մինգչաուրյան սիստեմի շինարարության կապակցությամբ նոր յուրացվող հողերը լրիվ օգտագործելու եւ ընդարձակելու համար»²:

Ինչպես պարզ երևում է այս կարեւորագույն փաստաթղթից, վերաբնակեցման մասին միութենական կառավարության որոշումն ընդունվել է միայն ու միայն Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմի խնդրանքով, Ադրբեջանի տնտեսական-մշակութային զարգացման մտահոգությանը: Եվ սրանից էլ չի կարելի չեզրակացնել, որ Գր. Հարությունյանը, Բաղիրովի հետ ստորագրելով 1947 թ. դեկտեմբերի 3 թվակիր նամակը, հետագայում մի առանձին խանդավառություն էլ չի ցուցաբերել վերաբնակեցման հարցում՝ թերեւս գուշակելով նրա իրականացման բուն նպատակը: Իսկ այն բոլորովին էլ անվտանգ չէր հայկական կողմի համար, եթե նկատի ունենանք, որ Հարությունյանը լավ էր հասկանում, թե Բաղիրովն ի՛նչ տեսակ դիվային ծրագրեր էր մտմտում արցախահայության դեմ:

Ստանալով վերաբնակեցման թույլտվությունը եւ հսկայական պետական միջոցներ ու այլ վիթխարի արտոնություններ, որոնք հաստատված էին միութենական կառավարության 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի ու 1948-ի մարտի 10-ի որոշումներով, Ադրբեջանի կառավարությունը եւ նրա ղեկավար Բաղիրովն անձամբ՝ լծվեցին մի այլ, իրենց համար շատ ավելի կարեւոր միջոցառման՝ Արցախի հիմնահարցը ժողովրդագրական եղանակով մեկընդմիջտ լուծելուն: Հայաստանից վերաբնակեցվող 100 թե 130 հազար ադրբեջանցիների մեծագույն մասը բնակեցրին Արցախի գյուղերում:

Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմը 1948 թ. ապրիլի 13-ին ընդունել էր որոշում «Ադրբեջանական կուտնտեսականների եւ այլ բնակչության Հայկական ԽՍՀ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ վերաբնակեցնելու կապակցությամբ զանգվածային-բացատրական աշխատանքի մասին», որի միայն մեկ արտահայտությունը, թե վերաբնակեցումն իրականացնելու դեպքում Հայաստանում ազատվող բնակավայրերը ծառայելու են հայրենադարձվող սիյուրքահայերի տեղավորմանը, արդեն ինքնին բավական էր, որպեսզի արցախահայությունն ամեն կերպ ընդառաջեր իր գյուղերը լցվող ադրբեջանցիներին, օժանդակեր նրանց տեղավորելուն ու դասավորելուն:

1948 թ. եւ աշխատել եւ մարտունու շրջանի Գիշի գյուղում եւ ականատես եւ եղել այն գործարար ու սրտագին խանդավառությանը, որ գիշեցիներն են ցուցաբերել Վեդիի շրջանից տեղափոխված մի ամբողջ գյուղ իրենց ազատ շենքերում, սենյակներում, գոմերում ու մարագներում տեղավորելու համար: Նրանք ի՛նչ իմանային, թե վերին կառավարության ընդունած որոշմամբ իրենց պատվավոր հյուրերը պետք է վերաբնակվեին միայն Կուր-Արաքսյան հարթավայրում ու մնացած բամբակային շրջաններում, մինչդեռ նրանց բերել, խցկում են Արցախի խիտ բնակեցված շրջաններն ու գյուղերը՝ իբրեւ տրոյական Աժոյի, որի նպատակն է մարզում ադրբեջանական բնակչության տուկուի շեշտակի բարձրացումը, որով եւ պիտի կոտրվեր մարզի հայ բնակչության մեջքը, անիմաստ եւ ավելորդ դառնար ինքնավարության հետագա գոյությունը:

¹ Ա.Շո.

² Աճ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 13, թ. 24:

Բարեբախտաբար եկվոր ադրբեջանցիներն Արցախում երկար մոխիր գցել չկարողացան: Ավելի ճիշտ՝ արցախցիներն իրե՛նք վերջապես հասկացան վերաբնակեցման բուն նպատակը եւ հիմա էլ արեցին ամեն ինչ, որպէսզի տրոյական ձին դուրս տարվի մարզից:

Եվ ուղիղ մեկ տարի հետո, 1949 թ. ամսոնամուտին, Բաղիրովն ստիպված եղավ արցախյան վերաբնակներին փոխադրել մարզից դուրս գտնվող ուրիշ շրջաններ՝ Ծահուվյան, Խանլար, Քարհատ եւն, դարձյալ ո՛չ բամբակային, բայց անպայման հայաբնակ շրջաններ՝ հիմա էլ այս շրջաններու՛մ ազգագրական խարդավանքներ իրականացնելու նպատակով...

Որքան հայտնի է, այս շրջաններում եւս երկար չմնացին վերաբնակները, քանի որ, ինչպէս Արցախում, այնպէս էլ այստեղ նրանք բացարձակապէս զրկված էին իրենց համար վերին կառավարության բաց թողած միջոցներից ու նյութական հնարավորություններից (դրանք Ադրբեջանի վերին ու ստորին ղեկավար շրջաններն էին խժոճել), իսկ Հայաստանում նրանց սպասում էին իրենց բնակարանները, թողած կայք ու գույքը: Եվ եթէ 1950 թ. նոյեմբերի 20-ին Հայկական ԽՍՀ Միճխտրների խորհրդին կից Վերաբնակեցման վարչության պետի տեղակալը գեկուցեց, թէ Ադրբեջան վերաբնակեցվածները զանգուլածաբար վերադառնում են Հայաստան, իրենց նախկին բնակավայրերը, որովհետեւ «վերաբնակեցման վայրում անհրաժեշտ ուղարկություն չի դարձվել նրանց տնտեսական կարգավորման ու ամրապնդման համար», ապա դա լոկ մեղմ ու մակերեսային գնահատականն էր քաղիքովյան վարչակարգի գործունեության:

Իսկ Գրիգոր Հարությունով-Հարությունյանը...

Թիֆլիսաբնակ իմ մի բարեկամը, որ կյանքի վերջին տարիները Թիֆլիսում անցկացրած Գրիգոր Ծինարարի հետ մեկ-մեկ հանդիպել է, պատմում է, թէ նա ինչպէս հաճախ անդրադառնում էր իր կենսագրության կարեւորագույն դեպքերին եւ այդ շարքում մի անգամ ցավագնորեն հիշել է նաեւ Արցախ-Ղարաբաղը:

— Դուք չկարծեք, թէ Ստալինին դիմելով՝ ես մտահոգված եմ եղել միայն Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրով, — ասել է նա: — Ղարաբաղը պետք է փրկել, դա անկասկած է: Բայց ով լավ է ճանաչում ղարաբաղցուն եւ Ղարաբաղը, նրա հողն ու ջուրը, ունեցածն ու հնարավորությունները, անպայման կմտածի, որ դա պիտի լինէր նաեւ Հայաստանի փրկությունը:

Ես հիշեցի Գարեգին Նժդեհի իմաստուն կանխատեսությունը՝ Հայաստանը, ինչ ցուցանակի ներքո էլ որ գտնվի...

Այստեղ երեւի հարկ է խոսք ասել նաեւ ինքնավար մարզի կյանքի այն ասպարեզի ստոթիվ, որ կոչվում է կադրային քաղաքականություն: Ես դա կանեմ օրինակներով: Հիշեմ, այսպէ՛ս, շատ բնութագրական մեկին՝ Եղիշե Գրիգորյանին: Նա երկու անգամ կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար է եղել՝ պատերազմի տարիներին եւ 1952—58 թվականներին: Երկու անգամ էլ նշանակել են եւ ո՛չ ընտրությամբ

անցկացրել: Նշանակել են, որովհետեւ շատ էին վստահում. շարքային աշխատողից աստիճան առ աստիճան բարձրացել էր իրենց աշխերի առաջ, վստահելի էր թեկուզ հենց այն պատճառով, որ կինը ադրբեջանուհի էր: Բավարար գրագիտություն չունէր ո՛չ հայերեն, ո՛չ ռուսերեն: Սակայն դա չէր խանգարել, որպէսզի Բաքվի հայկական «Կոմունիստ» թերթը խմբագրի, որովհետեւ հանրապետությանը պետք էր ոչ թէ գրագետ խմբագիր, այլ վստահելի մարդ: Եվ այսպէս «Կոմունիստի» խմբագրությունից էլ՝ կուսակցության Ղարմարզկոմի առաջին քարտուղար:

Ականատեսները պատմում են, որ պատերազմի ծանր տարիներին նա արժանապատվությամբ ղեկավարել է մարզը, դարձել աշխատավորության, մանավանդ գյուղացիության սիրելին: Եվ սա՛ն անշահախնդիր ու անկաշտ ունիվերսալության, ստասպելական աշխատասիրության համար: Երբ եւ նոր-նոր շրջապատիս չարն ու բարին հասկանում էի, նա արդեն մարզի հայության միակ ու անմրցակից պաշտելին էր: Եվ հենց այս հանգամանքն էլ դարձավ ահավոր վտանգ հենց իր սեփական անձի ու պաշտոնի համար: Ինչպէ՛ս կարելի էր մարզի ղեկավար պահել մեկին, որին պաշտում է ժողովուրդը եւ որի հետեւից կգնա, ուր որ էլ նա տանի:

Եվ նրան հանեցին պաշտոնից: Բայց որովհետեւ լուրջ ոչ մի փաստ չունեին դեմ շարտելու համար, տարան Կենտկոմի ապարատ, դարձրին ստորին մի պաշտոնի տեղ, ասացին՝ եթէ կարող ես, նորից բարձրացիր: Այնտեղ նա բարձրացավ մինչեւ, կարծեմ, բաժնի վարչի պոնոբ, եւ այստեղից 1952-ին, դեռեւ Մ. Ջ. Բաղիրովի տիրապետության շրջանում, վերստին բերեցին մարզկոմի առաջին քարտուղար:

Նրա նոր պաշտոնավարությունը համընկավ ստալինյան բռնության տապալումին ու խրուշչովյան ձե՛հալին: Եվ երբ մարզի հայկական կյանքին թարմ շունչ տալու առաջարկություններ ու նախաձեռնություններ եղան, նա պաշտոնյան կանգնեց այդ ամենին եւ տեղ դարձավ մարզի ինքնավարությունն իրական հունի մեջ դնելու համար ծավալված շարժմանը:

Այն ժամանակ ես ղեկավարում էի Գորդների մարզային բաժանմունքը: Կուսակցական մարզային ակտիվում ելույթ ունեցա, բողոքեցի հանրապետության ղեկավարների հակաարցախյան-հակահայկական գործարքների դեմ, ցույց տվի մարզի մամուլի հրատարակչական հնարավորությունների ողորմելի վիճակը... Եվ հաջորդ օրվա առավոտյան հայտնեցին, թէ Գրիգորյանը զրույցի է հրավիրում: Մտածեցի, որ կշտամբանքի խոսքեր պիտի ասի... Զէ՛ որ այն ժամանակ սովորական էր հանրապետության ղեկավարության փառաբանությունը, կասկածելի՛ լուրը, իսկ քննադատական խո՛սք... Ադրախի բան դեռ չէր եղել:

Հրույցն ընթացավ, ինչպէս ասում են, քարյացականության ու փոխըմբռնումի մթնոլորտում, եւ վերջում էլ առաջարկեց, որ դառնամ «Մորհրդրային Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր: Հրաժարվեցի: Եվ այստեղ էլ գլխիս քարոզ կարդաց. ուզում ես, որ կյանքը փոխվի, մշակույթը, մա-

մուր, դպրոցը եւ առհասարակ ամեն ինչը հայսնան: Բայց չէ՞ որ դա ինքնահոսով չի լինում:

Վերջը համաձայնեցի, եւ հետո մենք գործում էինք միասին ու միահամուռ: Ի՛նքը մարզկոմի երկրորդ քարտուղար ու գրող Սարգիս Արքահամյանը եւ ես: Խմբագրությունից էլ ինձ տարան մարզգործկոմ: Նախագահի տեղակալն էի եւ ղեկավարում էի մշակույթի, լուսավորության ու հարակից բնագավառները: Կուսակցության մարզային կոմիտե-րանում խոսել էի մարզում ազգային մշակույթի զարգացման դեմ ծա-ռացած դժվարությունների մասին՝ բոլորի հիմք համարելով այն, որ մարզային հիմնարկություններում գրագրությունը հիմնականում վարում են ո՛չ հայերեն: Գրիգորյանի եռանդուն օժանդակությամբ որոշման մեջ հատուկ կետ ընդունեցինք, որ մարզի սահմաններում տիրական լինի միայն հայերենը: Մի քանի օր հետո էլ կանչեց իր մոտ, խնդրեց որ անձամբ գնամ Երեւան, մարզային հիմնարկների գրամեքենաները հա-յերեն դարձնելու համար բավականաչափ տառեր բերեմ: Մարզկոմի այն ժամանակվա գաղափարական բաժնի վարիչ Արսեն Եղիազար-յանի հետ ճանապարհիվեցինք Երեւան, եւ պարզվեց, որ այստեղ հա-յերեն տառեր ձեռք են բերում Էջմիածնի Մայր պոռոհից: Վազգեն Ա կաթողիկոսի գահակալության առաջին ամիսներն էին: Նրա կարգա-դրությամբ մեզ 50 լրակազմ տառեր տվին՝ մարզի իսկական լուսավո-րության այս նոր գործին մաղթելով ամենայն հաջողություն:

Գրիգորյանի աջակցությամբ մենք մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշմամբ հայոց լեզվի դասավանդումը պարտադիր դարձրինք մարզի ռուսական ու ադրբեջանական դպրոցների համար, միաժամանակ հայ-կական դպրոցում ավելորդ համարելով ադրբեջաներենի դասավան-դումը, եւ այս որոշումն անշեղորեն կիրառվեց 50-ական թվականների կեսերից մինչեւ 70-ականները, երբ չարահուշ Կետրկովի կարգադրու-թյամբ ադրբեջաներենի դասավանդումը վերստին պարտադիր դարձավ հայկական դպրոցներում...

Նշված եւ բազմաթիվ միջոցառումներ լրջորեն վերաբարձեցին մարզի ազգային կյանքի ընթացքը, խթանեցին նրա զգացումը: Մանա-վանդ, որ դրանց կողքին արվում էին առաջին քայլերը Հայաստանի հետ կապեր ստեղծելու, հանրապետության ստեղծագործական ու մշակու-թային կազմակերպությունների ուշադրությունը մարզի վրա բեռնելու համար:

Մարզի հայությունը սրտագին խանդավառությամբ, նույնիսկ մի առանձնակի երախտագիտությամբ էր ընդունել այս միջոցառումները: Արթանցել, ծաղկումի ու վերելքի ուղին էր բռնել ազգային ոգին: Երեւանից մեզ հյուր եկող գրական, թատերական գործիչները, նույ-նիսկ առանձին խիզախ պոշտոնյաներ, տեսնելով մարզի ազգային զար-թոնքը, չէին թաքցնում իրենց հիացումը եւ խորհուրդ էին տալիս լինել զգաստ ու, եթե կարելի է, նաեւ մի քիչ զգուշավոր: Թե չէ, ասում էին, վերելներում կիմանան, կգան, գլխներիդ կտան...

Եվ վերելներում իմացան, վրդովվեցին: Նախ կարգադրեցին մարզի ղեկավար պաշտոնների կրճատում կատարել՝ այդ սկսելով մարզգործ-

կումից... Բայց երբ իմ պաշտոնը կրճատել էին, համոզվել, որ դա տեղի է ունեցել առանց քարոզության, ու ես նորից Գորդենի բաժանմունքում եմ, — կարգադրեցին վերականգնել մնացած կրճատված հաստիքները...

Իսկ մարզկոմի քարտուղարը շարունակում էր ինձ պահել աշխա-տանքային ճակատում: Ինչպես մեր եղյակը, այնպես էլ նոր միջոցա-ռումներին լծված բազմաթիվ մարդիկ ջանում էին ձեռքից եկածն անել մարզի հայկական կյանքը անխաթար ու անկասեցնելի դարձնելու համար:

Վերջն ի՛նչ պիտի լիներ, ո՛ր պիտի տաներ այդ ընթացքը, երբ գնալով մեր գործը դառնում էր ավելի ու ավելի նպատակապաց, եւ, այսպես կոչված, ադրբեջանական կողմն էլ կույր չէր, տեսնում էր ամեն ինչ եւ մեզանից էլ ո՛չ պակաս պատկերացնում որոշակի հեռա-նկարը:

1956 թ. ուշ աշնանը վախճանվել էր Դերենիկ Դեմիրճյանը, եւ Եղիշե Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ մենք մարզի հատուկ պատվի-րակություն կազմեցինք ու եկանք մասնակցելու թաղմանը: Ադրբեջա-նական պատվիրակության անդամները դրան նախում էին որպես իրենց դեմ գործված դավադրության: Հաջորդ տարվա հոկտեմբերին էլ եկանք Իսահակյանի թաղմանը: Այս անգամ արդեն ադրբեջանական պատվի-րակության ղեկավար Մամեդ Ռահիմը, միամտության չափ անզուսպ մի մարդ, որ ինձ էլ իր բարեկամն էր համարում, բացվեց: «Դու գի-տե՛ս, — ասաց, — որ ձեր այդ ինքնուրույն քայլերը մերոց դուք չեն գալիս: Դեմիրճյանի թաղմանն էիք եկել առանձին պատվիրակությամբ: Հիմա էլ վարիտե՛ր համար... Դու ինքդ ուզում էիր գալ, կասեիր, կմտցնեիր մեր պատվիրակության կազմի մեջ... Չէ՛ որ մեր մարզն էք, մեր հանրապետության մասը»:

Ես այս դիտողությունը լուրջ բանի տեղ չդրի, մանավանդ որ լավ էի ճանաչում Մ. Ռահիմին եւ համոզված էի, որ նա իրենց հանրապե-տության քաղաքական կյանքում էական դեր չի կատարում եւ իր դի-տողությամբ չի կարող արտահայտել Բաքվի պաշտոնական շրջաննե-րում տիրապետող որեւէ տրամադրություն:

Սակայն մի երկու շաբաթ հետո Ադրբեջանի կուսակցական Կենտ-կոմ հրավիրեցին մեր մարզկոմի ամբողջ բյուրոն (այն ժամանակ ես էլ դեռեւս բյուրոյի կազմում էի) եւ պահանջեցին, որ հաշվետվություն տանք: Ինչպես լինում էր նման դեպքերում, Գրիգորյանը պիտի զե-կուցեր, որից հետո էլ պիտի լիներ «մտքերի փոխանակություն», որին էլ կհետեւեր սովորական ֆրազներով սարքված որոշման ընթերցումը...

Սակայն այս անգամ ամեն ինչ անսովոր էր սկզբից եւեթ: Մեզ ըն-դունել էին հայացքների փշերով, Գրիգորյանի գեկուցման սկիզբը լսեցին քթմնջոցներով, իսկ մի քանի րոպե հետո էլ Կենտկոմի առաջին քար-տուղար Իմամ Մուստաֆայը հարձակվեց նրա վրա.

— Այդ թվերի ու փաստերի տեղը մենք էլ գիտենք: Դու այն ասա, թե ինչպես է, որ Ղարաբաղի մարզն առանձնացրել էք հանրապետու-թյունից եւ ուզում եք միացնել Հայաստանին:

Ըստ երեւոյթին նախապէս պայմանավորվել էին, թէ ինչի՞ց են սկսելու եւ ինչպե՞ս են վարելու հետագա ընթացքը: Առաջինի այս քար գցելը նշան էր, որպէսզի տարբեր կողմերից վրա տան, քարկոծեն ու կաթվածահար անեն... Երբ արդեն կարծում էին՝ քարկոծված Գրիգորյանին մնացել է մեղաւական խոսք ասել ու հպատակութեան երդում տալ, սա կանգնեց շիտակ եւ խրոխտորեն ասաց.

— Այստե՛ղ չէ, որ պիտի լուծվի մեր մարզն Ադրբեջանից բաժանելու եւ Հայաստանին միացնելու հարցը: Այնտեղ, ուր նման հարցեր կարող են լուծվել, իմ կարծիքը կհարցնեն, ես էլ կասեմ եւ չեմ ամաշխ ազգիս ատաջ: Հասկացա՞ք, ընկեր Մուստաֆաւե:

Ասաց ու նստեց: Դրանից հետո մեռելատան էր նման այն սենյակը, ուր բյուրոյի նիստն էր գնում: Ադրբեջանցիները շշմած իրար երեսի էին նայում:

Վերջում ոչինչ չստող մի որոշում կարդացին, մեզ ճանապարհ դրին: Վերադարձին Գրիգորյանը, մարզկոմի երկրորդ քարտուղար Սարգիս Աբրահամյանը եւ ես մի մեքենայում էինք: Ամբողջ ճանապարհին փորձում էինք պարզել, թէ ինչի՞ց էր հերքուտված Մուստաֆաւեի բանակը: Ես հիշեցի Մամեդ Ռահիմի խոսքը եւ ասացի՝ ադրբեջանական պատվիրակությունը Երեւանում մեզ տեսնելով՝ կարծում էր, թէ գնացել ենք իրենց տունը քանդելու...

Գրիգորյանը, որ բարեկիրթ մարդ էր, իմ ջահել ու անփորձ ականջների հասար անսովոր, պարարտ ու բազմահարկ մի հայհոյանքով պատվեց Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին:

— Ուրեմն մեր սիրելի գրողների թաղմանը մասնակցելու իրավունք էլ չենք ունեցել, հա՛, մեր այս ինքնավար մարզում:

Քիչ ժամանակ անց ԽՂՄ Գերագույն խորհրդի ղեկուստանների թեկնածուներ պիտի առաջադրեին եւ Ե. Գրիգորյանին շրջանցեցին: Մի երկու ամիս անց էլ եկան, կուսակցական մարզկոմի պէննում արին եւ, Գրիգորյանի փոխարեն, մարզկոմի առաջին քարտուղար նշանակեցին մի ոմն Նիկոլայ Ծահնագարովի, որը եղել էր Նախիջեւանի Միմիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալը եւ իր կյանքի մի ամբողջ տասնամյակը նշանավորել էր այդ մարզը հայաթափ անելուն մատուցած ահապոր ծառայությամբ:

Նրան եւ ճանաչում էի Նախիջեւանից եւ գիտեի, որ, ինչպէս մեր Արցախում կասեն, հայոց լեզուն փեշով է բռնում: Երբ 1958 թ. սկզբին հանրապետության Միմիստրների խորհրդի նախագահ Վալի Ախունդովը բերեց եւ մարզկոմի պէննումն աներկաչացրեց իբրեւ Կենտկոմի երաշխավորված առաջին քարտուղարի, ես վեր կացա, ասացի.

— Ընկեր Ախունդով, երեւի դուք դեռեւս չեք մոռացել, որ այս մարզը հայկական է՝ հայ ժողովրդի ինքնավարությամբ: Ես գիտեմ, որ ձեր երաշխավորված մարդը հայերեն չի խոսում: Մարզկոմի առաջին քարտուղարին էլ թարգմանիչ տրված չէ: Այդ երաշխավորած ընկերն ի՞նչ լեզվով պիտի խոսի մարզի տեղ հայություն հետ:

Ախունդովը քմծիծաղեց եւ, ձեւացնելով, թէ ինքը չի եկել գոտով անցկացնելու իր բերած թեկնածուին, ասաց.

— Այդ հարցին ինչո՞ւ ես պատասխանեմ, թող ի՛նքն ասի, թէ ինչ է մտածում:

Եվ Ծահնագարովը, կարմիր ճակնդեղ կտրած, անցավ ամբիոնի ետեւը, խոստացավ մի քանի ամսում վերականգնել իր «սիրելի մայրենի լեզուն» ու վեց ամսից ելույթ ունենալ հայերեն:

— Չէ՞ որ իմ նախնիներն էլ այս հողից են, եւ ես ոտք եմ դնում նրանց փառավոր հայրենիքում...

Ես ուզում էի էլի խոսել... Սակայն Ախունդովը դահլիճին առաջարկեց իրենց երաշխավորածին ժամանակ ու հնարավորություն տալ խոստումը կատարելու: Դրանով էլ ավարտվեց դրափոխությունը. Եղիշե Գրիգորյանը, որ ամբողջ կյանքում առաջին անգամ նոր միայն հասկացել էր, թէ Արցախին ինչպիսի՞ ղեկավար է պետք, եւ ինչպե՞ս պիտի իրականացնել նրա ինքնավարությունը, գնաց հարկադիր թմբիրի, իսկ մարզը տրվեց մեկի՝ ձեռքը, որ պատրաստ էր ոչ թէ իր մոռացած մայրենի լեզուն վերականգնելու, այլ մարզի հայությանն ստիպելու, որ մոռանա իր լեզուն:

60-ական թվականների նոր բռնկումն անսովոր ու անբնական, թերեւս նաեւ իր ըմբոստության մեջ մի խելագար երեւոյթ էր խորհրդրդային կարգերի պայմաններում: 1958-ին կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար էին նշանակել Նիկոլայ Ծահնագարովին, եւ սա էլ նախնական մեկ-երկու տարվա երկշտ քայլերից հետո, 61—62-ին, արդեն գործում էր իբրեւ հանրապետության շտիկնիստ ղեկավարության բացահայտ հակահայ ծրագրերի՝ իրականացնողը: Գործում էր անվախ, անքող՝ երեւի հենվելով Նախիջեւանում ունեցած ավելի քան մեկ տասնամյակի գործունեության փորձի վրա: Չէ՞ որ այնտեղ նա այդքան ժամանակ վարել էր, այսպէս կոչված, ինքնավար հանրապետության Միմիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնը եւ իր հիմնական պարտականությունը տեսել էր նրանում, որ ոտնատակ տա նախիջեւանահայության իրավունքները, ամեն կերպ օգնի նրա տարտղնվելուն, պարզապէս ավարտին հասցնի մարզի պարպումը տեղաբնիկ հայերից:

Ադրբեջանի հայատույց ղեկավարությունը միշտ էլ շատ մեծ հաշտությունը կարողանում էր գտնել պաշտոնամոլ ու հաճկատար հայերի եւ նրանց ձեռքերով՝ իրականացնել իր հակահայկական այլաճակ ծրագրերը: Բաղիրովի տասնամյակներին կուս. Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարը միշտ էլ հայ է եղել, նախարարներ ու այլ բարձրաստիճանի հայեր կային, որոնք եւ անմիջապէս իրականացնում էին բաղիրովյան սեւ ծրագրերը հայության դէմ:

Շատ լավ եմ հիշում տխուր մի դեպք: 50-ական թվականների ներ մարզը սոցիալիստական մրցության մեջ էր Նախիջեւանի հետ, եւ ձեւական մրցության ընթացքն «ստուգելու» համար մեր պատվիրակությունն էր գնացել Նախիջեւան: Մեզ՝ պատվիրակության անդամներին, տանում, ցույց էին տալիս նախօրոք սարքած-սազացրած տնտեսություններ, որոնցում ամեն ինչ իր տեղն էր, մանավանդ կերուխումի շքեղ

սեղանները, որոնք տրաքվում էին ուտելիքի եւ խմելիքի բազմազանությունից ու առատությունից: Այդ ցուցադրանքից կշտացած՝ մի օր էլ եւ առաջարկեցի, որ մեզ տանեն որեւէ միացյալ հայ-ադրբեջանական գյուղ: Նույնիսկ գյուղի անունն էլ տվի՝ Ծոռոթ: Այնտեղ էր ծնվել իմ լավ բարեկամ Մարգար Դավթյանը: Բաքվի հայ գրող, Գրողների միության հայկական միավորման բազմամյա ղեկավար: Իսկ ավելի վաղ Ծոռոթը երկրամասի հայության մշակութային փառավոր կենտրոններից մեկն էր եղել՝ հռչակված իր վանքերի ու եկեղեցիների ճարտարապետությամբ, գրչական-լուսավորական կենտրոնով: Եվ, վերջապես, Ծոռոթն է եղել մեր հռչակավոր Հովնաթանյան տոհմի (Ակարիչների ու գուսանների) ծննդավայրը, ստեղծագործական միջավայրը:

Առաջարկությունը երեւի շատ էր տարօրինակ. այն ժամանակ սովորությունն չէր, որ անան պատվիրակությունները տեսնելիքի եւ «ստուգելիքի» նկատմամբ որեւէ նախաձեռնություն ցուցաբերեն, ունենան սեփական կարծիք: Այդ պատճառով էլ նախ գլուխները կորցնելու պես մի վիճակ ապրեցին, ապա ուշքի գալով՝ միանգամից համաձայնեցին, երեւի որոշելով, որ կտանեն, թոռուցիկ ցույց կտան, ապա ժամանակին կհասցնեն հերթական «սուփրա-սեղանին», որ, կարծես, իրենց հանրահայտ հանքաքերի մոտ էր լինելու:

Բայց երբ հասցրին Ծոռոթ, ցույց տվին գյուղի վարչական շինությունները, նույնիսկ մսուր-մանկապարտեզը, որ բավական տանելի վիճակ ուներ, եւ շտապեցնում էին ավելորդ ժամանակ չկորցնել, քանի որ հերթական «սեղանը» կատչէր, եւ ստիպեցի, որ մեզ Ծոռոթի դաշտն էլ տանեն: Իմ այս առաջարկությունը երեւի շատ մեծ կամայականություն թվաց, ուզում էին բանի տեղ չդնել: Սակայն նույնը պնդեց պատվիրակության մի անդամ եւս՝ Մարդակերտի շրջանի Սեյսուլանի կոլտնտեսության նախագահ Արտաշես Հարությունյանը:

Տեսան՝ փրկություն չի լինելու, մեզ մի մեքենա տրամադրեցին, ասացին.

— Գնացեք, ձեր ուզած դաշտը տեսեք, իսկ մենք ձեզ կսպասենք «սեղանի» շուրջ:

Մեզ ուղեկից դարձավ այն տարիներին Նախիջեանում «Կոմունիստ» (Բաքվի հայերեն) թերթի սեփական թղթակից Հարություն Մկրտչյանը եւ, ասես մեր ցանկությունը մինչեւ վերջ հասկանալով, տարավ ուղիղ մի դաշտ, որի արտում ու բանջարանոցում հայ կանաչք էին աշխատում: Հայ կանաչք, որոնցից մի քանիսը՝ ծծկեր երեխաներով: Սրանց մենք հարց տվինք՝ ինչո՞ւ երեխաներին չեն թողել գյուղի մսուր-մանկապարտեզում:

Ջահեղ հարսներն սկզբում ջանում էին խոսքը կտուրը օգել: Հետո տեսան, որ անվնաս հայ մարդիկ ենք, բացատրեցին.

— Մսուր-մանկապարտեզում մեր երեխաներին չեն ընդունում, ասում են՝ դուք հարամ եք, ձեր երեխաներն էլ են հարամ:

— Իսկ չի՞ լինի այնտեղ հայկական բաժին էլ ստեղծեն, — հարցրեց Արտաշես Հարությունյանը:

— Է՛, ա՛յ ախպեր, ի՞նչ տարբերություն՝ երեխա է, թե բաժին: Չեն ուզում հարամուտվել: Ասում են՝ քանի՞սն եք մնացել, հե՛տա, դուք էլ կզնաք, Ծոռոթը կմաքրվի ձեզանից:

— Այդպես էլ ասո՛ւմ են երեսներդ:

— Է՛հ, դա ի՞նչ է որ... Մեր ականջներն ամեն օր է՛ն խոսքերն են լսում, որ աստված հեռու տանի:

Հետագայում, երբ Մինասյանների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Նիկոլայ Ծահնագարովին պատմեցինք այս ամենի մասին եւ ցայրացած սպառնացինք բողոքել հանրապետության ղեկավարությանը, նա հանգիստ ու անվիրով լսեց մեզ եւ միայն մի հարց տվեց.

— Դուք Երեւանո՞ւլ եք եկել Նախիջեան:

— Այո՛, Երեւանով ենք եկել: Բայց այնտեղ ի՞նչ մի վտանգավոր կամ վնասակար բան կա:

— Ո՛չ մի, — ասաց, — պարզապես դա հասկանալի է դարձնում ամեն ինչ:

Այս Ծահնագարովն էր կուսակցության մեր մարզկոմի առաջին քարտուղարը եւ, ըստ երեսույթին, իրեն հեռատես մարդ համարելով, լավ էր պատկերացնում մարզի ապագան, ամեն կերպ ջանում էր ըստ հնարավորին այն մտիկացնել: Ծուշի կուսակցական ակտիվի նիստում խոսել էր, պահանջել, որ ձեռնարկություններում եւ ուսումնական հաստատություններում ժողովներն անցկացնեն միայն ադրբեջաներեն: Ո՛չ ռուսերեն, ո՛չ հայերեն, միայն ադրբեջաներեն: Ստեփանակերտի մավաքներից, մարզային միջոցառումների ժամանակ ադրբեջաներեն լսուելը խրախուսում էր, իսկ հայերեն խոսողին կանգնեցնում, թե դու չե՛ս կարող խոսել ռուսերեն: Մարզկոմի ինչ-որ նիստում պահանջել էր փաստաթղթեր պատրաստել, որպեսզի վերեւների առաջ հարց բարձրացվի «Խորհրդային Ղարաբաղ» հայերեն չորս էջանոց թերթի 2 էջերն ադրբեջաներեն դարձնելու մասին: Մարզային հիմնարկ-ձեռնարկությունները, հատկապես առողջապահության բնագավառը միայն վերջերում լցված ադրբեջանցի աշխատողներն իրենց այնպես սանձարձակ էին պահում, որ տեսնողը պիտի մտածեր, թե նրանք միահեծան տերն են ամենուրեք, եւ հայերը խելոք կվարվեն, եթե թողնեն-հեռանան իրենց մարզից:

Այս ամենն առաջացրել էր բողոքի ու դժգոհության ալիքներ, որոնք բարձրանում էին տարբեր հիմնարկներում, հատկապես արդյունաբերության բնագավառում ու շինարարությունում:

Ծահնագարովը, հավանաբար, կազմել էր բերանները փակելու, այսպես կոչված, ազգայնական խմորումները տեղերում ոչնչացնելու իր ծրագիրը եւ նրա իրականացումն սկսեց Ստեփանակերտի շինարարների ակտիվի մի նիստով, որին նույնիսկ հանրապետական ղեկավարության ներկայացուցիչներ էր հրավիրել: Երեւի շատ ցայտուն տեսնում էր իր հաղթանակն այդ նիստում եւ որոշել էր հպարտանալ բաքվեցիների առաջ, ցույց տալ, թե ինչպես է նրանց հանձնարարությունն իրականացնում օր առաջ եւ հավելումով:

Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի դահլիճը 1946 շի-
նարարներն էլ ունեին իրենց ծրագիրը՝ Ծահնագարույին հասկացնել,
որ Նախիջեանից բերած զոռնան Արցախում չի կարող նվազել...

Ջենուցում պիտի կարդար Ծահնագարույը: Բայց դահլիճը թույլ
չտվեց, սասց՝ դու աչսոր պիտի միայն լսես, թե մենք ի՞նչ ենք ասում:

Եվ առաջինը ելույթի խոսք վերցրեց տարեց շինարար Իշխան
դալին, որ քաղաքի երեւելի մարդկանցից էր, ծանրակշիռ ու ազդեցիկ
իր խոսքն ունեցող մարդ: Ասաց.

— Դո՛ւ, Ծահնագարու՛յ, շատ ես սիրում, որ մեր ժողովներում
մարդիկ յոսեն թուրքերեն: Ես հիմի թուրքերեն պիտի խոսեմ, բայց
դա՛՛ ո՛չ թե քո աչքերին դուր գալու համար, այլ որպէսզի քո այդ Բաք-
վից հրավիրածները լավ հասկանան եւ Էստեղից գնան՝ ասածս ականջ-
ներին օղ արած...

Ապա դահլիճի հավանության բացականչություններն ու խրախու-
սիչ աղմուկը ձեռքի մէ կտրուկ շարժումով լուցրեց, դարձավ նույն Ծահ-
նագարույին.

— Էս վերջին ճիւղն տաքում ձեր Մեք-Ծահնագարների տոհմը
ունց որ իր միջից դավաճան չէր բարձրացնում: Մենք էլ մտածում էինք,
որ դավաճանի սերմն իսպառ կտրվել է, ու տոհմն այսուհետ միայն իր
հին ու հայտնի շնորհներն է ցույց տալու: Հիմի մենք շատ ենք ուզում
իմանալ, թե դու Էդ որտեղի՞ց հայտնվեցիր՝ Էդքան բացահայտ դավա-
ճան եւ Էդպես ծախու հոգի:

Դահլիճը փոթորկվեց: Իշխան դալու համախոհները ծախահարե-
ցին, իրենք էլ իրենց հերթին բազմաձայն որոտացին՝ «Էդ որտեղի՞ց
հայտնվեցիր»...

Ծահնագարույի դրածոներն ու կուսակցական կարգապահության
պաշտպանները տարբեր տեղեր ոտքի կանգնեցին, փորձեցին միտը
կտաւարել, կարգի հրավիրել մարզի տիրոջը վարկաբեկողին: Սա-
կայն անմիջապէս էլ ստիպված եղան ընկրկել, տապ կենալ:

Երբ դահլիճը մի փոքր խաղաղվել էր, եւ նախագահությունում դեռ
չէին հասկանում, թե իրենք ի՞նչ պետք է անեն, ամբիոն բարձրացավ
քաղաքի շինարարության վարչության աշխատակից (կարծեմ կադրերի
բաժնի վարիչն էր) Երվանդ Մարությանը, նախկին ժողդատավոր, դա-
տախագ: Սա Ծահնագարույի գործունեությունն սկսեց գնահատել իրա-
վաբանության նորմերով: Հիմա դժվարանում եմ վերականգնել ելույթը,
բայց լավ եմ հիշում, թե ինչպէս նա Ծահնագարույին ներկայացրեց որ-
պէս մարզի վարչությունը, տնտեսությունը եւ հասարակական կարգը
բայթայող շաղկատանի, որի յուրաքանչյուր երկու քայլից մեկը դատա-
պարտելի է...

Բաքվից եկած մեկը դրանից հետո անցավ ամբիոնի ետեւ, փորձեց
կարգի հրավիրել դահլիճը: Այս ու այնտեղից բացականչություններ
եղան նրա դէմ, պահանջում էին, որ նա հանրապետության ղեկավար-
ների հակահայկական քաղաքականության համա՛ր պատասխան տա:

Սա տեսավ՝ խաղաղ խոսքն օգուտ չի տալիս, սկսեց հոխորտալ, սպառ-
նաց «չափը կորցրածների» հետ ուրիշ լեզվով խոսել...

Այն ժամանակ դահլիճում գտնվողները միանգամից վեր կացան,
հեռացան, եւ նախագահությունը մնաց ապշած:

Այս դեպքից շատ ժամանակ չէր անցել, որ Ստեփանակերտի ավ-
տոբազայի երիտասարդ աշխատողների մի խումբ եկավ ինձ մոտ՝
Գորդների միության մարզային բաժանմունք, խնդրեց, որ միութենական
կառավարությանն իրենց անունից նամակ գրեմ՝ ներկայացնելով մարզի
գաղութային վիճակը եւ առաջարկելով ընդառաջել հայության վճռա-
կան կամքին՝ վերամիավորվելու Հայաստանի հանրապետությանը, ապ-
րելու մայր ժողովրդի հետ միասին, նույն Խորհրդային Միության սահ-
մաններում, կոմունիստական կուսակցության դրոշի ներքո: Մի շարք
հետո նամակը, ավելի քան 300 ստորագրություններով հաստատված,
հանձնվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, կուսակցու-
թյան Կենտկոմ եւ Միենխորհրդի խորհուրդ: Ավտոբազայի աշխա-
տողների ներկայացուցիչներն անձամբ էին տարել եւ հանձնել ըստ
պատկանելույն, եւ ովքեր տեղյակ էին, ստորագրողները՝ հատկապէս,
համոզված էին, որ իրենց պահանջն անպայման կկատարվի: Ինչո՞ւ
չպետք է կատարվի, ի՞նչը կարող է խանգարել. մի քանի տարի առաջ
(1954 թ) վերին կառավարության մի հասարակ որոշումով Ղրիմի
մարզը Ռուսաստանի ֆեդերացիայից հանվել, տրվել էր Ուկրաինային,
եւ դա ոչ ոքի էր անհանգստացրել: Մերոնք համոզված էին, որ իրենց
հարցն էլ նույն հեշտությամբ կլուծվի, մանավանդ, որ խորոշույթյան
ձնհալի տարիներն էին, եւ երկրում տիրապետող էր դառնում ժողո-
վրդավարական վարչության կարգը, հասարակական մթնոլորտում
կարգախոսներ էին թեւածում ազգերի ու ժողովուրդների ազատ, ինք-
նավայել կյանքի մասին:

Սակայն մի քանի շաբաթ անց հանրապետության տարբեր վերա-
դասներից առանձին ղեկավար աշխատողներ եկան մարզ, ստուգում-
ներ կատարեցին, «գաղափարաքաղաքական միջոցառումներ» անցկաց-
րին: Ավտոբազան դարձել էր բոլորի ուշադրության կենտրոնը: Բննչա-
կան մարմինները, ներքին գործերի մինիստրության ու ՊԱԿ-ի
աշխատողներն այնտեղ շատ գործ կատարեցին՝ մարդկանց նեղելու,
ձեռնարկությունում սարսափի ու խեղճացման հին մթնոլորտը վերա-
կանգնելու համար:

Դեպքերից առաջ ընկնելով հայտնեմ, որ երեք տարի հետո, 1965-ին,
երբ Մոսկվա էի տարել «13-ի» նամակը, կուսակցության Կենտկոմի
գրասենյակում ցույց տվին մեր ավտոբազայի աշխատողների նամակը՝
այսպիսի մակագրությամբ. «Ընկ. Յա. Ն. Ջարոբյանին. ծանոթանալ
եւ տալ առաջարկություն», սպա Ջարոբյանի կից գրությունը, որով
հաղորդվում էր, թե ինքը ծանոթացել է նամակին եւ գտնում է, որ
հեղինակին ու ստորագրողներին ղեկավարել է ազգայնական վատ-
առողջ տրամադրությունը (քովանդակությունը հաղորդում եմ մոտա-
վորապէս, որովհետեւ վերականգնում եմ հիշողությամբ):

Տույց տվողն ինձ ասաց. «Ձեր մարզի աշխատավորության ցանկությունը չի բաժանում նույնիսկ ազգակից ղեկավարը, ինչո՞ւ դժգոհում եք ուրիշներից»: Ես շշմած էի տեսածից եւ արդարանալու խոսք չգտա:

— Երեւի դա թյուրիմացությունն է, — ասացի, — Չարոբյանից այդպիսի բա՛ն...

— Այստեղ թյուրիմացություններ չեն լինում, — վճռաբար հայտարարեց գրասենյակի պատասխանատու աշխատողը, եւ դրանով էլ մեր տխուր գրույցն ավարտվեց:

1968 թ. Մոսկվայում մեր անվանի արվեստագետ Սուրեն Քոչարյանն ինձ հրավիրել էր իր տունը, ուր ներկա էին Յա. Չարոբյանն ու մի այլ նշանավոր հայ՝ Լեոնիդ Կոստանդովը: Ժաշկերույթին, երբ Արցախի մասին հորդում էին չերմագին խոսքերը՝ համեմված ցավի ու ավստանքի արտահայտություններով, հասկապես, երբ դրանք առատորեն հնչում էին Չարոբյանի շուրթերից, ես այլեւս չդիմացա:

— Ընկեր Չարոբյան, — ասացի, — բայց դուք մի քանի տարի առաջ Արցախի մասին բոլորովին էլ այդպես չէիք մտածում...

— Ինչպե՞ս թե: Մի քանի տարի առաջ Արցախի մասին ո՞վ էր իմ կարծիքը հարցնում, որ ես իմ այս խոսքերն ասեի:

— Հարցրել եմ, — ասացի, — Ստեփանակերտի ավտոբազայի աշխատողների համախոսակա՞նի կապակցությամբ ձեր կարծիքն են պահանջել, եւ դուք...

— Այդպիսի բան չի եղել, ձեզ երեւի... ինչ-որ մեկը սխալ տեղեկություն է հաղորդել, — հրաժարվեց նա, եւ ձայնը դողաց, երերաց:

— Բայց ես իմ աչքով եմ տեսել ձեր ձեռաց գիրը...

Քոչարյանն աչք-ունքով փորձում էր հասկացնել, որ ես չշարունակեմ այս տհամ զրույցը: Սակայն ուշ էր արդեն:

Այնուհետեւ մեր զրույցը չէր կաշում, որքան էլ Քոչարյանը ջանում էր այն չերմացնել զանազան սրամիտ պատմություններով...

Երեկոյի վերջում Չարոբյանը, այնուամենայնիվ, խոստովանեց, որ նման մի բան եղել է:

— Գիտե՞ք, — ասաց, — այն ժամանակ այդ Ղարաբաղն ինձ համար մի հեռավոր ջունգլի էր: Եվ ոչ միայն Ղարաբաղը: Հետո՞ միայն, մտերմանալով Հրաշյա Քոչարի ու մեր մյուս նշանավոր մտավորականների հետ, ես մտա մեր ազգային ցավերի մեջ, հասկացա, թե ի՞նչ կա աշխարհում, եւ ես ի՞նչ պիտի անեմ...

Ուզում էի ասել՝ իսկ այդ պարագային ինչո՞ւ էիք գրում ձեզնից պահանջվող առաջարկությունը կամ կարծիքը: Հրաժարվեիք, խորհրդակցեիք տեղյակ հայրենակիցների հետ եւ նոր միայն հանեիք ձեր վճիռը:

Սակայն արդեն շատ էր ուշ, անօգուտ ու ավելորդ: Այս պատմությունը եկավ չարահուշ Նիկոլայ Ծահնագարովի վրա: Այդ օրերի Արցախի մեծագույն ողբերգությունն, իհարկե, Ծահնագարովի «տիրապետությունը» չէր: Եվ ո՛չ միայն այն օրերի, այլեւ

բոլոր ժամանակների, սկսած 1920 թվականից: Ծահնագարովը չլիներ, մեկ ուրիշն էր գալու՝ իրեն հանձնարարված ծրագիրը մասամբ կամ ամբողջությամբ կատարելու: Քանի՞-քանիսն են եղել: Ա՛յ, հենց իմ աչքի առաջ՝ կուս. մարզկոմի քարտուղարներ Միքայել Մանուկյանը, Տիգրան Գրիգորյանը, Սեդրակ Աբրահամյանը, Եղիշե Գրիգորյանը: Բոլորն էլ նշանակվել են վերեւից, իբրեւ Ադրբեջանի ղեկավարության դրածոներ եւ ունեցել են միայն մեկ պարտականություն՝ լինել Ադրբեջանի շովինիստ ու հաշակով ղեկավարության կամակատարները, որ պիտի մարզը կողոպտեին հանրապետության գրպանները լցնելու համար, բնում խեղդեին նույնիսկ հեռավոր կերպով ազգային տրամադրություն հիշեցնող ամեն երեսույթ... Իրավունք ունեի՞ն այդպիսին չլիներու, կարո՞ղ էին չլիներ: Ամենաաննշան կասկածն անգամ բավական էր, որ նրանք կորցնեին վստահությունը, իսկ առաջին հերթին պաշտոնը: Տիգրան Գրիգորյանը հայկական ազգայնամոլություն էր փնտրում ու պատժում ամենուրեք, նույնիսկ մի բանաստեղծության մեջ, որի էությունը ժողովրդավարական գործվալից վերաբերմունքն է հացի նկատմամբ: Եվ պաշտոնանկ եղավ միայն նրա համար, որ աշխատասենյակում ընդունել էր Ավետիք Իսահակյանին: Եղիշե Գրիգորյանն իր պաշտոնավարության վերջում միայն հասկացել էր, որ ինքը ղեկավարում է հայկական ինքնավար մարզ եւ հարկ է, որ այդ երբեք չմոռանա: Անմիջապես իմացան ու հանեցին...

Եվ հիմա էլ Ծահնագարովը... Ավտոբազայի համախոսակա՞նի կապակցությամբ Բաքվից ու Մոսկվայից եկածները մարզի աչքաբաց մարդկանց հասկացրել ու համոզել էին, որ Արցախը Հայաստանին վերադարձնելու մասին խոսք լինել չի կարող, դա մի գառանցանք է, որ կարող է ելնել միայն հիվանդ գլուխներից: Ուրիշ չէր եւ մեր երեսանցի ընկերների կարծիքը: Արդեն մասամբ ազատ էր ճանապարհը, գալիս էին, ասում-խոսում, մենք էինք Երեսնում զրույցի նստում հետները... Միայն մեկ խորհուրդ ունեին՝ աշխատեցեք մարզը պահել, նրա հայկականությունը չխաթարել: Մնացածը կա՛մ անիրականանալի երազ է, կա՛մ հեռավոր, երանելի ապագայի գործ...

Եվ ես այն ժամանակ (1962 թ. ամռանն էր) մտածում էի, որ մարզը պահելու առաջին պայմանը Ծահնագարովից ազատվելն է: Բայց ինչպե՞ս ազատվել, երբ նրա հարցն Ադրբեջանի Կենտկոմում են լուծում, իսկ այնտեղ էլ համոզվել են, որ նա իսկ եւ իսկ իրենց մարդն է, իրենց ուզածն ու հլու կամակատարը:

Նստեցի, Ծահնագարովի քառամյա ղեկավարության շրջանում մարզի տնտեսական կյանքում եղած հակասորինական քայլերը նկարագրեցի, ցույց տվի մարզի հայկական ինքնավարության դեմ պարբերաբար գործվող շարությունները, Ծահնագարովի անձնական գործունեության մեծամեծ արատները՝ կարգային քաղաքականության մեջ թույլ տրված կամայականություններ, ամենատարբեր անօրինություններ եւ, մանավանդ, կաշտակերությունը մարզ մուծելու, այն ամենա-

կարճ միջոցում տարածելու ահալոր ախտը: Կաշառակերության բազմաթիվ փաստեր էին ճշվում: Դրանք բոլորն էլ, առանց դժվարության, կարող էի ապացուցել, հաստատել բազմաթիվ վկաների ու քաջատեղյակ մարդկանց միջոցով: Բայց միայն մի դեպքում՝ եթե վերադասները ցանկություն ունենալին այդ ամենը քննել իրատեսորեն, հասնել ճշմարտությանը: Իսկ եթե չկամենա՞ն, ինչպես որ լինում է սովորաբար, եթե գործին խառնված են լինում ադրբեջանական ղեկավարության օղակները: Չէ՞ որ Ադրբեջանում կաշառակերությունն ամենատարածված, ամենարճնույնի երեւոյթն էր, եւ հենց այնտեղ էլ քննվելու էր հարցը, այնտեղ այն ստանալու էր իր արժանի գնահատականը:

Ծարադրելով Ծահնագարույի կաշառակերության հանրահայտ փաստերը, նրանց շարքը փակել էի մի արտաոցով, որ կատարվել էր փոստով եւ երեք-չորս տարի շարունակ: Փոստի մարզային բաժանմունքից ինձ էին բերել մի բուռ անդորրագրեր, որոնք ցույց էին տալիս, թե մարզային հիվանդանոցի գլխավոր փրարույժ ո՞նն Մամեդկարով ինչպես ամեն ամիս Ծահնագարույի՝ Մոսկվայում սովորող տղային է ուղարկում պարտադիր դարձած թոշակ-կաշառքը:

Ես համոզված էի, որ անդորրագրերն արդեն այն ահռելի պայթուցիկ Այութն են, որ կործանելու են շահնագարույան դիրքերը:

Նամակը, որ ուղարկել էի Ադրբեջանի կուսկենտկոմի առաջին քարտուղար Վալի Ախունդովին ու կուսակցության միութենական Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ն. Ս. Խրուշչովին, անմիջապես մարզ բերեց մոսկովյան կուսակցական մի հանձնաժողով, որն Ստեփանակերտում ու շրջաններում լայն ու խոր ստուգումներ կատարեց, վերջում էլ ինձ հետ երկար, բարյացակամ զրույց ունեցավ: Բաժանվելիս էլ, երբ խոստացան հարցը լուծել կարճ ժամանակում, մարզի համար ձեռնառու եղանակով, ես ասացի. «Հետո՞ ինչ, կպահանջեք Ծահնագարույին հանել, եւ Ախունդովը նրա աթոռի համար կուղարկի մի նոր հայաւոյաց կաշառակերի»: Ասացին՝ այդպիսի բան չի կարող լինել, որովհետեւ իրենց եզրակացությունն այնպիսին է, որ նոր քարտուղարը պիտի ընտրվի տեղացիներից, մարզի հայ ղեկավարության կամքով:

Իմ բարեկամ Մարգար Իսվթյանի քենակալ Փաշա Առուշանովը, որ 50-ական թվականներին մի քանի տարի մեր մարզի գործադիր կոմիտեի նախագահն էր եղել եւ այդ ժամանակ էլ Ադրբեջանի կուսկենտկոմի նախագահն արդյունաբերության բաժինն էր ղեկավարում, Մարգարին պարբերաբար ստույգ տեղեկություններ էր հաղորդում Ծահնագարույի գործի վերաբերյալ, եւ ես օր օրի վրա սպասում էի, որ ահա վերեւից կգան, մարզը կփրկեն այդ աղտեղությունից, եւ մենք էլ հնարավորություն կունենանք մարզի պատմության մեջ առաջին անգամ մեր կամքով ընտրելու մեր ղեկավարին:

Սակայն հարցը ձգձգվում էր:

Աշնանամուտին Բաքու էի գնացել: Գրական ֆոնդի նախագահ Ներսես Բրուտենցն ինձ Կիսլովոդսկի առողջարանի ուղեգիր առաջարկեց, թե «Գնա, հանգստացիր, գիտեմ, որ վերջին ժամանակները շատ ես չարչարվել»:

Ուղեորվեցի Կիսլովոդսկ՝ Մարգարին խնդրելով, որ Առուշանովի հետ ամենօրյա կապ ունենա եւ միշտ ինձ տեղեկացնի գործի ընթացքի մասին: Կիսլովոդսկում մի շաբաթ էլ չէի անցկացրել, որ Մարգարն իմ հերթական հեռախոսագրագին պատասխանեց, թե Մոսկվայի ներկայացուցիչն արդեն Բաքվում է եւ սպասվում է, որ այս օրերին կգնա Ստեփանակերտ:

Այդ օրն իսկ թուա Բաքու եւ Մարգարից իմացա, որ Ծահնագարույի հարցն արդեն լուծված է, իսկ տեղն առաջարկել են Առուշանովին, որն էլ մերժել է...

Ստեփանակերտ հասա այն հանձնաժողովի հետ միասին, որի կազմում Մոսկվայի ներկայացուցիչն էր (միութենական Կենտկոմի պատասխանատու մի աշխատող), Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմի քարտուղար Խասայ Վեգիրովը, հայերեն «Կոմունիստ» թերթի խմբագիր Հրանտ Բաբայանը եւ էլի ինչ-որ մարդիկ:

Առաջին իսկ օրվա ուշ երեկոյան ինձ հրավիրեցին հյուրանոց, ինչպես իրենք էին ասում, որոշման մանրամասները հետո համաձայնեցնելու համար: Ծանոթացա նախագծի հետ եւ հայտնեցի կտրական դժգոհությունն, պահանջեցի, որ անպայման ճշվեն թույլ տրված կոպիտ սխալներն ու հանցագործության հասնող արարքները, եւ, առանձնապես, հատուկ կետով բացատրի հետագայում Ծահնագարույին ղեկավար աշխատանք տալու հնարավորությունը:

Խասայ Վեգիրովի հետ վաղուցվա ծանոթներ էինք. 1950-ականների կեսերին ինքն ադրբեջաներեն «Կոմունիստի» խմբագիրն էր եղել, եւ էլ խմբագրում էի «Մորհրդային Ղարաբաղը», հետո էլ իրեն գրականության մարդ էր համարում, հաճախ էինք հանդիպում Գրողների միությունում ու գաղափարաքաղաքական աշխատանքներին նվիրված հանրապետական զանազան հավաքներում: Մտերմորեն խնդրեց, որ գիշող լինեմ:

— Գրող մարդ ես, — ասաց, — բարի եղիր: Թե չէ, անձնական բարոն էլ պիտի փչացնենք, եւ էլ գլուխ բարձրացնելու ոչ մի հնար չի ունենա...

Փոխադարձ համաձայնությամբ միջին մի տարբերակ սարքեցինք... Եվ հաջորդ առավոտյան կուսակցության մարզկոմի պլենումում, Ծահնագարույին հրաժեշտ տալով, մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեցինք Գուրգեն Մելքունյանին՝ նախկին երկրորդ քարտուղարին, որը դրանից առաջ էլ առաջին քարտուղար էր եղել Հաղրութի ու Մարտունու շրջաններում: Հայտնի էր որպես գրագետ, բարեկիրթ ու պատրաստանաչ մարդ: Իսկ ես նրան գիտեի 1950 թվականից, երբ նա դեռեւս Հաղրութի շրջկոմի շարքային քարտուղարն էր: Ծրջանի ուսուցիչների վերադասարկումում երկարաձգված հանձնարարությամբ այնտեղ էի գնացել եւ գործը պիտի կատարեիք միասին: Այդ երկար միջոցին մենք մտերմացանք: Ես գնահատում էի նրա մարդկային արժանավորությունները եւ, պարզ է, որ հիմա էլ ուրախ պիտի լինեի այդ ընտրությամբ. մարզի ղեկավարն էր դառնում մեզանից մեկը, մեր ընկերն ու բարեկամը:

Այստեղ պիտի ընդգծեն «ընտրեցինք» բառը, որովհետև, ճիշտ է, Գորգեն Մելքունյանին դրանից առաջ կանչել էին Մոսկվա, ծանոթացել ու «բարի երթ» մաղթել, որ առօրյա խոսակցության մեջ կոչվում էր «երաշխավորել», իսկ իրականում՝ «նշանակել» եւ այն էլ անտարկելի, սակայն կուսակցական մարզկոմի պլենումի այն նիստում մենք այնպես էինք մտածում, թե առաջին անգամ ինքներս ազատել ենք վերելի դրածո ապիկար ղեկավարին, ինքներս էլ ընտրում ենք մեր ուզածին, մեր ճանաչած, ստուգած ընկերոջը:

Այն ժամանակ անգամ երեսակայել չէինք կարող, որ մեր ընտրածը ոչ մի դեր էլ չպետք է ունենա, ո՛չ մի վճռական դեր: Որովհետև շատ շուտով պարզվեց, որ ադրբեջանական հսկահայ մոլեռանդության հետ որեւէ խաղ շահելու համար չափազանց քիչ է լինել գրագետ, բարեկիրթ ու պարտաճանաչ մարդ: Պարզվեց նաեւ, որ ադրբեջանական ղեկավարության համար Մելքունյանը շատ ձեռնառու մարդ է՝ թելուզ հենց իր բարեկիրթ ու փափուկ բնավորությամբ: Այդ պատճառով էլ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ նրա իշխանության ավելի քան տաս տարիները դարձան հայկական ինքնավար մարզի քաղաքական ու ազգային դիմագիծն ավերելու սկիզբը:

Նախորդ շուրջ քառասնամյա ժամանակաշրջանում ոչ ոք այդքան երկար տարիներ չէր գբաղեցրել մարզի ղեկավարի պաշտոնը: Դիմանում էին շատ-շատ երկու-երեք տարի, իսկ Տիգրան Գրիգորյանը՝ միայն վեց ամիս, 1948-ի ամռանից մինչեւ 49-ի հունվարը: Երեւի հարուն մտածում էր, թե քարտուղարին չի կարելի պահել այնքան, որ մերվի տեղացիների հետ, դառնա նրանց իսկական ներկայացուցիչն ու ցավակիցը... Մյուս կողմից էլ, մարզի ղեկավարի այդ պաշտոնին մի տեսակ «գայլի թակարդի» դեր էր վերապահված. հենց որ հանրապետության մայրաքաղաքում որեւէ հայ այնքան էր բարձրանում, որ դենն այլևս տեղ չէր լինում, ուղարկում էին մարզի ղեկավար եւ կարճ ժամանակում քթին այնպես էին տալիս, որ նա այլևս գլուխ բարձրացնելու ուժ ու հնար չուներ:

Մելքունյանը դիմացավ ավելի քան տաս տարի եւ այդ էլ ոչ թե մարդկային բարեմասնությունների համար, որ, անկասկած, ուներ, այլ թերությունների՝, ավելի ճիշտ՝ ամենամեծ թերության՝ փափուկ բնավորության, որովհետև նրա առկայությունը խանգարիչ հանգամանք չէր, որպեսզի իրենք ազատ ու անկաշկանդ վարեն իրենց բացահայտ հսկահայ քաղաքականությունը:

Մելքունյան Գորգենն իր քարտուղարության տարիներին իմ անձնական բարեկամներից մեկն է եղել, այժմ էլ է՝ Սակայն դա չի կարող պատճառ լինել, որ ես այստեղ չչարադրեմ ամբողջ ճշմարտությունն այն ժամանակի կարեւորագույն դեպքերի եւ դրանց դասավորության մեջ իր իսկ խաղացած անբարեհամբույր դերի մասին:

1965 թ. ամառնամուտին, երբ արդեն, ինչպես ասում են, դանակը ոսկորին էր հասել, ես մի անձակ գրեցի մարզի հին ու նոր ցավերի մասին, այն կարդալու տվի մոտ բարեկամներին, եւ երբ կարծիքները

միասնականացան, տասներեք ընկերներ, բոլորն էլ, բացի բանաստեղծ Բողոյան Զանյանից, մարզի ղեկավար աշխատողներ, ստորագրեցին, որոշեցինք ներկայացնել միութենական ղեկավարությանը: Ո՞վ պիտի տաներ, ինչպե՞ս: Նման հարց, կարծեմ, չծագեց էլ: Ինքս եմ գրել, ինքս ստորագրություններ կազմակերպել, որ այն ժամանակ Արցախի պայմաններում շատ էլ հեշտ ու անվտանգ նախաձեռնություն չէր, ի՞նչու էլ պիտի տաներ:

Ստորեւ ներկայացնում եմ այդ անձակը:

«ՄԵԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՆԱԽԱՊԱՀՈՒՄՈՒՄԸ,
ըՆԿ. ըՆԿ. Լ. Ի. ԲՐԵԺՆԵՎԻՆ,
Ա. Ն. ԿՈՍԻԳԻՆԻՆ,
Ա. Ի. ՄԻԿՈՅԱՆԻՆ.»

Մենք երկար ժամանակ տարակուսանքի մեջ էինք՝ գրե՛լ այս անձակը թե ոչ: Մենք կարծում էինք, թե Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմն ու կառավարությունը կփոխեն իրենց վերաբերմունքը Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի նկատմամբ, թե մեր մարզի ղեկավարման գործում նրանց թույլ տված սխալները բխում են գործերի, Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորների շահերի ու պահանջմունքների չիմացությունից: Սակայն, ավա՛ղ, մենք մոլորության մեջ էինք:

Բոլորին հայտնի է, թե ինչպիսի տեմպերով են զարգանում մեր երկրի ժողովրդական տնտեսությունը, մշակույթը, գիտությունն ու տեխնիկան: Այդ զարգացումը տեղի ունի բոլոր հանրապետություններում, մարզերում, երկրամասերում ու շրջաններում: Իսկ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, չգիտես ինչո՞ւ, տխուր բացառություն է կազմում:

Ո՞րն է պատճառը: 2Է՝ որ Ղարաբաղի հողը դարեր ի վեր համարվել է առատաբաշխ ու բարեբեր եւ ո՛չ իզուր տեղը: Ղարաբաղյան այգեգործներն ու հացագործները, բանջարաբույծներն ու անասնապահները, որմնադիրներն ու կահույքագործները համարվել են իրենց գործի հմուտ վարպետներ: 2Է՝ որ Լեոնային Ղարաբաղը, որ Կապանի ու Զանգեզուրյան լեռների շարունակությունն է հանդիսանում, հարուստ է պղնձի, մոլիբդենի, արճնի, իսլանդական շպատի եւ այլ հանքային թանկարժեք հանածոների վիթխարի պաշարներով, ինչպես նաեւ հանքային բուժիչ ջրերի տասնյակ աղբյուրներով: Ինչո՞ւ նրանք չեն օգտագործվում: Ինչո՞ւ գերազանցապես գյուղատնտեսական մարզ համարվող Լեոնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության 45 տարիների ընթացքում չի ձեռնարկվել ջրատնտեսական որեւէ խոշոր միջոցառում, երբ ամեն տարի երաշտի պատճառով կորցնում ենք տասնյակ հազար տոննաների բերք, իսկ մեր լեոնային գետերի ջրերը հոսում են անօգուտ կամ ոռոգում են միայն մեր հարեւանների դաշտերը:

Ինչո՞ւ գյուղատնտեսական այս մարզում մինչև այժմ չի կառուցվել գյուղատնտեսական մթերքներ մշակող արդյունաբերական որևէ խոշոր ձեռնարկություն: Ինչո՞ւ այդ տիպի միակ ձեռնարկությունը, Ստեփանակերտի սննդկոմբինատը, որի շինարարությունը ձգձգվել էր ուղիղ 8 տարի, շահագործման հանձնվելուն պես էլ փակվեց, իսկ սարքավորումները բանդվեցին ու բաշխվեցին հարեւան աղբբեջանական շրջաններին: Եվ դա այն ժամանակ, երբ մեր մարզում սպառման օջախների բացակայության պատճառով ամեն տարի չեն հավաքվում ու փչանում են հազարավոր տոննաների բանջարեղեն ու մրգեր:

Վերջին չորս-հինգ տարիներին նկատվում է մարզի ձեռնարկություններն ու շինարարական կազմակերպությունները հանրապետական կազմակերպություններին կամ մարզից դուրս գտնվող մարմինների կցելու տենդենց: Այս էլ ուրիշ պատճառներով 1962 թ. մեր մարզում բռնկվել էին աշխատավորների դժգոհություններ ու ընթուստացումներ: Վախենալով հետեւանքներից՝ Ադր. ԿԿ Կենտկոմն ու կառավարությունը շուտափույթ ընդունեցին ծավալուն որոշում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական տնտեսության զարգացման ու աշխատավորների մշակութային-կենցաղային սպասարկումը բարելավելու միջոցառումների մասին»: Այդ որոշման մեջ չկան մարզի տնտեսական վերելքն ապահովող միջոցառումները: Եվ, այնուամենայնիվ, նախատեսված միջոցառումների 70—80 տոկոսը մնացել է թղթի վրա: Դեռ ավելին. տարեցուտարի մարզի արդյունաբերությունը ետ է գնում: 1964 թ. համեմատությանը ընթացիկ տարում համախառն արտադրանքի պլանը իջեցվել է 16,9 տոկոսով, երբ անցյալ տարվա պլանը կատարված է եղել 100,9 տոկոսով:

Ստեփանակերտում գորգագործական նոր ֆաբրիկա են կառուցել եւ ավարտելուն պես փակել: Կրճատվել են ֆաբրիկայի գործող բաժինները, որի հետեւանքով ավելի քան 100 վարպետներ մնացել են անգործ:

Մարզի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունում՝ Մետաքսկոմբինատում, կրճատվել են ոլորման եւ գործվածքային արտադրությունները, եւ 180 բանվորներ ազատվել են աշխատանքից: Ինչպես նշեցինք, մարզի շատ կազմակերպություններ ու ձեռնարկություններ տրվել են մարզից դուրս գտնվող կազմակերպությունների իրավասությանը, որը շատ վատ է անդրադարձել աշխատանքի կազմակերպման վրա: Մարզային շինարարական հ. 59 վարչությունում, որը տրվել է Մինգեչաուրի հ. 5 տրեստին, դա արտացոլվել է առավել ցայտուն: Այստեղ ծալրահեղ վատ է նյութատեխնիկական սպասարկումը, որի պատճառով կառույցների վրա պարապորդներն ու հոսունությունը դարձել են սովորական երևույթ: Միայն ընթացիկ տարվա նրճ ամսում 540 բանվորներից 220-ը հեռացել են մարզից:

Ստեփանակերտում հարյուրավոր անգործ մեխանիզատորներ ու վարորդներ կան: Սակայն քաղաքի ու մարզի կառույցներում՝ որպես վարորդներ ու մեխանիզատորներ աշխատում են Մինգեչաուրից գոր-

ծողված մարդիկ, որոնք ստանում են գործուղման ծախսեր եւ ձրի օգտվում են կոմունալ բոլոր ծառայություններից:

Մարզում տնտեսական ու մշակութային օջախներ ստեղծելու մասին մարզային կազմակերպությունների ու աշխատավորների խնդրանքներին Աղբբեջանական ԽՍՀ ղեկավարները պատասխանում են մերժումով: Պարզապես նրանք չեն ցանկանում Լեռնային Ղարաբաղում կատարել կապիտալ ներդրումներ: Սակայն կլիներ չարյաց կետը, եթե նրանք բավարարվեին դրանով: Դժբախտաբար մեր մարզի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքի մեջ չի կարելի չտեսնել վատագույնը. նրանք անում են ամեն ինչ՝ մարզի տնտեսությունը խարխլելու, մշակութային ամեն մի առաջաքայլ խափանելու համար:

Դա դժվար չէ տեսնել գյուղատնտեսության օրինակի վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի գյուղական աշխատավորները մեծ ոգևորությամբ են ընդունել ԽՄԿԿ Կենտկոմի մարտյան պլանումի որոշումները, որոնք խոշոր հեռանկարներ են բացում գյուղատնտեսության առաջընթացի համար: Սակայն որքան էլ հասկանալի լինի, այդ իսկապես լավ ու գործնական որոշումները մեզ մոտ ցանկալի արդյունքը չեն տալու, որովհետեւ հանրապետական կազմակերպություններն առաջիկա հնգամյակի համար մեր մարզին հասցրել են ոչնչով չհիմնավորված պլաններ:

1965 թ. նախնական պլանը հացամթերքների գծով հանրապետությունում իջեցվել է 36 տոկոսով, իսկ մեր մարզում՝ ընդամենը 18: Այդպես ղեկավարվելով, երբ մարզում հացահատիկայինների համար չկան ոռոգվող հողեր, եւ մարզի կոլխոզներն ամեն տարի պետությունից գնում են 20—25 տոննա սերմեր ու կոնցենտրատներ:

Համեմատեցեք մեր մարզի եւ նույն Ադր. ԽՍՀ Նախիջեւանի ԻԽՍՀ պլանները: Նախիջեւանի հանրապետությունը, որի տարածքը մեր մարզից ավել է 700 քառ. կմ-ով (իսկ ցանքատարածությունների ու ոռոգվող հողերի տեսակետից՝ առավել եւս), պետությանը կվաճառի շուրջ 2000 տոննա հաց, իսկ մեր մարզը՝ 5000:

Խնդրում ենք ուշադրություն դարձնել հետեւյալ փաստի վրա. 1966 թ. Նախիջեւանի հանրապետությունը պետությանը պիտի վաճառի 11800 տոննա բամբակ, 1970 թ.՝ ընդամենը 6,5 հազար տոննա: Իսկ մեր մարզի պլանը մինչև 1970 թ. թողնվել է նույնը, երբ հանրապետության Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ բամբակի համար նախատեսված հողերի զգալի մասում արդեն խաղողի այգիներ են զգված:

Հանրապետությունում 1965 թ. նախնական պլանի համեմատությամբ մսի վաճառքի մակարդակը իջեցվել է 18 տոկոսով, իսկ մեր մարզում՝ միայն 2,5 տոկոսով: Առաջիկա 5 տարում նախատեսված է հանրապետությունում մսի արտադրանքն ավելացնել 2,7—3 տոկոսով, իսկ մեր մարզում 12—13 տոկոսով: Մինչև 1970 թ. հանրապետությունում մսի վաճառքը կավելանա ամեն տարի 2000 տոննայով, որից 500—700-ը՝ մեր մարզի հաշվին, այն ղեկավարվելով, երբ հանրապետության

ողոզվող տարածքի 5 տոկոսը կազմող մեր անջրդի մարզի պլանը մինչև այժմ կազմել է հանրապետության պլանի 6—7 տոկոսը:

Մարզի տնտեսության զարգացման մեջ խոշոր դեր կարող է կատարել խաղողը: Մանավանդ, որ դա մեր տնտեսության ամենակամաքերն ճյուղն է: Բերքառատ տարիներին մարզը պետությանը վաճառել է 100000 տոննա խաղող: Վերջին երկու-երեք տարվա ընթացքում խաղողի այգիների տարածությունն ավելացվել է եւս մի քանի հազար հեկտարով: Այդ նշանակում է՝ առաջիկա տարիներին կբազմապատկվի խաղողի արտադրությունը Հետեւաբար անհրաժեշտ է ավելացնել նաեւ պետական գնումների պլանը: Սակայն հանրապետական կազմակերպությունները կատարել են հակառակը, խիստ կրքճատելով պետական գնումների պլանները, որով արհեստականորեն խանգարում են մարզի խաղողագործության զարգացմանը:

Ղարաբաղցիները դարեր ի վեր զբաղվում են թթաբուծությամբ, որի արտադրությունը (սպիրտ, գանազան հյութեր, չամիչ եւ այլն) ստանում են հսկայական եկամուտներ: Մարզի գիտնականների եւ հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի մասնագետների հաշիվներով՝ միայն թթից պատրաստած գինին մարզին ամեն տարի կարող է տալ 80 միլիոն ռուբլու եկամուտ: Դրա համար միայն անհրաժեշտ է ունենալ վերասարքավորված 15—20 ավտոմեքենա: Մի քանի տարի առաջ Ադր. ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը հատուկ որոշմամբ համապատասխան մարմիններին հանձնարարել էր մարզի կոլխոզներին տրամադրել այդպիսի մեքենաներ: Այս որոշումը մինչև այսօր չի կատարվել, որի հետեւանքով մարզն ամեն տարի զրկվում է հսկայական եկամուտներից:

Առհասարակ մեր մարզի նկատմամբ հանրապետական կազմակերպությունների կողմից միշտ էլ կիրառվում է հետաքրքիր մի խաղվերադասներն ընդունում են գեղեցիկ որոշումներ, տալիս բազմախոստում կարգադրություններ եւ այլն, իսկ ստորադասներն անպատիժ կերպով չեն կատարում այդ որոշումներն ու կարգադրությունները:

ԽՍՀՄ Պետպլանի «Ագրոլեսարոնեկտ»-ի աշխատողներից կազմված մի հանձնաժողով անցյալ տարի մեր մարզում արձանագրել է, որ 50000 հեկտար հող էրոզիայի ենթարկվելով անպետքացել է գյուղատնտեսության համար: Հանձնաժողովը նշել է նաեւ, որ 150 հազար հեկտար էլ էրոզիայի է ենթարկվում: Կուսակցության մարզկոմը եւ մարզխորհրդի գործկոմը, այդ հանձնաժողովի ստիպմամբ, հարց են հարուցել, որպեսզի 50000 հեկտարը դուրս գրվի մարզի բալանսից եւ տրվի անտառային տնտեսություններին, իսկ 150000 հեկտարի վրա կատարվի համապատասխան աշխատանք՝ հողի կազմությունը վերականգնելու համար: Սակայն Ադրբեջանի կառավարությունը մերժել է այդ խնդիրը եւ շարունակում է գյուղատնտեսական մթերքների պլաններ գցել այդ անպետք հողերի հաշվին:

Մենք լրջորեն անհանգստացած ենք մարզի բնակչության մեծ հոսունությամբ: Մարդիկ զանգվածաբար հեռանում են մարզից՝ ուրիշ վայրերում աշխատանք գտնելու հույսով:

1939 եւ 1959 թթ. մարդահամարների միջեւ ընկած ժամանակահատվածում մարզից հեռացել են ավելի քան 110 հազար բնակիչներ: Միայն Հաղրութի շրջանում 1939 թ. ապրում էր 27,1 հազար մարդ, իսկ հիմա՝ ընդամենը 16,8 հազար:

Ցանկանում ենք Ձեր ուշադրությունը հրավիրել նաեւ մի ուրիշ փաստի վրա: 1939 թ. մեր մարզում ապրում էր 150 հազար մարդ, իսկ Ադրբ. ԽՍՀ Նախիջեանի ինքնավար հանրապետությունում՝ 127 հազար: 1964 թ. մեր մարզն ուներ 142 հազար բնակիչ, իսկ Նախիջեանի ԽՍՀ-ը՝ 179 հազար: Ինչո՞վ բացատրել, որ մեր մարզի բնակչությունը տարեցտարի նվազում է, իսկ Նախիջեանինը՝ ավելանում, երբ Լեռնային Ղարաբաղը աչքի է ընկնում ծննդի բարձր տոկոսով, իսկ մարդկանց երկարակեցության տեսակետից, «Իզվեստիա» թերթի հավաստմամբ, բռնում է առաջին տեղը ամբողջ աշխարհում: Ո՞րն է Ղարաբաղի բնակչության հոսունության պատճառը:

Բանվորական ուժի հավաքագրման ճանապարհով ամեն տարի մարզից հանրապետության այլ շրջաններն են տանում 250—300 տղամարդկանց: Չանազան գայթակղությունների միջոցով պահում են նրանց, որից հետո յուրաքանչյուր այդպիսի տղամարդուն հետեւում է նաեւ նրա ընտանիքը:

Չորս տարի առաջ Ստեփանակերտում բացվեց շինարարական ուսումնարան:

Մենք կարծում էինք, թե այդ ուսումնարանը կդառնա դարբնոց՝ մարզի կոլխոզների ու նորակառույցների համար շինարարական կադրեր պատրաստելու համար: Սակայն ուսումնարանը դարձավ մեկն այն ուղիներից, որոնցով մարզից դուրս են մղում երիտասարդ մարդկանց: Չորս տարվա ընթացքում ուսումնարանը թողարկել է 600 մասնագետներ, որոնցից 50-ը աշխատում են հանրապետության տարբեր շրջաններում, երբ մեր մարզի կոլխոզները խիստ կարիք են զգում շինարարական կադրերի: Այժմ ուսումնարանն ամեն տարի թողարկում է 200—250 վարպետներ: Սա նշանակում է, որ ուսումնարանի միջոցով ամեն տարի մարզից դուրս է գալիս 200—250 երիտասարդ, այսինքն՝ միայն այս ճանապարհով դատարկվում է տարեկան մեկ գյուղ:

Վերջերս մեր մարզն էր եկել ԽՍՀՄ Պետպլանի աշխատակից ընկ. Մոսկալեկնյոն, որը հետաքրքրվել է մարդկանց աշխատանքի ընդգրկելու հարցով: Միայն Ստեփանակերտում անգործների թիվը հասնում է 700-ի: Նկատի առեք, որ ավելի քան 2000 արհեստավորներ էլ աշխատում են հանրապետության այլ շրջաններում: Այդ նշանակում է 25-հազարանոց քաղաքի յուրաքանչյուր տասներորդ բնակիչն անգործ է: Ընկ. Մոսկալեկնյոն համապատասխան տեղեկանք է ներկայացրել Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմին: Սակայն ո՛չ մի արդյունք: Կողմնակի մարդը կարող է մտածել, թե, երբ ինքնավար մարզում տնտեսական հարցերը չեն լուծվում, ապա թերեւս մշակութային բնագավառում դրությունը բարվոք է:

Է՞ն որ ինքնավարությունը հիմնականում մշակութային է: Այն բնակչությանն է տրվում ազգի ազատ զարգացումն ապահովելու նպատակով:

Դժբախտաբար մշակույթի բնագավառում մեզ մոտ դրությունն ավելի վատ է:

ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը մեր երկրի հիմնական օրենքն է: Ըստ այդ Սահմանադրության ինքնավար մարզում պետական իշխանության եւ պետական վարչության մարմինները պետք է գործեն տեղական ազգաբնակչության մայրենի լեզվով: Բայց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում հիմնական օրենքի այդ հիմնական կետը համարվում է անօրեն: Մարզային բոլոր կազմակերպություններում (եւ ո՛չ միայն մարզային) գործավարությունը տարվում է ո՛չ հայերեն: Էլ չենք խոսում աշխատավորների դեպուտատների մարզխորհրդի նստաշրջանների, մարզգործկոմի նիստերի, գործնական ու հանդիսավոր խորհրդակցությունների ու ժողովների մասին:

Մարզխորհրդի գործկոմն ունի նախագահ (մասնագիտությամբ ագրոնոմ) եւ երկու տեղակալ (ագրոնոմ ու ճարտարապետ): Նրանցից ոչ ոք չի ղեկավարում (եւ ի վիճակի էլ չէ ղեկավարելու) մարզի մշակութային կյանքը, լուսավորությունը, առողջապահությունը: Իսկ կուսակցության մարզկոմում մշակութային շինարարության ու գաղափարական աշխատանքները «ղեկավարում է» մարզի դատախազի նախկին օգնականը՝ կիսագրագետ ու անօգնական մի մարդ:

Այսպիսի վիճակը ոչ ոքի չի անհանգստացնում:

Ինքնավար մարզը չունի իր հրատարակչությունը, պարբերական գրական-գեղարվեստական օրգանը (մինչեւ պատերազմն այդպիսի հանդես գոյություն է ունեցել), չունի երիտասարդական կամ լուսավորական հարցեր լուսաբանող որեւէ թերթ, իսկ մինչեւ պատերազմը մարզում հրատարակվում էին երիտասարդական թերթ եւ լուսավորական բյուլետեն:

Այսպիսի պայմաններում մարզի միակ տպագիր մարմինը՝ «Խորհրդային Ղարաբաղը» (որն ունի «Պրավդայի» ֆորմատի կետը) պարտավոր է կատարել խորհրդային մամուլի ու հրատարակչության բոլոր պարտականությունները:

Մարզում անել է գրողների մի մեծ խումբ: Նրանց լավագույն երկերն արժանացել են ընթերցողների ու գրական հասարակացության ուշադրությանը: Մակայն վերջին երկու տարում այդ գրողների եւ ոչ մի գիրքը չի մտել Ադրբեջանի պետական հրատարակչության պլանների մեջ, թեպետ համապատասխան մարմինների կողմից նրանց վեց գրքեր երաշխավորված են եղել հրատարակության:

Մարզի դրամատիկական թատրոնն ու երգի-պարի պետական անսամբլը, որոնք կոչված են սպասարկելու ոչ միայն Լեոնային Ղարաբաղի, այլեւ Բաքվի ու մյուս շրջանների հայ բնակչությանը, հազիվ քարշ են տալիս իրենց գոյությունը: Թատրոնը ստանում է չնչին դոտացիա, անսամբլը՝ ո՛չ մի: Իսկ հանրապետության համանման կոլեկտիվներն ստանում են աչնքան, որքան անհրաժեշտ է:

Մենք ոչնչով չհիմնավորված ու անմարդկային ենք համարում Լեոնային Ղարաբաղի եւ Հայկական ԽՍՀ միջեւ գոյություն ունեցող արհեստական պատնեշները: Ղարաբաղի հայերն իրավունք չունեն լսելու

իրենց մայր ժողովրդի ռադիոնայնը: Երեւանի թատերական ու համերգային լավագույն կոլեկտիվները հյուրախաղերով պարբերաբար հանդես են գալիս Բաքվում, Կիրովաբադում եւ Ադրբեջանի մյուս քաղաքներում: Իսկ համարվում է բարեկամություն: Սակայն նրանց թույլ չի տրվում գալ Ղարաբաղ՝ իրենց արչունակից եղբայրների մոտ: Մա եւ բարեկամություն է համարվում:

Ինչ-որ հրամանով ստեղծվել է այսպիսի կարգ. առանց կուսակցության մարզկոմի բյուրոյի որոշման Հայաստանի գրողը կամ արվեստի գործիչը իրավունք չունի գալ Ղարաբաղ՝ իր ընթերցողների ու երկրպագուների մոտ:

Լեոնային Ղարաբաղում հայերեն կրկնօրինակված ֆիլմեր չեն ցուցադրվում, եթե նույնիսկ նրանք գիտամասսայական բնույթ ունեն եւ ստեղծված են աշխատավոր լայն զանգվածներին տանելու առաջավոր փորձը, տեխնիկայի ու գիտության նորույթները: Ուղղակի պետք է կույր ու խուլ լինել՝ չտեսնելու, չզգալու համար այն ծրագրվածությունը, որով սիստեմատիկաբար խափանվում է մեր մարզի տնտեսական ու մշակութային առաջընթացը, ռանահարվում են ղարաբաղի հայերի օրինական իրավունքներն ու ազգային արժանապատվությունը: Եվ այս բոլորը հասցրել է նրան, որ այժմ «ինքնավար» անկանը մարզի կողքին հնչում է որպես չար կատակ:

Հանրապետության ղեկավարները համարյա չեն լինում մեր մարզում: Իսկ զանազան հանդիսավոր արարողությունների ու մարզային կուսակցական կոնֆերանսների ներկայանալուց չեն հանդիպում աշխատավորների հետ: Միտինգներում արտասանում են ոգեշունչ ճառեր եղբայրության ու բարեկամության մասին, խոստանում ոսկու սարեր եւ՝ մարզից հեռանալուց՝ մոռանում այս բոլորը: Մարզի աշխատավորներին իրենց ուշադրությամբ երես չեն տալիս նաեւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչները, որոնք տարին մեկ կամ երկու տարին մեկ Ղարաբաղ գալով, գրուցում են մարզկոմի առաջին քարտուղարի հետ ու վերադառնում:

Հանրապետության ղեկավարներն իրենց յուրաքանչյուր ելույթում, անդրադառնալով Լեոնային Ղարաբաղին, չեն կարող չյմբկահարել, թե այն (այսինքն՝ Լեոնային Ղարաբաղը) Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է կազմում:

Իսկ քաղաքական դեմագոգիա է, սարսափի խրտվիլակ, որ ստեղծվել է դեռեւս Բաղիրովի կողմից:

Ադրբեջանի ո՛ր մասն է այն, երբ իրենք՝ Ադրբեջանի ղեկավարները, Լեոնային Ղարաբաղին նայում են որպես օտարերկրացիներով բնակեցված մի երկրամասի: Մի՞թե նրանք կարծում են, թե աշխարհագրական քարտեզի վրայի մի սեւ գիծը բավական է, որպեսզի երկփեղկվի միասնական մի ազգ, միասնական իր հազարամյա պատմությամբ, հոգեբանությամբ ու ճակատագրով: Եվ դա՛ սոցիալիստական կարգի պայմաններում, լեհինյան ազգային քաղաքականության դրոշի տակ:

Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության 85 տոկոսը հայեր են, եւ նրանք այս հողի վրա ապրում են անհիշելի ժամանակներից: Իսկ հողը պատկանում է նրան, ով ապրում է նրա վրա: Այս ճշմարտությունը շատ լավ են հասկացել նրանք, ովքեր 1920 թ. Լեոնային Ղարաբաղը տվել են հենց նոր ստեղծված Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը: Այս երախտալից ակտը ոգեշնչությանը է ընդունվել մեր ազգի կողմից:

Սակայն հետագայում Ստալինի թեթեւ ձեռքով բեկանվել է Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումը Հայաստանին:

45 տարիներ կտրված լինելով իր ազգի հիմնական մասից՝ Ղարաբաղի հայությունը գրկված է եղել տնտեսական ու մշակութային մեծ առաջընթացի հնարավորություններից:

Ադրբեջանական ժողովրդի, նրա կուսակցական կազմակերպության ու կառավարության ինտերնացիոնալ պարտքն է՝ հարգել Լեոնային Ղարաբաղի հայերի իրավունքները, Լեոնային Ղարաբաղը վերադարձնել Հայաստանին: Դա ղարաբաղցի աշխատավոր բոլոր հայերի՝ տասնամյակներով փաշփաշած իղձն է: Հարցրե՛ք նրանցից յուրաքանչյուրի (բայց ո՛չ, այսպես կոչված, դեկավար դրածոներին), եւ դուք կլսեք միայն ինդրանք ու աղաչանք վերամիավորման մասին:

Մենք ստորագրություններ չենք հավաքում: Առանց այդ էլ գրգռված են մարդիկ: Դժգոհությունն օրըստօրե ծավալվում է՝ ընդունելով ամենաանպատեղի ու տհաճ ձեւեր: Դիմելով ձեզ, մենք համոզված ենք, որ Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը եւ խորհրդային կառավարությունը, որոնք միշտ եւ ամենուրեք պաշտպանում են բոլոր ազգերի շահերը, անհապաղ իրենց բարի ուշադրությունը կդարձնեն ղարաբաղցի հայերի օրինական ձայնին եւ մարզը կվերամիացնեն Հայկական ԽՍՀ-ին:

Նամակն ստորագրել են.

1. Բագրատ Ուլուբաբյան — Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար,

2. Սերգեյ Շաբարյան — Ստեփանակերտի քաղաքական գործկոմի նախագահ,

3. Լազր Գասպարյան — «Խորհրդային Ղարաբաղ» մարզային թերթի խմբագիր,

4. Գրիգոր Ստեփանյան — մարզային ռադիոյի ավագ խմբագիր,

5. Արամ Բաբաջան — Ստեփանակերտի հ. 2 սովխոզի ղիրեկտոր,

6. Արսեն Մուքանյան — Սոսի Ծահուճյանի անվան կոլխոզի նախագահ, Ադրբ. Գերագույն խորհրդի դեպուտատ,

7. Գուրգեն Գաբրիելյան — կուլտուրայի մարզային վարչության պետ,

8. Բոգդան Չանյան — բանաստեղծ,

9. Միքայել Կորգանյան — հանրապետության ժողովրդական դերասան,

10. Արկադի Մանուչարյան — Ստեփ. հ. 59 շինվարչության պետ,

11. Ալբերտ Սեյրանյան — Ստեփ. Էլեկտրատեխնիկական գործարանի ղիրեկտոր,

12. Մաքսիմ Ավանեսյան — Ստեփ. ռադիոյի ավագ խմբագիր,

18. Սերգեյ Գրիգորյան — հ. 59 շինվարչության գլխավոր ինժեներ»:

Նամակը գրվել է 1965 թ. հունիսի սկզբին, ԽՄԿԿ Կենտկոմին է հանձնվել նույն ամսի 28-ին:

Չարմանալի տհաճ մի զուգադիսությանը այնպես էր դասավորվել, որ նամակն ստացվել էր 13 էջ, ստորագրել էին 13 հոգի, Մոսկվա էի հասել հունիսի 13-ին եւ տեղավորվել էի «Արմենիա» հյուրանոցի 4-րդ հարկի 13-րդ համարում:

Այդքան ձախորդ ճամփորդություն կյանքումս չէի կատարել: Ստեփանակերտի օդանավակայանից չկարողացա թռչել Երևան, որովհետեւ Շուշվա անկատին մի բոտ ամպ էր թառել: Շուշվա «մշուշ» մինչեւ ե՛րբ պետք է փակի մեր ճանապարհը:

Իսկ ես Երևանով պիտի Մոսկվա հասնեի: Երևանից մի քնկեր խոստացել էր միջնորդել, որպեսզի անվանի գիտնական եւ Միկոյանի քենակալ Անուշավան Արզումանյանն ինձ օգնի մեծերի հետ հանդիպել:

Ուշանալ չէր կարելի: Թոա Բաքու, այնտեղից հեռախոսեցի այդ քնկերոջ հետ, ցավով իմացա, որ Եդեռնի ցույցերի կապակցությամբ Երևան ժամանած մոսկովյան հանձնախումբն իրենց նամակի վրա (դարձյալ Ղարաբաղի մասին) ուշադրություն չի դարձրել, եւ որ Ան. Արզումանյանն ինձ օգնել չի կարող, որովհետեւ ծանր հիվանդ է...

Մի խոսքով՝ պետք է հույսը դնել սեփական ուժերի վրա:

Մոսկվա հասա վատառողջ վիճակում: Եվ, այսուհանդերձ, զանգեցի սրան-նրան: Խոստացան ծանոթացնել ականավոր դիվանագետ Համազասպ Հարությունյանի հետ:

Հաջորդ առավոտյան Համո Ակիմովիչի (Հարությունյանի) տանն էի:

Սիրալիք ընդունեց տիկին Անահիտը՝ Թումանյանի թոռ Թադիկը, մի բարեհամբույր, քնքուշ էակ, որն առաջին իսկ թույլներից սրտին անչափ մոտ գգաց Ղարաբաղն ու նրա ցավը: Մարդ ու կին իրարով անցան՝ գործին իրենց օժանդակությունը հասցնելու համար: Տունուտեղ հայությունը էր շնչում: Հետո պիտի իմանայի, որ նրանք իրենց բնակարանը դարձրել են մոսկվաբնակ հայերի համար նախկին մշակույթի տանը փոխարինող մի ջերմ օջախ:

Համո Ակիմովիչը հիվանդ պատկած լսեց նամակը եւ տվեց այսպիսի խորհուրդներ.

1. Հանել տեղական դեկավարների հասցեին եղած քննադատությունը. «Կգան, ամեն ինչ կբարդեն նրանց գլխին, կհանեն պաշտոններից և հարցը դրանով կփակեն»¹:

¹ Նամակի նախնական տարբերակում եղած այսպիսի քննադատությունը հանվել է, եւ երկրի դեկավարությանն է ներկայացվել այստեղ մեջբերվող տարբերակը (Բ. Ու.):

2. Առհասարակ շատ կրճատել նամակը, թողնել ողնաշարը. «Մեր գերագույն ղեկավարները 2—3 էջից ավելի ոչ մի փաստաթուղթ չեն լինթերցում: Փորձից գիտեն»:

3. Սա էլ՝ երկրորդ կետի շարունակությունը. «Ես սնտիսիպաշտ չեմ, բայց այդ 13-ներն ինձ դուր չեն գալիս. նամակը 13 էջից է բաղկացած, ես ստորագրողներն էլ 13 հոգի են»: Ու ժպտաց: Իսկ երբ թվարկեցի նաև մյուս 13-ները, ծիծաղեց. «Ուրեմն՝ առավել ես»:

Խոստացավ ապաքինվելուց զանգել՝ ուս պետք է. «Այդ մեծերի օգնականներն առաջ ինձ մոտ են աշխատել»:

Միջօրեին պիտի գնայի Ակարչի տուն՝ Մարտիրոս Սարյանի հետ տեղի ունենալիք հանդիպմանը:

Մինչ այդ Գրողների միությունում հանդիպեցի ՀԳՄ ներկայացուցիչ Գրիգոր Մանասյանին: Դեռ էականից չէինք խոսել, երբ հեռախոսով կուսակցության Կենտկոմից մեկը նրանից պահանջեց բացատրել Հովհաննես Ծիրազի «Մեր մարդկանց անունները»: Իսկ ջանաց հասկացնել, որ դա հայրենասիրական երկ է, անցի՞նդ ախտական ոչ մի երանգ չունեցող: Հետո էլ ինձ հաղորդեց, թե քանի՞ օր է, նույն խնդրով հարցաքննում են իրեն, ուզում են հաստատել, որ Եղեռնի ցուցերը հայ գրողներն են կազմակերպել՝ Հրաչյա Քոչարը, Միլվա Կապուտիկյանը, Հովհաննես Ծիրազը, Սերո Խանգաղյանը...

«Վերջերս էլ լրտեսական գիտությունների դոկտոր այսինչն այդ գրպարտությանը դիմել է Գրողների միության բարտոլոյար Վորոնկովին ու մյուս ղեկավարներին, հավանական է՝ նաև Կենտկոմի համապատասխան բաժնին: Սրիկան ամեն կերպ աշխատում է համոզել, որ Երեւանի ցուցերն ունեցել են միայն եւ միայն հակառուսական բնույթ: Եվ պատահական չէ, որ Կենտկոմի աշխատակիցը պահանջել էր ասել, թե ռուսական ի՞նչ անուններ են ծաղրի ենթարկված Ծիրազի պոեմում»:

Երբ հայտնեցի Մոսկվա ընկնելու բուն նպատակը, Գրիշան պատմեց, որ մի քանի օր առաջ, Տերյանի երեկոյին, մարշալ Բաղդասյանին հիացրել է Գեորգ Էմինի գեկուցումը, այդ երեկոյից նրանք բարեկամացել են, եւ Էմինը կարող է օգնել, որպեսզի մարշալը միջնորդի:

Քիչ անց Գրողների միություն է գալիս ինքը՝ Էմինը: Խոսում ենք: Հայտնում է օգնելու իր պատրաստակամությունը: «Միրում եմ քեզ: Դու էլ ինձ նման ես. տեսնում ես աշխարհի բոլոր անարդարությունները եւ էլի հավատում ինչ-որ բանի»: Ծաշի է հրավիրում, իսկ ես շտապում եմ Ակարչի տուն: Պայմանավորվում ենք հանդիպել:

Հուլյս ունեի Սարյանի ցուցահանդեսում՝ հանդիպման ժամանակ տեսնել անհրաժեշտ մարդկանց, խոսել իմ ցավից: Ի՞նչ իմանաս՝ որտե՞ղ է բացվելու մեր բախտի դուռը...

Կուզեցի մոտ, 11, Նկարչի տուն: Այստեղ ամեն ինչ Սարյան է՝ սկսած շենքի մատուցներից: Ցուցաբարձր չորսին է բացվում, իսկ երեքին շենքն արդեն պաշարված է: Առաջին ներս մտնողներից մեկն եմ: Լցվում եմ ցուցահանդեսի արեւով, լույսով, խանդավառ հպարտությամբ: Սրդեն քանի օր է, ցուցահանդեսի բացումն է եղել, Մոսկ-

վան այս սրահներում հաղորդակցվում է վրձնի հանձարեղ վարպետի հետ, առնում նրա գույներն ու բույրերը... Բայց էլի գալիս է, հորդում է ներս, մանավանդ որ այսօր նորից պիտի տեսնի իրեն՝ Վարպետին:

Այստեղ է դարձյալ բարձրաճաշակ Մոսկվան: Սրահների կեսը լուսանկարիչ-թղթակիցներն են ու կինոնկարահանման խցիկներով բեռնված մարդիկ:

Չորսին նես են բերում Վարպետին: Աջ թելը կնոջ ձեռքերում է, ձախը՝ ձեռունազարդ Ակարչի Կուզեցույի, այն չգնահատված մեծի, որի մասին Սարյանը մի քանի օր առաջ հողված տպեց «Կոմսոնյուկայա պրավդայում», փառաբանեց որպես մեծ արվեստագետի, որի հետ մտերմությամբ է կապված մանկությունից:

Թնդում են ծախերը, հսկայական դահլիճը հոտնկայս երկար ժամանակ պատվում է պաշտելիին:

Ձեկուցում է ակադեմիկոս Միխ. Ալպատովը: Ընդհանուր ողորկ գովեստ է:

Ապա ծաղկեփնջերով բեմահարթակ են բարձրանում ՌԽՖՍՀ Ակարիչները, որոնց անունից Պիմենովը ոգեշունչ խոսք է ասում: Մի գեղեցկուհի աղումս է մատուցում:

Կոմպոզիտորների միության ներկայացուցիչները: Սրանց անունից կոմպոզիտոր Նինա Մակարովան, մի փառահեղ տիկին, Վարպետին է մատուցում երաժշտական աշխարհի պատկառանքի, պաշտամունքի խոսքերը, իր անունից էլ՝ «Ես ամբողջ հոգով սիրում եմ Ձեզ, թույլ տվեք գրկել»: Նվագում է Հայաստան կատարած իր առաջին այցելությունից ծնված սկերցոն՝ աշխարհին արդեն հայտնի ճապոն աղջկա (ջութակահար) նվագակցությամբ: Վարպետը գրկում է այս աղջկան, գորգորում:

Ապա բեմ են գալիս Նկարչի տան վարչության անդամները՝ մի երկար տախտակի վրա դրված 16 մատրյոշկաներով եւ մի փայտի վրա հագցրած երկար շարք հացե պալուսակներով: Երգիծանկարիչ Բորիս Եֆիմովը սրամիտ ճառ է ասում:

— Վաղո՞ւց, շա՞տ վաղուց մենք այսպիսի ցուցահանդես չէինք տեսել մեր սրահներում: Դուք, մե՞ծ Վարպետ, անկեղծ խոստովանենք, մեր Տանը հաց տվիք: Դրա համար էլ հացին հացով ենք պատասխանում... Այս տիկնայք էլ թող ձեզ շրջապատեն: Չի կարող պատահել, որ դուք միշտ ոգեւորություն ստացած չլինեք կնոջից...

Վարպետը խոսում է արվեստի առանձնահատկությունների, հին եւ նոր սերնդի փոխհարաբերությունների, նոր սերնդի պարտքի մասին:

Մեծ համերգ է, որը վարում է Սուրեն Քոչարյանը: Մի գեղեցիկ խոսքով նա բացում է համերգը:

— Մեր ժողովուրդը շատ է սիրում կյանքը, արեւը, երջանկության տեսչը: Փորել են նրա աչքերը՝ հանգցնելու համար նրա լույսն ու արեւը: Չեն հասկացել, որ նրա լույսը հոգու մեջ է: Մեր ժողովուրդը մեզ տվել է այդ ամբարված լույսը, երջանկության տեսչն ու Արեւի շողքը: Ասել է՝ տա՛ր մարդուն, դարերին: Ասել է՝ դժվար պիտի լինի քո ճանապարհը...

Բայց հեշտ չի եղել նաև իմը: Հետո էլ՝ չէ՞ որ քո անունը Մարտիրոս է: Եվ դու հերոսի պես, մարտիրոսաբար անցար քո կյանքի ողիսականը... Վկան այս ցուցահանդեսն է՝ ողողված այն անգերագանց արեւով, որ աշխարհի բոլոր արվեստագետների համար կոչվում է Մարյանական:

Իրակի Անդրոնիկովը, մինչեւ կարտասանի իր պատմվածքը Հոուն կատարած ճամփորդության մասին, ոգեշունչ ճառ է ասում Գրողների միության անունից, վերջում երանի տալով այն գրողին, որ կունենա Մարյանի գույները, այնպիսի թանաքաման, ինչպիսին Մարյանի ներկայանակն է, այնպիսի գրիչ, ինչպիսին Մարյանի վրձինն է...

Բանաստեղծ Վլադիմիր Ռոգովը հայերեն «Ես իմ անուշ Հայաստանին», է արտասանում, ապա մաքուր հայերեն «Ես իմ անուշ Հայաստանին», հետո՝ դրա թարգմանությունը: Վերջում կարդում է իր բանաստեղծությունը Արարատի մասին: «Դու այեհեր պանդուխտ... կարոտով մնում ենք քո հայրենադարձին, որ չի կարող չլինել»: Դահլիճում թնդում է ծափը՝ վերածվելով որոտի: Ռոգովին՝ ամբողջ դահլիճը ցույց տալով (իբր, այդ բոլորի անունից) գրկում է համբուրում է Սուրեն Քոչարյանը: Ապա տանում է առաջին շարքում նստած Մարյանի մոտ: Սա համբուրում ու նստեցնում է իր կողքին: Կատյա Կիսելյովան պատմում է, որ բացման հանդեսին անձրեւ է եղել, մոռայ: Հենց որ Վարպետը պիտի խոսեր, արեւը բացվել է, ապակյա կտորով թափվել ներս: Նա ձեռքերը տարածել է, թե.

— Տեսնում եք՝ ի՞նչ արեւ է:

Գովել է պաշտոնապես չընդունված ու չընդունվող, բայց իսկական արվեստագետների: Դահլիճը խելագարի պես է ընդունել այս բոլորը: Իսկ երբ ասել է՝ «Ինչքա՞ն լավ է ապրելը. արեւ կա, ստեղծելու երջանկություն (հետո էլ խորամանկ մի ժպիտով կողքի է նայել) եւ, վերջապես, երկնառաք հանճար Կոնենկո՞վն է կողքիդ...

Դահլիճին շատ լավ է հասել նրա հումորը. բոլորը գիտեն, որ աստվածապաշտ Կոնենկովը մեծամտաբար իրեն համարում է երկնառաք հանճար...

— Ահա իսկական հանճարը, — իր ելույթի վերջում ասաց Անդրոնիկովը: — Այս դահլիճներն այսքան արեւ ու լույս չեն տեսել: Ձեզ շնորհավորելը քիչ է ու սխալ, մե՞ծ Վարպետ: Մենք՝ արվեստասերներս, իրար ենք շնորհավորում այս մեծ տոնի ու Ձեր պարգետած անպարփակ բերկրանքի համար:

Այս հանդիպմանը ես հայտնություն եմ անում. պիտի դիմել Սուրեն Քոչարյանին, մանավանդ, որ վաղուց բարեկամներ ենք, ես եմ տարել Ղարաբաղ, իր ելույթները կազմակերպել ամենուրեք:

Գիշերը զանգում են: Ցնծում է հեռախոսի մեջ.

— Ա՛յ տղա, շուտ արի մոտս, հենց հիմա սպասում եմ քեզ:

Իր նեղ տանը մեծաիրտ ընդունում է: Նամակն ընթերցելուց խանդավառվում, խոստանում է հաջորդ օրն իսկ խոսել, իր կարծիքով, դարաբաղցի, Քիմիայի միևնույն Կոստանդուլի հետ: Պահում է նաև ամսակի մի օրինակը:

Հաջորդ օրը հայտնում է, որ Կոստանդուլը հիվանդ պառկած է, վեր կենա թե չէ, կիսուն, կպայմանավորվեն. «Այնուամենայնիվ, դու ինձ հետ ամենօրյա կապ պահպանիր»:

Գիշերը, ծանր նուպայից հետո, Համ. Հարությունյանին տարել են Կունցեո՝ Կրեմլյան հիվանդանոց:

Էմինն էլ պիտի գնա այնտեղ (անհասկանալի գլխացավեր ունի), այդ պատճառով էլ չի կարող օգնել:

Վիվանդանոց եմ գնում, եւ պարզվում է, որ, Հարությունյանից եւ Էմինից բացի, այնտեղ պառկած են նաև Հակոբ Սալախյանն ու Վարդգես Թեւեբեյանը... Մարդիկ, որոնք կարող են օգնել: Թե՞ն՝ նախախնամությունը փակում է բոլոր ճանապարհները:

Պատահաբար ծանոթացա մարշալ Բաղրամյանի եղբորորդի Հրաչիկի հետ: Խոստացավ դիմել մարշալին: Հաջորդ օրը ցավելով հայտնեց, որ մարշալը Բաքու է գնացել, այնտեղից էլ Երեւան ու Թբիլիսի, ուղղման վարժությունների պիտի ակնառուես լինի:

Մանրաներից հույս չկա: Սարքում եմ ամսակի կարճ տարբերակը (8,5 էջ), տանում Կունցեո, ընթերցում Էմինին, Սալախյանին ու Հ. Հարությունյանին: Գտնում եմ, որ լավ է: Հ. Ակիմիչը խոստանում է ուղքի ելնելուց կառավարական հեռախոսով զանգել մեծերին կամ նրանց օգնականներին. «Էլի կապ պահպանիր»:

Շույս դնում եմ ճակատիս զորության վրա, գնում Գերագույն խորհրդի նախագահություն:

Միկոյանի հետ հանդիպելն անհնար է: Ուղարկում եմ խորհրդականների մոտ: Մի օրվա պայքարից հետո ընկնում եմ Միկոյանի օգնականի մոտ: Նա սկզբում փորձում է գլխից «ոտոյ անել»: Ստիպում եմ, որ ամսակն ընթերցի: Ընթերցում է ու աչքերը չոտ. «Մի՞թե այս բոլորը տեղի ունի մեր երկրում: Վաղը կգաս ինձ մոտ, ընդունելության համար կպայմանավորվենք»:

«Վաղն» էլ ասում է. «Ձեկուցել եմ: Երեկոյան պիտի ամսակն ընթերցի, իսկ ձեզ կընդունի վաղը, ժ. 12-ին»:

Ամբողջ գիշեր աչքս չեմ փակում:

Ժամը 11-ին օգնականը հին ծանոթի պես ընդունում է:

— Ցավում եմ, որ այսպես է ստացվում: Լավ է դուք գնաք կուսակցության Կենտկոմ, ամսակը հասցնեք Բրեժնեյին: Գիտե՞ք՝ որոշ նկատառումներով անհարմար է, որ ընկ. Միկոյանը բարձրացնի այդ հարցը:

— Բայց մեր վիճակը միայն նա՛ կհասկանա:

— Դրա համար էլ, հենց որ Կենտկոմում հարցը բարձրանա, Անաստաս Իվանովիչը կասի իր կարծիքը, եւ այդ կարծիքը կլինի վճռական:

— Այդ ի՞նչն է ասել:

Օգնականը խորամանկ ժպտում է.

— Իսկ մի՞թե դա կարեւոր է:

— Ինձ համար կարեւոր է. եթե ինքն է ասել, նշանակում է՝ կարելի է հուսալ...

— Այո՛, գնացեք Կենտրոն... Համ էլ, միեւնույն է, բոլոր դեպքերում աչսօր նա ձեզ չէր կարող ընդունել. առավոտյան թռել է Սիբիր՝ Իոսիֆ Բրոզ Տիտոյին է ուղեկցում:

Գր. Մանասյանն ասում է՝ «Նաիրի Զարյանն էր քեզ փնտրում, հեռախոսի համարը թողել է»:

Հարյանն ու ժողովրդական նկարիչ Խաչատուր Եսայանը եկել են Խաղաղության համամիութենական կոնֆերանսի: Չանգում են, ժամադրվում ենք եւ կեսօրից ետ «Մոսկվա» հյուրանոցում հանդիպում:

Ընթերցում են նամակը, ոգետրվում: Զարյանը զանգահարում է իր անվանի ծանոթներին, օգնության հնարավորություններ է փնտրում:

— Ա՛յ տղա, պար, մենք տոմսեր ենք ատել, Երեւանում ժողովի ենք շտապում, բա ո՞նց անենք: — Հիշում է Մարտիրոս Սարյանին: — Նա անպայման կօգնի: Էլ ե՛րբ պետք է նրա փառքից օգտվի իր ժողովուրդը:

Չանգում է Սարյանի տղա Ղազարոսին, առաջարկում իր խնդիրքը հաղորդել Վարպետին:

Տղան երեւի փորձում է խուսափել.

— Լավ կլինի, որ պապան չխառնվի այդ հարցերին: Տկար է, կհուզվի, կհիվանդանա:

Զարյանը վրդովված լսափողը դնում է, աջով տրորում դեմքը: Սենյակում դես ու դեն քայլելով առաջարկում է, որ նամակի պատճենը տամ, տանի իրենց դեկավարներին:

— Նագուշը (Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյան) Միկոյանի մտերիմներից է, կխոսի հետը: Եվ, հետո էլ, մերոնք ես տեղյակ կլինեն. գուցե հնարավորություն ունենան լուրջ խոսելու Կենտկոմում...

Այդ օրը չկարողացա պատճենը տալ: Բայց հետո ուղարկեցի Երեւան:

Իսկ Սարյանի տղայի հետ ունեցած գրույցի մասին պատահաբար խոսեցի տիկին Ծաղկի հետ: Երեւի սա էլ Սարյաններին էր հաղորդել: Առավոտյան զանգեց Սարյանի տիկին Լուսիկ Լազարեւան (Ղ. Աղասյանի դուստրը):

— Երիտասարդ, — բարկացած խոսեց նա, — մեր Սարիկն ի՞նչ է ասել ձեզ, որ դուք էլ Համո Ակիմիչի տնեցիներին եք գանգատվել:

Փորձում են արդարանալ, ճշմարտությունը հասկացնել, իսկ ինքն անդրդվելի է: Առաջարկում է, որ գնամ իրենց համարը՝ «Արմենիայի» երկրորդ հարկում.

— Մարտիրոս Սերգեւիչն է խնդրում:

Ես իսկույն վազում եմ նրանց մոտ: Լուսիկ Լազարեւանն դեռ պատերազմական փճակում է.

— Ա՛յ տղա, ես ինքս դարաբաղցի եմ ու չուզե՛մ, որ իմ հողը փրկվի, ես ու իմ տղան խանգարե՛նք...

Վարպետը մոայլվում, ձեռքերը թափ է տալիս:

— Լա՛վ, բավական է, տղան չի եկել մեր աղմուկները լսելու:

Պատմում եմ եղելությունը, սպասում եմ, թե այդ մեծ, շատ մեծ մարդը կասի՝ «Ինչն՞վ կարող եմ օգնել»:

Ձեռքերը վեր տարածած բողոքում է.

— Այստեղի մեծ հայերը մոռացել են իրենց հայ լինելը, անտեր-նացիոնալիստներ են: Միայն մի իսկական հայ կա՛ Համո Հարությունյանը: Մանասյանն է: Ուրեմն, Նա՛ է: Դժբախտաբար նա էլ հիվանդ է: Իսկ մյուսները... Մի անգամ այդ Հարությունյանի հետ Միկոյանի հյուրն էինք: Որ մենակ մնացինք, ասի՝ «Անաստաս Իվանովիչ, ինչն՞ է Ղարաբաղը մեզ չէք վերադարձնում: Մի՞նչն է ե՛րբ պիտի շարունակվի այս անարդարությունը»: Թե. «Ղարաբաղն ինչնե՛րի է պետք»: «Ո՞նց թե ինչնե՛րիս է պետք: Ժողովուրդը միասնական կլինի, երջանիկ, հարուստ»: «Ուզում եք ժողովուրդը հարուստ ու երջանիկ լինի, մի քանի խոշոր գործարան տանք, կառուցեք, մարդիկ գործ ունենան, ապրեն, հանրապետությունը հարստանա: Թե չէ, Ղարաբաղը... Ղարաբաղի հետ գործ չունեք»: Ուրեմն, Ղարաբաղի հայությունը մերը չի համարում: Կամ էլ, չի ուզում գլխացավանքի մեջ մտնել... Դե՛, մեծը Միկոյանն է, նա էլ այդպես է մտածում: Ի՞նչ կարող ես անել: Համենայն դեպս, դու գնա՛, պայքարի՛ր, պահանջի՛ր: Պիտի գլուխները ծակես, որ ուշադրություն դարձնեն:

Մի ժամի չափ խոսում ենք ամենատարբեր հարցերի մասին: Դուրս եմ գալիս այնպիսի ինքնազգացողությամբ, կարծես ինձ կողոպտել են, անվերադարձ տանելով ամենաթանկագին մի բան, որով միշտ հպարտացել եմ, որը պահել եմ սուրբ թախսմանի պես:

Կենտկոմի ամենաշարքային աշխատողի հետ տեսակցելու համար շաքաթներով պիտի դռներ (ավելի ճիշտ՝ նախադռներ ու հեռախոսներ) մաշես: Վերջում էլ նա քեզ կրկնումի ընդունելության շենքի առաջին հարկի մի անշուք սենյակում (ուրիշ ընդունողների ու ընդունվողների աղմուկի հարեւանությամբ), կտա մի քանի չոր ու ցամաք, անկարելու հարց, պատասխանները գրի կառնի, աչքի պոչը դռան վրա, որով, կարծես, ասում է՝ պրծի, գնա, գլուխ չունես քեզ համար ցավեցնելու...

Համո Ակիմիչն ասել էր. «Իմ անունից խնդրիր Կենտկոմի աշխատակից Գրիգոր Արզումանյանին (Անուշավան Արզումանյանի կրտսեր եղբորը), եւ նա քեզ կօգնի»: Հեռախոսի համարն էլ էր տվել:

Այս Գր. Արզումանյանն ինձ ընդունեց դրսում: Սկզբում մտածում էի, որ հարգանքի նշան է. շենքի առաջ կոխմալորի ու կառաջնորդի իր կաթինետը:

Հետո պարզվեց, որ վախենում է իր մոտ հայ մարդ ընդունելուց: Մանրամասներն իմանալուց էլ «ցավաց», որ Կենտկոմի քարտուղար Դեմիչեղը նոր է արձակուրդ գնացել, թե չէ, նրա միջոցով մի բան կաներ (այս քարտուղար Դեմիչեւն է գբաղվում ազգային հարցերով):

— Կես ժամ հետո դու ինձ զանգ տուր, ես քեզ հեռախոսների համարներ կտամ:

Չանգ տվի, հայտնեց կուսակցական մարմինների, գաղափարական, կուլտուրայի ու գրականության բաժինների վարիչների հեռախոսների համարները: «Դու աշխատիր դրանց հետ խոսել, — խորհուրդ

տվեց Կենտկոմում հայ ժողովրդին ներկայացնող ընկ. Գր. Արզումանյանը: — Իսկ եթե նամակն ինձ ես տան ընթերցելու, մի բան կանեն»: Մի շաբաթ էլ այս հեռախոսների համարների հետ ապարդյուն չարչարվեցի: Մի անգամ պատահաբար խոսեցի Ադրբեջանի գծով նախկին պատասխանատու աշխատակից Ստարչենկոյի հետ: Չերկարացրեց. «Հիմա այդ հարցերով ե՛ս չեմ զբաղվում», եւ խոսափողը գցեց:

Ըստ երեւոյթին դրանից հետո նա կուսակցական մարմինների բաժնում ինձ մշակել է (վրեժ ունի. Ծահնագարույի գործով նրան լավ է հասել): Նրանից հետո մեկը թե.

- Դուք գուցե 1962-ին գրած նամակի հարցո՞ւյ էք եկել:
 - Ի՞նչ նամակի:
 - Ծահնագարույի եւ ձեր ազգային գործերի մասին:
 - Իսկ ձեզ մոտ երեք տարի ձգձգո՞ւմ են նամակի քննությունը:
- Սա ես գցեց լսափողը:

Ուրիշ էլք չկար: Հունիսի 28-ի տոսախոսյան նամակը հանձնեցի ընդունարան: Ընդունողը, սֆինքսակերպ մի կին, նստած էր պատի մեջ փորած փոքրիկ անցքի ետեւ: Անցքը այցելուի դեմ «փակված է» հաստ ապակիների լաբիրինթոսով: Իզուր պիտի փորձես բան հասկացնել սֆինքսին կամ բան հասկանալ նրա մոմէ շուրթերի մրմունջից: Լաբիրինթոսը ձայն չի հաղորդում: Սֆինքսի ձեռքը ապակիների արանքում գալարվելով վերցնում է քո մեկնածը եւ փոխարենը գցում թղթի մի փոքրիկ կտոր՝ վրան հեռախոսի երկու հասար: Ես գլխի եմ ընկնում, որ դա նշանակում է՝ «Պատասխանը կարող ես իմանալ այդ համարների հեռախոսներից»:

Եկա հյուրանոց ու փորձի համար երկու-երեք ժամ զանգեցի ձեռքիս համարներով: Կամ զբաղված էին, կամ էլ չէին պատասխանում:

Կենտրոնական փոստում կատաղությունից դողացող ձեռքով հեռագրեցի. «ԽՍԿԿ Կենտկոմի նախագահություն, ընկեր Բրեժնեւին. Ամսի 15-ից Գերագույն խորհրդի նախագահությունում, իսկ 23-ից էլ ԽՍԿԿ Կենտկոմում չկարողացա արժանանալ ընդունելության՝ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տագնապալից վիճակի հարցով:

Մեկնելուց առաջ թողնում եմ նամակ՝ մարզի մի խումբ կոմունիստ պատասխանատու աշխատողների ստորագրություններով:

Բագրատ Ուլուբարյան»:

Հեռագիրը հանձնել եմ ու հանգիստ սրտով հյուրանոց եմ գալիս: Գալիս եմ ու մտածում, որ ցնդաբանություն են աշխարհի անարդարությունները վերացած տեսնելու մեր երազանքներն ու բարբաջանքները: Այս հիմնարկներո՞ւյ պիտի վերացնենք: Վերելներում ինչպե՞ս կամ ի՞նչ իրավունքով են խոսում բյուրոկրատիզմի ու սրա երանգի մյուս կեղտերի մասին: Եվ իմ ամբողջ կյանքում չէի տեսել մեկ-տասներորդն այն բյուրոկրատիզմի ու ալյանդակության, որ տեսա այս 15—20 օրվա մեջ, մեր երկրի գերագույն մարմիններում:

Որքա՞ն իմաստուն են տնտեսուհիները, որ սանդուղքները մաքրում են՝ սկսելով վերին աստիճաններից:

Առավոտյան նախաճաշում եմ «Արմենիայի» կաֆետում, եւ հանկարծ հարկի հերթապահն ու հյուրանոցի ադմինիստրատորը հեալով թափվում են գլխիս. «Կենտկոմից ձեզ են փնտրում, շո՛ւտ արեք»:

- Ոչի՞նչ, ես չե՛մ շտապում:
- Լսե՛ք, հեռախոսները փշրում են, հասկանո՞ւմ եք:
- Ասե՛ք իմ համարում կլինե՞ն կես ժամից:

Կենտկոմում ինձ ընդունում է ինչ-որ Կիսելյով՝ սնամեջ ինքնահավանի կերպարանքով: Նստեցնում է երկաթուղային կայարան հիշեցնող ընդունարանի մի անկյունում, աչքը տնկում վրաս: «Ի՞նչ եք ուզում»: «Սանրամսան բացատրեք ձեր գանգատը»: Հարցեր է տալիս, իսկ հայացքն ասում է. «Ի՞նչ էլ ուզում ես ասա, քեզ չեմ հավատում»:

- Ես ուզում եմ իմ գանգատն ասել ընկեր Բրեժնեւին:
- Մենք պետք է իմանանք, հետո՞:
- Չեր իմանալիքը նամակում գրված է:
- Բաժնում ընթերցել ենք:
- Հետո՞:

— Այսօր պիտի զեկուցենք ընկեր Բրեժնեւին, գուցե եւ նախագահությունը:

— Ես էլ կապատեմ արդյունքին: Բայց այնպես արեք, որ նորից չհեռագրեմ:

Հաջորդ օրը կուսակցական մարմինների բաժնի վարիչն ու գրականության բաժնի վարիչն ինձ հայտնում են, որ Բրեժնեւը նամակին ծանոթացել է եւ կարգադրել, որպեսզի հանձնաժողով կազմեն, ուղարկեն տեղում քննելու...

- Իսկ եթե ուզում եք հետը հանդիպել, պետք է հերթի գրվեք:
- Հերթս ե՞րբ կհասնի:
- Գուցե մի շաբաթից, գուցե եւ մի ամսից:

Երկու օր էլ չէի կարող մնալ. սպառվել էին համբերությունս ու գրպանիս պարունակությունը:

Հանձնաժողով է գալու Մոսկվայից: Ուրեմն, ամեն ինչ, կամ համարյա ամեն ինչ կախված պիտի լինի նրանից, թե այդ հանձնաժողովն ի՞նչ զեկույց կտանի Ղարաբաղից: Իսկ նրանց տեղեկությունները մատակարարողները լինելու են մեծ մասամբ մարզի ղեկավարները:

Մարզիս Աբրահամյանը խորհուրդ է տալիս նամակի հետ ծանոթացնել մարզկոմի առաջին քարտուղար Մելքունյանին:

— Նախ, բարեկամներ եք, անհարմար է նրանից գաղտնի պահելը: Հետո էլ նրանից շատ բան է կախված, պիտի նախապատրաստել: Ուզում ես՝ ինքս նախօրոք խոսեմ հետը:

Խոսում է, պայմանավորվում, եւ հուլիսի 4-ին նամակը տանում եմ: Ընթերցում է, հավանություն տալիս:

— Մեղմ է, — ասում է: — Ինձ տեղեկացրած լինելի, ավելի ուժեղ փաստեր կտալի: Ես եմ նրանց հետ շփվում, չէ՞, տակն ու գլուխը գիտեմ... Բայց լավ ես գրել:

Միակ դիտողությունը վերաբերում է Ղարսնեռաքսկոմբինատի համախառն արտադրանքի կրճատմանը:

— Բնական մետաքսը փոխել են արհեստականով, էժանացել է արտադրանքը: Այդ պատճառով է իջել համախառն արտադրանքի մակարդակը:

— Դա մասնակի փաստ է: Կարևորը վերաբերմունքն է: Կոմբինատի բանվորներն իրենց նկատմամբ եղած անարդար ու անազնիվ վերաբերմունքի հետևանքով ապստամբներ են դարձել:

— Ծիշտ է, — համաձայնում է, ապա հարցնում. — Իսկ եթե հանկարծ Ղարսաբաղը վերադարձրին Հայաստանին, այն ժամանակ ինչպե՞ս պիտի լինի Ադրբեջանի մնացած հայության վիճակը:

Ես պատասխանում եմ, որ «մնացածի» ամենաշատը հարվում է: Իսկ հաքվի հայն իր հարցն ինքն է իր ձեռքով լուծել: Օգնել է, որ փակվեն ազգային մշակութային օջախները, երկաթյին հայկական դպրոց չի տալիս, տանը խոտում է ո՛չ հալերեն... Ինչ մնում է մյուս շրջաններում ապրող հայերին, նրանց հարցն էլ հանրապետության ղեկավարներն են լուծում արագացված տեմպերով: Եղել են համարյա մարտի հայկական շրջաններ՝ Ծամբորն ու Քարհատը: Հիմա սրանցում բնակչության մեծամասնությունն են կազմում ադրբեջանցիները: «Լուծվում է» նաև Խանլարի շրջանի հարցը: Մնում է Ծախունյանի շրջանը, որը շատ է համառում: Բայց համատեղվ ի՞նչ պիտի անի:

— Ծիշտ ես ասում: Պայմավորվեցինք: Հենց որ հանձնաժողովը եկավ, մարզը ցույց կտամ այնպես, ինչպես կա: Հիմնական հարցերում էլ, պարզ է, բոլոր կլինենք միահամուռ:

— Հարցը հասունացած է, Գորգեն Ալահվերդովիչ, — վերջում ասում եմ ես, — իմացիր, որ սրանից առավել ճակատագրական պահ Ղարսաբաղի հայության համար չի եղել ու չի լինելու: Տապալվելու դեպքում մեկընդմիջտ պիտի գրկվենք այս հարցը նորից բարձրացնելու իրավունքից, հնարավորությունից: Աշխատիր այնպես անել, որպեսզի կարողանաս բաց ճակատով նայել քո ժողովրդին...

Ժպտում է ու ձեռքս ամուր սեղմում:

— Ի՞նչ է, դու ինձ հայ չե՞ս համարում:

Մերգել Ծաքարյանի հետ միասին նույն օրն էլ նամակը տանում ենք կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Գալստյանի մոտ: Ընթերցում է, գլուխը տմբտմբացնում:

— Ինձ չե՞ք վատահել, — ասում է, — չեք տվել, որ ստորագրեն:

— Իսկապե՞ս կստորագրեիր:

Ես եմ հարցնողը:

— Ուրեմ կասկածում է՞լ եք: Այ մարդ, մի՛ անգամ պիտի մեռնենք: Բա փառք չի՞ աչսպիսի ճշմարտության համար մեռնելը:

— Բայց մենք այսքանն արել ենք ոչ թե մեռնելու համար, հատկապես, ո՛չ փառքով մեռնելու համար:

— 2Է, ես այդ չէի ուզում ասել: Այսքան ճշմարիտ ու արդար նամակի տակ ստորագրելը անեն մի ազնիվ մարդու պարտքն է:

Մերգելն իսկույն վրա է տալիս:

— Ստորագրությունը կարևոր չէ: Ստորագրողների ցուցակը մեկով ասել կամ պակաս՝ դրությունը չի փոխվի դրանից: Բայց երբ հանձնաժողովը գա, եւ քաղկոմում նրան հրամցեն ճշմարտությունը, ա՛յ, դրանից շատ բան կփոխվի:

— Ուրեմն կասկածում է՞լ եք, — նորից վիրավորված է ձեռնում քաղկոմի քարտուղարը:

Ապա պայմանավորվում ենք կոնկրետ հանգամանքների մասին ու բաժանվում:

Մեր մարզում տարածել են, թե հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ալիխանովը պիտի գար Ստեփանակերտ, կես ճանապարհից վերադարձել է, որովհետև շտապ կանչել են Մոսկվա: Ախունդովն արդեն երկրորդ ամիսը հիվանդ պատկած է: Ադրբեջանը մնացել է Ալիխանովի տնօրինության տակ: Դրա համար էլ նրան են կաշել:

Երկու օր հետո բացվում է հանրապետության մինիստրների, նրանց տեղակալների ու Կենտկոմի աշխատողների ճանապարհը դեպի Լեռնային Ղարաբաղ: Գալիս եմ, հալաքում մարզի ղեկավարներին, ոտ ու ձեռ ընկնում. «Ի՞նչ պահանջներ ունեք, ասացե՛ք: Ինչպիսի՞ չլուծված հարցեր ունեք, մերկայացրե՛ք»: Քաղցրացել են, ուշադիր են ու բարի, պատրաստ են մեր բոլոր պահանջները կատարել, անլուծելի հարցերն անգամ լուծել:

Մենք հասկանում ենք, որ սա ծեծ ուտելու վախից է: Ալիխանովը դեռ Մոսկվայից է կարգադրել, որ սրանք զան, բարեկամություն խաղան: Պարզապես առաջկտրուկ են խաղում. տեսե՛ք-տեսե՛ք, արդեն պահանջները բավարարել ենք, հարցերը լուծել ենք կամ կլուծենք: Մի խոսքով՝ ամեն ինչ հարթված է, մնում է վերջին կետը... Իսկ դա իմաստ չունի լուծել, որովհետև մարզի համար այսպես էլ վատ չէ:

Մենք այդպես ենք մտածում, անտեղյակ այն չարագործությանը, որ Ալիխանովն ու գործակիցները ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահությանն ահաբեկում Լեռնային Ղարաբաղի հայության դեմ նյութել են եւ այն էլ Անաստաս Միկոյանի օգնությամբ:

Հանրապետության ղեկավարներն իրենց պարտականություններն ավարտում-վերադառնում են: Ապա Մելքունյանին են կանչում հաքու: Լուրեր են պտտվում, թե Մոսկվայից մարդիկ են եկել եւ քանի՞ օր է, հաքվում մեր հարցով են զբաղված:

Մելքունյանը հաքվից վերադառնում է փոխակերպված: Ծիշտ է, շարունակում է մտերիմ մնալ, վատ ոչինչ առաջժմ չի անում: Սակայն բնագրով զգում եմ, որ մի բան իր տեղում չէ:

Հուլիսի 21-ին Ծմակահողում տոնում ենք ակադեմիկոս Անդրանիկ Իոսիփյանի 60-ամյակը:

Այստեղ իմանում եմ, որ մեր անվանի հայրենակիցը Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում է ստացել Գազարիների տիեզերք թռչելու առթիվ, նրա մատը խառն է տիեզերական գործերին, եւ ինքն

Էլ ազատ ելումուտ ունի Կրեմլ, ամենամեծերի մոտ: Մեղքումյանին՝ ասում են՝ առաջարկիր, որ Իոսիփյանը Ստեփանակերտ գա, աշխատավորների հետ հանդիպելու: Համաձայնում է: Առաջարկում է հոբելյարին, եւ պայմանավորվում ենք:

Մի քանի օրից Իոսիփյանը Ստեփանակերտում է: Փառահեղ երեկու ենք անցկացնում, ասում ամենաքաղցր խոսքեր... Հաջորդ օրը հետը մենակ են մնում եւ պարզում, որ նա էլ մեր ցավով տառապում է: Ծանոթացնում են իրերի վիճակին: Մի ամբողջ շաբաթ ուսումնասիրում է մարզի տնտեսությունը, չլուծված հիմնահարցերն ու հեռանկարները: Պահանջում է, որ մենք՝ նամակի հեղինակներս, իրեն գրավոր դիմենք, խնդրելով միջամտել հարցին վերեւերում: «Որպեսզի այնտեղ ասես՝ մարդիկ ինձ դիմել են իբրեւ կուսակցության 22-րդ համագումարի դեղեգատի, եւ ես էլ ծանոթացել եմ մարզի դրությանը, ահա զեկուցում եմ»:

Դիմումը գրում, տալիս ենք իրեն: Խոստանում է գործի մեջ քաշել բոլոր ականավոր հայերին ու նրանց ոռու բարեկամներին: Պայծառ ծրագրերով ու խոստումներով ուղեւորվում է Մոսկվա:

Դարաքաղում եղբայրության միտինգ են անցկացնում: Մասնակիցները մարզի ու հարեւան ադրբեջանական շրջանների պաշտոնյաներն են: Ղեկավարը Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Խասայ Կեզիրովն է: Հաջորդ օրն այս Կեզիրովը մեզ հավաքում է գրուցի:

Ներկա են մարզի գաղափարական «նակատի» ղեկավարները. «Մենք դարավոր բարեկամներ ենք, եկեք բարեկամներ էլ մնանք: Պատրաստ ենք ձեր բոլոր պահանջները կատարել: Ինչպիսի՞ չլուծված հարցեր ունեք: Իհարկե, մենք շատ լավ գիտենք՝ հանրապետության ղեկավարների մեջ կան տհաս մարդիկ, որոնք երբեմն մոռանում են, որ սա ինքնավար մարզ է, իր հատուկ պայմաններն ու պահանջներն ունի...»:

Եվ ժողովրդական կրթության մարզային բաժնի վարիչ Հակոբ Օհանջանյանը վեր կացավ ու մարզի լուսավորության բնագավառի «պահանջներն առաջադրեց» քժնանքից ծալծվելով.

— Մենք երախտապարտ ենք հանրապետության կառավարությանն ու կուսակցական Կենտկոմին մեր մարզի նկատմամբ ցույց տված հայրական անբասիր հոգատարության համար... Խնդրում են՝ կարգադրե՛ք ֆինանսների մինիստրությանը, որպեսզի մեր մարզի ուսուցիչների որակավորման ինստիտուտին տան ադրբեջանական լեզվի տեսչի միավոր...:

Վեզիրովն ու իր համհարզները մնացին իրար երեսի նայելիս... Ահա՛ թե ո՛րն է սրանց ինքնավար մարզի լուսավորության բնագավառի պահանջը:

Երբ խոսելու հերթն ինձ հասավ, արհամարհանքով լռեցի պահանջների մասին.

— Դուք այստեղ խոսեցիք եղբայրության պահապանի անունից, — ասացի, — ժամուկես էլ այդ հարցով երեկվա ժողովում էիք խոսել: Բայց ես ձեր խոսքին ինչպե՛ս հավատամ, երբ ամբիոններից եղբայ-

րության երդում եք տալիս, իսկ ձեր ակադեմիայի հրատարակչությունում ֆաշիստական գրապարտություն տարածում իմ ժողովրդի հասցեին: Զարմանո՞ւմ եք, խնդրե՛ս, նայեցեք ու հիացեք, ահա 25 հազար տպաքանակով տպագրած «Գաբունամամեն»: Հայ ժողովրդի ամենաերդյալ թշնամիներն անգամ նրա վրա այդպիսի կեղտ չեն թափել: Իրենց պիղծ բերաններից...

Նայում է, սեւանում, ճերմակում, ապա թե.

— Ծա՛տ լավ, վերադառնալուց մենք արժանի պատիժ կտանք դրա տպագրողներին:

Կենտկոմի կուլտուրայի բաժնի վարիչ Ռաջաբովը նայում է իմ ցույց տված էջը, տիտղոսաթերթն է բացում, հետո էլ միթմրում.

— Մենք տպագրել ենք համաշխարհային մշակույթի հուշարձանը:

— Երեսում է, թե ինչպիսի աղբն ու աղտեղությունն է ձեր հուշարձանը:

Վեզիրովն աչքերը ոլորում է իր բաժնի վարիչի վրա: Իսկ երբ բաժանվում էինք, վեր կացավ, գրուի խոնարհեց, ձեռքս թափահարեց.

— Ես ձեր նկատմամբ առանձնակի համակրանք ունեմ, — ասաց: — Ինչո՞ւ Բաբու գալուց չեք մտնում ինձ մոտ, պահանջներ ունենալիս չեք դիմում: Իմացած եղեք, որ մենք միշտ էլ բարձր ենք գնահատում...

Ես երեսս շրջում եմ, որովհետեւ այլեւ հնարավոր չէր լսել այդ հարկադիր երկերեսանությունը:

Մի շաբաթ չանցած գալիս է Ելիստրատովը՝ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարը:

Առավոտյան ժամը 9-ին ինձ կանչում են մարզկոմ.

— Ելիստրատովն ուզում է քեզ հետ գրուցել:

— Ի՞նչ ունի ինձ հետ, ի՞նչ է ուզում:

Մեղքումյանի կարիներում ինքը՝ Մեղքումյանն է, մարզգործկոմի նախագահ Մուշեղ Օհանջանյանը, Ելիստրատովը, Երվանդ Բաղդասարյանը, Կենտկոմի հրահանգիչ Եֆիմ Գիւնդար, Ելիստրատովի օգնական Լազար Լալայանը եւ քաղկոմի քարտուղար Գրիգոր Գալստյանը: Մտնում եմ, ու ընդատաջ է գալիս Ելիստրատովը.

— Ահա եւ ընկեր Ուլուբաբյա՛նը: Հենց այսպես էլ պատկերացրել եմ ձեզ, — ձեռքս սեղմում է ու քաղցրախոսում: Ես չեմ զարմանում. ինչ էլ որ լինի, մարդը 3—4 տարի աշխատել է Ախունդովի, Վեզիրովի ու նրանց նմանների հետ, քիչ բան չէ: — Նստեցեք, խնդրեմ: Որոշել ենք ձեզ հետ գրուցել նամակի ... ձեր նամակի առիթով:

— Ո՛չ թե իմ, — ուղղում եմ ես, — այլ տասներեք կոմունիստների:

— Դե՛, մենք գիտենք, որ տասներեքի ղեկավարն ու կազմակերպիչը դուք եք: Մյուս կողմից էլ՝ ես մի քիչ ոճից հասկանում եմ. նամակը գրված է ձեր ձեռքով:

— Դա կարող է պատահել, — ժպտում եմ: — Բայց տասներեքից յուրաքանչյուրը կազմակերպված մարդ է եւ կարիքի դեպքում ինքն էլ կգրի: Հիմա պարզապես մեկը պիտի շարադրեր բոլորի մտքերը:

— Այն ժամանակ ուզում եք՝ կանչենք բոլորին:

— Ինչպես ուզում եք. ես պատրաստ եմ տասներեքի տեղ էլ պատասխան տալ... Եթե ձեզ պատասխանն է հետաքրքրում:

— Ձե, պայմանավորվենք մի ժամից հավաքվել, որպեսզի բոլորն էլ ներկա լինեն:

Մի ժամից հավաքվում ենք: Նույն կազմն է նստած, առանց Երվանդ Բաղդասարյանի:

Չորուցն սկսվում է Ելիստրատովի հարձակումով: Առաջին իսկ փաստի մասին խոսելիս կոպտում է Գրիգոր Ստեփանյանին ու սխալվում. որովհետև Գրիգորը պարտքի տակ չի մնում: Այս անհաջող քայլից հետո էլ ուժը փորձում է Սերգեյ Շաքարյանի վրա:

— Դուք ամենից շատ եք պատասխանատու այս թերությունների համար, — գոռում է նա: — Ի՞նչ իրավունք ունեք ուրիշներին մեղադրելու: Ուլուբաբյանը կարող է գրել եւ պետք է գրի, գրող է, սիրտը ցավում է մարզի համար: Իսկ դո՞ւք ինչացու եք...

Պարզ է. ուզում է մեզ լարել իրար դեմ: Ուլուբաբյանը իրավունք ունի, անձեռնմխելի է, եւ ձեզ էլ կրակի մեջ է գցել: Ես որոշում եմ պատասխանել, իսկ Սերգեյն արդեն ակտիվ հակահարձակման է անցնում.

— Ընկեր Կենտկոմի քարտուղար, — զսպված բարկությամբ սկսում է, — դուք, եթե մեկ էլ փորձեք գոռալ, մենք վեր կկենանք ու կհեռանանք այստեղից: Հասկանալի՞ է:

— Ի՞նչ գոռալ: Իմ խոսելու տոնն է այդպես:

— Իմ տոնն էլ դրանից է բարձր: Ես էլ կխոսեմ իմ տոնով, եւ այն ժամանակ կմնա բռնցքամարտը:

— Ծա՛ւո լալ, — գիշում է Ելիստրատովը, — կգրուցենք հանգիստ: Բայց անցնենք նամակի երկրորդ մասին, ես այն ժամանակ եմ ձեզ հետ խոսելու, կտեսնեք, թե ինչպես կներկայացնեմ ձեր տեղական նափոփանքները:

Անցնում ենք նամակում նկարագրված փաստերի քննությանը:

Արդյունաբերությանը վերաբերող հարցերից խոսելիս Ելիստրատովը աղավաղում է թվերը: Մենք ուղղում ենք, հասկանում, իսկ նա չի ուզում հասկանալ, որովհետև նրա սխալները հիմա պնդում են նաև տեղական ղեկավարները, հատկապես Մուշեղ Օհանջանյանը: Ես մտածում եմ, որ դիվանագիտական խաղ է. մերոնք անհարմար են համարում իրենց դերն սկսել մեր պաշտպանությանը: Հիմա գոնե ձեռակառուցել կպաշտպանեն Ելիստրատովին, հետո կանցնեն մեր կողմը եւ անպայման կասեն ճշմարտությունը: Սակայն գնալով նրանք ավելի անպատկառ են դառնում եւ գյուղատնտեսության վիճակը, սրա պլանավորման այլաճանաչությունն արտացոլող թվերն այնպես են ներկայացնում, որ դուրս է գալիս, թե մենք վայրիվերություններ ենք շարադրել:

Մենք դարձյալ փորձում ենք բացատրել, հասկացնել: Ելիստրատովը ցույց է տալիս, թե հասկանում է առանձին բնագավառներում եղած անօրինությունները: Իսկ տեղացիներն ամեն կերպ ջանում են Ելիստրատովին ետ համոզել, նույնիսկ ինչ-որ սուտ-սուտ թղթեր են վկա-

յակոչում, սարքած թվեր ընթերցում: Մենք այդ պահին չէինք էլ ենթադրում, թե նրանք համոզված կերպով դավաճանում են...

Տնտեսությանն ու մշակույթին վերաբերող հարցերի քննարկումն իբր թե ավարտվել է: Ընդմիջում ենք անում (ժամը 10-ից մինչև 14-ը նստած էինք): Կես ժամից հավաքվում ենք, եւ ես նստելուն պես խոսում եմ.

— Ընկեր Ելիստրատով, դուք խոսելիս նայում էիք ինչ-որ «Զեկույցի»: Ըստ երեւույթին, դա արդեն ուղարկված է Կենտկոմ՝ որպես մեր նամակի պատասխան, այո՞:

— Այո՞:

— Իսկ դուք այսօր չհամոզվեցի՞ք, որ աղավաղված են մեր նամակի շատ մտքերը, բաց են թողնված այն կետերը, որոնց դեմ ոչինչ ասել հնարավոր չէ, կեղծված են թվերն ու փաստերը...

— Ես համոզված եմ, որ դուք գրել եք ճշմարտությունը, բարձրացրել եք հարցեր, որոնք լուծելի են, եւ մենք անպայման կլուծենք: Բոլոր հարցերն էլ կլուծենք...

— Բայց Կենտկոմ եք ուղարկել մի թույլ, որով ամեն կերպ ջանում եք ապացուցել, թե նամակը զրպարտություն է: Ո՞վ է այդ կեղտոտ թղթի հեղինակը:

Գինդիսի կախ-կախ ականջները կարմրում են: Ես նոր հասկանում եմ, որ այդ աղվեսակերպի գործն է. իբրև Ադր. ԿԿ Կենտկոմի՝ մեր մարզի գծով հրահանգիչ՝ սարքել է տեղացիների օգնությանը:

Ելիստրատովը նամակի վերջի աղթիվ մեզ շարդելու խոստումը չի կարողանում կատարել, որովհետև մենք նրան հարկադրում ենք լսել վերջին երեք էջը: Ընթերցում ենք, եւ նրա լեզուն կտրվում է: Պարզ է, որ Կենտկոմում, ինչ-ինչ նկատատումներով, սրան եւ Ադրբեջանի մյուս ղեկավարներին այդ մասը չեն տվել ընթերցելու: Բայց նախօրոք որտեղի՞ց գիտեր: Հավանական է տեղացիներն են բզբզել:

Ընթերցում ենք: Շաքարյանը հպարտ խոսում է.

— Դե՛, հիմա ասացեք, տեսնենք որտե՞ղ է դրա տեղական նափոփանքները:

— Նացիոնալիզմը... նացիոնալիզմ չէ, — գլուխն օրորում է Ելիստրատովը: — Ի՞նչ նացիոնալիզմ: Բայց տարածում պահանջ է: Մեր երկրի ամեն մասում հիմա նացիոնալիզմի բռնկումներ կան՝ Ուկրաինայում ու Մերձբայթյան հանրապետություններում, Միջին Ասիայում ու Դաղստանում... Էլ չեմ խոսում Մոլդավիայի մասին... Եվ դուք էլ վեր եք կացել ու այդպիսի հարց եք բարձրացնում...

— Բայց եթե այդքան շատ տեղերում ազգերն իրենց ազգային հարցերն են բարձրացնում, — ես եմ խոսում, — ինչո՞ւ չմտածել, որ կա ինչ-որ ընդհանուր ցավ, ինչո՞ւ անվերջ կրկնել նույն բանը, թե՛ մեր երկրում ազգային հարցը վերջնականապես լուծված է, եւ մենք այլևս ոչ մի անելիք չունենք: Դուք ինչո՞ւ փորձում եք արդարացնել Ադրբեջանի ղեկավարների շուրջից, իսկ նրա դեմ բարձրացրած մեր արդար ձայնը համարում եք նացիոնալիզմ: Մենք ի՞նչ ենք ուզում. մեր ժողովրդի միասնությունը՝ սոցիալիզմի դրոշի տակ: Ամերիկայի երկու

ջուխտ հային քաշում-բերում էք, Խորհրդային Հայաստանին միացնում, իսկ կողքին մի ամբողջ մարզի հայությունը նրանից կտրում հազար ու մի պատնեշով:

— Մենք կվերացնենք բոլոր պատնեշները, մենք կկատարենք ձեր բոլոր պահանջները:

— Գիտե՞ք ինչ կա, ընկեր Ելիսարատով, երեխան լալիս է ու իր մորն է ուզում, իսկ դուք նրան ուզում էք լռեցնել խաղալիքներով: Մի՞նչես ե՞րբ:

— Իսկ դուք հասկանո՞ւմ եք, որ եթե հանկարծ հարցը լուծվի ձեր ուզածի պես, Ադրբեջանի ժողովուրդը կապասամբի:

Քթիս տակ ծիծաղում եմ:

— Լուրջ բան եմ ասում, դուք ծիծաղում եք:

— Ինչո՞ւ պիտի ապասամբի:

— Որովհետև ուզում եք նրան գրկել մի ամբողջ մարզից:

— Նախ այդ մարզը երբեք էլ նրանը չի եղել: Դրա ապացույց՝ պատմությունը: Եվ երկրորդ, դուք ամեն առիթով պնդում եք, թե մեր մարզը ոչինչ չի տալիս, այլ միայն խժո՞ւմ է: Ընդհակառակը, աղյուր-բեջանցիները ուրախ պիտի լինեն, որ իրենց փրկենք այս անտանելի բեռից:

— Ո՞վ է պնդում:

— Դուք եւ մյուս ղեկավարները:

— Ոչ ոք այդպիսի հիմարություն չի ասել, — խեղդված պատասխանում է, ապա ակնոցի տակից շարությամբ նայում Մելքունյանին. «Այս դո՞ւ ես հաղորդել»:

Մելքունյանն անհանգիստ շարժվում է տեղում:

— Իսկ ձեզ հայտնի՞ է, որ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Ադրբեջանին են տրվել Թուրքիայի պահանջով եւ նրա հետ կնքված պայմանագրով: Հիմա մենք Թուրքիայի հետ բարեկամություն ստեղծելու ջանքեր ենք գործադրում եւ վեր կենանք ու այստեղ էլ պայմանագի՞րը խախտենք:

— 20-ական թվականների սկզբին Թուրքիան կարող էր իր կամքը թելադրել հյուծված ու թույլ խորհրդային երկրին: Իսկ հիմա, երբ մենք պայքարում ենք աշխարհի նույնիսկ ամենաոխերիմ տերության ներքին գործերին ուրիշների կողմից միջամտելու դեմ, ինչպե՞ս է, որ Թուրքիան կարողանում է խառնվել խորհրդային երկրի պես հզոր պետության ներքին գործերին...

Բաժանվում ենք:

Ելիսարատովն այն կարծիքին է, թե մենք բավարարված ենք այս գրույցով, մանավանդ որ սկզբից մի՞նչես վերջ՝ 8 ժամվա ընթացքում, նա միայն պաշտպանվում էր: Երեւի մտածում էր, որ բարոյական հաղթանակի բավականությունն էլ մեզ կգոհացնի:

Իսկ մենք համոզված ենք, որ պետք է շարունակենք: Վերջում ես իրեն այդպես էլ ասում եմ.

— Իմացած եղեք, որ սրանով միայն սկսվում է:

Մի գրույցով վերջնականապես պարզեցի, որ մարզի ղեկավարները մեզ հարվածել են թիկունքից, հարվածել են պաշտոնների թելադրանքով ու մորթապաշտությունից: Եվ շատ լավ էլ հասկացել են, թե ի՞նչ են անում:

Սա կարելու էր. չէր կարելի նոր քալի դիմել, առանց բոլոր հարցերի վերաբերյալ պարզ պատկերացում ունենալու:

Այսբանից հետո գրեցի երկրորդ ամսակը.

«ԽՄԿԿ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Մենք՝ լեռնային-դարաբաղի 13 կոմունիստներս, սրանից երեք ամիս առաջ ընկ. ընկ. Լ. Ի. Բրեժնեւին, Ա. Ն. Կոսիգինին եւ Ա. Ի. Միկոյանին գրել ենք նամակ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վիճակի մասին: Այդ նամակում մենք կոնկրետ փաստերով ցույց ենք տվել, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը չի մտահոգված իր մեջ մտցված մեր մարզի ճակատագրով, նրա տնտեսական ու մշակութային զարգացման խնդիրներով, իսկ որ ավելի վատթար է, բոլոր միջոցներով խափանում է նրա զարգացումը: Մենք խնդրել էինք մեր նամակի քննարկումը չհանձնարարել Ադրբեջանի ղեկավարությանը, քանի որ այն իր հասցեին ուղղված արդար քննադատության ամեն մի փորձ ընդունել ու ընդունում է որպես նազիզմաբանական եւ քննադատողին ենթարկում հալածանքի ու հետապնդումների:

Մենք համոզված էինք, թե ԽՄԿԿ Կենտկոմը, տեղում ուսումնասիրելով դրությունը, ձեռք կառներ մարզի տնտեսության ու մշակույթի համակողմանի զարգացումն ապահովող անհրաժեշտ միջոցներ: Սակայն ստացվել է այնպես, որ մեր նամակի հետքերով մեկը մյուսի հետեից մեր մարզն են եկել հանրապետության մինիստրները, Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Վեգիբովը, Մինիստրների խորհրդի նախագահ ընկ. Ալիխանովը: Հանդիպել են նրանք (բացառությամբ ընկ. Վեգիբովի) միայն մարզի ղեկավարության հետ, փակ դռների ետև տվել խոստումներ, արել հարզանքի ու եղբայրության հավաստիացումներ, գնացել: Իսկ ինչպիսի՞ն է արդյունքը: Օրինակի համար վերցնենք թեկուզ ընկ. Ալիխանովի փոթյալը «կարգադրությունը», որի մեջ նա նույնիսկ այս դեպքում չկարողացավ թաքցնել իր կողմնակալությունը. նրա ողորմածությունից բաժին է հասել լոկ այն բնակավայրերին, որ արարում են ադրբեջանցիներ եւ հայեր՝ ք. Շուշի, Տոդ, Էդիլու, Մարտունի գյուղերը: Մեկին՝ ավտոմեքենա, մյուսին՝ մագուրատար, երրորդին՝ բիստում... Իսկ մարզի տնտեսության ու մշակույթի զարգացմանն ուղղված միջոցառումներ այս «կարգադրության» մեջ չէք գտնի: Բաց ահա, ընկ. Ալիխանովին, չգիտես ինչու, անհրաժեշտ է եղել շտապ ստեղծել կոմպլեքսային բրիգադ Շուշի քաղաքը պատմական, ազգագրական ու հնագիտական ուսումնասիրության ենթարկելու համար, որի երկուհարյուրամյա պատմությունը լի է հայերի ու

աղբբեջանցիների փոխհարաբերությունների ամենամոայլ էջերով (պարբերական արյունհեղություններ, կոտորածներ, հրդեհներ, որոնք լափել են քաղաքի հաշկական մասը):

Մի քանի օր առաջ Աղբբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Պ. Մ. Ելիստրատովը եկել էր Ստեփանակերտ՝ նամակի հեղինակների հետ գրուցելու: Կողմնակի լսողն այդ գրույցից կարող էր եզրակացնել, թե նամակը լի է չհիմնավորված փաստերով ու թվերով, վատառողջ տրամադրությամբ եւ «ավարտվում է տեղական նացիոնալիզմով» (ընկ. Ելիստրատովի ասածներից):

Ջրույցի ժամանակ մեզ հայտնի է դարձել, որ մեր նամակի, այսպես կոչված, քննության առթիվ հաշվետվությունը կազմել է Աղբբ. ԿԿ Կենտկոմի հրահանգիչ ընկ. Եֆիմ Գինդիսը: Այդ հաշվետվության մեջ ընկ. Գինդիսը կաշվից դուրս է եկել, որպեսզի, ինչպես ասում են, երեւա ավելի կաթոլիկ, քան Հոռոմի պապը: Առանց խղճի խայթի նա կեղծել է նամակը, շքանցել այն փաստերը, որոնց դեմ անհնար է առարկել՝ սննդկոմբինատի փակումը, մարզային կազմակերպությունների ղեկավարությունը հանրապետականներին կամ հարեւան աղբբեջանական շրջանայիններին տալը, «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական տնտեսության զարգացման միջոցառումների մասին» հայտնի որոշման չկատարելը, թթի այգիների ոչնչացումը, հայ ազգաբնակչության իրավունքների ոտնահարումը եւն, եւն:

Մյուս փաստերն ու հարցերը հաշվետվության մեջ վերաշարադրված են այնպես, որպեսզի հեշտ լինի վիճարկել կամ ծիտել: Իսկ ինչ մնում է պատասխաններին, ապա այստեղ մարդն իրեն ազատ է զգացել խուսանավելու եւ կեղծելու համար:

Այն հարցին, թե ինչն'ու մարգում չեն օգտագործվում հարուստ հանքերն ու հանքային ջրերի աղբյուրները, ինչն'ու գյուղատնտեսական այս երկրամասում մինչեւ այժմ չի կառուցվել գյուղատնտեսական արտադրանքը մշակող որեւէ արդյունաբերական ձեռնարկություն, չի ձեռնարկվել ջրատնտեսական որեւէ խոշոր միջոցառում, ընկ. Ելիստրատովը միայն մեկ պատասխան ունի՝ «Մենք փող չունենք»: Նամակում բերված փաստերը, որոնք արտացոլվում են մարզի տնտեսության քայքայիչ պահանջներումը, վերցված են եղել կուսակցության մարզկոմի եւ մարզխորհրդի գործկոմի՝ Աղբբ. ԿԿ Կենտկոմին հասցեագրված նամակից, որն ինչ-ինչ պատճառով չի ուղարկվել, կուսակցության մարզկոմի քարտուղար ընկ. Գ. Ա. Մելքոնյանը, մինչեւ հանրապետության ղեկավարների մեզ մոտ գալը, ծանոթացած է եղել մեր նամակին: Այն ժամանակ նա չի վիճարկել այդ փաստերից եւ ոչ մեկը, ընդհակառակը, ասել է, որ մենք քիչ փաստեր ենք բերել, խոստացել է անձամբ ներկայացնել առավել ծանր ու համոզիչ փաստեր ԽՍԿԿ Կենտկոմի հանձնաժողովին, եթե միայն այդ հանձնաժողովը գալու լինի: Սակայն հետո համոզվելով, որ ԽՍԿԿ Կենտկոմից չպիտի գա եւ ոչ մի հանձնաժողով, ըստ երեւույթին հանրապետության ղեկավարության ճնշման տակ հաշվետվություն կազմողին օգնել է կեղծելու թվերն ու փաստերը:

Ջրույցի ժամանակ ընկ. Ելիստրատովը մեր նամակի վերջը համարել է տեղական-նացիոնալիստական:

— Ինչն'ու, — հարցրել ենք մենք:

— Որովհետեւ դուք ցանկանում եք Աղբբեջանը գրկել մի ամբողջ մարզից:

Վերջապես նույն այդ ընկ. Ելիստրատովը Աղբբ. ԿԿ նախագահությունում շերամապահության հարցի քննարկման ժամանակ մեր մարզի ղեկավարներին կշտամբել է նրա համար, որ Լեռնային Ղարաբաղը նստած է հանրապետության վզին, ոչինչ չի տալիս եւ միայն խժոռում է ու խժոռում (այս մասին պատմել են մեր մարզի ղեկավարները):

Ինչն'ու նա զայրանում է, երբ ցանկանում են Աղբբեջանը փրկել այդպիսի բեռից, մի մարզից, որը ոչինչ չի տալիս, այլ միայն խժոռում է ու խժոռում:

— Իսկ եթե աղբբեջանական ժողովուրդն ապաստամբի՞, — հարցրել է ընկ. Ելիստրատովը:

Աղբբեջանական ժողովուրդն ինչն'ու պիտի ապաստամբի:

Մեր մարզի Մարտունու շրջանի տարածքի կենտրոնում կա աղբբեջանական մի փոքրիկ գյուղ՝ Վեյսալուն, որը ենթարկվում է հարեւան աղբբեջանական Ֆիզուլու շրջանին: Հայկական ԽՍՀ Գորիսի շրջանի խորքում եւս կա աղբբեջանական մի գյուղ: Հանրապետությունների սահմանի, լեռների ու ձորերի վրայով այն ենթարկվում է Աղբբեջանական ԽՍՀ-ին: Էլ չենք խոսում Նախիչեւանի ԻԽՍՀ-ի մասին: Ինչն'ու այդպես է: Որովհետեւ աղբբեջանական բնակչության ղեկավարությունը հեշտ է իրականացնել աղբբեջանցիների կողմից: Նույնիսկ անհարմար է բացատրել:

հայց անա ուրիշ մի «ինչն'ու»-ի ոչ ոք չի ուզում պատասխանել: Ինչն'ու Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավար մարզը չի կարող լինել իր հիմնական ժողովրդի հետ, խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության, որը ծաղկում է հարեւանության մեջ, նրա կողքին: Ինչն'ու այս օրինական, միակ արդարացի պահանջը հակասում է ուրիշների շահերին, ինչ-որ մարդկանց թվում է նացիոնալիզմ: 1920 թ. Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի խորհրդային կառավարության եւ կոմունիստական կառավարության կողմից ընդունվել է որպես վիթխարի նշանակություն ունեցող ինտերնացիոնալիստական միջոցառում հայերի ու աղբբեջանցիների բարեկամության եւ համագործակցության ստեղծման համար: Ավանավոր լեհինյան Գ. Կ. Օրջոնիկիձեւ ասել է, թե դա (Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին) «Մեծագույն կարեւորություն ունեցող ակտ է, դա պատմական ակտ է, որը մարդկային պատմության մեջ չունի նման օրինակ» (Գ. Կ. Օրջոնիկիձեւ, «Հողվածներ եւ ճառեր», ռուս. հրատ., էջ 141):

Ինչն'ու այժմ պատմական, քաղաքական ու ինտերնացիոնալիստական արդարության վերականգնման մասին խոսողները դատապարտվում են ու հալածվում:

Լեոնային Ղարաբաղում նացիոնալիզմ չկա: Նացիոնալիզմը պետք է փնտրել այնտեղ, ուր այն գոյություն ունի եւ օրըստօրե մոլեգնում է: Նացիոնալիզմը դա մեր ազգային իրավունքների ու արժանապատվության նունահարումն է: Նացիոնալիզմը դա Ադրբ. Գիտությունների ակադեմիայի կողմից 25 հազար տպաքանակով տպագրելն է մի տափակ «Գաբունամեհ», որի մեջ հայ ժողովուրդը բնութագրվում է ամենակեղտոտ հերյուրանքներով:

Երբ մենք հարցրել ենք, թե ինչո՞ւ այդ գրապարտությունը տպագրվել է, Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Ռաջաբովը պատասխանել է. «Մենք հրատարակել ենք համաշխարհային մշակույթի հուշարձանը»:

Նացիոնալիզմը այս բոլորն է եւ ոչ թե սրա դեմ բարձրացած ազնիվ ու արդար ձայնը:

Ահա համառոտ շարադրանքն այն ամենի, ինչ տեղի է ունեցել մեր նամակից հետո:

Մենք Լեոնային Ղարաբաղի տագնապալից վիճակի մասին գրել ենք ԽՄԿԿ Կենտկոմին: Սակայն մեր նամակի քննությամբ զբաղվել են մարդիկ, որոնք միայն պետք է պատասխան տալին:

Մենք հավատում ենք մեր կուսակցության Կենտկոմին եւ հուսով սպասում ենք մեր մարզի հիմնահարցի արդարացի քննությանն ու լուծմանը:

Նամակի հեղինակների անունից ու հանձնարարությամբ.

1. Բ. Ուլուբաբյան
2. Ս. Շաքարյան
3. Լ. Գասպարյան
4. Գր. Ստեփանյան

22 սեպտեմբերի, 1965 թ. »:

Մի քանի օր հետո Կենտկոմի պլենում պիտի գումարվեր: Նամակը տեղ հասցրինք այդ պլենումի նախօրյակին:

Հետագայում Մելքունյանը պատմում էր, որ պլենումն ավարտելուն պես իրեն ու Ադրբեջանի ղեկավարներին կանչել են, թե. «Բա սաում եք՝ հարցերը լուծել եք, այս ինչպե՞ս է, որ ընկերները նորից են գրել»: Ընթերցել են տվել, կշտամբանքներով ճանապարհել: Պատմում էր նաև, որ հետագայում ամեն գնալուց ստիպում էին, որ կարդան: «Ախր, կարդացել ենք երկու նամակն էլ, անգիր գիտենք»: «Կարդացե՛ք, կարդացե՛ք, որպեսզի ոչինչ չմոռանաք»:

Ուրեմն, պլենումից գալիս են մեր երկրորդ նամակն ընթերցած: Իսկ այս երկրորդը ցույց է տալիս Ալիխանովի, Ելիստրատովի, Մելքունյանի եւ մյուսների այն դատապարտելի քայլերը, որոնք կատարվել էին առաջինի քննարկման ժամանակ եւ այդ կապակցությամբ: Մելքունյանը գալիս ու ոչինչ չի խոսում մեզ հետ:

Մի քանի օր անց ինձ պատմում են, որ հավաքել է մարզային բոլոր կազմակերպությունների, շրջկոմների ու շրջգործկոմների ղեկա-

վարներին եւ «պատմել» մեր նամակները, որոնք, իբր թե, գրապարտություն են սկզբից մինչեւ վերջ, ուղղված խորհրդային կարգի ու կոմունիստական կուսակցության, Ադրբեջանի ինտերնացիոնալ ու եղբայրական ղեկավարության դեմ, անպատվաբեր մեր մարզի մարտական կուսակցական կազմակերպության համար, որ մարզի կուսակալիչը պարտավոր է քննել այդ գրապարտությունները, իր խոսքն ասել: Վերջում էլ առաջ է քաշել ամենակարեւոր հարցը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունն ու Ղարաբաղի մարզկոմն ուզում են իմանալ՝ մարզի ակտիվը կապաշտպանի՞ իրենց, թե՞ ոչ:

Հանկատարներն իսկույն արձագանքել են խանդավառության մոլորտոցներով: ԶԷ՞ որ առիթ էր բացվում ցույց տալու իրենց նվիրվածությունը եւ հաշվեհարդար տեսնելու նամակի հեղինակների հետ, որոնց դեմ քանի՞ տարի լցված էին անգոր կատաղությամբ... Իսկ հիմա սրանք թակարդ են ընկել ու անպաշտպան են:

Հակոբ Օհանջանյանը, Ռուբեն Ծահրամանյանը, Գրետա Սահակյանը եւ, ո՞վ զարմանք, Արամ Գրիգորյանը առաջարկել են նամակների հեղինակներին վտարել կուսակցության շարքերից, ենթարկել խստագույն պատժի... Մյուս 20—25 հոգին էլ, որ էլույթ են ունեցել, ավել կամ պակաս կրքով կրկնել են սրանց, հայտնել իրենց պատրաստակամությունը՝ կանգնելու մարզկոմի ու Կենտկոմի թիկունքում:

Որոշել էն այդ ժողովի մասին ոչ ոքի ոչինչ չասել եւ նախապատրաստվել վճռական հարվածին:

Ինձ ամեն օր տեղեկացնում էին այդ նախապատրաստության մանրամասներին: Գիտեի, թե մարզկոմի բյուրոյի ո՞ր անդամը կամ մարզկոմի ո՞ր աշխատակիցը քանի՞ հոգու է էլույթի պատրաստում եւ ինչպե՞ս:

Մենք չպետք է ձեռներս ծալած սպասեինք հարվածին: Սկսեցինք դավադիրների հավաքագրածներին ծանոթացնել նամակների հետ, լուսավորել, հասկացնել գործի էությունը: Ապա որոշեցինք, որ եւ նորից Մոսկվա գնամ ու իմանամ, թե երկրորդ նամակից հետո ինչո՞ւ Մոսկվայից եկողները Բաքվում էլ հետաքրքրվել են մեր գործերով ու վերադարձել (մենք տեղյակ էինք նրանց գրույցներին), ինչո՞ւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի աշխատակից Կիսելյովը մի շաբաթից ավել մարզը շրջել է, ամենուրեք մարդկանց հարցուփորձել, խոսեցրել մեր նամակների մասին, իսկ մեզ չի հանդիպել, մեզ հետ ոչ մի խոսք չի փոխանակել:

Մոսկվայում իմ առաջին խնդիրն էր տեսնել Իոսիփյանին: Իսկ նա քաղաքում չէր: Մինչեւ կգար, կարողացա մտնել ԽՄԿԿ Կենտկոմի կուսակցական մարմինների բաժինը: Ինձ պատասխանեցին, որ մարզկոմի արածն ու նախապատրաստությունը ինքնագործունեություն են, իրենք այդպիսի հանձնարարություն չեն տվել:

— Մենք ձեզ կոնկրետ չենք պատասխանել, ինչո՞ւ: Որովհետեւ տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության վերաբերող հարցերը կլուծեն Ադրբեջանի ղեկավարները. նրանք պարտավոր են: Իսկ հիմնականը, որի համար երկու նամակներն էլ գրել եք (Ղարաբաղը Հա-

լաստանին վերամիացնելը, չէ՞ որ, իսկապես, բոլորը դրա համար եք գրել), այս հիմնականը, որքան էլ իրավացի ու արդար լինի, այժմ չենք կարող կատարել: Հասկանո՞ւմ եք:

— Ինչո՞ւ չեք կարող:

— Գնացե՛ք, ձեր հայրենակցին հարցրե՛ք:

— Ո՞ր հայրենակցին:

— Անաստաս Իվանովիչին:

— Ի՞նչ: Նա դե՞մ է:

— Ձեր երկու նամակներն էլ իրենց ժամանակին Կենտկոմի նախագահության հատուկ քննության առարկա են դարձել, հասկանո՞ւմ եք: Եվ երկու անգամ էլ Անաստաս Իվանովիչն զգուշացրել է...

— Ումի՞ց, ինչի՞ց:

— Ձեր հարեւաններ՝ից: Ասել է՝ խայտառակ էքսցեսներ կլինեն: Իբր, *о в ч и н к а вы д е л к и не стоит.*

Դժվար է հավատալ: Միկոյանն ինչո՞ւ պիտի խանգարեր: Բայց ինչպե՞ս պարզեմ ճշմարտությունը:

Անդրանիկ Իսսիպյանի հետ հեռախոսով պայմանավորվել էինք, հանդիպեցինք իր ինստիտուտում: Խոսում է հուսահատ: Ես պատմեցի դրությունը մարզում: Գլուխն օրորեց.

— Հիմա տեղի կունենա հայերիս համար շատ բնորոշը. մարզում կսկսեն իրար ուտել, եւ չարամիտները կնայեն ու կծիծաղեն:

— Իսկ ձեզ ոչինչ չհաջողվե՞ց անել:

— Ի՞նչ անեի, մարդ աստճո: Դեմիչեի վրա էր հույս: Մի խորհրդակցությունում Եղեռնի մեր ցույցերի մասին այնպիսի զայրույթով խոսեց, որ ասացի՝ սա Ղարաբաղի հարցն ուրիշ կերպ չի հասկանա, բան այդ ցույցերի շարունակությունը: Մնում էր Միկոյանը: Որոշել էի եղբոր միջոցով գործը կազմակերպել: Արտեմն էլ ոտ ու ձեռն այնպես թուլացրեց, որ բոլորովին հուսահատվել եմ: Ասում է. «Երկու անգամ եկել ու տանը հոխորտացել է. «Տեսե՛ք-տեսե՛ք, իմ ժողովրդին փրկեցի խայտառակությունից: Ղարաբաղի հարց են բարձրացրել: Եթե լուծեինք, մի նոր կոտորած կլիներ: Թույլ չտվի»:

Ուրեմն Կենտկոմում ճիշտ էին ասում. երկու անգամն էլ նա է խափանել:

Հակոբ Սալախյանից իմացա, որ վերջերս Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյանը, մեր նամակին արձագանքելու համար, իր հորդորանքով Միկոյանի մոտ է գնացել, պատմել, որ Ղարաբաղում հայությունը վատ վիճակում է, որ պահանջում է մարզը վերադարձնել Հայաստանին: Եվ Միկոյանը նրան լռեցրել է. «Բավական է՝ Ղարաբաղ-Ղարաբաղ, ես փրկություն չպիտի՞ ունենամ այդ կովախնձորից»:

Ինչո՞ւ է խափանել: Մի՞թե իսկապես այն կարծիքին է, թե դրանով մեր ազգը կխայտառակվեր, թե հարեւանները կհամարձակվեին մեզ կոտորել, կհամարձակվեին թեկուզ եւ ձայն բարձրացնել:

Ո՛չ, Միկոյանն այդքան միամիտ մարդ չէ: Նա լավ գիտի, թե մի ժողովուրդ մեր երկրում ու մեր օրերում ի՞նչ կարող է անել եւ ի՞նչ չի

կարող: Ծա՛տ լավ գիտի: Գիտի նաեւ, որ հարցը լուծելու համար ուրիշ բան պետք չէր: Կկանչեին Ադրբեջանի ղեկավարին, կկարգադրեին՝ «Գնա, հրաման կազմակերպիր Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու մասին: Պա՛րզ է»: «Այո՛, պարզ է, աչքի՛ս վրա»:

Եվ հաջորդ օրն իսկ հարցը լուծված կլիներ:

Բայց երեւի գիտի եւ մտածում է նաեւ, որ հրամանը «կազմակերպելուց» հետո Ադրբեջանի նացիոնալիստական ղեկավարները (եւ ո՛չ միայն ղեկավարները) հանգիստ չեն տա Կենտկոմին, անվերջ կխոսեն ու կգրեն, որ ամեն ինչ Միկոյանն է արել: Զէ՞ որ տասնհինգ տարի առաջ Բաղիրովը նրան ահ ու սարսափի մեջ էր զգել հենց այդպիսի մեղադրանքով, եւ միայն Ստալինի մահն էր, որ Բաղիրովի ու Բերիայի նենգալիքը պլանները հօդս ցնդեցրեց:

Բաղիրովի դատավարությունը շատ բան էր ջրի երես հանել, այդ շատի մեջ էլ Բաղիրովի ու Բերիայի կեղտոտ ձեռքերով սարքված «Միկոյանի գործը»: Երեւի Հարությունյանի 1945 թ. գրած նամակը Բաղիրովին համոզած է եղել, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը մեռնող-հառնող երեւույթներից է եւ, որքան էլ ինքը ժամանակին մեռցրել է, վերստին հառնելու է: Հավանաբար նկատի ուներ նաեւ, թե այդպիսի պարագայում Միկոյանի պես մի ուժը պիտի լինի ղարաբաղյան հարցը հայերի օգտին լուծելու անհայտահարելի գործոնը: Ուստի եւ լծվել էր այդ գործոնն ասպարեզից հեռացնելու պարտականությանը: 1948—52 թվականներին Ստեփանակերտում, Կիրովաբաղում ու Բաքվում հայ մտավորականների ու ղեկավար աշխատողների էին կալանքի տակ առել՝ նրանց մեղադրելով դաշնակցական-ահաբեկչական գործունեության մեջ: Իբր, այս խմբի վերջնական նպատակն էլ եղել է Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին: Դաշնակցական այս երեք կենտրոնների տեղական ղեկավարը համարվել էր հանրապետության մինիստր Աղաբաբով՝ Ա.Ն. Միկոյանի քենակալը, որն էլ, իբր, պիտի որ կատարած լիներ ավագ քենակալի հանձնարարություններն ու խորհուրդները: Դատավարության ժամանակ նախկին մեղադրյալները հանգամանորեն պատմում էին, թե պետանվտանգության քննիչներն ինչպե՛ս էին նման ցուցմունքներ հերյուրում եւ բռնության ու կոտանքների միջոցով ստիպում, որ իրենք ստորագրեն...

Միկոյանը չէր կարող տեղյակ չլինել այս ամենին: Հավանաբար կմտածեր նաեւ, որ պետանվտանգության սարքած կամ հայտնաբերած տվյալներն անմահ են ու կարող են փոխարինել հավերժական շարժիչին... Ինչպե՛ս նաեւ, լինելով անձնական շահը մյուսներից, մանավանդ ազգայինից վեր դասող մարդ, չէր կարող հարցականի տակ դնել իր վաղը՝ բարձրագույն թոշակը, թոշակառուին կցվող անհատական մեքենայի, ամառանոցի ու քաղքենիական բարեկեցության մյուս բոլոր քաղկացուցիչների հեռանկարը:

Կարող են ինձ հակաճառել՝ հիմա ուրի՛շ ժամանակ է, Ստալին չկա, Բերիան ու Բաղիրովը դատապարտված են պատժի գերագույն չափի...

Սակայն չէ՞ որ նա եկել է այն մի ժամանակից եւ նորերի հետ թորչ-կոտելիս ինքն էլ համոզված է, որ ճերմակ ագռավն է սեւերի շրջապատում: Վախը, գոյապահպանության բնա՛զորը... Մանավանդ երկրորդը, որ նրան ապահով անց է կացրել ինչ-ինչ փորձությունների միջով, հասցրել խաղաղ եզերք... Մի ինչ-որ Ղարաբաղի համա՛ր հարցականի տակ դներ այդ ամենի արդյունքը...

Խղճիս վրա մե՛ղք եմ անում: Ո՛չ, երանի՛ թե այդպես լիներ:

Մի օր Ղարաբաղի մարզգործկոմի նախագահ Մուշեղ Օհանջանյանն ինձ հաղորդեց քանի ամիս պահած իր մի գաղտնիքը, որից հետո այլևս անհնար է հավատալ, թե Միկոյանն ի վիճակի էր գոնե վեհանձնորեն մի կողմ քաշվել եւ լավ կամ վատ որեւէ դեր չխաղալ մեր հարցի համար:

«Օգոստոսին էր, — իր գաղտնիքն այսպես բացեց Օհանջանյանը, — մի խնդիրով գանգել էի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Իսկենդերովին, ասաց՝ Բաքու գալուց անպայման կմտնես ինձ մոտ, կարելո՞ր քան կա: Երբ մտն էի, պատմեց, որ հունիսին, երբ դու փորձել ես նամակը հանձնել Միույթյան Գերագույն խորհուրդ, ինքն այնտեղ իր ամսական հերթապահությունն անցկացնելիս է եղել: Միկոյանը կանչել է իր մոտ, մտերմաբար հաղորդել, թե, ահա, օգնականների մոտ է գտնվում Ղարաբաղի նոր դաշնակների ներկայացուցիչը, ընդունելություն է խնդրում, որպեսզի մարզը Հայաստանին վերադարձնելու մասին համախոսական հանձնի: «Բայց ես նրան չեմ ընդունել եւ օգնականներու միջոցով հասկացրել եմ, որ ձեռ քաշի մասն արկածախնդրությունից — իբր, ա՛յս է եղել Միկոյանի խոսքը:

Միկոյանի այս խոսքը կարող էր այլ երանգ էլ ունենալ, դա ոչ մի կարելությունն չունի: Կարելո՞րն ու միակ անհանգստացողն այն է, որ ընդունելության խնդրանքիս եւ դիմումը Գերագույն խորհուրդ հանձնելուս փորձերի մասին միայն Միկոյանը գիտեր եւ անմիջապես հայտնի է դարձել Իսկենդերովին: Վերջինիս նա այս ամենի մասին պատմել է այն ժամանակ, երբ օգնականի միջոցով ինձ վստահեցնում էր, թե Կենտկոմում հարցը քննելիս ինքը կասի իր վճռական խոսքը:

Ահա թե նա ինչպես է վերաբերվել իր ազգի պատմական արդար դատին: Ա՛յն ազգի, որին իր կյանքում մի գորշի օգուտ չի տվել եւ որին միայն մեկ անգամ կարող էր օգնել ու պետք է օգներ:

Ա՛յն ազգի, որը նրան պահող միակն է լինելու, ինչ էլ որ լինի...

Բայց, ըստ երեւույթին, նա այն մարդկանցից է, որ մտածում է միայն ա՛յս կյանքի մասին, իսկ իր մահից հետո՞ թեկուզ ջրհեղե՛ղ:

Մեր հակառակորդները վերակենդանացել են: Բր. Պետրոսյանը, Ս. Յարամիշյանը եւ մյուս խրտվիլակները մարզկոմի ու մարզգործկոմի աղաների կաթինետներից դուրս չեն գալիս: Փողոցներում կանգնեցնում են սրան-նրան, գրպանում նամակներն ու նրանց հեղինակներին: Մարզդատախազությունում սպառնալիքով դուրս են վճռել Պետրոսյանին. «Գիշերը կտան-կատկեցնեն, ու ոչ ոք չի կարող պարզել, թե ինչպես եղավ: Գնա՛, զինքդ հավաքիր»: Սակայն սա զինքը հավաքող

չէր: Սա այն տիպերից է, որոնց անհանգստացնում է ուրիշների հանգիստը: Մարզի ղեկավարների գաղտնի համաձայնությամբ գրպարտագրեր է ուղարկել տալիս Բաքու եւ Մոսկվա ու ամեն պատահողի ականջի փսփսում է. «Ծուտով նրանց ճաշը կեփեմ»:

Գեկտեմբերի 6-ին զանգեց Մելքումյանը, թե.

— Ազատ չե՛ս:

— Ի՞նչ կա որ:

— Ձե՛ս կարող գալ, մի քիչ խոսենք:

— Կգամ: Ե՛րբ:

— Կուզես՝ հենց հիմա:

Առավոտյան ժամը տասն էր: Գնացի: Նստած էին ինքը, Մ. Օհանջանյանը: Վեր կացան, դիմավորեցին, ձեռք սեղմեցին սիրալիր, ճստեցինք: Երկար ժամանակ, թերեւս երկու-երեք րոպե, ոչ ոք չէր խոսում: Ես սպասում էի: Գիտեի, որ նախապատրաստած խոսք ունեն: Ամիսուկես-երկու ամիս առաջ հավաքել էին մարզի բոլոր ղեկավար աշխատողներին, հանձնարարականերով ճանապարհել տեղերը, զգուշացրել, որ շուտով պիտի քննեն Նամակների հարցը, պետք է կազմ ու պատրաստ լինել: Ապա ես էի Մոսկվա գնացել: Ըստ երեւույթին թույլ են տվել ու հետո միայն հասկացել, որ սխալվել են. այնտեղ քարտերը պիտի խառնեի:

— Այն երկրորդ նամակն ինչո՞ւ եք գրել, Բագրատ Արշակովիչ, — վիզը ծռած, բարեկամաբար հարցնում է Մելքումյանը:

— Ինչպե՛ս թե «ինչո՞ւ եք գրել», — ես էլ իմ հերթին եմ հարցնում: — Եվ դեռ զարմանում է՞լ եք:

— Իսկապես, ինչո՞ւ եք գրել, — Մելքումյանի աչքամիջին ճայելով՝ խոսում է Օհանջանյան Մուշեղը: — Առաջինից հետո հանրապետության ղեկավարները եկել են, մեր պահանջները («մե՛ր») կատարել, հեռանկարային խոստումներ են տվել: Ամեն ինչ խաղաղ անցել էր: Ի՞նչ կարիք կար նորից գրգռելու:

— Ուրեմն ձեզ համար կարելորդ խաղաղ անցկացնելն է, — պատասխանեցի անվրդով: Երկրորդը գրել ենք, որպեսզի Կենտկոմին ցույց տանք, թե դո՛ւք ինչ եք արել, որպեսզի ոչինչ պարզ չերես: Ձարմանո՛ւմ եք: Միայն դրա համար ենք գրել: Ձեր արածներն են անվայել ու տգեղ, եւ դո՛ւք եք վիրավորված: Հիմա էլ այն ողորմելիներին եք հավաքել ու հաշվեհարդար եք նախապատրաստում: Ո՛ւմ համար հասկանալի չէ, որ դրա պատճառը երկրորդ նամակում ձեր մասին եղած խոսքն է: Ձե՛ր եւ Ելիստրատովի:

— Արի մի քիչ հանգիստ խոսենք, — շտապումս խոսում է Մելքումյանը:

— Սրանից էլ հանգի՛ստ:

— Ազնիվ խոսք եմ ասում, Բագրատ Արշակովիչ, մեջտեղ անձնական ոչինչ չկա: Ուղղակի դուք ինքներդ ամեն ինչ իրար եք խառնել այդ երկրորդ նամակով:

— Ի՞նչ ենք իրար խառնել: Չի՞ լինի ասես: Եվ առհասարակ, ի՞նչ կա այդ երկրորդում: Առաջինը «քննելու» ձեր միջոցառումներն է պատ-

մում եւ ուրիշ ոչինչ: Նրա մեջ ի՞նչն է սխալ: Սո՛ւտ է, որ դու նախապէս ծանոթ ես եղել առաջին նամակին: Որ դու ոչ մի առարկություն չես ունեցել նրա դեմ, բացի Ղարմետաքսկոմբինատի համախառն արտադրանքի մակարդակի իջնելու բացատրությունից:

— Ծիշտ է:

— Իսկ Ելիստրատովի հետ քննելիս ինչո՞ւ յորաքանչյուր հարցում արդարացնում էիք մարզի վիճակը եւ ամեն անգամ սուտ պատճառաբանություններ էիք բերում նամակում եղածի հակառակն ապացուցելու համար: Նույնիսկ այ՛ն ժամանակ, երբ Ելիստրատովը տեղ-տեղ գայրացած գոռում էր, թե՛ մարդիկ ճիշտ են գրել, ինչո՞ւ այսպես է:— Ծրջվում եմ դեպի Օհանջանյանը:— Մարգում ջրատնտեսական ի՞նչ միջոցառումներ եք կատարել, որ հպարտանալով պատմում էիր, թե պլանները գերակատարել եք: Ամոթ չէ՞:

— Գերակատարել ենք, էլի՛: Պլանավորված են եղել փորել 14 արտեզյան ջրհոր, փորել են 16-ը:

— Եվ դու այդ համարում ես ջրատնտեսական խոշոր միջոցառո՞ւմ: Նույնիսկ թղթեր էիր վերցրել հետո՞ մեզ «փաստերով» շախչախելու համար:

— Է՛, դա արդեն դատարկ բան է, — իբր կատակում է Մելքումյանը:— Նամակում խոշոր միջոցառումների մասին է խոսվում: Իսկ արտեզյան ջրհորը... Բարդայի շրջանի յուրաքանչյուր կոլխոզի մի բրիգադը դրա երեք չափ ունի...

— Իսկ ինչո՞ւ այդքանը չասացիր Ելիստրատովին:

— Ինքը չգիտի՞, որ ես ասեմ:

— Հիմա ի՞նչ եք ուզում: Որ դուք Եֆիմ Գինդիսին ու Ելիստրատովին օգնեիք կեղծելու մեր նամակը, Կենտկոմին ներկայացնելու մի սուտ ու անպատկառ զեկույց, իսկ մենք լռեի՞նք: Ա՛յդ եք ուզում: Ես նորից եմ կրկնում: Երկրորդ նամակն իրենից ոչինչ նոր բան չի ներկայացնում: Եթե առաջինի դեմ առարկություն չունեք...

— Չունենք: Ընդհակառակը, նրանով մեզ շատ եք օգնել, — միաբերան ասում են երկուսով:

— ...Երկրորդով մենք մեր կուսակցության Կենտկոմին պատմել ենք, թե ինչպիսի պայմաններ են սարքվել առաջին նամակի տվյալները կեղծելու համար եւ այն ինչպես է քննվել:

Այս ոգով գրույցը շարունակվում է մինչեւ ժամը 2-ը:

Խոսում ենք «քննարկման» ժամանակ Ելիստրատովի բռնած անպատկառ դիրքի մասին: Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ալիխանովի չարաքաստիկ «կարգադրությունն» եմ վերլուծում, եւ իրենք ի վերջո համոզվում են (չնայած էն գլխից էլ համոզված էին ներքուստ), որ դա մի ճարպիկ խաղ է եղել, որով թոզ է փչել ոչ միայն մարզի ղեկավարության ու աշխատավորների, այլեւ ԽՄԿԿ ԿԿ-ի նախագահության աչքերին: Մանավանդ որ նա մեր առաջին նամակի բոլոր փաստերը կետերի է վերածել, դարձրել 42 եւ բոլոր կետերի գծով էլ կարգադրություններ արել, իբր թե «լուծել»:

— Իսկ այդ աչքակապության կետերից քանի՞սն են լուծվել, — հարցնում եմ: — Բոլորն էլ պիտի կատարվեին 10, 20, 30 օրվա ընթացքում: 3—4 ամիս է անցել, ինչո՞ւ չեք ընդհանրացնում, տեսնե՞ք՝ ի՞նչն է կատարվել, ի՞նչը՝ ոչ:

— Ծիշտ է, քիչ բան է կատարվել, — քթի տակ պատասխանում է Մելքումյանը:

Իսկ Օհանջանյանը սեւակնած է: Երբ հուլիսին՝ մարզկոմի պլենումում նախշուն խաղալիք գտած երեխայի պես խնդմնդալով կարդում էր Ալիխանովի կարգադրությունը, եւ վեր կացա, ասացի. «Իսա աչքակապություն է: Այդտեղ ոչ մի կետ չկա, որ ուղղված լինի մարզի տրնտեսության ու մշակութային կյանքի զարգացմանը, պարզապես փշրանքներ է շարտել՝ մեկին մի քիչ քիտում, մյուսին մագոթափոխադրիչ, երրորդին՝ մի քիչ փող... Իսկ շատ կետեր բոլորովին չեն կատարվի, որովհետեւ նրանք իրենց հիմքում անիրականանալի ու կեղծ են: Օրինակ, կարգադրում է, որ մի շաքաթվա ընթացքում Հաղրություն կաթնամթերման կետ ստեղծեն ու կաթ ընդունեն: Մի՞թե ձեզ համար պարզ չէ, որ կաթն ընդունելու համար կաթնամշակման գործարան է պետք, իսկ գործարանը կառուցվում է փողով եւ այն էլ ոչ մի շաքաթվա ընթացքում... Ինչո՞ւ կարծում եք, թե Ալիխանովը չի իմացել՝ ի՞նչ արժե կարգադրությունը...»:

Օհանջանյանն էր, որ եռանդորեն աշխատեց Ալիխանովի աչքակապությունը պաշտպանել հարձակումից, եւ նրան օգնության հասավ Խուրեն Ծահրամանյանը.

— Մեզ ո՞վ է իրավունք տվել քննության առնելու հանրապետության կառավարության ղեկավար ընկ. Ալիխանովի կարգադրությունը:

— Իսկ ինչո՞ւ ընթերցվում է, — տեղից շարտեցի ես: — Աստվածային պարզելը պետք է համբուրել ու պաշտել:

Հիմա էլ շարտեցիս լուրս է այդ նույն Օհանջանյանը:

...Ժամը երկուսին եկել եմ աշխատավայրս, ներսից դուռը կողպել եւ ուզում եմ քննել տեղի ունեցածը: Ինչո՞ւ են կանչել: Մի՞թե նրա համար, որպեսզի չորս ժամվա ընթացքում լսեն միայն իրենց կատարած տգեղ դերի դատապարտումը եւ վերջում էլ սուտ բարեկամության առաջարկություն անեն.

— Մինչեւ ե՞րբ այսպես խոսվիսե՞ք մնանք: Եկեք աշխատենք ու մոռանանք՝ ինչ եղել է:

Ո՛չ, ըստ երեւույթին խորքում կա իրենց համար առավել կարեւոր մի բան, որ այնպես խնամքով թաքցնում էին: Ամենայն հավանականությամբ փորձում էին իմանալ, թե ի՞նչ եմ արել Մոսկվայում: Ոչինչ չկարողացան պարզել: Ես այդ մասին լուրս էի, իսկ իրենք չէին համարձակվում հարցնել:

Մեկ էլ. երեւի ուզում էին հանգստացնել, քնեցնել եւ իրենց գործը տեսնել: Այս վերջինի մեջ ինձ համոզեց հաջորդ օրվա մի կարճ գրույցը կուսակցական-պետական վերահսկողության մարզկոմի նախագահ Երվանդ Բաղդասարյանի հետ: Նա, որ բոլոր դեպքերում աշ-

խառում էր մնալ անկողմնակալության դիրքերում (եւ դա հիմնականում հաջողվում էր), առաջարկեց, որպեսզի 13-ու էլ հրաժարվենք առաջին անակի վերջից:

— Դրանով մեր ու ձեր գործը կհեշտանա, եւ ոչ մի բարդություն չի լինի:

— Իսկ ի՞նչ բարդություն պիտի լինի:

— Դու ինձնից մանրամասնություններ մի պահանջիր, — «մեծահոգաբար» խնդրեց նա ու գրույցը համարեց փակված:

— Եթե այդպես է, — հայտնեցի բաժանվելիս, — հաղորդիր, որ մենք գրել ենք մեր համոզմունքը եւ մահվան սպանալիքի տակ անգամ չենք հրաժարվի նրանից:

— Այնուամենայնիվ, մտածի՛ր:

— Մտածել եմ գրելուց առաջ: Հասկանո՞ւմ ես, Երվանդ, դա մեր սրտի, մտքի, մեր կյանքի թելադրածն է եւ ոչ թե վայրկենական պոռթկումի հետեւանք: Դու հասկանո՞ւմ ես այսբանը:

— Հասկանում եմ, բայց...

Այս «բայցը» պարզվեց երկու օր հետո՝ դեկտեմբերի 9-ին: Զանգեցին, թե ժամը երկուսին պետք է լինեմ մարզկոմի բյուրոյում: Միաժամանակ որպես գաղտնիք հայտնեցին, որ հրավիրված են նաեւ «ընկերները»: Մեր անակներն են քննարկելու:

Դեկտ. 9-ը ծննդյան օրն է: Այդօր բառասունամյակս էր լրանում (հարազատներս ու մտերիմ ընկերներս նախապատրաստվել էին ու պիտի ճշկին):

Մտածեցինք, որ բյուրոյի նիստը կտեւի մինչեւ 5—6-ը: Կարծենք ու կհավաքվենք մեր տուն:

Գնացինք մարզկոմ հանգիստ սրտով, առանց մի լույս իսկ պատկերացնելու այն անավորն ու ամոթալին, որ նախապատրաստվել էր մեր նախկին գործընկերների ու բարեկամների, ամենից կարեւորը՝ հայ մարդկանց կողմից:

Միջանցքներում ոմանք խուսափում են մեզ հետ հանդիպելուց: Երանց թեւատակերին թղթապանակներ կան: Ենթադրում եմ, որ պիտի խոսեն: Երկու ամիս առաջ են հանձնարարություն ստացել եւ կեղտաջուր պիտի թափեն մեզ վրա: Այդ պատճառով էլ խույս են տալիս: Մյուսները հայացքներով ու խոսքերով ոգետրում են:

— Պինդ կացեք, ճշմարտությունը ձեր կողմն է:

— Իսկ դո՞ւք:

— Մենք եւս: Բայց մեր կարծիքն ո՞վ է հարցնում:

Մնում է թքես այսպիսին երեսին ու հեռանա:

Մեղքումյանը բաց է հայտարարում բյուրոյի ընդլայնված նիստը:

Փոքր դահլիճում ասեղ օգելու տեղ չկա: Հրավիրված են շրջկոմների բոլոր քարտուղարները, գործկոմների նախագահները, մարզային կազմակերպությունների բոլոր ղեկավարները, Միության ու հանրապետության Գերագույն խորհուրդների ղեպուտատներ եւ պարզապես շարքային զրպարտիչներ:

Իսկ վերջում, որոշումն ընթերցելուց հետո, պարզ է դառնում կազմակերպիչների նպատակակետը՝ անակները դատապարտվել են մարզի կուսակցական ակտիվի կողմից:

— Օրակարգում դրված է մի հարց՝ մարզի մի խումբ կոմունիստների՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմին գրած երկու անակների քննարկումը, — նայտարարում է Գ. Մելքումյանը:

Ես.

— Իսկ դուք լիազորված եք այդ անակները քննարկելու:

Լուսն է: Ես ոտքի եմ ելնում:

— Գրավոր կամ բանավոր ձեզ լիազորե՞լ են քննարկելու այն անակները, որոնք ուղղված են կուսակցության Կենտկոմին եւ բովանդակում են խիստ քննադատություն հանրապետության եւ մարզի ղեկավարների հասցեներին:

— Այո, — առանց ինձ նայելու պատասխանում է Մելքումյանը եւ փորձում է զեկուցել:

— Առանց Կենտկոմի որեւէ ներկայացուցչի՞:

— Այո՞:

— Ծիշոն առած, մենք՝ տասներեքս, կարող էինք եւ չներկայանալ, որովհետեւ կուսակցական կարգապահության եւ առհասարակ ամենատարրական տրամաբանության կանոններով՝ դուք իրավունք չունեք քննության առնելու մեր անակները:

— Ինչո՞ւ:

— Նախ, որովհետեւ նրանք ձեզ չեն ուղղված: Այսպե՛ս նրանք ձեզ են քննադատում: Դուք կարող եք եւ պետք է միայն պատասխան տաք: Եվ երրորդ, ձեր ձեռքի տակ չունեք քննության առարկան՝ մեր անակները: Պա՞րզ է: Դե՛, իմացած եղէք, որ մենք կարող էինք չներկայանալ այս ապօրինի քննարկմանը: Բայց, այնուամենայնիվ, եկել ենք, որովհետեւ կոմունիստներ ենք եւ հավատում ենք մեր մարզկոմին: Առաջարկում եմ ամենայն մանրամասնությամբ արձանագրել՝ ինչ որ այստեղ ասվելու է:

Մելքումյանը վրդովմունքով լի հայացքը հատում է մարզկոմի հատուկ բաժնի պետ Քնարիկ Մուսալեյանին, որն ամբիոնի առաջ նստած է եւ ուներն է թթջվում. իբր, ես մանրամասն արձանագրող չեմ:

Ես նստում եմ: Մելքումյանն սկսում է առաջին անակի «վերլուծությունը»: Ես նորից եմ վեր կենում.

— Առաջարկում եմ նախ հրապարակել անակը, որպեսզի մարդիկ իմանան, թե խոսքն ինչին է վերաբերում:

— Խոսքը քեզ կտամ, դու կհրապարակես, — շարունակում է «վերլուծությունը»:

Կանգ է առնում անակի յուրաքանչյուր փաստի, կետի, նույնիսկ ենթակետի վրա, թվեր ու փաստեր է բերում իր հերթին, բայց այնպես, որ նստածներից ոչ ոք չի հասկանում, թե անակում ի՞նչն է ճիշտ, ի՞նչը՝ սխալ:

է, թե, իբր, ինքը նամակին ծանոթացել է միայն Մոսկվայում, օգուտոսին: Ես նամակը Կենտկոմ եմ հանձնել հունիսի վերջին: Հուլիսի 2-ին եղել եմ Ստեփանակերտում, 4-ին պատճենը տվել եմ իրեն, ընթերցել է: Վկաներն այստեղ են: Եթե կարիք կա, կհաստատեն: Ընթերցել է, հավանություն տվել...

— Իսկ դիտողություններս, — խեղդված հարցնում է կողքից:

— Սպասեք, ես ձեզ պես չեմ գեկուցելու: Հավանել է, ընկերներ, ժպտացել, թե՛ «մեղմ ես գրել, եթե նախօրոք իմաց տված լինեիր, ես ավելի թունդ փաստեր կտալի: Վերեւի հետ մե՛նք ենք շփվում ամեն օր... Նրանց վերաբերմունքը նկարագրեիր, բավական էր: Բայց մի տեղ անճշտություն կա. Դարմետաքսկոմբինատի համախառն արտադրանքի կրճատումը կատարվել է այն պատճառով, որ բնական մետաքսը փոխարինել են արհեստականով: Իսկ արհեստականը մի քանի անգամ էժան է»: «Դա ես գիտեմ, — ասել եմ, — բայց առանձին արտադրություններ էլ կրճատվե՞լ են»: «Այո՛, կրճատվել են, հաստատել է ինքը եւ մեկ էլ հարցրել. — Եթե Դարաբաղը միանա Հայաստանին, ի՞նչ պիտի լինի Ադրբեջանի մնացած հայության վիճակը: Գիտե՞ս, որ հենց միայն Բաքվում ավելի քան երկու հարյուր հազար հայ կա»: Ես ասել եմ. «Բաքվի հայն ինքն է իր հարցը լուծել: Փակել է մշակութային իր օջախները, դպրոցներն է փակել, չի խոսում հայերեն, հրաժարվել է ազգային իր հատկանիշներից ու արժանապատվությունից: Միայն մի ազգանվամբ կամ ազգանվան առաջին մասով ազգային պատկանելություն չի լինում: Այնպես որ, նորից եմ կրկնում, Բաքվի հայն իր հարցը հաջողությամբ լուծել է: Նա այնպես չի կարող մեզ համար ոչ ողեցույց լինել, ոչ էլ բեռ: Մանավանդ որ մեր մարզի իրականությունը մինչևեւ այսօր ո՛չ որեւէ նշանակություն է ունեցել Բաքվի հայության նակատագրի համար, ո՛չ էլ ունենալու է այսուհետև: Ինչ մնում է Ադրբեջանի մյուս շրջանների հայության հարցին, այստեղ էլ հանրապետության ղեկավարությունն է ո՛չ առանց հաջողության լուծում: Մի ժամանակ Ծամբորն ու Դաշքեսանը եղել են գերազանցապես հայկական շրջաններ: Վերաբնակեցնելով, հարեւաններին կցնցելով, կոլխոզներ խոշորացնելով ու ցրելով, հազար ու մի ստոր եղանակով հասցրել են նրան, որ այսօր հայությունն այդ շրջաններում կցորդ է: Այդ վիճակն է սպաւում նաեւ Խանլարում ու Ծահումյանում: Խանլարում, իհարկե, ավելի շուտ, որովհետեւ խանլարցիները չեն դիմադրում: Իսկ Ծահումյանը դեռեւս դիմադրում է, համառում: Անցյալ տարի նույնիսկ հրաժարվեց մասնակցել միացված հարեւանների հետ անցկացվելիք կուսակցական շրջանային կոնֆերանսին... Սակայն դու էլ գիտես, որ սա դանակից փախչող ոչխարի ապարդյուն ջանքն է: Ծառ-շատ մի քանի բույս էլ ուշանա վերջը... «Да, черт побрал», — արձագանքել է ընկ. Մելքումյանը եւ հատաչել:

Իսկ Մոսկվայում նամակի թողած տպավորության, նրա շուրջն ունեցած գրույցների ու եզրակացությունների մանրամասները լսելուց հետո ասել է. «Ծառ լավ, պայմանավորվե՛նք այսպես, եթե ԽՄԿԿ-ի

հանձնաժողովը եկավ, ես եւ մեր մյուս ընկերները կանենք մեզնից կախված ամեն ինչ՝ նամակը հաստատելու եւ հարցը լուծելու համար: Մի՛ կարծիր, թե մենք հայ չենք եւ չենք ուզում մեր ազգի բարօրությունը»:

Այսպես էլ բաժանվել ենք:

Իսկ Ելիստրաստի «քննության» ժամանակ ընկ. Մելքումյանն ու ընկ. Օհանջանյանը բռնել են այնպիսի դիրք, որը դավաճանական համարելու համար ես ոչ մի դժվարություն չեմ քաշում: Նրանք ոչ մի առիթ բաց չէին թողնում կեղծելու թվերը, ծուռ ու գլխիվայր ներկայացնելու փաստերը: Սա մեզ զայրացրել էր: «Քննության» ժամանակ մեզ հայտնի էր դարձել, որ նամակի առիթով Կենտկոմ է գնացել սուտ ու անամոթ մի պատասխան-հաշվետվություն, որի մեջ բոլոր ստերը թխվել են մեր ղեկավարների օգնությամբ:

Մեզ ի՞նչ էր մնում: Կամ լուել եւ Կենտկոմին թողնել այն համոզման, որ այս 13-ր բախտախնդիրներ են, սուտ-սուտ նամակ են գրել՝ իրենց ազգային հիվանդոտ զգացմանը հագուրդ տալու համար: Կամ էլ՝ նոր նամակով (քանի մենք հաղորդակցվելու ուրիշ ճանապարհ չունենք) Կենտկոմին բացատրել դրությունը, կեղծարարությունը եւ պահանջել արդար մոտեցում: Չէ՞ որ ծիծաղելի վիճակ էր ստեղծվել. նամակն ուղղված էր Ադրբեջանի ղեկավարության աղաղակող ու բացահայտ անցիոնալիզմի ու շուփհիզմի դեմ, մինչդեռ անցիոնալիզմի մեջ մեղադրվում էին նամակի հեղինակները:

Անհրաժեշտ էր ջրի երես հանել ճշմարտությունը, մի բան, որ մենք անսքող կատարել ենք մեր երկրորդ նամակում:

Եվ ընթերցում եմ երկրորդը:

— Ահա այն ամենը, որ կատարվել է 13-ի կողմից, ընկերներ: Հիմա դուք գիտեք իրողությունը, կարող եք դատել խղճի մտքը:

Մի քանի բույս բար-լուծություն է դահլիճում: Ոչ ոք չի ուզում խոսել: Ծատերը նոր են հասկանում ճշմարտությունը: Նրանք, որ եկել են պատրաստի ելույթների սղագրությամբ, երեւի մի պահ ծանրութեթեւ են անում իրականության իսկական պատկերն ու իրենց պատրաստած ասելիքը եւ երկրնորանքի մեջ են՝ խոսե՛ն թե ոչ: Իսկ այսքանից հետո ինչպե՞ս կրնո՞ւնեն իրենց:

Մարդիկ կարճացել են նստարանների վրա, խոնարհած գլուխներով կպել իրար, ստացվել է մոռյլ մի զանգված:

Եվ հանկարծ այդ մեռելությունից վեր է ձգվում մեկի ձեռքը, ապա մինչևեւ ձայն կուսն, ամբիոնի մոտ է վագրում պետական անվտանգության մարզային վարչության պետ Հայկ Մարկարովը:

— Վերջին տարում մենք վնասազերծել ենք (профилактировали) 20 մարդու, — հոխորտալով սկսում է, հետո էլ թռչկոտում մի հարցից մյուսը. — Մեր մարզի երիտասարդությունը ձեռքից գնում է: Ահա թե ինչը պիտի մեզ անհանգստացնի: Ինչո՞ւ մենք լուռ ենք, երբ մեզ մոտ անցիոնալիստական թոռոցիկներ են տարածում:

— Ո՞վ է տարածում, — բացականչում է Բոգդան Ջանյանը:

— Դեռես չենք հայտնաբերել:

— Իսկ դուք ինչի՞ եք ծառայում, եթե այդ էլ չեք կարողանում հայտնաբերել:

Մեկը բոլորի համար լսելի ասում է. «Իրենք են տաբանում, որպեսզի ասեն՝ Լարաբաղում նացիոնալիստներ կան»:

Նախագահությունում անհանգստանում են: Մելքումյանը ծեծում է ջրամանի կողք:

— Ով չի կարող իրեն պահել, թող դուրս գա:

Մարկարովը շարունակում է կոցահարել հարցերը.

— Դաշնակների պարագլուխ Հարություն Թումյանը շրջել է Լարաբաղի շրջանները և կոչ արել, որպեսզի ոտքի հանեն ժողովրդին:

Երեսանից գրող անվան տակ ինչ-որ տակաձևեր են գալիս մեզ մոտ և ժողովրդին գրգռում եղբայրական արքեպիսկոպոստական ժողովրդի դեմ...

— Ո՞վ է այդ տակաձևը, — դարձյալ Բոգդանն է բացականչում, այս անգամ ոտքի էլած. — Մերո Խանգաղյա՞նն է տակաձևը, թե՞ Սիլվա Կապուտիկյանը: Դուք գիտե՞ք, թե ո՞ւմ եք զրպարտում, ընկեր Մարկարով:

Աղմկում են դահլիճում: Նախագահությունում իրարով են անցնում:

— Ես ուրիշների նկատի ունեմ, — լեզուն ծամծամում է Մարկարովը: — Ընկեր Մելքումյանը լավ գիտե, թե խոսքն ում է վերաբերում:

Ես չեմ դիմանում.

— Զի՞ լինի անունը տաք, ջուր ծեծելու փոխարեն:

Եվ նա «ջուր ծեծելու փոխարեն» անցնում է Բ. Ուլուբաբյանի «մերկացմանը»:

— Ուլուբաբյանն իմ բարեւը չի առնում: Երեք անգամ երես առ երես ենք կոչել, ես բարեւել եմ, ինքն անցել է արհամարհանքով:

— Իսկ դուք փողոցով քայլելիս ձեր ոտքերի թաթերից բացի ուրիշ բա՞ն եք տեսնում, որ մարդկանց նկատեք կամ բարեւեք, — դժգոհում են դահլիճից:

Բայց նա իրենն է պնդում:

— Նույնիսկ Երեսանից եկած ուսանող նացիոնալիստներին իր կաթինետից քշելուց հետո էլ մեզ չի հայտնել այդ նացիոնալիստների մասին:

— Դուք շա՛տ չեք ուղցրած պատկերացնում ձեր դերը, — արհամարհանքով խոսում էմ ես: Իսկ ինքը շարունակում է.

— Իհարկե, ի պատիվ իրեն պիտի ասել, որ նրանց շառչատաններ է անվանել ու վնդդել իր կաթինետից: Բայց ինչո՞ւ մեզ չի հայտնել այդ մասին: Ինչո՞ւ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ես նրան կանչել եմ վարչություն՝ այդ նացիոնալիստների մասին ցուցմունքներ վերցնելու, չի եկել: Թողել, գնացել է Երեսան, և ես ստիպված եմ եղել հայտնել Երեսանի մեր կոլեգաներին, որպեսզի նրանք հարցաքննեն... Ինչ վերաբերում է նամակներին, ապա դրանք ես դատապարտում եմ: Ինչո՞ւ են 1965 թ. ազգային հարց բարձրացրել...

Մաքսիմ Հովհաննիսյանը տեղից գոռում է.

— Դու ի՞նչ իրավունք ունես մեր ազգային հարցի մասին դատադրություններ անելու, երբ ինքդ հայերեն չես խոսում և ոչ մի կապ չունես հայ ժողովրդի հետ:

Դահլիճի խորքից մեկը նկատողություն է անում.

— Նամակը թողած՝ ԿԳԵ-ի գործունեությունն է գեկուցում:

— Հայ ականավոր գրողներին անվանում է տակաձև:

Մարկարովը մեկ էլ դատապարտում է նամակի հեղինակներին՝ կոլեկտիվ նամակ գրելու համար («ԽՄԿԿ կանոնադրությամբ դատապարտվում է կոլեկտիվ դիմումը») և հաղթականորեն նստում:

Մենք նախապես պայմանավորվել էինք սկզբից ելույթ չունենալ, թույլ տալ, որ իրենք խոսեն, բացվեն, որպեսզի հետո միայն վեր կենանք ու պատասխանենք: Մաքսիմ Հովհաննիսյանը մոռացե՞լ էր այս պայմանը, թե՞ սրտի սանձը չէր կարողանում պահել, Մարկարովից հետո վեր կացավ ու նրա հիմարությունները, ժողովրդին գրգռող, հավասարակշռությունից հանող արարքները մերկացրեց, չրի երես հանեց արդարությունը: Բայց ի՞նչ պիտի անի մերկ ու անսքող արդարությունը՝ իր դեմ ուղղված կեղծիքի ու դավաճանության սրերի դեմ:

Ելույթի համար խոսք է խնդրում Մարդակերտի շրջգործկոմի նախագահ Դարսեիշ Պողոսյանը: Ես միշտ էլ սրա մասին հարգալից վերաբերմունք եմ ունեցել: Մարգային ժողովներում խոսելիս ցավով վեր էր հանում մեր մեծ ու փոքր հոգսերը, դժգոհ էր մարզի վիճակից և հաճախ ցավի ակունքն էր ցույց տալիս համարձակ:

Քանի՞-քանի անգամ քննադատել է հանրապետական կազմակերպություններին, շեշտելով, որ նրանք նույն աչքով չեն նայում մեզ ու հարեալներին: Մի խոսքով՝ իր կարծիքն ու ճշմարտությունն ունեցող մարդ է եւ սազում էլ է, որ նրա ձերմակ բաշը, հարթ ու շիտակ բոյբուսաթն ունեցող մարդը լինի այդպիսին: Սակայն բերանը բացում է ու՛ ոնց որ կացնով զարկեն գլխիս.

— Նամակում նշված շատ փաստեր համապատասխանում են իրականությանը: Բայց հանրապետության ո՞ր շրջանում չկան համանման կամ դրանցից էլ մեծ թերություններ...

Հետո նա խոսում է իրենց շրջանի ցավերի մասին: Մեղադրում է մարգային կազմակերպություններին, որոնք բավականաչափ սկզբունքայնություն չեն ցուցաբերում, որպեսզի վերենկերում պահանջները բավարարվեն: Մեզ է մեղադրում, որ հարցերը նախ տեղում լուծելու փորձ չենք արել կամ վերել չենք դիմել՝ մարզկոմի միջոցով:

— Ես գյուղատնտեսության բնագավառի աշխատող եմ, — կրակոտ ու կոնկրետ սկսում է կուսակցության մարզկոմի գյուղատնտեսական բաժնի վարիչ, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու Սերգեյ Ասլանյանը, — ես պետք է ասեմ, որ նամակում մարզի գյուղատնտեսությանը վերաբերող բոլոր փաստերն ու թվերը ճիշտ են, համապատասխանում են իրականությանը: Դեռ ավելին կասեմ. նամակում շատ մեղմ է նկարագրվում Լեռնային Լարաբաղի գյուղատնտեսության անհան-

դործելի վիճակը, որի համար առաջին հերթին պատասխանատու են հանրապետության, ապա մարզի ղեկավարները:

Զնախատեալամ այս խոսքերից խիստ զայրացալ Մելքումյանը: Ուշքի գալով, աչքերը տրորեց, ապա փորձեց լռեցնել:

— Բավական է անպատասխանատու հայտարարություններ անես: Դրա համար փաստեր են պետք...

Ալաւնյանը ձեռքի շարժումով լռեցրեց նրան:

— Փաստեր էլ կերենք, — խոստացաւ ու շարունակեց. — վերջերս մարզկոմում, քարտուղարների ներկայությամբ, մի հետաքրքիր գրույց տեղի ունեցաւ: Մոսկվայից՝ Կենտկոմից եկած ընկեր Կուզնեցովը հարց էր տվել. «Մի տարվա ընթացքում մարզի կոլխոզները քանի՞ ավտոմեքենա են ստացել»: Նախցիկը թղթերը եւ ասացինք՝ «Հինգ»: Իսկ Այր. ԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատակից ընկ. Ծմալոն Պետրոսյանը, որ ներկա էր, միջամտեց գրույցին, թե՛ «Միայն Ժղանովի շրջանն այս տարի ստացել է 14 ավտոմեքենա»: «Անարդարության է՞լ ինչ փաստ եք ուզում», — դատր ժպտալով՝ մերոնց դիմեց ընկ. Կուզնեցովը: Այս մեկ փաստ, ընկ. Մելքումյան, եթե ձեզ միայն փաստներն են հետաքրքրում:

— Հետո շատերը ջանում են ամեն կերպ ստեղծել այն տպավորությունը, թե ամակը ոչ մի դրական դեր չի խաղացել մարզի համար, ընդհակառակը, վնաս է հասցրել: Փորձեք բաց աչքերով նայել եւ կտեսնեք, թե ինչ հարցեր են լուծվել այդ ամակի շնորհիվ: Ինչո՞ւ ընկ. Ալիխանովը 42 կետից բաղկացած իր կարգադրությունը չէր գրում ամակից առաջ: Եթե Միգիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ ընկ. Օրուջեւր գրչի մի հարվածով կարող է դրական լուծում տալ Լարաբադի խաղողագործության ու թթաբուծության հիմնահարցին, ինչո՞ւ ամակից առաջ գրչի այդ փրկարար հարվածը չէր հասցնում, այլ պարբերաբար հոլած իր կարգադրություններով կասեցնում էր մարզի խաղողագործության զարգացումը եւ ոչնչացնել էր տալիս թթեւու ավանդական աչքիները...

Դահլիճը, շունչը պահած կլանում է Ալաւնյանի խոսքը, իսկ Մելքումյանն ու Օհանջանյանը զայրույթից տեղները հանգիստ նստել չեն կարողանում:

— Լսիր, — տեղից վեր է կենում Մելքումյանը, — դու խոսում ես որպէս մարզկոմի բաժնի վարի՞չ, թե՞ շարքային խառնակիչ:

— Խոսում եմ, նախ եւ առաջ, որպէս մարդ ու կոմունիստ, ապա՝ որպէս մարզկոմի բաժնի վարիչ: Իսկ եթե ձեզ դուր չի գալիս այս ճշմարտությունը, կարող եմ շարունակել:

Դահլիճի այս ու այն կողմերից պահանջում են շարունակել, նա ամբիոնից հեռանում է.

— Ես իմն ասացի, այսքանն էլ բավական է:

Իսկապէս, բավական է, կեցցե՛ս, ապան-Սերգել:

Ռուբեն Ծահրամանյանից եւ լավ բան չեմ սպասում: Ասում են՝ նախապատրաստական ժողովում առաջարկել է ամակների հեղինակներին վտարել կուսակցությունից, որպէսզի ուրիշները դաս առնեն:

Նկատի առնենք, որ այդ օրերին Մոսկվայում Գերագույն խորհրդի հերթական նստաշրջանն էր, եւ Ծահրամանյանն ու Ծարտարի կոլխոզի նախագահ Սուրեն Աղաւնյանն այնտեղ պիտի գտնվէին իբրեւ մարզից դեպուտատներ: Սակայն չէին գնացել, մնացել էին, որպէսզի մասնակցեն մեր նամակների քննարկմանը:

Հիմա Ծահրամանյանը «քննարկում է»:

— Նամակում ճշմամբ շատ փաստեր միջոտ են: Բայց դրա համար ինչո՞ւ միայն մեղադրել հանրապետության ղեկավարներին: Բառասունհինգ տարի շարունակ մենք ձեռք-ձեռքի տված ապրել ենք հարազատ աղբրեջանական ժողովրդի հետ եղբայրական մի ընտանիքում: Իր բաժանվե՞նք ու միանանք Հայաստանին, ի՞նչ կասեն մեր մասին: Եվ դրանից բացի, ինչո՞ւ ընկերները կարծում են, թե Հայաստանը դրախտ է Աղբրեջանը՝ դժոխք: Ես շատ լավ գիտեմ, որ Հայաստանը հնարավորություն չունի իր սեփական տնտեսությունը զարգացնելու: Ո՞ր մնաց, թե Լարաբադը զարգացնի:

Ժողովրդական կրթության մարզբաժնի վարիչ Հակոբ Օհանջանյանն ամբիոնում հայտնվում է իբրեւ մարզի գաղափարական ծանր հրետանին: Իսկ այս թերեւամիտ ծանր հրետանին սկզբից եւեթ ութակոծում է յուրախիճների դիրքերը: Մարքսիզմի դասականներից մեջքերումներ է կատարում ազգի, նրա ինքնորոշման ու ինքնախարության մասին, կուսակցության ծրագրից է պարբերություններ կարդում, որոնք խոսում են իրենց դեմ: Իսկ երբ դահլիճի աղմուկը լռեցնել տալու նպատակով, վիզը դեպի նախագահություն երկարած, երդվում է, թե.

— Ես խոսում եմ սոցիալիզմի դիրքերից, մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից, ինտերնացիոնալիզմի դիրքերից...

Բ. Զանյանը դիպուկ հարվածում է.

— Ո՛չ, դու խոսում ես միայն պառիալիմիզմի դիրքերից:

Ծիծաղն ու հոհոոցը, հեզակական բացականչությունն ու ծախահարությունը բռնում են դահլիճը: Նախագահության կէտը ոտքի է կանգնում շշմած: Յուրախիճները եւս կոնչոցներ են արձակում այս ու այն անկյուններից:

— Այդ Զանյանին վոճեղ դահլիճից, — գոռում է Աշոտ Բախչաւը՝ Ստեփանակերտի շրջգործկոմի նախագահը, որին Զանյանը մի ամիս առաջ թերթում խայթել էր որպէս բյուրոկրատի: Սա հարմար տեղ է գտել վրեժ հանելու:

— Լա՛վ գործ են բռնել եւ դեռ էստեղ էլ իրենց պահել չգիտեն, — արձագանքում է հին բուլշեիկ Եղիշե Համբարձումյանը:

Կրքերը հանգստանում են, եւ Օհանջանյանը հասնում է իր «զեկուցման» հիմնական մասին՝ Բ. Ուլուբաբյանին ջախջախելու սուսքելությանը: «Ապացուցում է», որ Ուլուբաբյանը Լարաբադում կուլտ է դարձել («а он ведь всего-навсего писатель»): Որ նա պաշտոնում թե անարաշտոն՝ սրան-նրան պաշտոններ է տալիս կամ պաշտոնագրկում: Մերոնցից մեկը ծաղրում է.

— Զգո՛ւշ խոսիր, հիմա քեզ էլ կպաշտոնագրկի:

Հալխասարակչությունից դուրս է գալիս ու նիստերիկ ձկթում.

— Я не боюсь, не боюсь, не боюсь, — եւ ամեն եւս եւս եւս — եւ ամեն եւս եւս եւս — եւ ամեն եւս եւս եւս

«Խոսքն» ավարտում է նրանով, որ, իբր, Ուրուբայանն անվաճարկել ու գրպարտել է մարզի ու հանրապետության կուսակցական ղեկավարներին, նրանց քաշելով նաեւ իր գրական գործերի մեջ, որոնք պատկառելի են կուսակցական-խորհրդային ղեկավարության դեմ:

Օհանջանյանը հակառակ-հանկույտն է չի ասում, թե ո՛ւմ է գրպարտել ու խայտառակել: Նրա փոխարեն այդ անուն է կուսակցական բարձրագույն դպրոցը նոր ավարտած ու դեռ պաշտոն չստացած Սոկրատ Իսրայելյանը: Եվ պարզվում է, որ Բ. Ուրուբայանի կողմից գրպարտվածն ու խայտառակվածը մարզկոմի նախկին անփառունակ քարտուղար Նիկ. Շահնազարովն է:

— Ա՛, լսի՛ր, — գոռում է մեկը դահլիճից. — Շահնազարովն ինքն է իրեն խայտառակել... Սա էլ մա՛րդ է ճարել ռեաբիլիտացիայի ենթարկելու:

— Ո՛վ չգիտե, որ Ուրուբայանն է մարզում պաշտոններ տվողն ու պաշտոնանկ անողը:

— Դիմում գրիր, մի պաշտոն էլ քեզ տամ, խե՛ղճ մարդ, — ծիծաղելով ասում են եւ:

— Չեմ ուզում, — դնջողած ու փրփրած հրաժարվում է:

— Բայց Մելքունյանը նկատի կունենա, շարունակի՛ր այդ ոճով:

Մելքունյանը երեւի գլխի էր ընկել, որ դմբոյի ելույթն իրենց չի զարդարում, վրա պրծավ:

— Ընկեր Իսրայելյան, ի՞նչ է, այստեղ մարզկոմ-մարզգործկոմ չես, ինչպե՛ս թե պաշտոններ է տալիս ու պաշտոնազրկում...

Իսրայելյանն էլ «կողմնորոշվում է» անմիջապես եւ խոսքն ավարտում մի այլ հիմարությանը:

— Եվ. վերջապես, բնկերներ, մի՞թե Ուրուբայանին քիչ է բնութագրում այն հանգամանքը, որ նա ձեւանալով մեր սիրելի ընկեր Գուրգեն Ալահվերդովիչի մտերիմ ընկերը, հուղայաբար դավաճանել է նրան եւ Կենտկոմին գրած ամսական գրպարտել:

Այստեղ էլ սխալվեց Ս. Իսրայելյանը՝ դավաճանության հասցեն շփոթելով: Դահլիճն իրարով անցավ, ստիպեց լռեցնել նրան... Եւ նա կափկափելով հեռացավ ամբիոնից ու ծկեց դահլիճից:

Կարծես միեւնույն հանձնարարականով էին խոսում Մարդակերտի շրջկոմի քարտուղար Սեդրակ Նանագուլյանը, Հաղրութի շրջկոմի առաջին քարտուղար Հայկ Սարգսյանը եւ Շուշիա շրջկոմի քարտուղար ինչ-որ Մուսայելյան: Նույն թեզերով. սո՛ւտ է ամսակը, ժողովուրդների խորհրդային բարեկամության վրա նետած ոո՛ւմբ: Հեղինակներն ի՞նչ իրավունք ունեն մեր անունից գրելու, թե ուզում ենք միանալ Հասարակին, նրանց պետք է չարաչար պատժել: Երանգավորումներն էին տարբեր:

ա) Հայկ Սարգսյանը լուսանք էր թափում նամակն ստորագրած Գուրգեն Գաբրիելյանի վրա, որը, ինչպես հետո իմացա, երկու շաբաթ առաջ մարզկոմի պեճուճում նրան տեղին ու խիստ քննադատել է:

Ուրեմն, մի նամակ, որի տակ Գ. Գաբրիելյանի ստորագրությունը կա, սկզբից մինչեւ վերջ խոցելի է, վնասակար ու հակակոմունիստական:

բ) Նանագուլյանը կործք ծեծելով պատմեց, որ նամակի հեղինակներն իրեն եւս առաջարկել են ստորագրել: Սակայն ինքը, ինտերնացիոնալիստ ու բարձր-գաղափարական մի մարդ, հրաժարվել է ու ասել. «Ինչ սխալ ու վտանգավոր քայլ է, խորհուրդ եմ տալիս դուք էլ հրաժարվեք»: Իսկ ճշմարտությունն այն է, որ Վաղուհասից սինչեւ Մարտակերտ, մի ամբողջ օր, Նանագուլյանն ինձ ու Ջանյանին զգվեցրել էր իր իսկապես նացիոնալիստական բամբասանքով, իսկ նամակը չստորագրելով հանդերձ՝ խոստացել էր ավելի խիստ գրել անձամբ, քանի որ ինքն, իբր, մարզկոմին ստորագրություն է տվել՝ չնասնակցելու ոչ մի խմբավորման կամ համախոսական նամակի:

գ) Մուսայելյանը խոսեց քելեխների սեղանապետի տիպական բառաշարով եւ այնպիսի նողկալի երկերեսանությանը, որ զգվեցրեց շրջահայաց լսողներին: Իսկ երբ սրան հուշում էր առաջին քարտուղար Աղաքիշիեր (որին ելույթի խոսք չտվին՝ հասկանալի նկատառումով, ինչքան էլ սա ցատկոտում ու ճայթապայթում էր տեղից), Հաղրութի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Հենրիկ Հովհաննիսյանը դահլիճից գոռաց. «Վերջապես լռեցնելո՛ւ եք այդ զագրախոսյուն, թե՛ ոչ»: Ընդմիջմանը Աղաքիշիերը բռնվեց Հովհաննիսյանի հետ, եւ բանը պիտի հասներ ձեռնամարտի, եթե զգուշավորները վրա չհասնեին ու նրանց չքաշեին տարբեր անկյուններ:

«Բննարկման» ամենահետաքրքիր կտորներից մեկն էր մարզի պլանային հանձնաժողովի նախագահ Գրիգոր Մարտիրոսովի ելույթը: Ո՛վ-ո՛վ, սա չպիտի մեր դեմ խոսեր: Ամենից շատ սա՛ գիտեր մարզի նկատմամբ գործադրվող ճնշումը, մեր ազգային իրավունքների ոտնահարումները եւ ամենից շատ ինքն էր այդ մասին խոսում մարզգործկոմի շենքի միջանցքներում, քաղաքի փողոցներում, նույնիսկ այդ օրվա քննարկման ընդմիջումներին:

Դրանից առաջ ամեն անգամվա պես պայծառ ելույթ էր ունեցել Սերգեյ Շաքարյանը: Ստեփանակերտին ու մարզի շինարարությանը, արդյունաբերությանն ու մշակույթին վերաբերող նոր փաստերով մի անգամ եւս ապացուցել էր, որ նամակներն սկզբից մինչեւ վերջ ճշմարտություն են, եւ հանրապետության ղեկավարությունն իր հալասպան քաղաքականությունն է շարունակում նույնիսկ այսքան աղմուկից հետո:

Վեր կացավ Գրիգոր Մարտիրոսովը եւ սկսեց.

— Գուրգեն Ալահվերդիեիչ, այս Շաքարյանը Երեւանի ռադիոյով արտասահմանյան հայության համար ելույթ ունենալով փառաբանել է մեր քաղաքն ու շինարարությունը: Հետո այդպիսի նամակ է ստորագրել ու հիմա էլ պաշտպանում է: Մենք ո՞ր Շաքարյանին հավատանք:

Եւ հարց տվի:

— Եվ դա էլ քեզ զարմացնո՞ւմ է, ա՛յ Մարտիրոսով:

Ձեռացրեց, թե չի լսել: Միլպետ Պողոսյանը գլխով ինձ ցույց տվեց ու թե.

— Բա՛ն էր հարցնում բնկեր Ուլուբաբչանը:

— Ես ապացուցում եմ, որ նամակի փաստերը չեն համապատասխանում իրականությանը:

— Իսկ որտեղի՞ց են պեղվել այդ փաստերը: Չէ՞ որ դու ինքդ ես տվել, — հաշտարարեցի ինքս:

Մեղումյանը կանգնեց.

--- Вот оно что!

Բյուրոյի անդամները երեսները շրջեցին: Դանդիճում հոհուացին այդ անօրինակ անհիթթության վրա:

— Բոլոր փաստերն ի՛նքն է տրամադրել, իսկ հիմա կործք ծեծելով ձեզ ձայնակցում է: Ահա ձեր գինվո՛րր, — չեմ հիշում՝ ով էր մեզնից, շարտեց դեպի նախագահությունը: Եվ Մարտիրոսովն այլես չշարունակեց իր «ապացուցկը»:

Այսբանից հետո էր, որ Ղարսի տարվածքի մասին կուսակազմակերպության քարտուղար, քաղկոմի բյուրոյի անդամ եւ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի անդամ Գրեթա Սահակյանը վեր կացավ եւ, ինչպես նրանից առաջ էլ Մարդակերտի շրջկոմի առաջին քարտուղար Արամ Գրիգորյանն էր հաշտարարել, ասաց.

— Նախորդ անգամ նամակները մեզ աղավաղված են ներկայացրել: Այդ պատճառով էլ մենք հեղինակների հասցեին արտահայտվել ենք խիստ ու անիրավացի: Հիմա տեսանք, թե ինչպես մի խումբ կոմունիստներ ազնվորեն նկարագրել են մեր մարզի անհանդուրժելի վիճակը, նրա վրա հրավիրել վերադաս կազմակերպությունների ուշադրությունը: Ես չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ այդ նամակները մենք ենք քննարկում, երբ նրանք ողղված են ԽՄԿԿ Կենտկոմին: Եվ եթե այդ մի անարդարությունը կատարվում է, ապա ինչո՞ւ այստեղ ներկա չէ ԽՄԿԿ Կենտկոմի կամ գոնե Ադրբեջանի Կենտկոմի ներկայացուցիչը:

— Ես գտնում եմ, որ նամակների հեղինակների դեղատոմսը, թե Ղարսբաղը փրկելու միակ ելքը Հայաստանին վերամիավորելն է, միակ ելքը չէ, — վերջում հաշտարարեց Սահակյանը եւ նստեց:

Նրանից առաջ նույնն էր ասել նաև Մարգիս Աբրահամյանը՝ միաժամանակ հակահարված տալով Հակոբ Օհանջանյանին, որն ամեն կերպ ջանում էր ապացուցել, թե նամակն սկզբից մինչև վերջ նացիոնալիստական է եւ որպես այդպիսին՝ նրա կազմակերպիչ Բ. Ուլուբաբչանի համար ոչ պատահական մի երեւույթ:

Հեղինակներից խոսեցին նաև շինվարչության պետ Արկադի Մանուչարովը եւ Հասանաբադի ազդեգործական սովխոզի դիրեկտոր Արամ Բաբայանը:

Մանուչարովը հարսուցրեց նամակում շինվարչությանը վերաբերող մասը:

Իսկ Բաբայանը դահլիճին հիացրեց իր գեղջկական պարզամիտ արդարությամբ ու հումորով:

— Ես նամակի տակ ստորագրելիս այդ վերջի մասին շատ եմ մտածել:

Մեր հակառակորդներն աշխուժանում են: Երեւի մտածում են, որ ահա՛ մեկը նահանջում է, եւ դա մեծ հաղթանակ է իրենց համար: Սակայն Բաբայանը ստոր ջուր է մաղում գլխներիս.

— Ասել եմ՝ անս գրել-ուղարկում ենք այսքան արդար ճշմարտությունները: Գալու են ամեն ինչ մի կողմ թողնեն ու կայեն այս վերջից: Դե՛, գիտեք, էլի՛, թե մինչեւ հիմա քանիսի գլուխն է ջարդվել այս հարցի վրա: Ասել եմ՝ մարդիկ են լինելու, որ պաշտոնագրկվելու են այս վերջի համար, լինելու են եւ շա՛տ են լինելու, որ առաջ են քաշվելու, նոր պաշտոններ են ստանալու. դե՛, չէ՞ որ պայքարել են, իրենց ինտերնացիոնալիստ են ցույց տվել: Նրանց համար՝ թքա՛ծ, որ Ղարսբադի ժողովուրդը քառասունհինգ տարի տեսնում է այս երկրում ստեղծված տնտեսական ու հոգեւոր զարգացման անսահման հնարավորությունները, տեսնում է, բայց չի կարողանում նրանցից օգտվել: Մարդակերտի բամբակագործները դեռ Թալիշի աղաների ու Ղարսբադի մելիքների քաշած արխերով են իրենց հողերը ջրում, երբ որ մի քանի կիլոմետրի վրա մեր հարեւանները Վերին Ղարսբադյան, Ծիրվանի եւ, ի՛նչ իմանամ՝ Լ՛Ղ ինչպիսի ջրամբարներ ու արհեստական ծովեր են օգտագործում: Խիղճ պետք է ունենալ, բնկերներ: Ես մեր դեկավարների՛ն եմ ասում, մտածեցե՛ք ժողովրդի մասին: Չե՛ք մտածում: Ի՞նչ էք եք բաց նակատով մարդկանց առաջ դուրս գալիս...

Ապա խոսում է մարզի հատ ու կենտ շինարարական նրապարակներում պարապ մնացած մարդկանց, Ղարզիներետոյին հասցվող անինաստ պլանների ու կամայականությունների մասին:

Ես էլ եմ խոսում: Խոսքս սկսում եմ մեր ընդդիմախոսների երկերեսանությունից.

— Չրույցների ժամանակ շուրաքանչյուրի հազար փաստ ունի՝ մեր նամակները հաստատող: Նույնիսկ այստեղ միջանցքներում խոսելիս, դահլիճում նստած՝ մի բան են խոսում, ամբողջ քարծրանալուց կարծես մարդուն փոխա են օգել, տեղը դրել իր հակառակորդին:

Ես այդպիսի մի քանիսին եմ հիշում, ցույց եմ տալիս ասածների կեղծիքներն ու անտրամաբանական էությունը, ապա շարունակում.

— Սրա՛նք են մեր ընդդիմախոսները: Եվ ինչե՛ր են ասում սրանք՝ կուրացած իրենց նեղ շահերից, անձնական վիրավորանքներից ու հակակրակներից:

Վեր կացողը խոսում է նամակի վերջի մասին. ուզում են Ղարսբաղը միացնել Հայաստանին, մեր ժողովուրդներին թշնամացնել:

Առաջինը՝ մենք նամակն այդտեղից չենք սկսել: Նախ վեր ենք լուծել մեր մարզի վիճակը, ապացուցել, որ քառասունհինգ տարի շարունակ այս հանրապետության դեկավարները մեր մարզին վերաբերվել են չարամտությամբ: Խափանել են նրա տնտեսական ու մշակութային առաջընթացի բոլոր հնարավորությունները: Քանի՛ անգամ փոխվել է դեկավարությունը, իսկ վերաբերմունքը նույնն է մնացել: Պա՛րզ չէ, որ այդքանից հետո մնում է միայն մի ելք. Ղարսբաղը տալ օրինական տիրոջը՝ Հայաստանին, հայ ժողովրդի այս փոքր հատվածը միացնել

մեծին ու ամբողջին, որ ինքն էլ խորհրդային սոցիալիստական համարապետություն է:

Այս առաջին:

Երկրորդ. մեր բնդդիմախոսներն ասում են՝ Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին՝ նշանակում է ղարաբաղցիներին թշնամացնել աղբբեջանցիների հետ: Միացնել չէ, այլ վերամիացնել: Հետո էլ, ինչո՞ւ պիտի թշնամանան: Մի՞թե զանգեզուրցին կամ դափանցին, լենինականցին կամ շամշադինցին աղբբեջանցիների թշնամիներն են, քանի որ միացած են Հայաստանին:

Մարդիկ ինչո՞ւ մի բույե չեն մտածում, որ հետո խոսեն:

Մենք աղբբեջանական ժողովրդի հետ ոչ մի հաշիվ չունենք, թըռնամանք՝ հատկապես:

Եթե բարեկամության մասին եք ուզում իմանալ, հայտարարություններն անիմաստ են: Հակոբ Օհանջանյանն ինձ նացիոնալիստ է համարում եւ աղբբեջանական ժողովրդի թշնամի: Ես այդ ժողովրդի գրականության լավագույն շատ նմուշներ թարգմանել, տվել եմ բնթերցողին, բանաստեղծություններ ու ակնարկներ եմ գրել հայի ու աղբբեջանցու բարեկամության մասին, իսկ ինքր՝ իրեն մարքսիստ-ինտերնացիոնալիստ հորթորթող Հ. Օհանջանյանն այս ամտ ասում էր. «Վիրահատության պիտի գնամ, բայց վախենում եմ հարվից: Կսպանեն ինձ ու կթողնեն: Աղբբեջանցիները թունավոր նացիոնալիստներ են, — ասում էր, — ծծկեր երեխայից սկսած մինչեւ առաջին դեկալարը»: Սա «մարքսիստ-ինտերնացիոնալիստ» Օհանջանյանի անկեղծ խոսքն է:

— Սո՞ւտ է, տեսե՞ք՝ հիմա էլ ինչպե՞ս է ինձ գրպարտում, — լացակումած ձկլթում է տղից:

— Ասել է Սեդրակ Քոչարյանի ստանձնասենյակում: Ահա՛ Քոչարյանը, հարցրե՛ք:

Մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Սեդրակին Օհանջանյանի կողքին էր, վեր կացավ, մի աթոռ հեռու նստեց:

— Այստեղ Եղիշե Համբարձումյանը Ծաբարյանին ասաց. «Զի էլ ամաչում, այսքանից հետո երես ունի խոսելու»: Այս դիտողությունը բոլոր տասներեքիս է վերաբերում, առաջին հերթին՝ ինձ: Այստեղ պարտքս եմ համարում հայտարարել, որ մենք կատարել ենք մեր մարդկային, ազգային, կուսակցական սովորական պարտքը եւ դրա համար պատրաստ ենք ամեն գրկանքի ու քննության ենթարկվելու: Նման քայլի գնացողները վարձատրության ակնկալություն չեն ունենում:

— Բայց մենք իրապես ամաչում էլ ենք: Այս մեկը չեմ կարող չխոստովանել: — Համբարձումյանի հիմար երեսին ինքնագործ պիտ է ծաղկում. «Հը՛, է՛դ ասա, է՛»: — Ծիշող որ խոսեմ, շատ ենք ամաչում, ես՝ առանձնապես: Մենք ձե՛զ համար ենք ամաչում, ձեր արածի՛, ձեր վարքի՛: Որ աշխարհում ձեզ պես հայ մարդիկ կան եւ այն էլ Ղարաբաղում: Ղարաբաղում, որի պատմությունն ազգային ինքնագիտակցության, արժանապատվության եւ հերոսական պաշտպանության շող-

շողուն օրինակներ է տվել... Դուք ի՞նչ պիտի պատասխանեք, երբ գալու լինի երազելի ժամանակը, եւ ամեն մարդ դառնա պատասխան տվող, ինչպես անեղ դատաստանի օրը...

Ասում են՝ պատերազմի ժամանակ պատահում է, որ մարտի ավարտից հետո, — երբ կողմերը, ամեն ինչ ավարտած համարելով, գնացել են հանգստի, — թաքստոցից դուրս է գալիս մի հացկատակ եւ վախից իր շուրջը բուրդի կտրելով՝ ավտոմատի կրակահերթ է տալիս արդեն դատարկ խրամատների՛ վրա...

Ծիշտ այդպիսի տպավորություն թողեց ռադիոյի մարզային հաղորդումների գլխավոր խմբագիր Զավեն Դավթյանը: Նրան կատաղեցրել էր Բ. Ուլուբաբյանի ելույթը (ինչպես ինքը խոստովանեց իր խոսքի սկզբում): Երեւի կարծել էր՝ նամակի հեղինակները դահլիճից պիտի հեռանան ջարդված ու կիսակենդան, մինչդեռ վերջին հարվածը նրանց էր դարձյալ եւ, ինչպես ինքն էր հասկացել՝ վճռական հարվածը: Որոշել էր խորտակիչ հակահարված տալ:

Սա բոլորովին անգոր էր թաքցնել իր ատելությունը Բ. Ուլուբաբյանի նկատմամբ, ատելություն, որ ողորմելիի հոգում մեծացել էր, ունեցել ու վերածվել հայաստացության:

— Ի՞նչ Հայաստան: Ով որ Հայաստան է ուզում, ճանապարհը բա՛ց է, թող գնա՛: Իսկ մենք կսպ չունենք Հայաստանի հետ եւ չենք ունենալու: Եթե երբեւէ Ղարաբաղը կսպ է ունեցել Հայաստանի հետ, սպա եղել է նրա տիրապետության տակ, որպես նրա գաղութը:

Այդպես էլ ասաց, եւ ես ցավի կամ վիրավորանքի ոչ մի արտահայտություն չտեսա մեր հակառակորդների դեմքերին: Սա արդեն անավոր էր ու դիվային:

Թերես կարիք չլինեք անդրադառնալ բյուրոյի անդամների ելույթներին, քանի որ Երվանդ Բաղդասարյանը, Արտաշես Պողոսյանն ու Հմայակ Ասրյանը, մեղադրելով նամակների եզրակացությունն ու «ջղային տոնը», միաժամանակ աշխատում էին խղճի մտոք ցույց տալ, թե նրանցում կա նաեւ մարզի պատկերը, եւ սրա վրա էլ պիտի ուշադրություն դարձնել:

Բայց ելույթ կարդաց նաեւ Մուշեղ Օհանջանյանը:

Նա ռդետրված կարդում էր, իսկ ես մտածում էի, թե ո՞վ պիտի գրած լինի: Մի քանի օր հետո պարզ դարձավ, որ Քրիստափոր Պետրոսյանի հերյուրածն է:

Սա մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Օհանջանյանն է, այն մարդը, որ իր պաշտոնավարության երկու տարվա բնթացքում չորս-հինգ անգամ ձեռքն առաջ մեկնած Երեսան է գնացել եւ ամեն անգամ էլ վերադարձել հորթի ուրախությամբ.

— Մի՛նիստրների խորհրդի նախագահ Քոչինյանը բավարարեց իմ ամեն մի խնդրանքը, — պատմել է բոլոր հանդիպողներին: — Ա՛յ տնաշենի տղերք, չեք պատկերացնի, է, միանգամից այնքան շինանյութեր ու սարքեր տվեց, որքան մեր այս հանրապետությունից մի տասնամյակի ընթացքում էլ չենք ստանում:

Հիմա այս նույն լեզուն օձի խարազան է դարձել Հայաստանի ու նրա ղեկավարությանը:

— Բոլոր խառնակություններն սկիզբ են առնում Հայաստանից, նրա ղեկավարներից ու մտավորականներից: Իսկ ի՞նչ կա Հայաստանում, ո՞վ է ասել, թե Հայաստանի հետ մեզ համար ավելի լավ է լինելու, քան հիմա է: Հայաստանն իսկի չի կարողանում հայրենադարձների պահանջները բավարարել, իր բերանի պատառը մե՞զ է սալու:

Այս լեզվով չէր խոսում Թուրքեն Ծահրամանյանը:

Ստեփանակերտի կուսակցական քաղկոմի քարտուղար Գրիգոր Գալստյանը նամակները դատապարտեց հիմնովին, առաջարկեց հեղինակներին ազատել գրադեցրած պաշտոններից, որովհետև նրանք մեծամասնությամբ գաղափարական աշխատանքի բնագավառներ են ղեկավարում, իսկ նամակներով ապացուցել են, որ իրենք կարիք ունեն գաղափարական վերադաստիարակության:

Սա այն Գալստյանն է, որն առաջին նամակն ընթերցել է հուլիսի 4-ին, Մելքումյանից անմիջապես հետո: Ընթերցել է, ապա Բ. Ուլուքաբյանին ու Ս. Ծաքարյանին իր դժգոհությունն արտահայտել, որ նրանք նամակն իրեն չեն տվել ստորագրելու:

— Ինչո՞ւ չեք վստահել: Մի՞թե կարծում եք, թե ես վատ հայ եմ ու հայրենասեր: Ես հաճույքով կստորագրեի եւ առամներով կպաշտպանեի:

— Ստորագրությունն ի՞նչ կարելու է, — պատասխանել էինք նրան: — Իսկ պաշտպանելն ու՞ չէ:

— Իմացած եղեք, որ ամբողջ քաղկոմը եւ Ստեփանակերտի շրջանի կուսակցական ակտիվն ամուր կանգնած է ձեր թիկունքում, — հավատացրել էր վերջում:

Սա էր Գր. Գալստյան-թիկունքը:

Մանյա Գրիգորյանը (մարզկոմի «գաղափարական» քարտուղարը) անկապ, ափեղցփեղ ճամարտակելուց հետո փորձեց նամակների վերջնական զնահատականը տալ:

— Սա մի խայտառակություն է, ընկերներ, մեր մարզի կուսակցական կազմակերպության համար:

Ես արհամարհանքով ասացի:

— Մեր մարզի կազմակերպության ամենամեծ խայտառակությունն այն է, որ քեզ նմանը մարզկոմի քարտուղար է:

Դահլիճում սա պայթեց որպես հավանության ու համերաշխության քրքիջ, եւ այնուհետեւ ոչինչ չէր կարելի հասկանալ Մ Գրիգորյանի փնթիվնոցից:

Գուրգեն Մելքումյանը երեւի թե քննարկումից որոշ ճշմարիտ կողմնորոշման հանգել էր, հաշտարար, համերաշխության ու համագործակցության կոչող տոնով ասաց. «Դուք մեր կոմունիստներն եք, գրել եք ճշմարտությունը, եզրակացությունների մեջ շեղվել եք: Մերն եք, քանի՞-քանի անգամ ձեր ազնվությունն ու սկզբունքայնությունը գործով ցույց տված, ապացուցած: Եվ մենք պետք է աշխատենք միասին»:

Ընթերցում են որոշման նախագիծը, եւ մարդիկ մնում են քար կտրած:

Նամակներում փաստերը հիմնականում սուտ են: Մարզկոմի բյուրոն, մասնակցությամբ մարզի կուսակցական ակտիվի, դատապարտում է նամակներն ու հեղինակներին, Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու տրամադրությունը համարում վնասակար ու կորստաբեր հայ եւ ադրբեջանական ժողովուրդների եղբայրության համար:

Ապա.

ա) Բ. Ուլուքաբյանին՝ որպես այս ամենի կազմակերպչի, հաշտարարել խիստ նկատողություն վերջին նախագուշացումով, գրանցելով անձնական քարտի մեջ:

բ) Ս. Ծաքարյանին, Լ. Գասպարյանին, Գ. Գաբրիելյանին ու Գր. Ստեփանյանին (որը բացակայում էր բյուրոյի նիստից) ազատել աշխատանքից:

գ) Մյուսներին՝ զգուշացում:

Մարդիկ մտածում էին, որ քննարկում են, որպեսզի ի գիտություն ընդունեն, հայտարարեն եւ վերջ: Ոչ մի որոշում չպետք է ընդունվի: Մանավանդ, եթե որոշում պիտի լիներ, ապա կարգով ու օրենքով պարտավոր էին նախօրոք ծանոթացնել մեզ:

Այդպես էին մտածում նույնիսկ նրանք, ովքեր մեզ մեղադրում էին:

Նախագիծն ընթերցելուց հետո կարծիքներ չհարցրին, քվերակության չդրին: Միանգամից՝ «Բյուրոյի նիստը համարվում է փակ»:

Այս էր Գ. Մելքումյանի համագործակցության կոչը: Ես ձեզ պատժեմ ու աշխատանքից ազատեմ, իսկ հետո եկեք, համագործակցե՛նք:

Բայց ինչի՞ էր պետք նրա լավան-հաշտարար, կեղծ-եղբայրական ու կեղծ-բարեպաշտական ելույթը՝ այս հակահայկական ու ջարդարար որոշումից առաջ:

Դահլիճը կամաց-կամաց դատարկվեց: Ոչ ոք չէր խոսում, կարծիք չէր ասում: Երեւի շատ էր սահմոկեցուցիչ: Մարդիկ մարզկոմը թողեցին մեկ-մեկ, գաղտագողի: Նույնիսկ սովորական «բարի գիշերը» ոչ ոք ոչ ոքի չմաղթեց: Ասես մարդ էին սպանել, եւ ամեն մեկն իր հետ տանում էր այդ սպանության բոթն ու մասնակցի ցավը:

Ուշքի գալու, պատահածը լրջորեն քննելու համար երկար ժամանակ է պետք: Հատկապես պատահածի նշանակությունը որոշելու, Ղարաբաղի գլխին իջած հարվածի ահագնությունը չափելու համար:

Բայց եւ այնպես փորձում են ետ նայել:

Ի՞նչ կատարվեց:

Մարզկոմի բյուրոյում որոշում ընդունեցին մեր դեմ: Ո՛չ թե մեր, Ղարաբաղի հայության՝, հայ ժողովրդի արդար դատի՞ դեմ: Որոշման մեջ դատապարտեցին Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը: Եվ դատապարտողը ոչ թե կուսակցության Ղարաբաղի մարզկոմի բյուրոն էր, այլ բյուրոն՝ մարզի կուսակցական ակտիվի հետ միասին: Այդպես էլ արձանագրեցին: Դա շատ էր պետք մեր դատի հակառակորդներին: Ըստ Երեսույթին դա թելադրված է եղել Ադրբե-

ջանի կենտրոնից: Որպեսզի «քննությանը» մասնակցեն եւ իրենց խոսքն ասեն մարզի ու շրջանների ղեկավարները, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ղեկավարները:

Դե՛, այսուհետ թող մեկն ու մեկը փորձի Ղարաբաղի հարցը բարձրացնել: Աչքը կխոթեն որոշումը:

— Ի՞նչ ես ուզում, ո՛ւմ անունից ես խոսում: Ղարաբաղի կուսակցական ակտիվն իր կարծիքն ասել է այդ հարցի առթիվ: Ասել է բոլոր ղարաբաղցիների անունից, հիմնավորապե՛ս եւ մեկընդմիջո՛ւ:

Գուցե նույնիսկ այսքան էլ չերկարացնեն: «Ա, դա այն հարցը չէ՛, որի մասին իրենք՝ ղարաբաղցիները, որոշում են հանել: Բա էլ ի՞նչ են ուզում: Գրե՛լ են: Դե՛ն շարտեք, պատասխանելն ավելորդ է»:

Եվ մեր հակառակորդների ձեռքում չկա ու չի լինի ավելի գորավոր մի կովան, քան այս կեղտոտ թուղթը, այս լարծուն գրպարտությունը Ղարաբաղի հայության դեմ: Եվ այսքան փրավորական՝ այդ հայության, մեր ազգի բազում անգամ չարչրկված ճակատագրի համար:

Հայը կուսակցական որոշում է հանում այն մասին, որ ինքը չի ուզում ապրել հայի հետ եւ գերադասում է անիրավվածի ու գրկվածի, ամեն օր ուրիշի ձեռքին նայող մուրացիկի իր վիճակը: Մուրացիկ իր տանը, իր հողի վրա:

Ինչպե՛ս ոտնատակ տրվեց արդարությունը: Սրիկաներն աչքիդ մեջ նայելով կեղծում էին ու ստում, շողոքորթում ու դավաճանում:

Ո՛վ արդարություն... Ես իմ արյունակից եղեռնաբախտ բանաստեղծի պես չեմ փորձի թքել քո ճակատին: Ես գիտեմ, որ դու ճակատ չունես...

Ես որոնեցի եւ գտա այն. տեսա՛ անբարոյական գործարքի մեջ է իմ ազգի թշնամիների հետ, մեկ էլ մեր դավաճաններին է քաշել այդ թշնամիների բանակը, եւ նրանք մեկտեղ ու միասնական, ոտքի տակ տրորում են մեր ազնիվ դատը:

Կատարվեց ակադեմիկոս Իոսիփյանի կանխատեսությունը: Եղավ ու որերորդ անգամ կրկնվեց մեր պատմության ամենամուռյա հիմարություններից մեկը: Հայերի ձեռքով հայերի դեմ հաշվեհարդար տեսան մեր երզնյալ թշնամիները: Եվ ինչպիսի՛ հաշվեհարդար: Երբ Հակոբ Օհանջանյանն ու Սոկրատ Իսրայելյանը, Մանյա Գրիգորյանն ու Զավեն Դավթյանը բերան էին շաղ տալիս մեր դեմ, չէր կարելի չզգալ, որ նրանք այդ անում են սադիստի բավականությամբ: Իսկ լսողները նողկանք չէին զգում: Գոնե չկար մեկը, որ արտահայտեր իր դժգոհությունը, եթե չհաշվե՞նք Սարգիս Աբրահամյանին, որը վեր կացավ ու պաշտպանեց մեզ:

— Ընկերներ, ի՞նչ նացիոնալիզմի մասին եք խոսում: Մարդիկ ցավով շարադրել են մեր մարզի ողբերգությունը...

Երբ ես ընթերցում էի «Գաբունամեն»-ի հայհոյանքը հայ ժողովրդի հասցեին, ոչ ոքի դեմքին զայրույթ չկար: Ոչ ոք չդատապարտեց այդ խուլիզանությունը, չվրդովվեց իր ժողովրդի վրա շարված կեղտի դեմ: Տասներեքի դեմ խոսում էին ինչպիսի՛ զայրույթով:

Իսկ ի՞նչ են արել այդ տասներեք կոմունիստները: Իրենց կուսակցության կենտրոնին պատմել են հարազատ ժողովրդի անտանելի վիճակը, զանգատվել են այդ ժողովրդի անկապտելի իրավունքները ունահարողների դեմ:

Ասում՝ են՝ 1958-ին, երբ Աղբրեջանի կուսակցական կենտկոմի պաշտոնատեղ ղեկավարները մեկմեկու խորտակելու համար իրար դեմ են ելել եւ իրար մեղադրել նացիոնալիզմի մեջ, Միքա Իբրահիմովը մատ է թափ տվել նրանց վրա. «Ի՞նչ բանի եք, անհասկառներ: Գուք մտածո՛ւմ եք, թե ո՛ր ժողովրդի ճակատագրի հետ եք խաղում»: Եվ մեկեն լռել են բոլորի կրքերը:

Իսկ հայր հային մեղադրելու համար նրան կպցնում է մի «նացիոնալիստ» պիտակ ու կողքից չարախնդում, լավ էստիմանալով, որ մեր օրերում դա միակ մեղադրանքն է, որին հավատում են, առանց ստուգելու:

Ուլքե՛ր էին մեզ նացիոնալիստ կոչում, գրպարտում Ղարաբաղին, հայհոյում Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությանը: Հայաստանի հյուրընկալ ու սրտաբաց համալսարաններում ուսում առած Հայկ Սարգսյանը, Սեդրակ Նանագույանը, Երեսանի Գյուղատնտեսական ինստիտուտի ասպիրանտ Գրիգոր Գալստյանը:

Ահա ուլքե՛ր քեզ դավաճանեցին, իմ հա՛յ ժողովուրդ: Մի՛թե քո բռան մեջ աղ չկա: Մի՛թե քիչ են եղել քո տառապանքներն ու դաժան փորձությունները, որպեսզի նրանց մասին իմացողը երբևէ փորձի նորից խաղալ քո բախտի հետ: Ո՛վ «հազարապատիկ խոցված տիրամայր»:

Բայց, այնուամենայնիվ, դու լավ պիտի իմանաս ու պիտի ճանաչես քո նոր ուրացողներին:

Շատ է պատահել, որ դու ետ ես նայել՝ տեսնելու համար, թե ի՞նչ տեսակ արնոտ ճամպու էր, որ ետեւ թողեցիր, ինչպիսի՛ մղձավանջով անցկացրիր քո սրբազան քարավանը, եւ ամեն անգամ քո պատմաբանների ու գրողների անեղծ բերանով փորձել ես արդարացնել նույնիսկ Վասակ Սյունեցուն:

Իսկ ո՛վ պետք է փորձի արդարացնել սրանց: Եվ ինչպե՛ս պետք է արդարացնի, ինչո՞վ:

Մարզի ղեկավարները գիտեին, որ Մոսկվայում խոստացել են հանձնաժողով ուղարկել՝ տեղում վիճակին ծանոթանալու համար: Չուշացավ այդ հանձնաժողովը, որի գլխավորն էր ոմն Կիսելյով, տհաս ու թեթեամիտ մեկը: Այն ծամանակ այս ղեկավարները, Ալիխանովի ու Ելիստրատովի ապառնալիքներով, ոչ միայն իրենք խաբեցին ու կեղծեցին փաստերը, այլեւ առաջին իսկ ռուպեցիներից հանձնաժողովի երթուղիներն այնպես դասավորեցին, որպեսզի այն տեսակցի ու խոսի միայն կեղծարարների հետ: Ուղեկիցներ էին նշանակել Հակոբ Օհանջանյանին ու Էդուարդ Ղուկասովին, երկու ծախու հոգիների, որոնք անվերջ մեր դեմ կեղտ էին լցրել եկածների ականջները: Եվ սրանք

էին, որ կազմակերպեցին Կիսկյովի գրույցները մարզի երկու շատ «հարմար» դեկավար աշխատողների հետ:

Առաջինը Ղարաբաղի «նախանձելի» վիճակի մասին հեքիաթներ պատմելուց հետո մատուցել է նաև մի շատ կարեւոր մանրամասն.

— Մեր ընտանիքը ձեզ օրինակ. փեսաս աղբրեջանցի է, քրոջս հարսը՝ ուս: Ել մեր տանը երանելի խաղաղություն ու փոխըմբռնողությունն են թագավորում: Ով որ բողոքում է Աղբրեջանի դեկավարության դեմ, ժողովուրդների բարեկամության վրա է քար նետում, պաշտոնանոյ է ու նացիոնալիստ:

Իսկ երկրորդը ցույց է տվել Մարտունու խաղողագործական տրնտեսության բանվորներին, թե.

— Տեսե՛ք, կեսից ավելին աղբրեջանցիներ են եւ եղբայրսար. հաշտ ու համերաշխ աշխատում են իրենց հայ եղբայրների հետ, ամեն ինչից գոհ ու երջանիկ: Սրանց Հայաստան պետք չէ, որովհետեւ սրտները մաքուր են: Իսկ ովքեր Հայաստանի հետ են ուզում միանալ, Ղարաբաղից դուրս քշեցե՛ք, թողե՛ք գնան Հայաստան:

Իսկ ո՞վ է խոսել կամ գրել երկու ազգերի համերաշխության դեմ: Մեր նամակների ո՞ր տողի մեջ կարող են հակաաղբրեջանական տրամադրություն գտնել: Մեր ցավն աղբրեջանական դեկավարությունն է, որը միշտ էլ շովինիստական է եղել: 45 տարվա ընթացքում քանի՞ անգամ է փոխվել: Փոխվել են բաղիթովներն ու չակոբովները, մուստաֆաեներն ու ախունդովները, իսկ Ղարաբաղի նկատմամբ վերաբերմունքը նույնն է մնալու. նույն շովինիստականը, հայախալածն ու անուղղելին:

Նույնիսկ կարելի է համարել այս ամենը: Նրանք քաջ գիտեն, որ անարդարություն է Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանից բաժան պահելը: Եվ համոզված են, որ վաղ թե ուշ պետք է վերջ տրվի այդ անարդարությանը՝ Ղարաբաղը պետք է վերադարձվի իր միակ օրինական տիրոջը՝ իր մայր Հայաստանին: Այդ պատճառով էլ Ղարաբաղում ևս պիտակ ներդրումներ չեն անում, որպեսզի հորթը փախչելիս չաթուն էլ վզին չտան:

Սա պետք է հասկանալ: Բայց ո՞նց արդարացնել: Ել ինչպե՞ս արդարացնել նրանց մոլեռանդ ու սադիստական ձգտումը՝ ինչ գնով էլ լինի, Ղարաբաղը պահել իր ներկա խաչտատակ վիճակում: Թող նրան պահելը հանրապետությանը տնտեսապես վնաս լինի: Թող նա անընդհատ գլխացավանք պատճառի: Միայն թե մերը լինի, ավելի շուտ՝ մեր ձեռքի տակ, մեր ձեռքին նայելիս:

Այս չարամտությունն ինչպե՞ս արդարացնես:

Կենտկոմի կուսակցական մարմինների բաժնում ինձ ասել էին. «Մենք ձեր նամակները քննելու հանձնարարություն չենք տվել, եւ եթե ձեր մարզում այդպիսի բան են նախապատրաստում, դա ինքնագործունեություն է: Կկարգադրենք, որ իրենց գործով զբաղվեն»:

Այս ինչպե՞ս եղավ: Նրանք ինձ խաբել էին, թե՛ սրանք են մոլեգնել վրիժառույթունից եւ մոռացել ամեն չափ ու կարգ:

Հեռագրեցի.

«ՄՈՍԿՎԱ,
ԿՐԵՄԼ
ԸՆԿԵՐ ԲՐԵՓՆԵՎԻՆ».

Մենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի տասներեք կոմունիստներս, երկու անգամ դիմել ենք ԽՄԿԿ Կենտկոմին: Առաջին անգամ նկարագրել ենք մեր մարզի անհանդուրժելի վիճակը, իսկ երկրորդով պատմել ենք Աղբրեջանի ԿԿ Կենտկոմի բարատուղար ընկեր Ելիսարատովի եւ մարզկոմի բարատուղար ընկեր Մելքումյանի կողմից նամակի անարդարացի քննարկումը:

Մեր մարզն են եկել ԽՄԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչները, որոնք նույնիսկ արժան չեն համարել խոսելու նամակների հեղինակների հետ: Այնուհետեւ մարզկոմի բարատուղար ընկեր Մելքումյանը, հավանաբար ո՛չ առանց հանրապետության դեկավարների երաշխավորության, կազմակերպել է նամակների «քննարկումը» մարզկոմի ընդլայնված բյուրոյում:

Ըստ էության դա հաշվեհարդար էր այն կոմունիստների դեմ, որոնք համարձակվել են ճշմարտությունը գրել իրենց կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեին:

Եթե այս բոլորը կատարվել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի թույլտվությամբ, որի մեջ կասկածում եմ, ապա որտե՞ղ փնտրել արդարությունը:

Հարգանքով՝

գրող Բագրատ Ուլուբաբյան

12 դեկտեմբերի, 1965 թ.»

Նման բովանդակությամբ մի հեռագիր էլ տվեց Գրիգոր Ստեփանյանը:

Աչքերիս առաջ արդարություն կոչվածը պոռնկություն է անում, իսկ մենք դեռ հույս ունենք, թե դա մոլորություն է եղել, եւ էլի հավատում ենք ինչ-որ բանի:

Մարզկոմն անգործ է թողել Սերգեյ Ծաքարյանին ու Գրիգոր Ստեփանյանին: Ծաքարյանին հանել են գործկոմով՝ անօրեն: Վախեցել են՝ հարցը հանեն քաղխորհրդի նստաշրջան եւ տապալվեն:

Հիմա մարզից քշելու համար ամեն ինչ անում են, ամեն ինչի հիմքն ու առանցքն էլ՝ անգործ թողնելը: Իսկ անգործ թողնելն ի՞նչ դժվար բան է: Օրերով մտածում են, թե ի՞նչ աշխատանք առաջարկեն, որպեսզի նրանք մերժեն: Մտածում են, մտածում, գտնում:

— Ծաքարյան, որոշել ենք քեզ ուղարկել կապի մարզային բաժանմունքի պետ: Առա՛ջմ: Հետո մի բան կմտածենք: Ի՞նչ կարծիքի ես:

— Երբվանից պիտի աշխատեն:

— Երբվանից ուզես: Թեկուզ վաղվանից:

— Նշանակեցե՛ք:

«Վաղր» կանչում են, թե.

— Գիտե՛ս ինչ կա: Կապի մինիստրը համաձայն չէ: Ասում է՝ պիտի մասնագետ լինի:

— Իսկ դուք ինչո՞ւ նրա հետ նախօրոք չէիք պայմանավորվել:

— Միավել ենք: Մի երկու օրից ուրիշ որեւէ բան կառաջարկենք: Մի երկու օրից կանչում են ու.

— Որոշել ենք կապի մարզային բաժանմունքի պետի տեղակալ դարձնել:

— Մինիստրի հետ խոսե՞լ եք:

— Այո:

— Դե, նշանակեցեք, գնամ, աշխատեմ:

— Այս երկու օրը հարթ՝ կենտրոն եմ գնալու, — Մկրտչյանն է ասում: — Ընկերների հետ խոսեմ, գամ-նշանակեմ:

Գնում-գալիս է, թե.

— Գտնում են, որ հարմար չէ: Գուցե համաձայնե՛ս տեղական արդյունաբերության կոմբինատի դիրեկտոր...

Այս կոմբինատը մի երկու արտել է՝ միավորված: Հո դրան էլ չի համաձայնելու: Սակայն հակառակի պես՝ Ծաբարյան «չարիքը» դրան էլ է համաձայնում:

Մեկրտչյանն առիպված է լինում մի քանի օր հետո վերստին կանչել, ասել.

— Գիտե՛ս ինչ կա...

— Գիտե՛մ՝ արտելների դիրեկտոր ես չի կարելի: Է՞լ ինչ ունեք առաջարկելու:

— Գուցե Մամաձայնես գնալ Ղարմետաբերանի դիրեկտորի տեղակալ...

— ...Համաձայն եմ:

— ...տնտեսական գծով:

— Համաձայն եմ, է՛, համաձայն եմ, թեկուզ ես բակը մաքրելու գծով լինի, համաձայն եմ: Ձեռքերս քոր են գալիս, էլ չեմ կարող անգործ մնալ: Աշխատա՛նք տվեք:

Մեկրտչյանը մտածում էր, որ այս անգամ էլ թեթեւ արդյունաբերության մինիստրը չի համաձայնի: Ծաբարյանին ողարկեց նրա հաստատմանը: Եվ, ինչքան էլ տարօրինակ ու անսպասելի, այս մինիստրը հաստատեց:

Ստեփանյանի հետ երկար մոկ ու կատու չխաղացին: Կանչեցին բյուրոյի:

— Հեռագրե՞լ ես:

— Այո՛, հեռագրել եմ:

— Հը՛մ: Կարող ենք նշանակել ժողովրդական ստեղծագործության տան դիրեկտոր: Ինչուսե՞ր ուրբով:

— Քիչ է, դրանով չեմ կարող ընտանիք պահել:

— Առաջ ինչքա՞ն էիր ստանում:

— Երկու հարյուր:

— Հիմա մեր հնարավորությունը դա է:

Հունվարի կեսերին ադրբեջանի գրողների միության համագումարն էր: Գնացել էինք նաև Ղարաբաղի գրողներու: Ինձ նայում էին որպես խոզի մահ: Իմ նախկին բարեկամներն ու ընկերներն անգամ անձանոթ էին ձեւանում կամ կողքովս անցնում էին ու ինձ «չէին տեսնում»: Ես էլ իրենց «չէի տեսնում»:

Առաջին հիստից առաջ բանից անտեղյակ ֆոտոթղթակիցները միջանցքներում փնտրում-գտնում են դարաբաղցիներին, խնդրում, որ հարմար կանգնենք, նկարեն: Ես տղաներին աչքով եմ անում, արպեստի հեռանալ: Սակայն միևնույն նրանք իմ ակնարկը կհասկանան, թղթակիցներից մեկին մոտենում է Գրողների միության նախկին քարտուղար Նաթի Խազրին ու ակնաչին ինչ-որ քսիսում: Սա բավական է լինում, որպեսզի ֆոտոթղթակիցները խմբով փախչեն մերոնցից եւ հետո այնպես իրենց հեռու պահեն, կարծես հանկարծ ապարատներն իրենք իրենց կնկարեն մեր թշնամական մտթմները եւ տերերին կզցեն կրակի մեջ:

Համագումարում մեր մասին ո՛չ մի խոսք: Մենք չկանք էլ կարծես:

Մեր մասի՛ն: Մենք ի՛նչ: Մարգար Դավթյանի կամ Սամվել Գրիգորյանի մասին գեթ մեկ նախադասություն ասեին. ամբողջ կյանքը նվիրել են ադրբեջանական գրականության պրոպագանդային:

Համագումարին հրավիրել էին Լենինյան մրցանակի դափնեկիր, դադատանցի Ռասուլ Համզաթովին, երեւի որպես հավատակցի եւ ուզում են, որ իրենց փառաբանի: Իսկ սա վեր է կացել, թե.

— Դուք դարձել եք իմ բարեկամները, իմ սիրելիները: Բայց ինձ համար պակաս սիրելի չեն նաև այն բարեկամներս, որոնք սպրոտ են ձեզանից այն կողմ (բոլորը գիտեն, որ «այն կողմ» հայեր են, եւ ջղախն լուր, սպասում են):

— Այսօր չի կարելի իսկական բանաստեղծ լինել, առանց մարսած լինելու հոգեւոր այն գանձերը, որ աշխարհին են պարգևել Ծուտակովիչն ու Սարյանը:

Կարծես քիչ էր այս երկու հարվածը, վերջում էլ թե.

— Միջանցքներում թղթակիցներն ինձ հարց են տվել. «Ադրբեջանի ո՞ր բանաստեղծին եք սիրում»: Ես նրանց ասել եմ՝ այդ հարցին կպատասխանեմ իմ ելույթում եւ հիմա պատասխանում եմ. Ադրբեջանում չկա այն բանաստեղծը, որին ես պիտի սիրեմ: Այսօրվա շարքային ընթերցողը ժառանգորդն է համաշխարհային գրականության ու մշակութային լավագույն գանձերի, իսկ ձեր լավագույն բանաստեղծներն անգամ Նիզամուց ու Ֆիզուլուց, Ախունդովից ու Սամեդ Վուրդունից դենը չեն տեսնում:

Դահլիճը թնդում է, մեկ էլ հանկարծ մեռնում... Միանից հետո առաջին իսկ խոսողը Գրվման Մուսաեւը, ապա մյուսները, նույնիսկ հրավիրված հյուրերն իրենց ելույթներում դատապարտում են Համզաթովի «չարախոսությունը»:

Հրաշյա Հովհաննիսյանը, իրեն պահում էր հարսանքավոր տանտիրոջ աղքատ ազգականի պես, ընդմիջմանը մեզ ասում է. «Համզաթովն այն ելույթից հետո թեւս բռնեց, թե՛ գնանք-խմենք: Խմելիս էլ

փնթփնթում էր. «Սրիկաները ձեր հողերը գավթել են, հիմա էլ աչք-
ները տնկել Դադատանի վրա»:

Կոնստանտին Արեթրյակովն ասում է. «Գիշերվա կեսից մինչև
առավոտ խմում էր ու հայհոյում Ռասուլ Ռզային: Այս Ռզան Համգա-
թովին, իբր թե, հյուրասիրության է կանչել: Ու սեղանի վրա առաջար-
կել է «Միասնություն»»: «Մեր երկու Բանրապետությունը միավորենք,
դառնանք հզոր մի պետություն: Դրանից հետո մեզ համար սարսա-
փելի ոչինչ չի լինի»:

Համգաթովը կոպտորեն մերժել է Դադատանը գաղութացնելու այս
առաջարկությունը և հեռացել: Ահա թե նա որսերից էր այնքան թույն
ստել իր ողջույնի խոսքի համար, որի մեջ էլ թափանցիկ այսպիսի
ակնարկ ուներ. «Երբ իմ լեռնաստանում գլուխս դնում եմ բարձին, շատ
եմ երազում, որ հարեան Ադրբեջանից միայն խաղաղ հույեր գան
դեպի մեր կողմերը, բարեկամական հույեր»:

Սակայն խիզախ լեռնցիս այսքանով չբավարարվեց: Համագումա-
րից հետո օպերային թատրոնում գրական երեկոյին էլ առաջինը խոսք
տվին՝ երեւի մտածելով, թե որեւէ կերպ կշտկի իր անբարյացակամ
խոսքի տպավորությունը:

Իսկ այստեղ նա նորից նուր հիշեցրեց.

— Մենք մարդ ենք: Աւտոված մեզ հարեաններ է դարձրել: Ես
Կասպից ծովի այն ափին հաճախ գլուխս դնում եմ ծայրերին իմ հայ-
րենի երազում, որ այս ափից միայն բարեկամության քամիներ գան
մեր ափը...

Օվացիա սարքեցին, լռեցին, նոր հասկացան...

Իսկ Համգաթովը լավ էր հասկացել համագումարի տերերին եւ
այն մթնոլորտը, որ տիրում էր Բաքվում: Նա գիտեր, որ շովինիզմը
մարդկանց մեջ մարդկայինն սպանելով՝ նրանց դարձրել է գիշատիչներ:

Երբ Իրանից գաղթական դարձած բանաստեղծ Բալաշ Ագերոյին
ամբիոնից ասաց. «Ես փախագում եմ այն օրը, երբ ձեզ հյուր եմ ըն-
դունելու իր Ադրբեջանին վերադարձված Թավրիզում», նախագահու-
թյունն ու դահլիճը հոտնկալս դղրդացրին շենքը: Ես երկրորդ անգամ
տեսա, թե ինչպիսի՞ պողոթնում է ընդունակ մահմեդական մոլեռան-
դությունը: Առաջին անգամ այդպիսի տեսարանի պակաստես եմ եղել
Ֆիզուլու 400-ամյակին. թուրք պրոֆեսորը դահլիճին դիմեց «Իզվի եւ
հավատի եղբայրներ» կոչականով, եւ շենքը երեքաց մոլեռանդության
այն ցուցից, որի մեջ մոռնչոցն ու ծափը, կոչն ու վայնասունը խառնվել
էին իրար:

Իսկ այստեղ Ագերոյլու կոչով ու դրան ուղեկցած հրաբուխով
չբավարարվեցին: Նրանք այնուհետեւ ամեն մի ելույթում անդրադա-
նում էին Արաքսի այն կողմ իրենց օգնությանն «սպասող» եղբայրնե-
րին: Մթնոլորտն այնպես էին շիկացրել, որ այսքանից հետո ելույթ
ունեցող բելոռուսական դելեգացիայի դեկավարն անհարմար համա-
րեց անձամբ չանդրադառնալ այդ հարցին, շողոքորթությամբ ասաց.

— Ով-ով, մենք լավ գիտենք, թե ի՞նչ է նշանակում ասրել կապի-
տալիզմի լծի տակ: Համոզված եմ, որ դուք կազատարեք Հարավային
Ադրբեջանը, եւ հաջորդ անգամ մենք կհանդիպենք Թավրիզում...

Այստեղ պայթեց այնպիսի անկրոպ, որի համար կարծես դահլիճ
էր հրավիրված միլիոնանոց մի իսթամուծ:

Եվ սրանք են, որ կատաղում են, երբ Լեռնային Ղարաբաղ փոքրիկ
Հարաստանն ուզում է ասրել իր Մեծ Հայաստանի հետ:

Եվ սրա՛նք են, որ զարնանում են, երբ կողքին փորձում է պաշտ-
պանել իր ազգաչին ունեհարված իրավունքը: Կենտկոմի առաջին
բարտադար Վալի Ախունդովի ելույթն ամբողջովին ազգամոլական
քարոզ էր: Չէր կարելի չնկատել, որ սա պոչ է շարժում Միլլալ Էքրա-
հիմովի առաջ, այ՛ն Էքրահիմովի, որը մի անգամ ընկնելուց հետո
բարձրացել, վերագտել է Ադրբեջանի կուրքի իր գանը եւ նորից Բան-
րապետությունը թունավորում է ամենակատաղի շովինիզմով:

Ախունդովն իր ելույթը ավարտում է հետեւյալ փիլիսոփայությամբ.

— Մեկը, որ չի սիրում իր ազգին, սրիկա է ու չի կարող սիրել
որի՞ ազգի: Չհավատաք, եթե այդպիսիներ ձեզ սիրո խոստովանու-
թյուն անի:

Ուզում եմ վեր կենալ ու գոռալ երեսին, թե այդ դեպքում դու ինչո՞ւ
հավատում ու հովանավորում ես Ղարաբաղն այսօր ծախողներին,
ինչո՞ւ հալածում ես այն հայերին, որոնք սիրում են իրենց ազգը եւ
երազում են այդ ազգի միասնությունը:

Ընտրությունների ժամանակ իմ անունն էլ գրած տալիս են Գրող-
ների միության վարչության թեկնածուների ցուցակում: Կուզենային
գրել միայն մի տեղ՝ շիրմաքարի վրա: Բայց այս ցուցակն են մտցրել,
որպեսզի Ղարաբաղի դեպքերի մասին խոսեն (համագումարի ընթաց-
քում չէին կարող խոսել, դրա համար ստի՞ջ չկար):

Կենտկոմի քարտուղար Խասայ Վեզիրովը ցուցակն ընթերցում է
բառատրոպի եւ իմ անվան վրա կսևզ է առնում, շունչ քաշում.

— Ո՞վ է ուզում խոսել:

Չայն չկա:

— Ո՞վ է ուզում Ուլուբարյանի մասին խոսք ասել, առաջարկություն
անել:

Հարցը չորրորդվելուց թե հինգերորդվելուց հետո դահլիճի վերջից
տնկվում է ինչ-որ Ջամշիդ Ամիրով, գրականության հետ միայն սպա-
նողական կապ ունեցող մի մարդ, որը վերջերս ասպարեզ է ընկել
եղբոր՝ Կենտկոմի քարտուղար Ամիրովի շնորհիվ.

— Առաջարկում եմ դրա անունը հանել ցուցակից:

Դահլիճի տասնյակ տեղերից ձայնակցում են.

— Հանե՛լ:

— Դուք գիտե՞ք, որ վերջերս այդ Ուլուբարյանը Լեռնային Ղա-
րաբաղում ծավալել է նագրոնախտական գործունեություն, վտանգի
տակ որել ադրբեջանցի եւ հայ ժողովուրդների բարեկամությունը...
Մարզկոմը նրան խիստ պատժի է ենթարկել: Իսկ մենք այստեղ նրան
ընտրում ենք Գրողների միության դեկավարության մեջ: Առաջարկում
եմ...

Նույն խոսքն է ասում նաեւ բանաստեղծ Բախտիար Վահաբա-
դեն, եւ նորից դահլիճով մեկ բազմաձայն կրկնվում է ցուցակից հա-
նելու առաջարկությունը:

Միրզա Իբրահիմովը տեղից բարձրանում է, մի քանի վայրկյան ձեռքը թրի պես առաջ մեկնած սպասում, որ լռեն, ապա ավելի մանրամասն պատմում Ամիրովի առածը:

— Ճիշտ է, ընկերներ, այսքանը եղել է, — հայտարարում է նա, — եւ ոչ միայն այսքանը: «Գրական Ադրբեջան» հանդեսի խմբագիրն ինձ գեկուցել է, որ նրա նացիոնալիզմն ու մյուս վտանգավոր արարքներն արտահայտվել են նաեւ գրական գործերի մեջ: Ինձ ցույց են տվել նույնիսկ հատվածներ... Բայց մենք նաևաչում ենք Ոլյուբաբյանին, գիտենք, որ հոգու մեջ լավ մարդ է ու լավ գրիչ ունի, համոզված ենք, որ իրեն կողդի...

Նույնը կրկնում է նաև Խասայ Վեգիրովը:

«Համոզված ենք, որ իրեն կողդի»:

Ո՛չ, նրանք համոզված են մի այլ քանի մեջ. որ այդ հայտարարությունը բավական է, որպեսզի բոլորը ջնջեն:

Սակայն ջնջեցին միայն 40 հոգի (210-ից):

Ցուցակները ձեռքներն առնելուց, առաջին հերթին, հիշել են իրենց անձնական հակառակորդներին եւ ջնջել են Նաբի Խագրուն, Սամվել Գրիգորյանին ու բոլոր նրանց, ում հետ ավելի կոնկրետ հաշիվ ունենան...

Եվ սրանք համարյա իմ չափ ջնջվել են:

Նույն օրերին տեղի է ունեցել Ստեփանակերտի քաղաքային կուսակցական կոնֆերանսը:

Այս կոնֆերանսի մասին պատմում են հետևյալը.

Չեկուցման մեջ թողուցիկ խոսվել է մեր արածների ու ստացած պատիժների մասին:

Մենք պայմանավորվել էինք, որ դելեգատ Շաքարյանը ելույթ ունենա, հանգամանորեն պատմի ամեն ինչ՝ հատկապես, եթե խոսք լինի մեր մասին:

Ելույթ ունեցողներից ոմանք, ասում են, կոցահարել են նամակները, մի քանի բերան հաչել մեր հասցեներին, անցել:

Ելույթ է ունեցել Շաքարյանը:

— Այստեղ խոսվում է նաև մեր նամակների մասին: Եվ խոսողներն անպատասխանառու, անխիղճ կերպով այդ նամակները ներկայացնում են որպես գրպարտչական դիմումներ: Ինչո՞ւ դելեգատները չեն պահանջում, որպեսզի հենց այստեղ հրապարակվեն նամակները: Թե չէ, պարկի մեջ են գցել մի անմեղ ու ազնիվ էակ ու հայտարարում են. «Ներսում գող կա, ծեծե՛ք»:

Դահլիճը եռում է.

— Նամակներն ընթերցե՛լ:

— Պահանջում ենք, որ տեղն ու տեղը կարդա՛ք նամակները:

Մի կերպ լռեցնում են դահլիճը, եւ Շաքարյանը շարունակում է.

— Կոնֆերանսի նախագահության խղճին եմ թողնում նամակների հրապարակման հարցը: Բայց ես չեմ կարող շատև հետևյալը: Մենք՝ տասներեք կոմունիստներս, մեր մարզի անտանելի վիճակի հարցով դիմել ենք կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեին, ա՛յն կուսակցության, որի անդամներն ենք ինքներս: Մենք չենք դիմել ուրիշ որեւէ

տեղ: Մենք մեր ցավոտ հարցերը բանբասանք չենք դարձրել: Բոլորին է հաշտնի: Առաջին նամակում բերված փաստերն ու քննադատված երևույթները տարիների, տասնամյակների պատմություն ունեն: Նրանք միշտ եղել են փակ ու բաց ժողովների քննության նյութ: Նրանք քանի՜ անգամ ներկայացվել են հանրապետության ղեկավարներին՝ որպես դիմում, որպես պահանջ, որպես բողոք այն եղանակներով, որ քնդունված են մեր երկրում: Սակայն այդ ղեկավարներից մենք դատարկ խոստումներից ու սուտ եղբայրության երդումներից բացի ոչինչ չենք տեսել:

Ապա պատմում, մեկնաբանում նոր փաստեր ու թվեր հիշելով՝ ներկայացնում է նամակների բարձրացրած հարցերը:

— Ահա այս է նամակների բովանդակությունը: Մենք ցավով ու վրդովմունքով գրել ենք այս մասին: Եվ դրա համար մեզ նացիոնալիստ են համարում:

Վարաբաղում նացիոնալիստ չկա: Նացիոնալիզմը փնտրեցեք Ադրբեջանի ղեկավարության մեջ, որը չի ցանկանում բավարարել մեր ինքնավար մարզի կենսական ու հոգեւոր պահանջները:

Մենք՝ Ադրբեջանում ապրող կոմունիստներս, միշտ հպարտացել ու հպարտանում ենք Բաքվի 26 կոմիսարների ինտերնացիոնալիստական ավանդներով: Երբ խոսք է լինում եղբայրություն ու այլասիրություն դաստիարակելու մասին, մենք ոգեւորությամբ օրինակ ենք բերում 26 կոմիսարների համատեղ կյանքն ու պայքարը՝ հանուն նոր հասարակարգի կառուցման: Դա պատմություն է, ոչ ոք չի կարող մոռանալ կամ ուրանալ: Բայց պատմությունն առաջ է գնացել: Եվ այսօր 26-ի ինտերնացիոնալիստական ավանդներից ի՛նչ է մնացել: Ասացեք, խնդրեմ, Ադրբեջանական հանրապետության ներկա կառավարության եւ կուսակցական Կենտկոմի ապարտում Ադրբեջանում բնակվող ազգերի քանի՜ ներկայացուցիչներ կան: Այդ ինչպե՛ս է, որ Լեոնային Վարաբաղում համարյա ռուսներ չկան, բայց կուսակցության մարզկոմի երկրորդ քարտուղարը ռուս է, ադրբեջանցիները կազմում են 10 տոկոս, բայց մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալն ադրբեջանցի է, իսկ հանրապետության կենտրոնական ղեկավար մարմիններում այլևս հայ կադրեր չկան: 21՝ որ Ադրբեջանում բնակվում է կես միլիոն հայ: Հայ կադրերն արհամարհվում են, որի հետևանքով էլ նրանց լավագույն ներկայացուցիչները թողնում եւ հեռանում են հանրապետությունից: Ա՛յ, սա՛ է նացիոնալիզմը:

Մենք մեր նամակներում պահանջել ենք, որպեսզի այս հարցերն ավելի արագ ու ճիշտ լուծելու համար Լեոնային Վարաբաղի ինքնավար մարզը, որպես հայաբնակ եւ Հայաստանի սահմանակից երկրամաս, վերամիացվի նրան, քանի որ ազգային կառավարության համար ավելի հեշտ է ղեկավարել տվյալ ազգի ժողովրդին:

Եթե մեր հանրապետության եւ մարզի որոշ ղեկավարներ գտնում սւ, որ դա նացիոնալիզմ է, ապա թող նրանք ասեն, թե որն է ինտերնացիոնալիզմը: Նրանք մորթապաշտներ են եւ ջուր են պղտորում:

Պատմում են, որ դահլիճը մի քանի անգամ երկարատես ու բուռն ծափահարություններով իր հավանությունն ու համերաշխությունն է ար-

տահայտել էլույթի ժամանակ: Եվ նախագահությունը, այդ ռեակցիայից սարսափած, իսկույն ընդմիջում է հայտարարել, չնայած նիստից չէր անցել 40—45 րոպե:

Ընդմիջումից հետո ամբիոն են բաց թողնվել հատկապես այդպիսի նպատակների համար մարզված դեմագոգները՝ հնացած կոմունիստ Արմո Սողոմոնյանը, որին տարիներ առաջ շրջկոմի քարտուղարությունից խաչտառակաբար հանել են տգիտության ու կաշտակերության համար: Ծոշ գյուղի կոլխոզի նախագահ Արշավիր Գալստյանը: Վերջինս, իր ազգակից Գր. Գալստյանի պես վիրավորված, մի անգամ Գորգեն Գաբրիելյանի ուղեկցությամբ մտել էր մոտս, գանգատվում էր. «Ինչո՞ւ նասակը չէք սովել ստորագրես, մի՞թե ինձ չեք վստահում: Համենայն դեպս ինչպե՞ս եղեք, որ մի ամբողջ կոլխոզ կազմ ու պատրաստ կանգնած է ձեր թիկունքում եւ սպասում է ձեր ձայնին կամ նշանին»:

Սրանք իրենց էլույթներում դատապարտել են նամակները, կոչ արել խստագույն պատժի ենթարկել ստորագրողներին: Այս կոնֆերանսի բանաձեռի մեջ հատուկ կետ է ընդունվել նամակների դեմ, մերժել Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիացնելու տրամադրությունը՝ որպես նացիոնալիստական քայլ:

Վերադարձել են գրողների համագումարից:

Հեռախոսի զանգ: Ընկալուչը վերցնում է, ձայնը նախաչում: Նորից զանգ: Վերցնում է:

— Մելքումյանն է խոսում:

— Ի՞նչ է պատահել, մի՞թե դու ինձ ասելիք էլ ունես, — նորից ձգում է:

Երկու օր անց Բեգլանն աւում է:

— Մելքումյանի մոտ էի: Տատեցի համագումարի մանրամասները: Զայրացած է մեր դեմ ցուցաբերված վերաբերմունքից եւ խստացել է բողոքել Կենտկոմի դեկալարությանը: Ուզում է քեզ հետ վրուցել: Ինչո՞ւ ես հրաժարվում:

Մտածում եմ, որ կարող է մարզային կոնֆերանսի որոշման մեջ ես մտցնեն նամակի դատապարտման գաղափարը: Մի անգամ էլ երբ զանգում-առաջարկում է հանդիպել, գնում եմ:

— Կարծում ես՝ ինձ համար հե՞շտ է այս մորթու մեջ ապրել: Զանգում են, մտնում են, երեսիս ամենաանվայել խոսքեր են շարտում: Ապանալիքներ են տալիս:

— Ամեն մարդ, վաղ թե ուշ, իր ցանածի պտուղներին է արժանանում: Քաղաքային կուսակցական կոնֆերանսի բանաձեռի մեջ էլ մրտցրիք: Է՛լ ինչ կա սլանավորված:

— Ծաբարյանն է մեղավոր: Խոսած չիներ, հարցը չէր բարդանա...

— Դա քո՞ իմանալու բանն է: Բայց շուտով մարզային կուսակցական կոնֆերանսն է լինելու: Այնտեղ որեւէ խոսք լինի մեր մասին էլույթներում կամ որոշման մեջ, այն ժամանակ մենք ուրիշ տեսակ կգործենք:

Խոստանում է քաղաքային կոնֆերանսի բանաձեռի խմբագրման ժամանակ նամակները դատապարտող կետը հանել, ապա այնպես

անել, որ մարզային կոնֆերանսում ոչ մի խոսք չլինի մեր ու նամակների մասին:

Խոստանում էր Գր. Ստեփանյանին դարձնել պետական դրամատիկական թատրոնի դիրեկտոր: Կանչում են, սլանվանավորվում, երեւի մեկ էլ հիշում Ստեփանյանի հեռագիրը ԽՄԿԿ Կենտկոմին եւ զոջում խոստման համար:

Գրիգորը դեռ անգործ է: Հույս էլ չկա, թե գործ կունենա: Զէ՛, Պարոնյանի խոսքը պիտի լրացնել. եթե ուզում ես քաղցած մնալ, արդարություն որոնիր:

Նա մի քանի ամիս անգործ թափառելուց հետո փոխադրվեց Երեւան:

Մի տարի հետո, 1966 թ. ամռանը, արցախահայությունը վերստին բարձրացել էր իր ազգային ինքնորոշման, իր բաղաբազան իրավունքների պաշտպանության համար: Ծորջ 50 հազար ստորագրություններով համահայտական դիմումներ հասան երկրի Գերագույն խորհուրդ, ԽՄԿԿ Կենտկոմ ու Միճխարների խորհուրդ: Նման թղթեր էին գնացել նաեւ Երեւանից, Հայաստանի տարբեր շրջաններից, Խորհրդային Միության զանազան քաղաքներում բնակվող հայերից:

Երկրի դեկալարներն ուշադրություն դարձրին աշխատավորական զանգվածների, ամբողջ հայության կամքի այդ բունն ու միասնական արտահայտությանը: Եվ ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը 1966 թ. օգոստոսի 8-ին ընդունեց որոշում, որով հանձնարարում էր Ադրբեյջանի ու Հայաստանի դեկալարներին (Ադրբեյջանից՝ Ախունդով, Ալիխանով, Իսկենդերով, Հայաստանից՝ Քոչինյան, Մուրադյան, Հարությունյան)՝ համատեղ ջանքերով քննել Լեոնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին վերամիացնելու հնարավորությունը եւ իրենց առաջարկությունները ներկայացնել ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ հարցի վերջնական լուծման համար:

Օգոստոսի 10-ին այդ որոշումը եւ տեսել ու կարդացել են ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Ե. Քոչինյանի առանձնատեղակում:

Երեւի ոչ թե ի վիճակի չլինի պատկերացնել այն խելագար երջանկությունը, որ այդ օրն ինձ էր պաշարել: Հավատում էի աչքերիս, սակայն եւ վախենում անագորույն բախտից, որը մեզ միշտ թիկունք է դարձրել:

Մենք երկար խոսեցինք անելիքների, ձեռնարկելիք միջոցների ու շտաբանչուրիս պարտականությունների մասին: Քարտուղարը շատ էր լավատես եւ արդեն ծրագրած ուներ առաջիկա կարճ ժամանակում Ղարաբաղի համար, այդ զարկված ու զրկված աշխարհի համար իրականացնելիք վիթխարի միջոցառումներ: Ասում էր. «Մեկ տարվա ընթացքում Զոդից Ստեփանակերտ երկաթգիծ կանցկացնենք, եւ Արցախը կփրկվի շնչահեղձ լինելուց»:

Պայմանավորվեցինք, որ երկու օր հետո Գորիսում հանդիպեն ինքն ու Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի քարտուղար Մելքումյանը եւ սլանվանավորվեն առաջիկա անելիքների շուրջ: Քոչինյանը համոզված էր, որ գործի հաջողությանը մեծ օժանդակություն կլինի, եթե

մարզի ղեկավար կազմակերպությունները (մարզկոմ, դեպուտատների մարզխորհուրդ) որոշումներ ընդունեն՝ արտահայտելով վերամիավորման իրենց կամքը:

Ես թուա Ստեփանակերտ եւ Մելքունյանի հետ պայմանավորվեցի իր ու Քոչինյանի հանդիպման մասին:

Մելքունյանն, իհարկե, գիտեր Կենտկոմի քարտուղարության որոշման մասին. մեկ օր առաջ կուսակցության Ադրբեջանի ԿԿ երկրորդ քարտուղար Ելիստրատովին էր զանգել եւ առաջարկել, որ որոշմամբ արտահայտեն իրենց վերաբերմունքը:

— Ես ասացի՝ «Կուսակցությունն ինչպես որ հարցը լուծի, մենք համաձայն կլինենք», — նա այսպես հաղորդեց Ելիստրատովին տված իր պատասխանը:

... Մելքունյանը Գորիսից վերադարձավ՝ որոշած լինելով վճռական որեւէ բայ կատարելուց հրաժարվել:

— Դուք պայմանավորվել էիք, որ հանդիպենք ես ու Քոչինյանը, — ինձ այսպես բացատրեց նա: — Սակայն Գորիս էր եկել Մինիստրների խորհրդի նախագահ հաղալ Մուրադյանը: Հնարավոր է, որ Քոչինյանն այնքան էլ չի հավատում գործի հաջողությանը: Այս դեպքում մենք ինչպես կարող ենք մարզային կազմակերպությունները հարվածի տակ դնել¹:

Սակայն հարցի լուծման հնարավորության լուրն իսկ բավական եղավ, որպեսզի ամենակարճ ժամանակում ոտքի կանգնի, ցնձա ամբողջ մարզը: Չէ՞ որ, եթե մարզկոմի կարծիքն անհրաժեշտ է Կենտկոմին, ապա առավել եւս անհրաժեշտ պետք է լինեն բնակչության կարծիքը, նրա ցանկությունն ու կամքը: Այսպես էլ տարերայնորեն սկսվեց նոր համախոսական-ընդունների առաքումը Մոսկվա: Այն դիմումների, որոնցով դարաբաղիներն իրենց ցնձությունն էին արտահայտում՝ ստացված էրյանկարեր լուրերի առթիվ եւ հաշտնում էին իրենց երախտագիտությունը կուսակցության ու կառավարության հանդեպ:

Տասնացորեն նր բանի օրվա ընթացքում նման դիմումներ են գրվել, ստորագրվել, Մոսկվա ուղարկվել մարզի բոլոր հիմնարկություններից ու ձեռնարկություններից, կոլխոզներից ու խորհունտեսություն-

¹ Վերջերս Քոչինյանը հրապարակեց այն օրերի իրադարձությունների մասին իր հուշերը, որոնցում որոշիչ նշանակություն է վերագրում Գ. Մելքունյանի անվճռական դիրքին, իբր, եթե նա մարզկոմի ու մարզխորհրդի որոշում ընդունած լիներ, ապա դա մեծապես կօգներ հարցի դրական լուծմանը: Չի ընդունել, դրա համար էլ հարցը տապալվել է (տե՛ս «Գարուն», 1989, հ. 7, էջ 93): Անշուշտ, այստեղ չափազանցված է մարզային ղեկավար կազմակերպությունների եւ առաջին քարտուղարի դերը, եւ ստորինները, նույնիսկ հանրապետական բարձրագույն ղեկավար «ստորինները», լոկ գերագույնի կամակատարներն են:

Գորգեն Մելքունյանի դիրքն այս պարագային եւ մեկ տարի առաջվա իրողություններում՝ լոկ բարոյական նշանակություն ուներ եւ այն հենց այս տեսակետից էլ պետք է գնահատել:

(Շանդությունը գրվել է 1989 թ. վերջին):

ներից: Չի կարելի կատարել, որ այդ դիմումների տակ ստորագրել է Կարաբաղի հասուն ամբողջ բնակչությունը:

Սե՛ն ժամանակ այդ համախոսականներին սե՛ն նշանակություն էր տրվում: Երեսնամյա գիտական ու ստեղծագործական մտավորականությունն այնպես խանդավառված էր, ամա եկել է վճռական ժամը, էւ ամեն մի թեքացում կարող է տապալել տասնամյակների երազանքի իրականացումը: Պրոֆ. Սողոմոն Սողոմոնյանը՝ մեր հի՛ն բարեկամը, վեր էր կացել եկել, թե՛ ողբարկիք որեւէ գրող, գեղարտագրություններ հավաքեմ: Բացատրեցի, որ ստորագրությունները հավաքում են, ինչպես պետք է: Հանգստացրի, ողբարկեցի՝ Մեարդակերտի շրջկոմի առաջին քարտուղար Արամ Գրիգորյանի մոտ: «Թարթառի ձորում ժամանակ անցկացրեք, ես կգամ»:

Հաջորդ օրն էլ եկան Արարուք Անալեյն ու նկարիչ Սարգիս Մուրադյանը: Նրանց էւս ողբարկեցի Թարթառի ձորը:

Սե՛նակ Արգումանյանին ու Կառլեն Գանիբեյանին գործից նեղու պահել չեղավ: Այդ պատճառով էլ Գորգեն Մելքունյանը երկնյան տուն զանգեց, թե.

— Ա՛յ հագրատ, տղերքն այդ ի՛նչ են անում:

— Ո՛ր տղերքը:

— Սե՛նակն ու իր ընկերը: Անշուշտե՛նի գրողամիջում՝ սեղան են գրել, անցուղարձողներին քաշում են, թե ստորագրեցե՛ք:

— Ոչ ի՛նչ, կատե՛մ էլ չեն անի:

Մինչե՛ն ասեի, նրանք հավաքած բերեցին Անշուշտե՛նի ու հարեանի գրքերի մեքենաները: Իսկ Երեսնամյա մեր ծանրումե՛ծ ծրարներին էր այսպես մեծթաղեղեցի մաթեմատիկոս Կեկոլ Գասպարյանը. որպե՛ս ի անմիջապես ինքե՛նքիս ինչուցի՛ն մոսկվաբնակ իր տղային, եւ նա էլ ձեռաց հանձնի երկրի ղեկավար մարմիններին:

Եվ այս, եւ նախորդ անունները հիշում եմ երախտագիտությամբ, բայց եւ անհուն ցավով. նրանցից շատերն այլեւս չկան: Գասպարյանը, այդ ծեր ու հիվանդ մարդն ինչպիսի՞ խանդավառությամբ էր կատարում իր գործը եւ ինչպե՛ս երազում էր երանելի օրը... Թարթառի ձորում Զարուբը գիճով էր եւ հաճախ ծառի տակից մի բուռ հող էր առել, երեսին էր քսում. «Չե՛նե՛նե՛ք, մինչե՛ն այն օրվան արժանանանք...»: Էլ չե՛ն խոսում մեր Լազր Գասպարյանի, Գրիգոր Ստեփանյանի, Սողոմոն Սողոմոնյանի, այս գրքում հիշված ու չհիշված տասնյակ ու հարյուրավոր երագողների մասին... Նրանք հավատում էին այն օրվան, հավատում էին, եւ վստիցին իրենց հավատի համար...

Երեսնան ապրում էր «վերեից ստանալիք» պարզևի ցնձությունը: Սակայն եւ գործ էր կատարում: Նախապատրաստվում էր նրա բերե-լիք հոգսերին:

Ես չեմ մոռանում Գեորգի Տեր-Ղազարյանցի ու հաղալ Մուրադյանի խանդավառ մասնակցությունն այն օրերի եռուգեղին: Առաջինը Մոսկվայում, բարձր պաշտոնեության մեջ ունեցած իր բարեկամների հետ սերտ կապեր ուներ եւ գիտեր հարցին առնչվող յուրաքանչյուր շարժումը: Իսկ Մուրադյանը մոտտում էր իր անելիքները, համարյա

Ասում են.

— Այնտեղ հակահեղափոխական ոչինչ չկա, մի դար սուս գեր-
մանացի մի կին էիացած է եղել Լարաբադի սելիքների սխաղործու-
թյուններով եւ այդպէս էլ գրել է:

— Դե՛, ողարկիր, կարդամ, տեսնեմ՝ այդ ինչպիսի հիացմունք է,
որ ուրիշներին թվում է հակահեղափոխություն, — կարգադրում է մարզ-
կոմի քարտուղարը, եւ ես ասում եմ.

— Չեմ ուղարկի:

— Ինչո՞ւ չեք ուղարկի:

— Կարդաք, չեք հասկանա:

— Ո՞նց թե:

— Այդպէ՛ս: Ձեզ նմանների համար չէ գրված:

Սրանով էլ ավարտվում է մեր գրույցը, բայց ես համոզված եմ, որ
այն լոկ սկսվում է:

Եւ, իհարկէ, հիացած չէի Մագդա Նեյմանի պարզունակ ու մակե-
րեսային գրքով: Սակայն նրա տրամադրությունը, օտարի խանդավառ
փառաբանությունը մեր նախնիների մասին, դատողությունները հայոց
նակատագրի մեջ Արցախի խաղացած փառահեղ դերի վերաբերյալ՝
չէին կարող իրենց բարեբար ազդեցությունը չունենալ մեր ժամանա-
կակիցների թմբած ուղեղների վրա, չարթնացնել այն հպարտ ինք-
նաճանաչումը, որ, ըստ իս, անհրաժեշտ էին մեր օրերի արցախցիներ-
ին: Եվ Երեւանի Մյասնիկյանի գրադարանի միջոցով Լենինգրադից
բերել էի տվել, մեքենագիր օրինակներով տարածել Ստեփանակեր-
տում...

Կաստրուլիցի հետ ունեցած գրույցից մի կես ժամ անց իմ աշխա-
տանեցակում հայտնվում է մարզկոմի մյուս քարտուղար Ալեքսանդր-
Ծորա Հարությունյանը՝ իր հետ բերած լինելով այն մեղադրանքը, որ
եւ մարզի կուսակցական ղեկավարին ասել եմ՝ դուք չեք հասկանա ձեր
կարդացած գիրքը:

— Ի՞նչ է, դու կարծում ես՝ ինքդ կհասկանա՞ս, — կատակով պա-
տասխանում եմ իր կշտամբանքին:

— Դե՛, տուր, կարդամ, տեսնեմ, — ինքն էլ, իբր, չվիրավորված՝
խոսում է, եւ ես սրան սատանայի գիրկն եմ ուղարկում՝ արդեն ուշ
չդարձնելով ոչնչի վրա, որովհետեւ գիտեի, որ սրա կարգադրությամբ
մի ամիս շարունակ ստուգել եմ բոլոր այն հիմնարկների հաշվապա-
հությունները, որոնցում ինքս եմ աշխատել՝ սկսած 1949 թ. ապրիլից:
Եվ երբ զեկուցել եմ, թե ֆինանսական ոչ մի խախտում չկա, մոլտացել
է. «Կաշառված եք, ո՞նց կարող է լինել, որ հիմնարկի ղեկավարը 18
տարվա ընթացքում որեւէ խախտում չանի», եւ կարգադրել է, որ հո-
րիներն հարմար մի բան...

Հաջորդ օրն իսկ կուսակցության մարզկոմի բյուրոն քննեց իմ
հարցը: Դարձյալ ընդլայնված, դարձյալ շրջկոմների ու շրջգործկոմների,
մարզային կազմակերպությունների ղեկավարների մասնակցությամբ:
Հակոբ ու Մուշեղ Օհանջանյանները, Կաստրուլիցին ու իր կապած-բաց
թողած շարքային գրպարտիչները մի ամբողջ օր «մշակում էին» ինձ:

Բյուրոյի անդամ, ՆԳՄ մարզային բաժնի վարիչ Արտաշես Պողոսյանը
վերջում, ինձ պաշտպանելով ներշնչված գրպարտություններից ասաց.

— Կյանքումս դեռ չեմ տեսել այսքան անարդար ու անազնիվ
ծուրով:

Իսկ Մարտակերտի շրջկոմի քարտուղար Յաշա Բաղունցը, որ
Երույթների ընթացքում հաճախ էր անհանգիստ նկատողություններ
արել, խոսեց այնպես վրդովված, որ այսօր էլ աչքիս սուս է.

— Մենք՝ մասնակիցներս, միայն թամաշայի ենք, ո՞չ վճռական
ձայն ունենք, ո՞չ էլ պատասխանատու ենք: Իսկ դուք՝ բյուրոյի ան-
դամներդ, ի՞նչ պատասխան պիտի տաք այն ծուրվորին, որ նախա-
չում է այդ մարդուն...

Վճիռ հանելու համար երկու առաջարկություն կար, մեկը՝ վտարել
կուսակցությունից, որ իրար հերթ չտալով քվեարկության էին ներկա-
յացրել Հակոբ Օհանջանյանը, Կաստրուլիցին ու Ծորա Հարությունյանը,
եւ մյուսը՝ ազատել աշխատանքից, որ մարզկոմի առաջին քարտուղարի
առաջարկությունն էր՝ իբրեւ չարիքներից փոքրագույնը:

Առաջինը չանցավ, որովհետեւ բյուրոյի ինն անդամներից նրա
համար ձայն տվին չորսը: Իսկ մյուս հինգը համերաշխ ու թերեւս սրտով
քվեարկեցին աշխատանքից ազատելու օգտին, որպես թե ինձ բարու-
թյուն էին անում:

Անգործ մնալով Ետեփանակերտում մնացի մինչեւ գարուն, ավելի
ուսն կես տարի: Այդ ամբողջ ընթացքում չհաջողվեց որեւէ բան տպա-
գրել մարզային կամ Հայաստանի թերթերում: Երեսնամ ել արդեն
ուրիշ տեսակ էին վերաբերվում:

Եւ Երեւան փոխադրվեցի լոկ նրանից հետո, որ Ստեփանակերտի
իմ բարեկամներն ու նախկին գործընկերները նրբանկատ ու բարեկիրթ
ձեռով հասկացրել էին, թե իրենց համար այլեւս անվտանգ չէ ինձ հետ
չփում ունենալը:

Մինչ այդ էլ անգամ Լազր Գասպարյանն ինձ հաղորդել էր, թե իր
բարեկամ համազույգացին, որ ՊԱԿ-ի մարզային վարչության պետի
տեղակալն էր, ասել է. «Ձեր այդ Ուլուբաբյանն ինչո՞ւ մարզից չի հե-
ռանում»:

Լազրն ասել էր. «Ծատ խնդրեցի, որ բացատրի, թե ի՞նչ է նշա-
նակում այդ հարցը, չբացվեց: Խնդրեց միայն ոչ մի տեղ այդ մասին
խոսք չասել, մեկ էլ՝ որպեսզի դու մարզը թողնես, որքան հնարավոր
է շուտ... Բաժանվելիս էլ ասաց՝ հայ մարդ եմ, զգուշացնելն իմ պարտքն
էի համարում»:

«Հալ մարդու» զգուշացումը ինձ չէր կարող ստիպել, որ Արցախը
թողնեմ: Արցախը, որից դուրս ես չէի պատկերացնում իմ կյանքը, նույն-
իսկ սովորական գոտիներ: Սակայն երբ իմ ընկերներից միայն մեկը
համարձակվել էր գիշերվա կեսին այցելել ինձ, մտնել իմ տունը եւ
հեռանալիս էլ խեղճացած խնդրեց՝ «Այնպես չլինի, որ իմանան այս
այցելությանս մասին», ապա եւ սա կրկնվեց մեկ ուրիշի կողմից մի
բանի օր հետո, եւ դառնորեն մտածեցի, որ մնալն ավելորդ է: Ոչ
միայն վտանգավոր, այլեւ ավելորդ:

Երեսանում առաջինն արժանացա Մինիստրների խորհրդի նախագահ Բաղայ Մուրադյանի հոգածությանը: Կարծեմ Հայկարամ Ութմազյանն էր հաղորդել փոխադրվելու լուրը... մի օր էլ Գրողների միությունում հայտնեցին, որ Մինիստրների խորհրդի ֆունդից ինձ բնակարան է հասկացվել:

Մուրադյանն Ութմազյանի Մամուլի կոմիտեին էլ տվել էր ինչ-որ բաժնի թե վարչության պետի միավոր, որպեսզի ինքս այնտեղ աշխատեմ... Մակայն այդ միավորը կուս. Կենտկոմի իրավասության տակ գտնվող սպաշտնացանկի մեջ էր մտնում, այնտեղ չէին համաձայնի ինձ նշանակել, ես դրանով էլ աշխատանքիս հարցը փակվել էր: Մի տարի հետո էլ Հանրագիտարանի խմբագրությունում էին ուզում աշխատանք տալ: «Գործ» էի լրացրել, տարել: Հետո, սակայն, գիտավոր խմբագիր Աբել Մինունյանը, Հ. Ութմազյանի պես, մեղավոր-մեղավոր բացատրեց, թե չկարողացավ համաձայնեցնել Կենտկոմի համապատասխան քննիչներին:

«Համապատասխան» բաժնի վարիչի հետ ես գրույց ունեցա ամիսներ անց: Իբր, կանչել էր Անտոն Քոչինյանի կարգադրությամբ:

Մտածում էի, որ Քոչինյանն է կարգադրել, ուրեմն հարցը կոմիտեի ստանց դժվարության, մանավանդ, որ այդ բաժնում էլ իմ նկատմամբ մի առանձնակի հակակրանք չպետք է լինի:

Հենց վերջին օրերին վարիչը Գրողների միությունում հանդիպեց, քարևս առել էր ու թե.

— Իհնք մտածում եմք թո մասին:

— Ծնորհակալ եմ, — ասացի, — դուք, որ մտածում եք, անարդյուն մի բան կատարվի՝ լավ կամ վատ:

Ես մտավորապես գիտեի, որ երկու անգամն էլ իրենց է դեմ առել աշխատանքիս հարցը:

— Վատի մասին ինչո՞ւ ես մտածում:

— Ասում են՝ վատի մասին չմտածես, լավը չի գա:

— Գործ չունես ռեբուսների հետ:

— Ի՞նչ ռեբուս, ժողովրդական խոսքն եմ ասում:

— Ժողովրդական խոսք էլ ասում ես, կարծես կուսակցության կանոնադրությունում է գրված:

— Բայց ժողովրդական ու կուսակցական կանոնադրությունը կապ ունե՞ն իրար հետ:

— Որ ուզես, կունենան, — ժպտալով պատասխանեց երեի չջանկանալով շարունակել անհիմաստ զրույցը:

Այս անգամ ամեն ինչ պարզ էր և խոսեց միանգամայն հասկանալի.

— Կարծում ես՝ կարող եմք աշխատանքի նշանակել, չե՞նք նշանակում, փնթիվնոթաց նա: — Վերջապես պետք է նկատի առնել, այնտեղ քեզ աշխատանքից ազատել են Ադրբեջանի Կենտկոմի կարգադրությամբ: Եկել ես կուսակցական ծանր տույժով... Երկու անգամ առիթ է եղել, կարող էինք նշանակել, մեկ էլ ես ու քարտուղարը մտածեցինք, որ Բաքվում կիմանան ու աղմուկ կբարձրացնեն, — բացատրում էր ես

ուրախ-ուրախ ծիծաղում, ոնց որ երկու անգամն էլ հաշ ժողովրդին փրկած լինեին անավոր ալետից... Հետո լրջանալով՝ դարձյալ թթի տակ փնթիվնոթաց. — Ուրի՞շ բան, որ այդ կուսակցական տույժ հանված լինեք...

Իսկ Կենտկոմի բյուրոյի նիստին, երբ կուսակցական տույժս պիտի հանեին ես կարողացնի մարզկոմի որոշումն այն մասին, թե այն ինչի՞ համար է տրվել (մարզում ազգայնական գործունեություն ծավալելու, էտնոսիզմ Ղարաբաղի Հայաստանին միացնելու առաջարկով համախոսականներ կազմակերպելու եւն, եւն), կարծեմ Բաղայ Մուրադյանն էր, ընկերների համար լսելի արտահայտեց իր գարնանը.

— Բա ախտ՞ս չէ այդպիսի նկատողությունը հանենք:

Ծիծաղեցին ու հանեցին:

Գրանից հետո էլ, հավանաբար, «արժեզրկվել» էի իբրև մեկը, որ այդպես տերը չէ այն «ախտասար» նկատողության:

Պարույր Սեալի միջնորդությամբ Կուլտուրայի մինիստրությունում մի չնչին աշխատանք էին տվել (իբր թե խմբագիր էի ես պարտավոր էի առավտից իրիկուն հիմնավոր մեթոմներ գրել գրամուլների սարքած պիեսների մասին):

Հետո էլ Գեորգ Հայրյանը (այն ժամանակ՝ Կինոյի հանրապետական կոմիտեի նախագահը) Համո Սահյանի ու Սերո Խանգաղյանի երաշխավորությամբ նշանակեց Կինոստուդիայի սցենարական խմբի անդամ: Լավ խումբ էր. այնտեղ էին Հրանտ Մարտիրոսյանը, Աղասի Սյվազյանը, Չորայր Խալատիսյանը... Կեսօրվա դեմ գալիս էինք մեր հավաքատեղին, որ խարխուլ մի խուց էր... փողոցի հնամաշ շինությունների շարքում: Խոսում էինք դեսից-դենից, ամենից շատ Արցախի փնակից ու ճակատագրից... Մի սցենար գրեցի Իսրայել Օրիի մասին: Հավանության արժանացավ: Նույնիսկ որոշեցին նկարահանել, ես կրք էրազմ Բարսեղյանը գործի էր լծվել, դերասաններ էր փնտրում նկարահանումն սկսելու համար՝ Մոսկվայից ինչ-որ հանձնաժողով եկալ ես սկսեց իմ սցենարը տակնուրուս անել:

Ինձ նորից մեղադրում էին ազգայնամոլության մեջ: Սցենարիսներուններն ասել էին՝ պետք է Հայաստանը միավորել, դարձնել միասնական, անտրոսիելի երկիր ես դրանից հետո՞ միայն ընդունել Ռուսաստանի գերակայությունը: Իսկ թե ինչո՞ւ նախ միավորել, դրա պատասխանն էլ կար. բաժան-բաժան երկիրը հեշտությամբ կուլ կզնա օտարների...

Հանձնաժողովն այս մեղադրանքը տարել էր Կենտկոմ, ես այնտեղ Հայրյանին ներկայացրած ամենալուրջ դիտողությունն իմ մասին է եղել. «Էլի՞ ճա: Հանի՞ր աշխատանքից, թող իր շառը քաշի մեզանից»:

Հայրյանն ինձ աշխատանքից չէր հանի ես դրությունը փրկեց սցենարական խումբը ցրելով:

Երբ ես արդեն պատմագիտական դիսերտացիա էի պաշտպանել ու աշխատանքի անցա Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում, նորից կինոստուդիա հավաքեցին սցենարական խմբի հին անդամներին, ես, առանց ինձ, մարդիկ անցան իրենց հալալ աշխատանքին:

Հետաքրքիր ընթացք ունեցավ նաև իմ դիտերուսացիան: Դեռ Ստեփանակերտում գիրք էի գրել իբրև պատասխան ադրբեջանցի պատմաբանների կեղծարարությունների, որոնք վերաբերում էին Արցախի հին ու նոր պատմությանը: Կոչվում էր «Արցախի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 10-րդ դարը»: Պարույր Սեալկն ու Ասատուր Մնացականյանը կարդացին, հավանեցին: Միասին գրախոսեցին, ներկայացրին Ութմազյանին, նա էլ ողորկեց Պետիրատ, որպեսզի տպագրեն: Սակայն այնտեղ հասարակական-քաղաքական գրականության հարցերի համար պատասխանատու մեկը կանգնեց, թե «Միան իմ գերեզմանի վրա ո՛վ»: Իմ երեսին էր ասել: Համարյա նույնն է կրկնեց դիրեկտորի առանձնատեղյակում.

— Քանի ես կամ, Պետիրատն այդպիսի գիրք չի տպագրի:

Չէր ասում՝ քանի ես այստեղ, Պետիրատում եմ, այլ՝ քանի ես կա՛մ:

Չեռագիրս ասա, գնացի տուն:

Արանից հետո էր, որ Պարույրն ու Ասատուրը խորհուրդ արին ես տնիպեցին, որ այդ ուսումնասիրությունը պաշտպանեմ իբրև դիտերուսացիա:

— Իսկապես տպագրել չի լինի, — վշտացած խոսեց Պարույր, որ դուր փորձ ունեմ. կապանքի տակ էր իր «Եղիցի լույսը»: — Տեսնո՞ւմ ես՝ ինչպես էլ մեծանշանակ ասել է. «Քանի ես կա՛մ»:

Դիտերուսացիայի պաշտպանությունը տեղի ունեցավ արագ, մեծ հաջողությամբ, եթե չառնեմ աղմուկով: 1969-ի գարնանային այդ օրը համալսարանում այնքան հետաքրքրասերներ էին հավաքվել, ասես քսան տարի հետո լինելիք ցույցերից մեկն էր կամ կանխավ ավյուն էր փոխ ասել նրանցից: Ես գուր չէր, որ բուլշեիկյան զգաստ հոգիներից մեկը «ԲԱԿ» էր հեռագրել՝ հայտնելով, թե «Ու դիտերուսացիայի պաշտպանություն չէր, այլ Երևանի ազգայնամոլ լճավորականության ցույցը եղբայրական Ադրբեջանի դեմ»:

«ԲԱԿ»-ն ուշադրություն չդարձրեց այդ հեռագրին (պարզ է, որ այն ժամանակ դեռ Մոսկվայում խրտնած չէին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարմիր շորից): Արագ հաստատեցին: Խրտնած էին Երևանում, ես հաստատվելուց հետո անգամ աշխատանքի ընդունվելս բավական բաշքշվեց, որովհետև չէին ուզում մոռանալ ոչ հեռավոր անցյալը: Բայց ինչո՞ւ միայն 69-ին: Հետագա տարիներին մոռացա՛ն: Նույնիսկ 1987-ին, արցախյան շարժման նոր, հուժկու պոթկումի նախօրեին, Պատմության ինստիտուտի կուս. սկզբնական կազմակերպության ժողովում 37-ի նշանավոր հերոսներից մեկն էր ինձ «մշակում» եւ նատր վրաս թափ տալով հոխորտաց.

— Մենք լա՛վ գիտենք, թե դու որտեղի՛ց ես եկել ես ինչպե՛ս:

1965—66 թթ. դեպքերն Ադրբեջանի դեկավարությանը հուշել էին, որ Արցախի հայությունը երբեք չի հաշտվելու իր փնակի հետ: Ուրեմն պետք է գործել: Իսկ գործելու, իրենց հարցերը թուրքավարի-ազերավարի լուծելու մեծ փորձ արդեն ունեին: Հանրապետական դեկավար

մարմինների ներկայացուցիչները մարզ էին այցելում անսովոր շատ, եւ ամեն մի այցելությունից հետո մարզում անպայման հակահայկական շարագործություններ էին կատարվում. մի կոլտնտեսության ոչ-խարապահական ֆերման էին քշում-տանում, մյուսի պահակին էին սպանում, երրորդի դաշտային օթեանը հրդեհվում էր, եւ հանցանքի հետքերը տանում էին հարեան ադրբեջանական շրջանը: Մարտունու շրջանի Կուրոպատկինոյի խաղողագործական սովխոզում, գիշերային աշխատանքների ժամանակ, սպանել էին գլխավոր ագրոնոմին: Ամյսաներ անց էլ սպանեցին նրա հաջորդի՝ Բենիկ Մովսիսյանի, 9 տարեկան որդուն: Կարգվեց, որ սպանությունների կազմակերպիչը գյուղի դպրոցի դիրեկտոր Արշադ Մամեդովն է: Կարոցի պահակի օգնությամբ երեխային քարշ էին տվել, մտցրել նկուղը, հոշոտել, գլխին մեխեր տնկելով սպանել:

Արշադ Մամեդովի հանցանքի նախաքննությունը տեւեց ավելի քան մեկ տարի: Այդ ընթացքում մարզի տարբեր վայրերում տեղի ունեցան նոր սպանությունների դեպքեր, որոնցից չէր կարելի եզրակացնել, որ գործում է դիվային մի ծրագիր, որի նպատակն է հայերին ստիպել, որ հեռանան անտանելի դժոխք դարձած իրենց բնակավայրից: Մարդակերտի սովխոզի պահակին, նրա կնոջն ու երեխաներին վատել էին պահականոցում: Մարտունու շրջանի Նորշենի կոլտնտեսության երկու տրակտորիստների սպանեցին գիշերավարի ժասանակ: Շուշվա փողոցում օրը ցերեկով սպանեցին երիտասարդ մի հայի, Ադդամով՝ Ստեփանակերտի բնակիչ Ջավադ Ավանեսյանի որդուն: Երկու դեպքում էլ սպանողները մնացին անհայտ, որովհետև ոչ ոք վկա չէր կանգնում, որ հանցագործի ինքնությունը պարզվի:

Իմիջիվիում երեք հայ արհեստավորներ ադրբեջանցու համար տուն կառուցելիս են եղել: Տանտերը գիշերով բարձր լարման էլեկտրական հոսանք է միացրել քնած երեքին, եւ նրանք այլևս չեն արթնացել...

Շուշիում մոլեգնել էր մի բարբարոսություն, որին զոհ գնացին քաղաքի հայկական չորս գերեզմանատներն իրենց փառաշուք շիրմաքարերով, խաչքար-կոթողներով: Կոչը վերեից էր տրված. «Стронтель» թերթի 1966 թ. փետրվարի 2-ի համարում ճարտարապետ մի ոմն Բ. Սեիդով «խորհուրդ էր տալիս» Շուշվա թրքությանը փրկել գերեզմանական շրջապատից (բառացի՝ «Мертвые съели живых»), եւ վայրի խուժանը գործի անցավ շինարարական առաջնակարգ մեքենաներով:

Արշադ Մամեդովի դատավարության հանգամանքները եւս ցույց տվին, որ գործում է հրեշավոր մի ծրագիր: Նախ դատավարությունն անց կացրին (1967 թ. հուլիսին) բացօթյա, Ստեփանակերտի ամսուսյին զբոսայգու տարածքում, ապա մի քանի օր շարունակ գայրությանից վատվող հասարակայնության առաջ հայտնեցին, թե արևախում շարագործը դատապարտվում է ընդամենը 10 տարվա ազատազրկման: Երբ նրա կինն ու մյուս հարազատներն էլ արել էին նախաստեղծ սցենարով իրենց վերապահված հայտարարությունները («Արշադ, պայմանավորվել ենք, տաս օր էլ չես նստելու», «քո կշռով մեկ ոսկի ենք ծախ-

սել, դու հանգի՛ստ եղիր...), հավասարակշռությունը կորցրած ժողովուրդը հարձակվեց, պահակներից խլեց հանցագործին ու նրա գործակցին եւ մի երրորդ սրիկայի, որը փորձել էր դեմ կանգնել ինքնադատատանին: Երեքին էլ սպանեցին ու դիակները վառեցին զբուսայգում սարքած խարույկի վրա:

Կառված հանցագործների թաղումը կատարվեց հանրապետական փայլ ու շուքով: Այն գլխավորում էր Ադր. Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ալիխանովը, որն իր հետ Բաքվից բերել էր երաժշտախումբ ու մոլլաներ: Իսկ հետո էլ կարճ ժամանակում կանգնեցնել տվեց արժանավոր գերեզմանակոթող՝ միաձուլ շիրմաքարի վերելու բացված գիրք, որը խորհրդանշում է ազգի արժանավոր մտավորական հանգուցյալի գրքասիրությունը...

Այս աննախադեպ տեսարանի հետատես հեղինակները, այսպիսով, հասան իրենց նպատակին: Ղարաբաղի հայերը կատարել էին ինքնադատատան, հակասօրինակա՞ն մի արարք, որով աղբբեջանական շովինիստների ձեռքերն ազատվեցին՝ կատարելու հայերի նոր զանգվածային կայանավորումներ եւ բռնադատումներ: Անմիջապես բանտերը նետեցին ավելի քան 50 մարդ, որոնցից ոմանք մահացան քաղցից ու խոշտանգումներից: Արշադ Մամեդովի մտերիմ, Ստեփանակերտի հիվանդանոցի բժիշկ Ա. Աբասովը մահադեղ տալով սպանեց միլիցիայի վարչության պետի տեղակալ, նախաքննությամբ Ա. Մամեդովի չարագործությունը մերկացրած Ս. Աբրահամյանին: Հիվանդանոցում, միանգամայն թեթեւ փրահատության ժամանակ «մահացավ» նաև նախաքննության մյուս մասնակիցը՝ Մարտունո դաստիազ Հակոբյանը: Բարբոս հարցաքննության ժամանակ ձեռնարկ սպանեցին միլիցիայի մարզային վարչության աշխատակից լեյտենանտ Լեոն Հարությունյանին... Եվ այս սահավոր հանցագործությունները մնացին ոչ միայն անպատիժ, այլև նույնիսկ չգրանցված:

Այո՛, Աղբբեջանի շովինիստ ղեկավարներին հաջողվեց մինչև վերջ օգտագործել հատուկ ծրագրով կատարված տեսարանի ընձեռած բոլոր հնարավորությունները: Նախ վրեժ լուծեցին սպանված չարագործների համար. սեկի դիմաց տասը, ապա մարզի հայության համար ստեղծեցին չդադարող անաբեկումների ու սարսափի մի մթնոլորտ, որի մեջ ոչ ոք այլևս չէր կարող ձայն բարձրացնել: Եվ հենց այս մթնոլորտում էր, որ հնարավոր դարձան հետագա չարագործությունները:

1973 թ. փոկտեմբերին Գուրգեն Մելքունյանին ազատեցին կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից եւ նրա տեղը նշանակեցին Բաքվի Նարիմանովի շրջանից բերած ինչ-որ հորիս Կեոքկովի:

Կեոքկովն ի՛նչ կապ ուներ հայկական ինքնավար մարզի հետ: Ո՛չ հայերեն խոսել գիտեր, ո՛չ էլ նույնիսկ երբեւէ որեւէ առնչություն էր ունեցել հայկական միջավայրի հետ: Հիմնականում գյուղական տնտեսությամբ զբաղվող այդ մարզի հետագա կյանքը պիտի ղեկավարեր մի մարդ, որը գյուղում հյուր էլ չէր եղել (մասնագիտությամբ, իբր թե, իրավաբան էր):

Նոր քարտուղարի գործունեության առաջին ամիսներն իսկ ցույց տվին, թե առաջնահերթ ի՛նչ ծրագիր ունի իրականացնելու եւ նրա իրականացման համար ի՛նչ միջոցներ ու եղանակներ է գործադրելու:

1974-ի փետրվարին Կեոքկովը մարզգործկոմի նախագահի պաշտոնից ազատեց Մուշեղ Օհանջանյանին եւ տեղը դրեց Բաքվից բերած ինչ-որ Արամայիս թե Մալիս Ապանովի: Օհանջանյանը՛ն, որին կարող էր տեղից չշարժել. սա հավատարմորեն կկատարեր Կեոքկովի ու նրա հովանավորների հակահայկական ամենատարբեր հրահանգները: Սակայն երես թե «յան»-ով ավարտվող ազգանունը հիմնավոր պատճառ էր, որ վստահություն չներշնչեր, եւ դրա համար էլ նրան փոխարինեց Ասլանովը: Որ սուննաթած ազգանուն ունենալը Կեոքկովի ու նրա հովանավորների համար կարեւորագույն նշանակություն է ունեցել, դա կարելի է եզրակացնել մարզում կիրառված կադրային քաղաքականության հետագա ընթացքից. իրավապահ մարմինների ղեկավարներ դարձան Բաքվից բերված ինչ-որ Մուրադով, Իսագուլով, Սամվելով եւ այլ «ով»-եր:

Կեոքկովն ու մյուս եկվորները սկզբնական շրջանում մարզի տրնտեսության հարցերով համարյա չէին զբաղվում: Մշակույթի բնագավառը, լուսավորությունն ու ժողովրդական կյանքի մյուս ոլորտները նրանց հետաքրքրում էին այնքան, որքան կարող էին գլխացավանք պատճառել, այսինքն՝ ծագող բոլոր հարցերը խլացնում էին՝ հասկացնելով, որ գործողված եւ միանգամայն ուրիշ խնդիրներ ունեցող մարդիկ են, հենց որ այդ խնդիրները կատարեն-վերջացնեն, թողնելու են, գնան:

Եվ երբ 1975 թ. մարտին Կեոքկովի առաջնորդությամբ տեղի ունեցավ կուսակցության մարզկոմի պլենումը՝ կոչված լինելով քննելու եւ վճռելու մարզի համար ամենակարեւոր նշանակություն ունեցող խրնդիրը, տեղացիները, նույնիսկ պաշտոնական ոլորտի ու շատ ու շատ ներկայացուցիչներ, նոր հասկացան, թե նախընթաց շուրջ տարիուկեսի ընթացքում ինչի՛ են նախապատրաստվել Կեոքկովն ու մյուս դրածոները:

Պլենումը գումարիվել է մարտի 21-ին եւ քննարկել է միայն մեկ հարց՝ «Աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակության հետագա բարելավման ուղղությամբ Լեոնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպության խնդիրների մասին»:

Պլենումի շատ մասնակիցներ, մանավանդ մարզկոմի բյուրոյի տեղացի անդամները պատմում են, որ գեկուցումը գրվել է Բաքվում, Ադր. ԿԿ Կենտկոմի գաղափարական բաժնի եւ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի աղբբեջանական մասնաճյուղի մի շարք աշխատողների մասնակցությամբ եւ մարզի կուսակցական կազմակերպությանն ու ամբողջ բնակչությանն է ներկայացվել իբրեւ վերադասի, այսինքն՝ աղբբեջանական բռնատիրության կարծիքն ու հրահանգը, որոնք մարզի կողմից պիտի ընդունվեին օրենքի տեղ եւ դառնային ուղեցույցներ: Չեկուցման սկզբից մինչև վերջ հորդել են սանձարձակ զրպարտությունն ու ստեղծությունը Հայկական ԽՍՀ ղեկավարության, հայ մտա-

վորականների, առհասարակ հայ ժողովրդի ու ամեն հայկականի հանդեպ:

Ասում են՝ պե՛նոսի նախօրյակին մարզկոմի բյուրոյի անդամները հավարձած են եղել, որպէ՛զի, ինչպէս սովորաբար լինում է, լսէ՛ն, ընճարկեն ու պե՛նոսին ներկայացնելու համար երաշխավորեն Բարձրից բերած զեկուցագիրը: Բյուրոյի նիստում տեղացիներից ոմանք Կեոռկովին զգուշացրել են, թե Հայաստանին վերաբերող «քննադատական դիտողությունները» (իրականում՝ սանձարձակ հարձակումները) կարող են գրգռիչ դեր խաղալ, առաջացնել «հարեւան» հակաբազմազան պետական կարգի վերականգնման փորձերը ու բողոքը, եւ այն ժամանակ վերեւնեւում ստիպված կլինեն դա գնահատել իբրեւ սաղորիչ գործողություն: Եվ Կեոռկովն այսպէս մտածողներին սաստերով ասել է.

— Հայաստանն ի՛նչ է, ուլքե՛ր են նրա դեկաբրիստները, որ բողոքեն Բրեժնեւի սիրելի Հելոար Ալիեւի դէմ: Ալիեւն ի՛նչ այս ժողովին ուղարկելիս ասել է՝ «Ով որ քո զեկուցումից դժգոհ կլինի, թող նստե խելք ունենա հասկանալու, որ գործ ունի ի՛նչ հետ»:

Եվ զեկուցումն ուղղություն է տվել պե՛նոսի ամբողջ նիստին: Եթէ Կեոռկովը Հայաստանը համարել է մի հեճնադաշտ, որ կուտակվում են արտասահմանյան իմպերիալիստական շրջանների եւ մասնավորապէս դաշնակցության «հակաժողովրդական գաղափարները», այնտեղից էլ սողոսկում Լեոնային Ղարաբաղ՝ այստեղ թունավորելով աշխատավորության միտքն ու հոգին, ապա շատ երույթ ունեցողներ էլ համապատասխան «փաստեր» ու «օրինակներ» են հրապարակել «հաստատելու» համար զեկուցմանն հիմնազուրկ ու անառարկա հայտարարությունները:

Զեկուցմանն հիմնական մասն է կազմել «Լեոնային Ղարաբաղի տեղի» հարցի «քննությունը»: «Որտե՛ղ պետք է լինի Լեոնային Ղարաբաղի տեղը» (չակերտների մեջ առնված այս եւ հաջորդ կարակցություններն ու խոսքերը բառացի մեջ են բերված «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի 1975 թ. մարտի 23-ի, 25-ի ու հետագա համարներից), — այսպիսի հարց է առաջ քաշել Կեոռկովը եւ պատասխանելու համար կատարել հակապատմական, հակազիտական, պարզապէս համար կատարել հակապատմական մարզանքներ, որոնք եթէ մի կողմից շուշափում էին մարզի հին ու նոր պատմության դէպքերը, փաստերը, պատմական ու մշակութային հուշարձանները, մյուս կողմից էլ խելաթաշուր ու հերյուրված պատկերացում էին տալիս մարզի հայության կյանքի ու բարոյական մթնոլորտի մասին:

«Որտե՛ղ պետք է լինի Ղարաբաղի տեղը»: Իրողությանն անձանթ մարդը կարող է մտածել, թե Ղարաբաղն անհատ աշխարհ է կամ ինչ-որ ժամանակ կորած մի տարածք, եւ անս Բ. Կեոռկովը փորձում է գտնել, պարզել նրա տեղը: Ո՛չ, այդպէս չէ: Նա ուզում է որոշել Ղարաբաղի տիրոջ հարցը: Բայց մի՞թէ դա էլ հարց է: 2Է՞ որ բոլոր ժամանակներում ամեն մի երկիր պատկանել է նրան, ով ապրել է այդ երկրում: Իսկ Ղարաբաղում անհիշելի ժամանակներից մինչեւ այսօր անընդմեջ ապրում է հայ ժողովրդի մի մասը եւ, չմոռանա՛նք, այն մասը,

որն ուշ միջնադարի ամենածանր մղձավանջում անգամ բնիկ հայկական պետական կազմավորում ունեցող միակ մարզն էր: Եվ խորհրդային շրջանում դարձյալ Ղարաբաղի բնակչության հիմնական, գերակշիռ զանգվածն է կազմում հայ ժողովուրդը (1923 թ. ամբողջ բնակչության ավելի քան 94 տոկոսը, 1939-ին՝ 88 տոկոսը, 1959-ին՝ 84,5 տոկոսը, իսկ 1970-ին՝ 80,5 տոկոսը):

Ո՛չ, Բ. Կեոռկովին անհանգստացնողը հարցի այս կողմն էլ չէր: Նա ուզում էր պարզել, ցույց տալ Ղարաբաղի վարչական պատկանելությունը եւ չէր բավարարվում այսօրվա վիճակով (որ այն, իբրեւ ինքնավար հայկական ազգային մարզ, մտնում է Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանների մեջ), փորձում էր պատմականորեն ցույց տալ ու ապացուցել Ադրբեջանի անկապտելի իրավունքը (այլ խոսքով՝ տիրապետությունը) Ղարաբաղի ու նրա հայ բնակչության վրա: Հենց այստեղ էլ նա, պատմական անառարկելի փաստերն ու փաստաթղթերը մի կողմ թողած, պատմության փոշու տակից հանում էր պատեհապատշաճ եղանակով ժամանակին մոգոնված թղթեր, որոնք իրար կցմցում, ազգացնում առաջադիր նպատակին, առանց ամաչելու այն անավոր կեղծիքից ու խառնավոր «սորամաքանությունից», որոնք չեն կարող թաքցվել նույնիսկ գիտական պատրաստություն չունեցող մարդկանց աչքից: Բ. Կեոռկովը հայտարարում էր, թե միայն դաշնակներն էին, որ ցանկանում էին Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին, որով, իբր, ուզում էին հասնել իրենց դիվային նպատակին՝ «Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը թշնամացնել իրենց դարավոր եղբայրների հետ», որոնք ադրբեջանցիներն են:

Նախ ծագում է հասարակ մի հարց. հայկական մարզը Հայաստանին միացնելը, Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելը ինչո՞ւ պետք է թշնամական զգացում առաջացնե՛ր հարեւան ադրբեջանական ժողովրդի մեջ: Ինչո՞ւ Բ. Կեոռկովն այսքան չար էր պատկերացնում ադրբեջանական ժողովրդին: Մի՞թէ Ղարաբաղի մարզկոմի բարտուղարի հասկացողությամբ՝ հայերն ադրբեջանցիների հետ բարեկամ կարող են լինել միայն Ադրբեջանի կազմում: Իսկ Ադրբեջանի կազմի մեջ չմտնող հայե՛րը, ասե՛նք Երեւանի, Ծիրակի, Լոռու եւ Չանգեզուրի հայ բնակիչները, Ադրբեջանի ու ադրբեջանցիների թշնամիներն են:

Կեոռկովն ամեն կերպ ջանում էր ապացուցել, թե Լեոնային Ղարաբաղը ոչ մի ժամանակ ոչ մի կապ չի ունեցել, Երեւանի, ուրեմն եւ Հայաստանի հետ, չունի այժմ եւ չի ուզում ունենալ երբեւէ: Եվ բոլոր նրանք, ովքեր ինչ-որ ժամանակ փորձել են ստեղծել այդպիսի կապեր, ադրբեջանական ժողովրդի, հետեւապէս եւ ինտերնացիոնալիզմի ու խորհրդային համակեցության թշնամիներ են: Սույն սկզբունքից ելնելով էլ անողոք դատապիտումն էր եւնթարկում անցյալի առումով՝ մարզի այն 13 դեկավար աշխատողներին, որոնք 60-ական թվականներին ելնելով «Ադրբեջանի հարազատ դեկավարության դէմ»՝ ըստ էության ընկան «դաշնակցության ճահիճը»: «Բազրատ Ոլյուբաբյանն ու նրան համախոհ հետամնաց. գաղափարապէս չհասունացած մարդիկ, — գրել էր Կեոռկովը, — փորձեցին Ղարաբաղի հարցը մեկնաբանել ազգային

Էգոիզմի ու ազգային սահմանափակվածության արատավոր դիրքե-
րից»:

Ուրեմն, սուկ «փորձեցին... մեկնաբանել»: Իսկ պլենումին նա-
խորդած բյուրոյի նիստում հայտարարած է եղել, թե Ալիեւը գիտե, որ
1965—66 թթ. Արցախից Մոսկվա են հասել 100 հազար ստորագրու-
թյուններով համախոսականներ, որոնք պետք է ոչնչացնել՝ հակառակ
առավել մեծ ուժի փաստաթղթեր ստեղծելով: Եվ այդ փաստաթղթերի
առաջնեկն ու հիմնարարն էլ պետք է լիներ կուսակցության մարզկոմի
որոշումը:

Այստեղ եւս չպիտի խոսես այն ելույթների մասին, որ պլենումի
անդամ ու ոչ անդամ արցախցիներն են ունեցել՝ արձագանքելով Կե-
տրկովի վայրահաշտությանը: Իր պատմության մեջ արցախցին առաջին
անգամ թշնամական ուժերի առաջ ծնկի իջած՝ հպատակության ու
ստրկամտորեն ծառայելու երդումներ է տվել, բամբասել հարազատ-
ներից, սեփական ազգին ու նրա կառավարությանը: Ելույթ ունեցած
ապիկարներից շատերն այսօր էլ դեռ կան, պաշտոններ են զբաղեց-
նում, նույնիսկ ազատագրական շարժման են մասնակցում... Իսկ եւս
այն կարծիքին են, որ դավաճանությունն առհասարակ անհնար է քա-
վել նույնիսկ անձնագոհությամբ:

Պլենումն ընդունել է որոշում, որի հիմքում ընկած է եղել «Լեռնա-
յին Ղարաբաղի տեղի» հարցը, որ մարզը ո՛չ մի ժամանակ որեւէ կապ
չի ունեցել Հայկական հանրապետության հետ, չունի եւ չի ուզում
ունենալ:

Պլենումի նիստը Կետրկովյան առաքելության իրականացման առա-
ջին վճռական քայլն է եղել: Այսպէս նա քննության է դրել
նաեւ կուսակցական շրջկոմների պլենումների նիստերում, մարզի սկզբ-
նական կուսակցական բոլոր կազմակերպություններում, կոմերիտմիու-
նական կուսակցական բոլոր կազմակերպությունների, կոմերիտմիու-
թյան մարզկոմի, շրջկոմների ու սկզբնական կազմակերպությունների,
արհմիությունների մարզկոմի, շրջկոմների եւ տեղկոմների նիստերում
(տես «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի 1975 թ. մարտի 30-ի, ապ-
րիլի 15-ի, 16-ի եւ այլ համարները): Այլ խոսքով՝ նա իր առաջ քա-
շած հարցի քննարկմանը մասնակից է դարձրել Լեռնային Ղարաբաղի
բնակչության ամբողջ չափահաս մասին եւ, ըստ էության, ընդունված
որոշումները պետք է ներկայացնէր իբրեւ Ղարաբաղի հայության միա-
համուռ կամքի արտահայտությունը: Իսկ բոլոր ժողովներում քննության
հանձնարում է եղել «Լեռնային Ղարաբաղի տեղի հարցը»՝ Բ. Ս. Կետր-
կովի մեկնաբանությամբ, կուսամարզկոմի պլենումում չարչրկված անուն-
ների շուրջ ժողովից ժողով ահագնացող մեղադրանքների հոլովումնե-
րով եւ վերջում ընդունվող որոշումներով՝ «Հավանություն տալ եւ
պաշտպանել կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ.
Բ. Կետրկովի գեկուցման մեջ շարադրված դրույթներն ու եզրակացու-
թյունները» («Սով. Ղարաբաղ», 1975, ապրիլի 15):

Այս բոլոր որոշումների կնքված թարգմանությունները նվիրաբեր-
վել են Հեղափոխ Ալիեւին, որն էլ շատ է գոհ եղել իր դրածոյի եռանդուն
ձեռնարկից:

Կետրկովյան միջոցառումները փոթորկել էին ամբողջ հայ ժողո-
վրդին: Հայաստանում այն ոտքի էր հանել մտավորականությանը:

Այն օրերին եւս Արզնիի բուժարանում էի գտնվում: Բուժվող-
հանգստացողներն իրարով էին անցել, ամեն հանդիպողի հարցնում
էին՝ ի՞նչ է անում հանրապետության ղեկավարությունը, մի՞թե այս
խայտառակությունն էլ պիտի մարսի:

Մարտի վերջին էր, բուժարան եկավ մեր Ջորի Բալայանը եւ ասաց.

— Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը Գրող-
ների միության նախագահ Վարդգես Պետրոսյանին հանձնարարել է
գտնել քեզ ու պատվիրել, որ հանգամանակից տեղեկանք գրես Ար-
ցախում տեղի ունեցածի ու նրա այլեւայլ առնչությունների մասին:

Մի շաբաթում գրեցի տեղեկանքը, որ կազմում էր մեքենագիր
75 էջ: Կարդացի Լեոնիդ Հուրունցի տանը, ուր հավաքված էին ինքը՝
Հուրունցը, Ջորին, Միքայել Ծաթիրյանը, որն այն ժամանակ Կենտկո-
մում արվեստի ու գրականության հարցերով էր զբաղվում եւ բավական
գործուն մասնակցություն ուներ հայրենասիրական միջոցառումներին:

Տեղեկանքը գոհունակությամբ ընդունվեց ընկերների կողմից: Ծա-
թիրյանն այնքան էր ոգետրվել, որ գտավ, թե անմիջապես էլ պիտի
թարգմանել ռուսերեն եւ դնել շրջանառության մեջ: Թարգմանությունը
մի քանի օրում կատարեցին ինքն ու դուստրը, եւ շատ շուտով Դեմիրճ-
յանն իր ձեռքի տակ ուներ երկու լեզվով կազմված մի բովանդակալից
փաստաթուղթ, որն ավարտվում էր աղերսանքով, որպեսզի գործ կա-
տարվի, Արցախի հիմնահարցը պաշտոնական քննության դրվի,
պաշքար սղվի նրա արդար լուծման համար, մանավանդ երբ նախա-
հարձակ է եղել հակառակորդը՝ մեզ հրաշալի հնարավորություն ըն-
ձեռնելով տալու վճռական հարվածը...

Հետագայում, երբ կրթերը համեմատաբար հանգստացել էին, եւ
նույնիսկ ինքս անտարբեր էի դարձել Դեմիրճյանի անտարբերության
հանդեպ, Վարդգես Պետրոսյանը հայտնեց, թե, իբր, նա ցնցված է
կարդացածի մանրամասներով, սակայն դեռեւս վճռական քայլեր չի
ձեռնարկում՝ մտածելով, որ դրա համար պիտի հայտնվի ավելի հար-
մար ժամանակ:

Հեղափոխ Ալիեւը 1976 թ. դարձավ ԽՍՀՄ Կենտկոմի քաղբյուրոյի
անդամության թեկնածու՝ ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ տված կա-
շաքների ու լարծուն շողոքորթությունների շնորհիվ: Հետո էլ հասավ
Մոսկվա, դարձավ ԽՍՀՄ Միհասարակի խորհրդի նախագահի առաջին
տեղակալ: Այս ընթացքում երեւի նա մտածել է, թե Կետրկովի ու մյուս
հանկատարների ձեռքով արդեն թաղել է Արցախի հիմնահարցը: Պաշ-
տոնանկ դառնալուց հետո էլ նա պետք է բարձրագույն մի ամբիոնից
հայտարարէր, թե իր օրոք, այսինքն՝ իր տիրապետության շրջանում,
մարզը ոչ մի հարց չի ունեցել եւ երանություն է համարել իրեն վիճակ-
ված բախտը: Ինչպե՛ս կարող էր մոռացած լինել, որ մարզի, այսպէս
կոչված, ինքնավարության 50-ամյակին նվիրված միտինգում այսպիսի
ուղեւիշ խոսք է ասել. Լեռնային Ղարաբաղի նվիրաբերումն Ադրբե-
ջանին պատմական այն երջանիկ պահն է եղել, երբ «Վ. Ի. Լենինը

եւ կոմունիստական կուսակցությունը մեծ հոգատարություն են ցուցաբերել Խորհրդային Ադրբեջանի եւ նրա անբաժան մասը կազմող Լեռնային Ղարաբաղի վերածննդի ու սոցիալիստական ծաղկման նկատմամբ»¹:

Սակայն հենց այն օրերին, երբ ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության նախագիծն էր դրված համաժողովրդական բնության, եւ ժողովուրդը, նրա զանազան հատվածները, բոլոր հիմնարկներն ու ձեռնարկությունները, անհատներն ու զանազան խմբակցություններ միութենական Սահմանադրական հանձնաժողովին էին հղում իրենց առաջարկները, պահանջներն ու նկատառումները, մի հեղեղ կազմեցին Արցախի հիմնահարցին վերաբերող թղթերը: Սրանց ուշադիր բնության շնորհիվ հանվեց հիմնավոր եզրակացությունը, որն էլ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահության արձանագրության մեջ ստացավ հետևյալ ձևակերպումը. «Պատմական մի շարք հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստականորեն միացվել էր Ադրբեջանին: Ըստ այդմ հաշվի չէին առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը եւ տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ, եւ Ղարաբաղի հարցը շարունակում է հողովվել, առաջացնել անհանգստություն եւ անբարյացակամություն պահեր դարավոր բարեկամությամբ իրար հետ կապված երկու ժողովուրդների միջև: Անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Հայկական ԽՍՀ հետ: Այն ժամանակ ամեն ինչ կբռնի իր օրինական տեղը»²:

Խորհրդային երկրում 1985 թ. գարնանը տեղի ունեցած երեսութակյան հեղափոխությունը, որ պետական շրջաններում կոչվում էր վերակառուցում եւ հրապարակը լցրել էր ժողովրդավարության, հրապարակայնության, անհատի ու ազգի իրավունքների պաշտպանության բարձրագույն խոստումներով, երեւի թե ամենից շատ ոգետրել էր հայ ժողովրդին, իսկ հայ ժողովրդի մեջ էլ՝ արցախահայությանը: Մարզի ամբողջ հայ բնակչությունը, ղեկավարներից (չհաշված Կեւորկովին ու Գմաններին) մինչեւ հողագործ ու անասնապահ, բանվոր ու արհեստավոր, միանգամից խանդավառ եռուզեռ ապրեց՝ հուսալով իրականացած տեսնել տասնամյակների իր երազանքը: Աշխատավորական խմբեր ու անհատներ էին գալիս Երեւան, առաջարկում էին վերստին բարձրացնել մարզը Հայաստանին վերամիացնելու հարցը, պահանջել ու պայքարել, որ այն վերջնական լուծում ստանա: Այդ ներկայացուցիչների ու առանձին խմբերի ծայրը Մոսկվա էր հասել. գնում էին, իրենց ծանոթների միջոցով կամ ինքնուրույն դիմում կուսակցական ու կառավարական վերին մարմիններին... Եվ որովհետեւ ոչինչ չսվող կարգախոսրական վերին մարմիններին... Եվ որովհետեւ ոչինչ չսվող կարգախոսրական վերին մարմինների ժամանակ էր, արժանանում էին բարյացակամ բնդուներության, տուն էին դառնում հուսավառ տրամադրություններով, մոտալուտ երջանկության սպասումով:

¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 1978, նոյեմբերի 24:

² ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահության 1977 թ. նոյեմբերի 23-ի № 61 արձանագրություն, Կ—4188:

Մի օր էլ, 1987 թ. դեկտեմբերին էր, հորաքրոջս տղան՝ Գրիգոր Ուրուբաբյանը, որ ապրում է Արցախի Մարտունի քաղաքում, ոգետրված եկավ մեր տուն ու հաղորդեց, թե մարզից մի շատ ներկայացուցչական խումբ է եկել, Մոսկվա պիտի մեկնի եւ ուզում է ինձ հետ հանդիպել, խորհրդակցել անելիքի շուրջ: Հրավիրեցի մեր տուն, իսկ նա ասաց՝ նախապես պայմանավորվել են, որ հանդիպումը տեղի ունենա իմ հին ծանոթ Ջարեհ Մելիք-Ծահնագարյանի տանը, որը գտնվում է Երեւանի հին մարզադաշտի կողքին:

Հանդիպեցինք: Տեսա, որ իսկապես բալական պատկանելի խումբ է. էլ կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական ղեկավար աշխատողներ, միութենական ու Ադրբեջանական Գերագույն խորհուրդների եւ տեղական ամեն տեսակ խորհուրդների ղեպուտատներ, լրագրող ու իրավաբան, ուսուցիչ ու ճարտասան...:

Զրուցեցինք, պայմանավորվեցինք, թե ինչ եւ ոնց են անելու, մանավանդ Մոսկվայում բնակվող մեր նշանավոր հայրենակիցներից ո՛ւմ եւ ինչպե՛ս են լծելու գործին (տվի նրանց հասցեներն ու հեռախոսների համարները)...

Գնալն ու վերադառնալը կատարվեց այնպես արագ, ասես չէր էլ եղել: Եկան, պատմեցին, որ ղեկավար մարմիններում իրենց ամենայն ուշադրությամբ լսել են, խոստացել հետագա աջակցություն: Ընդունողների մեջ եղել են կուսակցության Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողներ, Գերագույն խորհրդում՝ նախագահության նախագահի տեղակալ Պ. Ն. Դեմիչեւը եւլք:

Իբր, հենց Դեմիչեւն է բացատրել, թե ոչինչ չի կարող խանգարել, որպեսզի հայկական ինքնավար մարզի հիմնական բնակչության միահամուռ-միասնական ցանկությունը կատարվի: Հասկացրել է նաեւ, որ դրա համար անհրաժեշտ պիտի լինի նոր համախոսականներ կազմակերպել:

Մի քանի օր հետո սկսվեց դիմում-համախոսականների հոսքը Ստեփանակերտից Մոսկվա: Այս գործի գլուխ էր կանգնած մեր Զորի Բալայանը, եւ չէր կարելի կասկածել, որ ամեն ինչ կատարվելու է բարեհաջող ու բարձր մակարդակով:

Եվ հենց նույն այդ օրերին էր, որ տեղի ունեցավ շատ կարեւոր մի դեպք՝ հիշարժան հատկապես իր քստմնելիությամբ: Գրողների միության սկզբնական կուսակցական կազմակերպության ժողովն էր, եւ ելույթ ունեցողների մեծ մասի խոսքը պտտվում էր Արցախի հարցի շուրջ: Ժողովին ներկա Ռոբերտ Արզումանյանը՝ ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարը գաղափարական գծով, ետում էր նստած տեղը եւ, այդ հարցը հանգիստ թողնելու իր առաջարկը մի քանի անգամ կրկնելուց հետո, մեկ էլ վրդովված տեղից վեր կացավ.

— Եղբայր, դուք դարաբաղցիների բերա՞նն եք, ի՞նչ է, ի՞նչ իրավունքով նրանց տեղ այստեղ հարցեր եք լուծում: Ղարաբաղն Ադրբեջանում իրեն շատ լավ է զգում եւ ոչ մի զանգատ էլ չունի իր վիճակից...

Այդ վայրկյանին Զորի Բալայանը վեր ցատկեց տեղից եւ, թեստակ առած երկու մեծադիր հատորներ, անցավ նախագահության սեղանի ետեւը, Կենտկոմի քարտուղարի խոսքի կեւը բերանում թողեց:

— Երբ որ նվազագույն տեղեկություն իսկ չունեք, լավ կլինի, որ մեզ հայտարարություններ չստանանք, ընկ. Արզումանյան: Այ, տեսնում եք այս հատորները: — Նա ձեռքի ծանրումե՞ծ գրքերը բարձրացրեց գլխից վեր եւ մեկ էլ, շրախկ, զարկեց սեղանին: — Այստեղ արցախցիների ստորագրություններ են այն հաստատականի տակ, որով մեր կենտրոնական ղեկավար մարմիններից պահանջվում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը փրկել Ադրբեջանի գաղութակալությունից եւ միացնել Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությանը:

Դահլիճն իրարով անցավ. մարդիկ ծափահարում էին, աղմկում: Քարտուղարը՝ Ջորիի կողքին հերտտոված՝ ձեռքերն էր թափ տալիս, ինչ-որ բրթմնջում: Սակայն լսող չկար: Երբ նախագահող Վարդգես Պետրոսյանին հաջողվեց համեմատական անդորրը վերականգնել, Ռոբերտ Արզումանյանը հավասարակշռությունը կորցրած, ձեռքերը թափահարելով դահլիճի վրա գոռաց.

— Անբարոյականությունն է Ադրբեջանից Ղարաբաղը պահանջելը, անբարոյականությունն...

Դահլիճը նորից փոթորկվեց, բոլորը ոտքի կանգնեցին, սկսեցին ժայթքել կշտամբանքի շտարբերակված խոսքեր, որոնցից դժվար էր բան հասկանալ: Իսկ Սերո Խանգաղյանը, որ նստած էր առաջին շարքում, անմիջապես նախագահության սեղանի դեմ-դիմաց, բռունցք արած աջը մեկնեց դեպի քարտուղարի ճակատը եւ որոտաց.

— Անբարոյականը դո՞ւք եք, մեկ էլ ձեր պես մտածողները: Հասկացա՞ք. դո՞ւք, մեկ էլ ձեր պես մտածողները...

Նա ուրիշ այսպիսի բաներ էլ ասաց, սակայն առաջին հարվածի արձագանքը, դահլիճի գոհունակության աղմուկն ու դղիրոլը ցնցում էին շենքը, եւ այլեւս հնարավոր չէր որեւէ խոսք տարբերակել:

Հաջորդ օրը Ջորիի հետ մի երկար գրույց ունեցանք: Մտածեցինք գործի դնելիք օղակների մասին եւ եկանք այն եզրակացության, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է նախապատրաստել մեր հանրապետության երեք ղեկավարների դիրքը: Ես հիշեցի Կ. Դեմիրճյանի մի հանդիպումը Գրողների միության վարչության անդամների հետ՝ 1975-ի դեպքերից եւ իմ գրած տեղեկանքից հետո: Հր. Հովհաննիսյանն ու Գ. Էմինը կտրուկ պահանջում էին հաղորդել, թե Կետրկովի խոնակչության դեմ ի՞նչ է արել եւ ի՞նչ ծրագիր ունի հանրապետության ղեկավարությունը: Եվ Դեմիրճյանը, նշանակալից հայացքն ինձ վրա նստած, հարց տվողներին ասաց.

— Միայն ձեզ չէ, որ հետաքրքրում է այդ հարցը: Ընկերներ կան, որոնք ընդարձակ տեղեկանք են ներկայացրել՝ մարզի խնդրին վերաբերող սպառիչ բացատրություններով ու առաջարկություններով եւ միմյա էլ սպասում են արդյունքին: Կարող եմ վստահեցնել, որ մենք հանգամանորեն ու գերագույն զգուշավորությամբ պատրաստում ենք հարցի քննությունը: Իսկ կոնկրետ քայլեր կձեռնարկենք, հենց որ համոզված լինենք, որ եկել է ժամանակը եւ կարելի է հասնել հաջողության: Ժամանակը, ժամանակը պիտի մեզ տա հաջողության երաշ-

խիքներ: Թե չէ, դուք գիտեք, որ եղել են ժամանակավորապես ձեռնարկումներ, որոնք միայն վնասել են գործին եւ առավել բարդացրել մեր խնդիրը...

Ես լավ էի հիշում այս խոսքերը եւ համոզված էի, որ ավելի հարմար ժամանակ, մեզ համար ձեռնուռ ուրիշ պայմաններ չեն լինելու: Համոզված էի նաեւ, որ հենց իր՝ Դեմիրճյանի համար էլ ամենաբարենպաստ պահն է. նախընթացին Մուսկվայում քննել էին Հայաստանի կուս. Կենտկոմի գործունեությունը, արձանագրել մի արտասովոր դժգոհություն, հրապարակել պաշտոնական տեղեկատվություններ, որոնցից չէր կարելի չեզրակացնել, որ Դեմիրճյանի հարցը լուծված է. նա պետք է հրաժեշտ տա իր աթոռին: Եվ այս պայմաններում մի՞թե ձեռնըրոտ եւ խելամիտ լավագույն քայլը չպետք է լիներ անձնվիրությամբ չձվել Արցախի հարցին, դժգույն պաշտոնավարության վախճանը զարդարել մի այդպիսի ազգանպաստ գործի համար պայքարողի անունով: Այն ժամանակ Հայաստանի ղեկավարները (Դեմիրճյանը հատկապես) դժգոհ էին Ջորիից, որը «ՄԼԳ»-ում եւ ուրիշ թերթերում ելույթ էր ունեցել բնապահպանական հարցերի մասին եւ խիստ քննադատության ենթարկել հանրապետության կառավարներին:

Որոշեցինք, որ ե՛ս խոսեմ Դեմիրճյանի հետ եւ անմիջապես էլ զանգեցինք, որպեսզի պայմանավորվենք:

Պատասխանեց Դեմիրճյանի օգնականը, մեզ ծանոթ Հրանտ Լալայանը եւ ասաց, որ ընդունելության հարցով զբաղվում է մյուս օգնականը՝ ինչ-որ Չախմախչյան: Սա էլ, որ իր ատելով ինձ ճանաչում էր, սկսեց հարցուփորձ անել. ի՞նչ հարցով եմ խոսելու հետը, ինչո՞ւ չանպայման իր հետ, երբ նա խիստ զբաղված է եւ նույնիսկ շրջկոմների քարտուղարներին ու մինիստրներին չի ընդունում:

Ես գիտեի, որ քահնի՞ տարի էր, շրջկոմների քարտուղարներն ու մինիստրներն իրոք չէին կարողանում գոնե կառավարական հեռախոսով կապվել հետը, լուծել իրենց տանջող հարցերը: Մի քանի ամիս առաջ էլ իր մոտ էր հրավիրել ԳՄ վարչության անդամներին, իբր, հանրապետության հոգսերը քննելու նպատակով լսելու նրանց, խելք-խելքի տալու: Սակայն 5—6 ժամ հիմնականում խոսեց միայն ինքը: Երբ բաժանվելուց առաջ մերոնք դժգոհեցին, թե այս ի՞նչ եղավ, եկել էինք ձեզ քան ատելու եւ քերականներս փակ էլ վերադառնում ենք, նա իր հերթական ժպիտով համեմատ հրավերք արեց.

— Ես շաբաթ-կիրակի այստեղ եմ լինում, եկեք, խոսենք: Միշտ է, գիտեմ, որ անհնար է հեռախոսով ինձ մոտ ընկնել-պայմանավորվել: Բայց, միեւնույն է, փորձեցեք...

Վերջապես Չախմախչյանի հետ պայմանավորվեցինք, որ խնդիրքս հաղորդի եւ համաձայնեցնի հանդիպում ինձ հետ:

Երկար ժամանակ երկու-երեք օրը մեկ զանգում էի, սակայն որոշակի ոչինչ չկար: Իմ հայրենակից ու մտերիմ մեկը, որ Չախմախչյանի հետ բնակարանի հարեան է, խոստացավ միջամտել, հանդիպումը գլուխ քերել: Սրանից էլ ոչինչ չստացվեց: Երեւում էր՝ հանրապետության առաջին ղեկավարը հիմնավորապես մտել էր իր կաղապար-

շերամի մեջ, ոչ ոքի չէր տեսնում, չէր լսում, երեսի մտածելով, որ դա ամենատեսանելի վիճակն է... Մինչեւ շերամը կծակեն ու իրեն դուրս կբերեն:

Բայց ի՞նչ իմանաս, գուցե Լ. Չախմախչյանն էր նրան պաշտպանում իմ պատճառներից հոգսից:

Իսկ աշխարհը, հատկապես Հայոց աշխարհը, երկունքի մեջ էր: Ի՞նչ պետք է ծներ, հայտնի չէր: Կարելոյը երկունքն էր, որ սկսվել էր բրեժնեւյան տիրապետության շուրջ երկուսասնամյա մղձավանջից հետո:

Անուղղելի հավատավորները խանդավառված կրկնում էին թերթերից, ուղիղից, հեռուստատեսությունից գիշեր-ցերեկ դուրս ժայթքող եւ օդն իրենցով լցրած կարգախոսները, դատապարտում էին ամեն ինչ, որ եղել է առաջ եւ, համոզված էին՝ այլևս չի կարող լինել: Զգուշավորները սարսափում էին լսածներից: Իսկ հոռետեսները պնդում էին, թե շատ շուտով այդ պոռոտախոսները հենց իրենք են երակի տալու անցածին եւ բռնկվել են սեփական գլուխները փրկելու անհնար ցավով...

Սակայն, միեւնույն է, պատուել էր պատմեշը, դուրս էր հորդում ճահճի պարունակությունը, եւ խելք ունեցողը մտածում էր անցյալի թողած բոլոր ազտեղություններից փրկվելու մասին:

Արցախյան երկրորդ պատվիրակությունը Մոսկվա հասավ հունվարի 7-ին: Նրա ղեկավարն էր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի պատգամավոր Վազգեն Բալայանը (Մարտունու շրջանի Սոս գյուղից), իսկ անդամները՝ Արկարի Կարապետյանը (Ստեփանակերտ), Սերժ Առուշանյանը (Ստեփանակերտ), Բրիստ. Խաչատրյանը (Ստեփանակերտ), Սլավիկ Առուշանյանը (Ասկերան), Գուրգեն Ծահրամանյանը (Մարտունի), Արթուր Մկրտչյանը (Հաղորթ) եւ ուրիշներ, բոլորն էլ հեղինակավոր մարդիկ, որոնք ներկայացնում են մարզի քաղաքային ու գյուղական աշխատավորությունը, մտավորական շրջանները: Երեսնամյա սրանց միացավ նախկին հաղորդիչի, տնտեսագետ Իգոր Մուրադյանը:

Մոսկվա հասնելուն պես պատվիրակությունը հայտնվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու ԳԽ նախագահության ընդունարաններում, եւ արդյունքն այն եղավ, որ հունվարի 8-ին ընդունեց ԳԽ նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ. Ն. Դեմիշելը, իսկ հունվարի 11-ին՝ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Վ. Ա. Միխայլովը:

Պատվիրակությունը Դեմիշելին հանձնեց մարզի բոլոր մակարդակների դեպուտատների, ղեկավար աշխատողների եւ աշխատավորության հեղինակավոր ներկայացուցիչների (260 հոգի) հանրագիրը, որի մեջ ո՛րեքորդ անգամ նկարագրվում էր մարզի հայության գաղութային վիճակը եւ պահանջվում էր մարզը հանել Ադրբեջանական հանրապետության կազմից, վերամիացնել Հայաստանին: Պատվիրակության անդամներն էլ իրենց հերթին ամենայն մանրամասնությամբ խոսեցին մարզի մասին, բացատրեցին առաքելության նպատակը: Սերժ Առուշանյանն իր օրագրում նշում է, որ Դեմիշելը բարյացակամությամբ

ծանոթացել է ներկայացված հանրագրին, ուշադիր հետաքրքրությանբ ունկնդրել իրենց բացատրությունները եւ ասել իր խոսքը, որից կարելի է անել այս հետետությունները.

Ա) Ետպատերազմյան շրջանում Լեոնային Ղարաբաղի հարցը երրորդ անգամն է բարձրացվում, որ նշանակում է՝ այն լուրջ անհանգստություն է պատճառում հայ ժողովրդին, որի ցավի հանդեպ չի կարելի մնալ անուարբեր:

Բ) Խորհրդային կառավարությունը միշտ էլ անհանգստացած է եղել Ղարաբաղի հարցով, սակայն լճացման տարիներին, հասկանալի բան է, նման հարցը լուծվել չէր կարող:

Գ) Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, խնդրին հանգամանորեն ծանոթանալու համար, հանձնարարել է համապատասխան արխիվներին ու գիտական հաստատություններին, որպեսզի ներկայացնեն գոյություն ունեցող նյութերը:

Դ) Խորհրդային կառավարությունը Լեոնային Ղարաբաղն այսօրվա Հայաստանին միացնելու պահանջի մեջ չի տեսնում ոչինչ ազգայնական, առավել եւս հակախորհրդային բան, հետեւաբար եւ կջանա հարցի քննարկումն ու լուծումը կազմակերպել եւ անցկացնել ժողովրդավարական հիմունքներով, վերակառուցման հոշակած սկզբունքներով:

Պատվիրակությունը կուսակցության Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Վ. Ա. Միխայլովի ընդունելությանը գնացել է բավական արտոլացած. չէ՞ որ Դեմիշելը ոչ միայն Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալն էր, այլեւ կուսակցության Կենտկոմի քաղքյուրոյի անդամ, որի բարյացակամ վերաբերմունքը չէր կարող իշխող չլինել նաեւ Կենտկոմում: Արցախցիները Միխայլովին հանձնեցին հանրագրի երկրորդ օրինակը, մարզի հարյուրավոր բնակիչների անհատական ու խմբակային բազմաթիվ նամակներ եւ հարցին վերաբերող հին ու նոր կարելու փաստաթղթեր: Ծուրջ երեք ժամ տեսած գրույցի ընթացքում Միխայլովը ցուցաբերեց հետաքրքրություն՝ հիմնահարցը խորությամբ հասկանալու եւ մութ ոչ մի կետ չթողնելու համար: Նրա խոսքերից էլ պատվիրակության անդամը (Ս. Առուշանյան) եզրակացրել է, որ

Ա) Պատվիրակության մասին անպայման կզեկուցի Կենտկոմի քարտուղարությանը:

Բ) Կենտկոմը ԽՍՀՄ ԳԱ Պատմության եւ Ազգագրության ինստիտուտներին հանձնարարել է պատրաստել-ներկայացնել հանգամանակից տեղեկանք Լեոնային Ղարաբաղի պատմության, նրա ժամանակակից ազգագրական ու տնտեսական-քաղաքական վիճակի եւ ստեղծված հիմնահարցի վերաբերյալ:

Գ) Ստեղծվելիք տեղեկանքի, առկա փաստաթղթերի ու նոր ստացված հանրագրերի ու առաջարկների հիման վրա փաստաթուղթ կպատրաստվի Կենտկոմի քարտուղարության համար:

Դ) Լեոնային Ղարաբաղի հայությունը կարող է վստահ լինել, որ կուսակցության Կենտկոմը բժախնդրությամբ հետեւում է Ղարաբաղում

տեղի ունեցող իրադարձություններին եւ ամենայն հավանականությամբ տարվա կեսերին, հունիսին, տեղի ունենալիք կուս. կոնֆերանսում լայն քննության կառնվի նաեւ Ղարաբաղի հարցը:

Ե) Հայտնի է, որ նախկինում Ղարաբաղի հարցը բարձրացնող մարդիկ ենթարկվել են հալածանքների: Այժմ Կենտկոմն ուշի ուշով նետելում է, որպեսզի նման բան չույլ չտրվի, հակառակը, արժանի պատիժ ստանան այն վարչարարները, որոնք կփորձեն արգելել արդարության ձայնը:

Այսքանի հետ միասին Միխայլովը խորհուրդ տվեց մարզում հանգստության ու զսպվածության մթնոլորտ ստեղծել, որպեսզի աշխատավորության բնական ու խրախուսելի ազգային տրամադրությունները չվերածվեն ընդվզումների:

Պատվիրակությունն Արցախ վերադարձավ հունվարի 13-ին եւ մարզը գտավ փոթորկված վիճակում: Եթե առաջները մարդիկ իրենց տրտունջներն ու Հայաստանի միանալու ցանկությունն արտահայտում էին կիսաձայն, զգուշանալով շրջապատից (Կենտրկոմն ու մնացած «ուլ»-երը, աչք ու ականջ դարձած, հետեւում էին, որպեսզի «դաշնակցական տրամադրությունները» չտարածվեն, չընդգրկեն աշխատավորական լայն զանգվածներին), ապա այժմ ժողովներ ու զանազան հանրահավաքներ էին անում, տասնամյակներ շարունակ հոգու խորքերում պահած դժգոհությունն ու զայրույթն արտահայտում: Եվ ամենուրեք նույն աներեր վճիռն էր թնդում՝ Արցախը պետք է հանել Ադրբեյջանի կազմից, միացնել Հայաստանի հանրապետությանը: Միացո՞ւմ, միացո՞ւմ: Հունվար էր, ձմռան ցուրտ, բայց օդը շիկացած էր այդ ամենագործերն անելու բառից:

Այն օրերին արցախահայության տրամադրությունը բաժանում էր նաեւ հարեւան ադրբեյջանցիների մի զգալի մասը: Հայտնի է, որ բազմաթիվ ադրբեյջանցիներ, նանավանդ աշխատավորության հասարակ ներկայացուցիչներ ու մասնագետներ, որոնք ակնկալություն չունեին պաշտոնների ու վերելներից կաթող արտոնությունների եւ գնահատում էին արդարությունն ու հասարակության առողջ անդորրը, ստորագրել էին արցախահայության հանրագրերը, նույնիսկ հանրահավաքներում քննադատել ու դատապարտել Ադրբեյջանի ղեկավարության խտրական քաղաքականությունը մարզի հանդեպ:

Իսկ հայերը, հայությունը, հին Արցախական աշխարհի տերերն ու մեծ զրկյալները ոտքի էին ելել եւ անհողորդ վճիռ ունեին այս անգամ պայքարել մինչեւ վերջ, մինչեւ հաղթանակ: Հաղթանակ, որ միացո՞ւմն էր լինելու:

Արցախահայության երրորդ պատվիրակությունը կազմված էր հիմնականում մարզի մշակույթի գործիչներից: Նրա երթուղարձի եւ գործունեության հանգամանքներն ինձ համար գրի է առել բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանը, իմ հին բարեկամը, 60-ականների շարժման մասնակիցներից մեկը, զգացմունքներով բանաստեղծորեն կառավար-

վող, գլուխը հազար պատի զարկվելուց հետո էլ անհունորեն հավատավոր եւ մարզի փրկությանը մինչեւ վերջ նվիրված այդ բարի հսկան:

Ահա պատվիրակության կազմը. Վաչե Սարուխանյան (թատերական գործիչ, պատվիրակության ղեկավար), Գուրգեն Գաբրիելյան (բանաստեղծ), Վարդան Հակոբյան (Գրողների միության մարզային բաժանմունքի քարտուղար), Հրաչյա Բեգլարյան (բանաստեղծ), Էդուարդ Ղազարյանց (երգահան), Գոհարիկ Սարիկյան (սոց. աշխ. հետո), Բենիկ Օվչյան (ժողովրդական արտիստ), Ժաննա Գալստյան (վաստակավոր արտիստուհի), Արմեն Հակոբյան (բանդակագործ):

Փետրվարի 7-ի երեկոյան դեմ հիվանդանոցային իմ սենյակը լըցվեցին Գուրգենը, Վարդանն ու Հրաչյան, հայտնեցին, որ հաջորդ օրը Մոսկվա են թռչելու, պիտի նորից վերելներին հաղորդեն Արցախի վճիռը՝ վերամիանալու մայր Հայաստանին: Երկար գրուցեցինք իրենց անելիքի, սոսկովյան մեր հայրենակիցների հետ ստեղծելիք համագործակցության եւ ուրիշ բազմաթիվ խնդիրների մասին: Բաժանվեցինք մի քիչ մեզ չվաչելող զգացմունքային եղանակով: Իրենք գիտեին, որ հաջորդ առավոտյան եւ պիտի ենթարկվեի ծանր վիրահատության, մաղթեցին կորով: Իսկ եւ խոստացա իրենց վերադարձը դիմավորել ոտքի վրա, եւ եթե բարի լուր կբերեն, դա էլ կդառնա հրաշալի սպեղանի:

— Ցավում եմ, որ ձեզ հետ չեմ, — ասացի: — Գիտեք, որ պիտի լինեի...

Գուրգենը շատ հուզվեց.
— Երբ դու միայնակ, այն դաժան ժամանակներում, գնում-գալիս էիր, կոիվ էիր տալիս...

Չթողեցի որ շարունակի.
— Գնացե՛ք, աստված թող ձեր առաջ բացի բոլոր փակ դռները եւ հարթի խորդուբորդ ճանապարհները: Սիրտս ձեզ հետ է:

Մոսկվայում պատվիրակությանն անմիջապես տեղ են կանգնել պրոֆ. Եպիսկոպոսյանը, գեներալ Հարությունովն ու մեր մյուս եռանդունները, եւ փետրվարի 10-ին նրանց ընդունել է ԽՍՀՄ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ, մեզ հայտնի Վ. Ա. Միխայլովը: Խոսել են պատվիրակության բոլոր անդամները, ջանել ու լեզվանի Վաչե Սարուխանյանից մինչեւ տարեց, ալեհեր Բենիկ Օվչյանը: Պատմել են մարզի հայության ցավերի ու հոգսերի մասին, յուրաքանչյուրն իր բնագավառի վիճակն է նկարագրել, ներկայացրել մարզի գաղութային վիճակը եւ առաջարկել նրա փրկության միակ միջոցը՝ վերամիացումը Հայաստանին: Այն ժամանակ Միխայլովը դարձել է անկյունում կուչ եկած, անհուս Գոհարիկ Սարիկյանին:

— Այ մայրիկ, ձե՛զ ինչն է Մոսկվա բերել: Տեսնում եմ՝ աշխատանքի հերոս եք, փառքի ճանապարհ անցած, վաստակած հայրենի: Եվ նա առաջ ու առաջ թույլտվություն է խնդրել, որ խոսի հայերեն, ապա այսպես է բացատրել իր այցի նպատակը:

— Բե մատաղ, — ասել է, — ամուսինս զոհվել է հայրենական պատերազմի ճակատում: Նրանից ինձ միայն մի տղա էր մնացել եւ մեկ

Էլ վերջին այն նամակը, որով խնդրում էր պահել տղայիս, լավ հայ դարձնել, լավ հայ ընտանիքի տեր անել, որ ապրի-շարունակվի մեր ազգը, շենանա մեր Ղարաբաղ աշխարհը: Հիմա իմ այդ տղայի ընտանիքը խեղդվում է աղբբեջանցիների, վերեւների ու վարիճների թշնամությունից, գիշեր-ցերեկ մեր վրա թափվող ամեն տեսակ խայտառակությունից... Եվ մտածում եմ, թե այդ ընտանիքն ինչքա՞ն վրիճվանա թշնամությանն ու դավերին: Զէ՞ որ մարդիկ էլ քարից չեն, պողպատից չեն. մեկ էլ իրենց փրկելու համար վեր կկենան, կհեռանան մարզից, եւ մեր այդ սուրբ հայրենիքը գեղ ու գազանի բաժին կդառնա... Բա ես մինչեւ գերեզման իջնելս չիմանա՞մ, որ մեր Ղարաբաղ աշխարհի համար էլ մի լույս է բացվում...

Միխայլովը շատ հուզված ու կարեկից է ձեռացել եւ շոյի խոսքեր է ասել տարեց, հոգսի կծիկ դարձած արցախուհուն:

— Լույս էլ կբացվի, ձեր Ղարաբաղ աշխարհում երջանիկ ու անհոգ էլ կապրեք: Մեր Կենտկոմում շատ լավ գիտեն ձեր վիճակի, ձեր վճռական ցանկության մասին եւ, հուսով եմ, անպայման մի ելք կգտնվի: Գուրգենն իր օրագրում նշում է, թե վերջում, բաժանվելիս, ինքն իր սովորության համաձայն Միխայլովի մեջքը թփփիացրել եւ հարց է տվել.

— Վերջապես մենք իրավունք ունե՞նք լավատես լինելու. կա՞ թեկուզ մի փոքրիկ ու վարդագույն հույս:

Եվ Կենտկոմի ներկայացուցիչը խանդավառությամբ, ժպտորախ հավաստիացրել է.

— Իսկ ինչո՞ւ փոքրիկ եւ ինչո՞ւ վարդագույն: Կա մի մեծ ու կարմիր հույս, որը ձեզ է սպասում:

Այս մեծ ու կարմիր հույսի խոստմամբ երջանկացած պատվիրակությունը Մոսկվայում մնացել է եւս մի քանի օր: Սկզբից եւեթ իրենց դիմավորած հայրենակիցներին զեկուցել է հանդիպման հանգամանքների մասին, եւ նրանք խորհուրդ են տվել անպայման հանդիպել նաեւ Կենտկոմի որեւէ քարտուղարի, եթե հնարավոր է՝ անպայման Ա. Յակովևի հետ: Նրանք բոլորը միահամուռ են եղել այն կարծիքի մեջ, որ Յակովևը հայասեր ու արդարամիտ մարդ է եւ ձեռքից եկած ոչինչ չի խնայի մեր հարցի համար:

Փետրվարի 12-ին մեծ ընդունելություն է եղել Հայաստանի կառավարության մոսկովյան մշտական ներկայացուցչությունում, ուր արցախյան մունետիկներին տեսնելու եւ լսելու էին հավաքվել մայրաքաղաքում բնակվող հարյուրավոր հայեր: Բոլորին պարուրել էր մի գերագույն երջանկություն: Կենտկոմի համարյա երկրորդական մի աշխատողի ոչինչ չորոշող խոստումն ասես նրանց պարգևել էր Արցախը, եւ սնունդ էր մի ձեռակամ բան՝ Կենտկոմի որոշումը կամ Գերագույն խորհրդի հրամանագիրը: Տրամադրությունների այս հեղափոխության հիմքը հավանաբար ոչ այնքան խոստումն էր եղել, որքան ժամանակի շունչը, մթնոլորտում թեւածող կարգախոսներն ու հայտարարությունները Վերակառուցում կոչված այն երեւոյթի, որ սկզբնապես թվում էր այնպես մարդկային, արդար եւ հեղաշրջող: Մշտական ներկայացուց-

չության ղեկավար Հայկազյանն էլ ոգետրված խոստացել էր կազմակերպել պատվիրակության հանդիպումը Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի հետ, որն այն օրերին անպայման պիտի Մոսկվա ժամաներ:

— Երեք օրից նա այստեղ է լինելու, կխոսի ձեզ հետ, անհրաժեշտ խորհուրդներ կտա եւ ինքն էլ կորոշի իր ու Հայաստանի ղեկավարության անելիքը... Հիմնահարցն այսպե՛ս կմտնի իր իսկական գործնական փուլը:

Պատվիրակությանն սպասում էին Արցախում: Սպասում էին ու գործում:

Խվլում էր ամբողջ մարզը: Երջկենտրոններում ու գյուղերում ծողովորական ցույցեր էին անում, ժողովների էին հավաքվում, ընդունում որոշումներ, ուղարկում վերեւները, Մոսկվա: Փետրվարի 14-ին պատվիրակների հետ հեռախոսով կապվում են Ստեփանակերտի գործակիցները եւ կատարում արտակարգ մի հաղորդում. լսափողում դրողում է քաղաքի կենտրոնական հրապարակը, լսվում են կոչեր ու կարգախոսներ, մարտական երգեր ու ոգեպնդիչ ելույթներ:

— Լսո՞ւմ եք, — Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակից հարցնում է Արկարի Մանուչարովը: — Ձեզ հետ է մեր ողջ քաղաքը, լսեցե՛ք նրա ձայնը եւ հաղորդեցե՛ք՝ ուր որ պետք է, ով որ դեռ խուլ է մեր ձայնի հանդեպ:

Գուրգեն Գաբրիելյանը վկայում է, թե փետրվարի 16-ին Մոսկվա է հասել Ռ. Բաղդասարյանը՝ համախոսականների ու որոշումների մի մեծ կապով, որն անմիջապես էլ հանձնվել է ԿԿ Կենտկոմ եւ Գերագույն խորհուրդ: Բաղդասարյանը պատմել էր նաեւ, թե Արցախ են հորդացել Աղբբեջանի ղեկավարները (Կենտկոմի առաջին քարտուղար Բաղիրովը, ԿԿ-ի բաժնի վարիչ Ասադովը եւլք), ինչպես նաեւ խՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատակից Կոնդրատեր:

Նրանք, իբր, նախ առաջ խոստումներ են տվել մարզի տարբեր վայրերում ունեցած հանդիպումների ժամանակ, երդվել են հենց տեղնուտեղը վճռել ամեն խնդիր ու ցանկություն, եթե միայն մեջտեղից վերանա այդ չարաբաստիկ միացման թե միավորման պահանջը: Սակայն պայծառ հեռանկարով հարբած բազմությունները լսել անգամ չէին ուզում այդ հիմար խոստումները եւ միաբերան պնդում էին իրենց վճիռը... Այն ժամանակ մեծապետական պարոնները միանգամից կերպարանափոխվել են, մտել իրենց հին ու սովորական դերի մեջ: Կոնդրատեր, օրինակ, հայտարարել է, թե Վերակառուցումը սովորական միջոցառում է, որի օրերը հաշված են, եւ դարաբաղցիները գուր են նրա հետ որեւէ հույս կապում: Բաղիրովը բռունցք է թափ տվել արցախահայերի դեմ, սպառնացել, թե հաշվեհարդար կտեսնի խոսվարարների հետ, որոնք ոտնահարում են խորհրդային օրինականությունն ու ժողովուրդների ինտերնացիոնալ միասնությունը: Իսկ Ասադովը հրապարակել է մի մեծ գաղտնիք, ասել է. Ղարաբաղի սահմաններում պատրաստ են եւ իրենց հրամանին են սպասում հարյուր հազար զինված մուսուլմաններ... Եվ այսքանից հետո էլ խոսել է Կեռիկովը.

— Այլ կողքահաստ դարաբաղցիներ, — ասել է, — ուշքի եկեք, եթե չեք ուզում այս մարզը դարձնել հայոց նոր գերեզման:

Այս լուրերին տեղեկացած պատվիրակները խորհրդակցել են մոսկվաբնակ մի քանի հայրենակիցների հետ, որպեսզի ամեն ինչ հաղորդվի Պետ. անվտանգության միութենական կոմիտեի ղեկավարությանը, կուս. Կենտկոմի բաժիններին եւ էլի ուր որ պետք է:

Հայտնի է նաեւ արդյունքը. փետրվարի 16-ի ու 17-ի գիշերները Արցախի հասցվեցին ներքին գործերի միավորումներ, որոնք եւ սկսեցին վերահսկել մարզ մտնող բոլոր ուղիները:

Փետրվարի 16-ին Մոսկվա էր ժամանել Կ. Դեմիրճյանը: Նա հրաժարվեց ընդունել Արցախի պատվիրակությանը:

Գուրգեն Գաբրիելյան. — Երեք օր ու գիշեր վայրկյաններ էինք հաշվում, թե ահա գալու է հայ ժողովրդի առաջին ղեկավարը, Հայոց պետական ու քաղաքական կյանքի գերագույնը: Հույս ունեինք եւ հավատացած էինք, թե նա իր ձեռքն է վերցնելու մեր հիմնահարցի սանձերը եւ այնուհետեւ գլխավորելու է Հայաստան աշխարհի այսօրվա ամենակենսական ու ամենաանհետաձգելի խնդրի իրականացումը: Հանուր հայության համազգային շարժումն է գլխավորելու:

Որքան լավատես էր այս մշտական ներկայացուցիչ Հայկազյանը: Ասում էր՝ կգա Կարեն Սերոբիչը եւ, երեւի արդեն քաջատեղյակ Արցախում բորբոքված համաժողովրդական շարժման ընթացքին, կտեղեկանա նաեւ այստեղի, վերեւների բարյացակամությանը եւ կգլխավորի մեր բոլոր ուժերը: Կգլխավորի, չէ՞ որ նա է մեր ամենամեծ իրավատերը... Եվ այն ժամանակ փոքրիկ Արցախի հիմնահարցն իր ամբողջ մեծությամբ ու լրջությամբ կկանգնի Վերակառուցման ճանապարհը բռնած երկրի ղեկավարության առաջ:

Մեզմից ոչ պակաս վշտացած ու հիասթափված էր Հայկազյանը, — իր խոսքն այսպես է ավարտում Գուրգեն Գաբրիելյանը: — Պայմանավորվեցինք այս տխուր ու տհաճ միջադեպի մասին ոչինչ չասել մոսկվաբնակ հայերին՝ արդեն հարազատացած այդ նվիրյալներին: Առհասարակ այս առթիվ ոչ մի տեղ էլ չպիտի խոսեինք: Հատկապես մերոնց՝ արցախցիների հետ... Կապասենք, կտեսնենք, գուցե հետո փոխվի՞, Նա է՛լ գիտակցի իր դերն ու պարտականությունը: Վատագույն դեպքում՝ գոնե չխանգարի: 2է՞ որ այդպես էլ է եղել:

Պատվիրակությունը Ստեփանակերտ հասավ փետրվարի 17-ին, երբ ամբողջ Արցախական աշխարհը ոտքի վրա էր, պատրաստ իր պատմության երկար ճանապարհի ամենավճռական քայլերից մեկին, թերեւս հենց ամենավճռականին: Վերամիավորման պահանջով որոշումներ էին ընդունել մարզի բոլոր շրջխորհուրդները, որոնք միաժամանակ պահանջում էին նույնպիսի որոշում ընդունելու համար հրավիրել մարզխորհրդի արտակարգ նստաշրջան: Մարզխորհրդի արտակարգ նստաշրջան հրավիրելու համար կազմվել էր նաեւ պահանջվող թվով դեպուտատների ստորագրությամբ մի վճիռ-կարգադրություն:

Իսկ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, ինչպես եւ նրա հարկադրանքով Արցախ ժամանած ղեկավար մոսկվացիները ոտուձեռ ընկած փորձում էին կասեցնել վերահաս «աղետը»:

Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակը գիշեր-ցերեկ լեփլեցում էր վճռական պայքարի էլան եւ «միացո՛ւմ-միացո՛ւմ» վանկարկող արցախցիներով, որոնց մեջ էր մեծամասնություն էին կազմում ստեփանակերտցիները, ապա առկա էին նաեւ մյուս բոլոր շրջաններից ժամանած բազմամբոխ խմբեր:

Արտահերթ նստաշրջան գումարելու պահանջը դեպուտատներից անցել էր ցուցարարներին, որոնք, մարզգործկոմի շենքը պաշարած, ստիպում էին նիստ գումարել, որոշում ընդունել, հակառակ դեպքում սպառնում էին ինքնադատատան անել խանգարողների դեմ:

Խանգարողները կուս. մարզկոմի քարտուղար Կետրկովն ու մարզգործկոմի նախագահ Օսիպովն էին: Երբ մի քանի դեպուտատների աջակցությամբ գրող ու դեպուտատ Վարդան Հակոբյանը մարզգործկոմում Օսիպովին զգուշացրել էր, թե հրապարակը ետում է, նստաշրջան չգումարելը կհանգեցնի ահավոր հետեւանքի, Օսիպովը նրան հայտնել է.

— Այդ հրապարակը եռացնողներից հեռու մնացեք, ընկեր Բադիրովի կարգադրությամբ գորք է գալու, որպեսզի «հանգստացնի»:

— Բայց նկատի ունեցեք, — ասել է Հակոբյանը, — որ նստաշրջանն անպայման կգումարվի:

— Եվ այն կլինի անօրինական:

— Անօրինակա՛ն: Բայց չէ՞ որ օրինականն ու անօրինականը ժողովուրդն է որոշում, իսկ նա արդեն իր խոսքն ասել է:

Օսիպովը Հակոբյանին ստիպում էր գնալ եւ Բաքվից սպասվող պատժիչ նոր ուժերի սպառնալիքով ժողովրդին հեռացնել հրապարակից.

— Եթե չեք ուզում, որ մեծ արյունահեղություն լինի:

Հակոբյանն ու մյուս դեպուտատները խառնվեցին ցուցարարներին, ելույթ ունեցան նրանց առաջ, կոչ արին պայքարել մինչեւ վերջ, մինչեւ իրական միացում:

Գնալով դրությունն ահագնանում էր: Շրջաններից լուրեր էին գալիս գյուղական ցույցերի ու տոնախմբությունների մասին: Պարզսիրտ գյուղացիները մտածում էին, թե հենց միայն այս ազատ ու հպարտ խոսելն ինքը որոշում է ամեն ինչ. խոսելն ինքն արդեն միացում է... եւ երջանկությունից աշխարհի տեր էին դարձել: Ոչխար էին մորթում, կարաս էին բացում, կազմակերպում ցանություններ, որպիսիք տարիներ ի վեր չէին եղել այն լաւուր լեռնաստանում...

Իսկ Բաքվից հեռախոսով, ուղիղով ու հեռուստատեսությամբ հաղորդում էին անսանձ սպառնալիքները: Ո՛հնց թե Ղարաբաղը ոտքի է ելել եւ ուզում է միանալ իր Հայաստանին: Ուրեմն ապստամբե՛լ է: Բայց մի՞թե այդ Ղարաբաղի համար դաս չեղավ 1920-ի ապստամբությունը: Մոռացե՛լ է Շուշին, Ասկերանը: Կարկառի ձորի հայկական գյուղերի ավար-ավե՛րն է մոռացել:

Ասում են՝ Բաղիրովն Աղղամում կուսակցական ակտիվի ժողով է գումարել, եւ հակահայկական այդ վանդեան, հարեան ավազակային որջերի հետ միասին, արդեն պատրաստ է շարժվելու Ստեփանակերտի վրա:

Վերջն ի՞նչ է լինելու: Արցախյան խուլ գոյապայքարն արթնացել, գարնանային գետի պես հորդում, ծփում, ափերն է ծեծում: Ինչ է բերելու վաղը, կործանարար փոթորի՞կ, թե՞ գարնանաբույր, պայծառ եղանակ:

Լեոնաստանի վրա փետրվարի 20-ն է բացվում ազատության ու երջանկության շուալ խոստումներով:

1988—1989 թթ., Եղվարդ—Երեւան:

Բազրատ Ուլուբաբյան

ԱՐՅԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ

Գլխավոր խմբագիր՝ Վ. Մ. Սարգսյան

Նկարիչ՝ Ռ. Գաբրիելյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլբուլյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Մ. Հովհաննիսյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 27.03.1994 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 19.07.1994 թ.:
Ֆորմատ՝ 60×84/16: Թուղթ՝ տպագրական № 1: Տատառեսակ՝ «Նորք»: Տպագրությունը՝ բարձր: 18,75 տպագրական մասնով: Պատվեր՝ 308: Տպաքանակ՝ 5000:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ կառավարությանն առընթեր հրատարակչական գործի վարչության
~~1988-89 տարեկան~~ Երևան, Մելիք-Աղամյան, 1: